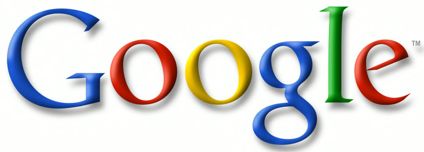
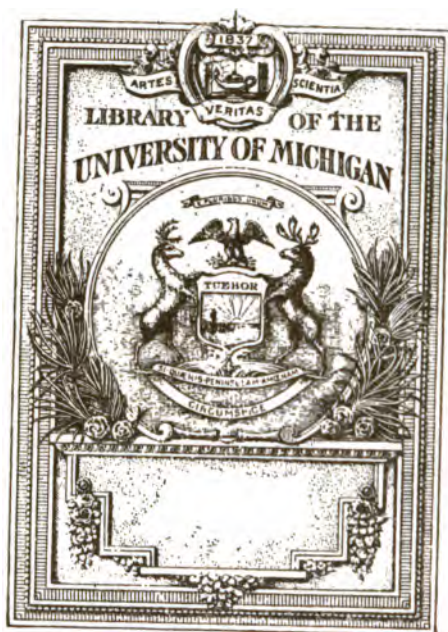

1837
ARTES
SCIENTIA
VERITAS
LIBRARY OF THE
UNIVERSITY OF MICHIGAN
TUEBOR
CIRCUMSPICE

KERKGESCHIEDENIS VAN NEDERLAND
VÓÓR DE HERVORMING.

II.

Derde Stuk.

KERKGESCHIEDENIS

VAN

NEDERLAND

VÓÓR DE HERVORMING,

DOOR

W. MOLL,
HOOGLEERAAR TE AMSTERDAM.

TWEEDE DEEL.

Derde Stuk.

UTRECHT,
KEMINK EN ZOON.
1869.

VOORREDE.

Van de zes laatste hoofdstukken, waarin ik dezen veeljarigen arbeid voltooide, worden den lezer thans alleen de vier eerste aangeboden. De twee overige, die „de kerkelijke zeden" onzer vaderen en hun „zedelijk-godsdienstigen volkstoestand" beschrijven, stoffen wier belangrijkheid mij tot eene veelzijdige behandeling drong, zullen enkele bladen meer beslaan dan ik vooruit berekende, waarom zij met het register op het gansche werk kwalijk in dit stuk opgenomen konden worden.

De vier hoofdstukken, die nu het licht zien en weldra door de twee laatste, waarvan de kopij ter perse gaat, gevolgd zullen worden, zijn aan de geschiedenis der „kerkleer en kettersche bewegingen" bij onze voorgeslachten gewijd, en aan die van hun „openbare eeredienst". Gezamenlijk bevatten zij een belangrijk hoofddeel onzer inwendige kerkhistorie, dat — geen deskundige zal het bij zijne beoordeeling voorbijzien — tot heden een bijna geheel onbearbeid veld van onderzoek uitmaakte en daarom, en niet minder wegens den rijkdom en de veelsoortigheid der stoffen, die het ter beschouwing aanbiedt, den schrijver vele en soms moeijelijke verpligtingen oplegde, wier vervulling hem welligt maar al te weinig gelukt is.

Bij de bewerking van § 1 van hoofdstuk XVI heb ik mij beijverd den inhoud onzer middeneeuwsche catechese aan te wijzen, en de hulpmiddelen, die klerken en leeken ten dienste

stonden, wanneer zij zich zelve en anderen met dien inhoud wenschten bekend te maken. Toch onthield ik mij hier van alle breedere uiteenzetting der voorvaderlijke geloofs- en zedeleer, naardien ik bij het stellen van volgende §§, waarin de sacramenten en de dogmatische en ethische geloofsovertuigingen der gemeente ter sprake zouden komen, uit den aard der zaak tot de behandeling der belangrijkste bijzonderheden moest afdalen. In mijne mededeelingen aangaande de hæresiën, die zich op onzen bodem voorgedaan hebben, en de wijze, waarop men ze bestreed, zal men een en ander ontmoeten, dat tot nog toe òf geheel òf gedeeltelijk onbekend was, maar ook veel, dat alleen door voortgezette nasporingen en gelukkige ontdekkingen tot wenschelijke klaarheid zal kunnen komen.

Bij de lectuur van hoofdstuk XVII—XIX zullen sommige, vooral roomsch-katholieke lezers zich misschien verwonderen, dat ik mijne beschrijving van de heilige plaatsen, tijden en handelingen der openbare eeredienst niet bekort heb, daar de cultus van de nederlandsche christenheid der laatste middeneeuwen in zijne hoofdbestanddeelen grootendeels gelijk was aan den cultus, die nog heden door de roomsche kerk in ons vaderland uitgeoefend wordt. Tot mijne verantwoording dienaangaande doe ik bij vernieuwing opmerken, dat mijn werk in de eerste plaats voor mijne geloofsgenooten geschreven is, die van de roomsche cultus-vormen zelden meer dan eene oppervlakkige kennis bezitten, en vooral ten behoeve van protestantsche jongelingen, wier keus het is, zich ook door de beoefening onzer kerkgeschiedenis tot kundige en beschaafde voorgangers der gemeente te vormen.

In de opleiding onzer studenten der theologie bestaat tot heden eene leemte, waarin om vele en gewigtige redenen moet voorzien worden. De kerkelijke archæologie, waarbij de geschiedenis van den cultus de voornaamste plaats inneemt, en die aan de universiteiten in Duitschland en elders niet zelden met ijver en vrucht gedoceerd wordt, is bij ons niet onder de leervakken opgenomen. Van de hebreeuwsche antiquiteiten — wie zal er zich om den wille der bijbelstudiën niet in verheugen? — wordt doorgaans werk, dikwerf

veel werk gemaakt, maar aan de christelijke antiquiteiten wordt naauwelijks gedacht, ofschoon ieder gereedelijk toestemt, dat ook deze voor den theoloog, ja voor ieder wèl ontwikkeld gemeentelid, hare beteekenis moeten hebben. Het treurig gevolg van dit verzuim is maar al te dikwerf op te merken. Men ontmoet overigens wakkere leeraren, die zeer wel onderrigt zijn aangaande het kerkelijk leven van Abrahams kinderen vóór Jeruzalems val, maar geheel onkundig aangaande dat van hun eigen christelijk voorgeslacht en een aanzienlijk deel hunner land- en tijdgenooten. Zij zijn misschien in staat eene tamelijk duidelijke voorstelling van Mozes' tabernakel of Salomons tempel te geven, maar staan verlegen, als men bescheid vraagt aangaande den vorm en de deelen der middeneeuwsche kerk, waarin zij van week tot week de heilige dienst leiden. Zij dragen kennis van Israëls feesten, offeranden en wat er meer van dien aard is, maar als een leergierige hun onderrigt wenscht betreffende de hoogtijden, de misviering, den doop enz. zijner roomsche medeburgers, zal hij waarschijnlijk onvoldoend antwoord bekomen. Met het oog op dezen staat van zaken, die onzen leeraarsstand kwalijk voegt en zijne leden te dikwerf doet gelijken op die roomsche geestelijken en schrijvers, die in onze dagen gedurig bewijzen geven van volslagen onkunde aangaande den kerkelijken en godsdienstigen toestand der protestanten, meende ik aan de bewerking mijner hoofdstukken over den voorvaderlijken cultus eene voegzame ruimte te moeten geven. Of ik in die bewerking wèl geslaagd ben, mogen anderen beoordeelen, die, naar ik vertrouw, steeds in het oog zullen houden, dat ik met mijne zeer positief-protestantsche beginselen ook noodwendig, bij mijne opvatting der historische stoffen, onder den invloed dier beginselen moest staan. Dat de toekomstige bewerkers der kerkelijke archæologie van Nederland, van welke gezindheid zij wezen mogen, hier eenige bruikbare aanwijzingen en berigten zullen vinden, durf ik hopen.

Terwijl ik deze voorrede eindig, denk ik met weemoed aan den heer P. Nijhoff, uit wiens hand de zorg voor de uitgave van dit werk in die van de heeren Kemink en Zoon

is overgegaan. In de volle kracht zijns levens aan zijne liefhebbende betrekkingen en een nuttigen werkkring ontscheurd, laat hij bij velen den welverdienden naam na van een waardig zoon eens voortreffelijken vaders en een sieraad van zijn stand geweest te zijn, en bij mij de nagedachtenis van een vriend, die mij bij dezen arbeid door teekenen van ongeveinsde belangstelling aanmoedigde en mij niet zelden met zijne wetenschap goede diensten deed. Dat mijne tegenwoordige uitgevers de taak van den overledene met liefde overnamen, is mij reeds gebleken en wordt met dankbaarheid door mij erkend.

Amsterdam, 19 *Maart.* 1869. W. MOLL.

INHOUD.

TWEEDE TIJDVAK.

Ontwikkeling der nederlandsche kerk in haar roomsch-katholiek karakter, van het begin der elfde tot in de eerste helft der zestiende eeuw.

HOOFDSTUK XVI—XIX.

HOOFDSTUK XVI.

Kerkleer en kettersche bewegingen.

HOOFDSTUK XIX.

De heilige handelingen der openbare eeredienst.

TWEEDE TIJDVAK.

ONTWIKKELING DER NEDERLANDSCHE KERK IN HAAR ROOMSCH-KATHOLIEK KARAKTER, VAN HET BEGIN DER ELFDE TOT IN DE EERSTE HELFT DER ZESTIENDE EEUW.

HOOFDSTUK XVI.

Kerkleer en kettersche bewegingen.

§ 1.

Geloofs- en zedeleer.

Hoewel de idee des christelijken geloofs evenmin door een zamenstel van koude verstandsbegrippen wordt verwezenlijkt als het heil der geloovigen door de verdienstelijkheid van uitwendige goede werken, is echter het christendom, daar het de bestemming heeft om de meest redelijke en tevens de meest zedelijke godsdienst te zijn, uit zijn aard een voorwerp van onderwijs. In die overtuiging trad onze Heiland zelf voor zijne tijdgenooten op als een rabbi, een leeraar, die aan zijne discipelen „zijn woord gaf," opdat zij den intellectuëlen en morelen inhoud van dat woord weder overleverden aan anderen. „Gaat dan heen en onderwijst," zoo luidde de last van den meester aan de apostelen, en zij en de latere opzieners der gemeente hebben dien last niet vergeten. De oude kerk, gelijk de tegenwoordige, had ten behoeve harer leden eene geloofs- en zedeleer, en ook de middeneeuwsche, al was zij aan hare moederlijke roeping, om

hare kinderen in de kennis der waarheid tot godzaligheid op te voeden, niet altijd en overal even getrouw — ook zij had de hare. Welke waren de leerstoffen, die onze voorvaderlijke klerken in behandeling namen, als zij de aan hunne zorg toevertrouwde leeken tot geloovige en vrome christenen poogden te vormen, en welke waren de hulpmiddelen, die hun tot dat oogmerk ten dienste stonden? Ziedaar de belangrijke vragen, waarop wij onzen lezers antwoord hebben te geven, opdat hun het godsdienstig bestaan onzer voorgeslachten, waarvan de veelsoortige openbaringen het onderwerp onzer volgende mededeelingen zullen zijn, meer en meer duidelijk worde [1].

Karel de groote wenschte de volken van zijn breed gebied tot christennatiën op te voeden en steunde daarbij op de onmisbare hulp van de geestelijkheid der kerk. Met grooten aandrang gelastte hij zijnen bisschoppen en priesters hunne gemeenten te onderwijzen, en wat hun onderwijs naar inhoud en omvang wezen moest, wist hij hun met eenige naauwkeurigheid aan te duiden: hunne geloofsleer zou eene verklaring van het apostoliesch en athanasiaansch symbolum zijn, hunne zedeleer een onderrigt aangaande het gebed des Heeren, de zonden „waarvoor men ter helle vaart," en de deugden, liefde tot God en den naaste, geloof, hoop enz., waardoor de mensch zich een christen bewijst [2]. De hoofdzaken der catechese, beiden voor het opkomend geslacht en voor volwassenen, aldus door den keizer aangewezen, werden door de kerk der volgende eeuwen geenszins uit het oog

1) De lotgevallen der catechese, d. i. het leerstellig en zedekundig onderrigt voor het volk, k i n d e r e n e n v o l w a s s e n e n, door onze geestelijken vóór de hervorming gegeven, liggen helaas nog in het duister. Wat de kerken elders, inzonderheid in Duitschland, oudtijds voor de gewigtige zaak gedaan hebben, werd op leerrijke wijze bekend gemaakt door Geffcken, in zijn *Bildercatechismus des funfzehnten jahrhunderts*, Leipzig 1855. In dit helaas onvoltooide werk worden de schriften van Eccard, Veesenmeyer en anderen, die vroeger over deze stof handelden, aangehaald.

2) Zie boven, I, bl. 402, 405, 406, 415. Over de stoffen der catechese in de kerk vóór Karel den grooten heb ik een en ander meêgedeeld in mijne *Geschiedenis van het kerkel. leven*, 2e druk, I, bl. 51 vv.

verloren. Zij bleven, gelijk zij nog zijn, de voornaamste bestanddeelen van het leerstellig en zedekundig onderwijs voor het volk, die, allengs met andere vermeerderd, als zoodanig door kerkvergaderingen en invloedrijke mannen in alle landen der christenheid aan de belangstelling van geestelijken en leeken werden aanbevolen. Wij achten het noodig dit laatste met bewijzen te staven.

In de groote synode, op last van Karels zoon, Lodewijk den vrome, in 836 te Aken gehouden met het oogmerk om de gebreken, die alom in de duitsch-frankische kerk heerschten, weg te nemen en der christenheid in 's vorsten gebied een meer gezond leven te bereiden, werden ook de pligten der parochiepriesters jegens de leeken besproken. Eene vrucht van die bespreking was de bepaling, dat de pastoors zorg zouden dragen voor hunne gemeenteleden, dat allen gedoopt werden en later, na van den bisschop het vormsel ontvangen te hebben, onderwijs genoten tot verstand van het symbolum, het onze-vader en het ware christenleven [1]. Vermoedelijk werd dit gebod in volgende vergaderingen van tijd tot tijd herhaald, en zeker is het, dat soortgelijke verordeningen van de twaalfde tot de zestiende eeuw in verschillende deelen der kerk werden vermenigvuldigd en met nadruk ingescherpt. In 1114 gebood de synode van Gran in Hongarije, dat in al de bisdommen, die onder den metropolitaan van Gran stonden, in de kathedraalkerken alle zondagen de evangelie- en epistel-perikopen zouden verklaard worden, en in de kleinere of parochiekerken het symbolum en pater-noster [2]. De vaderen van de in 1246 te Beziers in Frankrijk bijeengeroepen vergadering eischten van de haar onderhoorige priesters, dat zij „alle zondagen den volke eene eenvoudige en duidelijke verklaring van de geloofsartikelen zouden geven, opdat niemand voortaan onwetendheid zou kunnen voorwenden." Daarenboven bevalen zij, dat alle kinderen van zeven en

1) Zie bij Hartzheim, *Concil. German.* II, p. 81; vgl. Hefele, *Conciliengesch.* IV, s. 84 ff.

2) Zie Hefele, a. a. o. V, s. 289.

meer jaren op zon- en feestdagen door hunne ouders ter kerke zouden gebragt worden, opdat zij hun ave-maria, hun pater-noster en credo leerden [1]. In 1281 werd in Engeland de synode van Lambeth gehouden, waartoe de aartsbisschop van Canterbury al zijne bisschoppen en abten en tal van geestelijken had opgeroepen. In deze bijeenkomst werd geklaagd over de onkunde der klerken, „waardoor het volk in een afgrond van dwaling verzonk," en allen pastoors nadrukkelijk opgedragen, in persoon of door tusschenkomst van anderen voor de verbreiding van kennis onder hunne gemeenteleden te zorgen. Alom moest verstaanbaar onderrigt gegeven worden in het symbolum, de tien geboden, de twee hoofdgeboden des evangelies, de zeven werken van barmhartigheid, de zeven hoofdzonden met hare gevolgen (cum sua progenie), de zeven hoofddeugden en de zeven sacramenten, en opdat geen priester aangaande deze stukken onwetend zou zijn, leverde de vergadering een beknopt opstel, waarin zij gezamenlijk op eenvoudige wijze werden uiteengezet. Uit het slot van dit opstel blijkt, dat het bestemd was om in handen van alle priesters der kerkprovincie van Canterbury te komen, en dat de aartsdiakenen verpligt werden acht te geven, of de daarin vervatte leeringen „minstens op bepaalde tijden" door de predikers tot het volk werden gebragt [2]. Op dezelfde wijze als de synode van Lambeth behartigde in 1368 het concilie van Lavaux in Frankrijk de godsdienstige belangen der leeken in de kerkprovinciën van Narbonne, Toulouse en Auch. Ook vandaar ging aan de parochiepriesters eene aanwijzing uit van de talrijke hoofdbestanddeelen der catechese, die men wilde behandeld hebben, en tevens eene beknopte verklaring van het symbolum enz. ten gevalle van hulpbehoevende priesters [3]. In de groote kerkvergadering, die in 1429 te Tortosa in Spanje onder de leiding van een pauselijken legaat, den kardinaal van Foix, hare

1) Harduinus, *Acta concil.* VII, p. 409.
2) Harduinus, l. l. p. 866 ss.
3) Harduinus, l. l. p. 1804 ss.

zittingen hield, werd de vraag geopperd: welke de hoofdzaken van het godsdienstig volksonderrigt waren? Men legde het antwoord neêr in een canon, die voorschreef, dat alle leeken kennis moesten hebben van de geloofsartikelen, het onze-vader, de tien geboden, de zeven hoofdzonden en de leer aangaande de vreugde van het paradijs en de straffen der hel: Tevens werd voorgeschreven, dat alle bisschoppen en prelaten der spaansche kerk door bevoegde klerken afschriften zouden laten maken van zeker nog te vervaardigen handboekje, waarin bovenvermelde stukken „klaar en duidelijk, voor zoover zij den leeken ter kennisse gebragt moesten worden, begrepen zouden zijn." Dat handboekje moest men „in zes of zeven lessen" verdeelen en den cureiten gebieden, den inhoud „gedurende den loop des jaars" op de zondagen herhaaldelijk te verklaren, „opdat zij de duisternis der onwetendheid van het volk ophieven en het Gode aangenaam maakten [1]." In de synode, die in 1447 te Eichstädt bijeenkwam, werd het den priesteren des bisdoms op het hart gedrukt, het orthodoxe geloof volgens de leer van Rome te bewaren; die met de ziëlverzorging in de parochiën of met het predikambt belast waren, zouden bij de biecht en bij andere gelegenheden over de regtzinnigheid der leeken een waakzaam oog houden en op alle zon- en feestdagen in de kerken in de landtaal het apostoliesch symbolum en pater-noster voordragen (pronuntiare) [2]. In de synodale statuten, die in 1503 voor de dioecese van Bazel opgemaakt werden, wordt den parochiepriesters gelast, alle zondagen in de landtaal de evangelieles van den dag voor te lezen en daarenboven het onze-vader, des engels groete, het apostoliesch symbolum en de tien geboden. Eene verklaring van dat alles „voor jongen en ouden" werd wenschelijk geacht, maar naar het schijnt niet geëischt, naardien men op de bekwaamheid van alle priesters niet durfde rekenen [3].

---

1) Zie den canon bij Harduinus, VIII, p. 1078.
2) Hartzheim, V, p. 363.
3) Hartzheim, VI, p. 8.

Blijkt uit de bijgebragte bewijzen — wij zouden hun aantal nog kunnen vermeerderen — dat de hoofdstukken der catechese, die Karel de groote zijnen geestelijken tot vorming des christelijken volks aanbeval, door de latere kerk geenszins veronachtzaamd, maar nevens andere, die voor de godsdienstige kennis en de zedelijkheid vooral niet minder belangrijk waren, in Hongarije, Frankrijk, Engeland, Spanje, Zwitserland en Duitschland algemeen als stoffen des openbaren onderrigts aangemerkt werden, zoo vinden wij reeds hierin genoegzame reden om aan te nemen, dat dezelfde stukken der geloofs- en zedeleer, die elders plagten behandeld te worden, ook door de nederlandsche geestelijken bij hun onderrigt op den voorgrond werden gesteld. Doch het is niet noodig deze gevolgtrekking, hoe redelijk ook, in rekening te brengen, daar afdoende berigten niet ontbreken.

Toen onze reformatorieschgezinde bisschop Jan van Zyrik in 1294 te Utrecht zijne vroeger[1] vermelde kerkvergadering hield, vestigden de daar verzamelde klerken hunne aandacht ook op de verpligtingen der cureiten jegens hunne parochianen, en straks werd onder de overige synodale statuten, die het naaste resultaat der bijeenkomst waren, ook dit voorschrift gepubliceerd: „wij bevelen ten ernstigste, krachtens de [ons verschuldigde] heilige gehoorzaamheid, aan alle rectoren en priesters, en ieder hunner in het bijzonder, dat zij alle zondagen in hunne parochiekerken in de moedertaal het pater-noster en credo behalve de artikelen des geloofs[2] verstaanbaar zullen uit-

---

1) Boven, II, 1, bl. 124, 356.

2) Er staat in het oorspronkelijke: »pater noster et credo praeter articulos fidei." Door het woord credo duidde men volgens Arnold Geilhoven (zie zijn boven, II, 2, bl. 369, vermelden *Gnotosolitos*, Lib. I, Rubrica V, Quaest. 3) gewoonlijk het symbolum nicaenum aan. Volgens Fantinus Dandulus echter, in zijn omstreeks 1487 te Antwerpen gedrukt *Compendium pro catholicae fidei instructione* (het werd mij uit de kon. bibliotheek ten gebruike verleend), noemde men het symbolum apostolicum doorgaans »credo parvum," en het »symbolum nicaenum, in [synodo] Constantinopolitana reformatum," »credo magnum." Beide symbola en het athanasianum werden ook door de middeneeuwsche kerk bij de liturgie van de mis en bij het vieren der getijden gebruikt. Zie Dionysius Carth.

leggen (exponant), en daarenboven eens in de maand, of minstens drie- of viermalen 's jaars, de tien geboden en de zeven sacramenten." Opmerkelijk is het, dat de vergadering noodig oordeelde bij deze bepaling eene copie van den decalogus volgens de vulgaat te voegen, en eene lijst, waarop de namen der vijf verpligte en twee onverpligte sacramenten zijn uitgedrukt, een bewijs dat men althans bij sommige priesters eene uiterst kleine mate van kennis veronderstelde[1]. Zestien jaren later werd te Utrecht door bisschop Guy van Avesnes eene synode gehouden, die het bevel van Jan van Zyrik woordelijk vernieuwde. Ook toen verzuimde men niet den cureiten een afschrift van de tien geboden en eene naamlijst van de sacramenten te doen toekomen[2].

Wanneer men het voorschrift der utrechtsche synoden vergelijkt met de vroeger vermelde statuten der kerkvergaderingen van Lambeth, Lavaux en Tortosa, dan valt het in het oog, dat de hoofdstukken der catechese, die door de priesters van Engeland, Frankrijk en Spanje voor het volk gebragt moesten worden, talrijker waren dan die den cureiten der dioecese van Utrecht werden aangewezen, waaronder de twee hoofdgeboden des evangelies, de werken van barmhartigheid, de hoofdzonden enz. niet genoemd zijn. Men wachte zich echter hieruit op te maken, dat de geloofs- en zedeleer, die onzen vaderen door hunne priesters voorgedragen werd, een meer beperkten omvang zal gehad hebben dan elders het geval was. Het is toch bekend, dat, althans sedert den aanvang der vijftiende eeuw, de inhoud van het godsdienstonderwijs hier te lande eene aanmerkelijke uitgebreidheid had, en dat van al de hoofdstoffen, die de klerken van andere deelen der kerk voor hunne gemeenten te behandelen hadden, in ons vaderland geene of slechts enkele

---

in zijn straks te bespreken boek *De vita curator.* I, fol. 481, en Gavantus, *Thes. sacr. rituum*, Antv. 1646, p. 36 s.

1) Zie bij Van Heussen, Lat. *Batav. s.* I, p. 170.

2) Zie Lat. *Batav. s.* p. 174.

onopgemerkt bleven [1]. Toen Arnold Geilhoven van Rotterdam zijn „gnotosolitos of spiegel der consciëntie" schreef, waarin hij aan welontwikkelde christenen eene handleiding tot het werk der zelfbeproeving gaf [2], legde hij er zich op toe, geen stuk der toenmalige catechese onaangeroerd te laten. In zestien rubrieken deelde hij in dezelfde orde, waarin wij ze hier opnoemen, eene orde die moderne theologen naauwelijks anders dan beginseloos kunnen noemen, zijne leeringen mede over de zeven doodzonden (superbia, invidia, ira, accidia, avaritia, gula, luxuria), de tien geboden, de twaalf raadgevingen des evangelies (consilium paupertatis, obedientiæ, castitatis, caritatis, mansuetudinis, misericordiæ et erogationis, simplicitatis verborum, de vitanda peccandi occasione, de rectitudine intentionis, de conformitate operis ad doctrinam, de sollicitudine vitanda, de fraterna correptione), het gebruik en misbruik der vijf zinnen (visus, auditus cæt.), de artikelen des geloofs (symbolum apostolicum), de zeven sacramenten, de acht zaligheden (volgens de macarismen: paupertas, mititas, luctus, esuries, misericordia, munditia, pax, persecutio), de zeven gaven des h. geestes (timor, pietas, scientia, consilium, sapientia, intellectus, fortitudo), de twaalf vruchten des h. geestes (caritas, gaudium, pax, patientia, longanimitas, bonitas, benignitas, mansuetudo, fides, modestia, continentia, castitas), de zeven ligchamelijke werken van barmhartigheid (pascere esurientes, potare sitientes, vestire nudos, colligere hospites, visitare infirmos, redimere captivos, sepelire mortuos), de zeven geestelijke werken van barmhartigheid (docere ignorantes, consulere dubitanti, consolari tristem, corrigere peccantem, remittere offendenti, portare graves et onerosos, orare pro omnibus; aan het laatste artikel is een aanhangsel over het bidden in het algemeen en over het onze-vader toegevoegd), de drie theologische deugden (fides,

---

1) Over de stukken, die men in Duitschland en andere landen in de catechese behandelde, zie men Geffcken, a. a. o. s. 20 ff.

2) Zie boven II, 2, bl. 368.

spes, caritas), de vier hoofddeugden (prudentia, temperantia, fortitudo, iustitia), de negen vreemde zonden (zonden van anderen, waartoe men aanleiding heeft gegeven: iussio, malum consilium, consensus, adulatio, recursus, participatio, mutus, non obstans, non manifestans; bij deze rubriek een aanhangsel: de ludis et choreis), de zonden tegen den h. geest (desperatio, præsumptio, impugnatio veritatis, invidentia fraternæ gratiæ, obstinatio, finalis impoenitentia), de roepende zonden (fratricidium, oppressio viduæ, detentio mercedis, sodomiticum) [1]. Eenige jaren later dan Arnolds „gnotosolitos" werd door onzen Dionysius den karthuiser een boek „over het leven der cureiten" geschreven [2], een spiegel waarin den pastoors het beeld van een waardig huisverzorger der gemeente werd voorgesteld. Dat de voortreffelijke auteur hier ook de verpligtingen der priesters ten aanzien van het godsdienstonderwijs voor het volk besprak, behoeft naauwelijks gezegd te worden. Hij deed het uitvoerig en liet niet na aan te duiden, welke naar zijne overtuiging de onmisbare bestanddeelen der catechese waren. Hij verlangde een klaar en gemoedelijk onderrigt over de artikelen des geloofs (symbolum apostolicum), de tien geboden, de twee hoofdgeboden des evangelies (quantum et qualiter diligendus sit Deus ac etiam proximus et de vero ac spiritali amore Dei et proximi), de ligchamelijke en geestelijke werken van barmhartigheid, de doodzonden en het onze-vader. Daarenboven eischte hij, dat alle cureiten hunne parochianen bekend zouden maken met de pligten, die de geloovigen jegens de kerk hebben te vervullen (het onderhouden van zon- en feestdagen, de vasten, enz.), de pligten van christelijke echtelingen jegens elkander, de pligten van ouders jegens hunne kinderen en omgekeerd, enz. Van leeringen aangaande

1) Al deze rubrieken maken de stof uit van Liber I van den *Gnotosolitos*.

2) Zie boven, II, 2, bl. 381. Het tractaat *De vita curatorum* komt voor onder Dionysius' *Opera minora*, ed. Blomevennae I, fol. 471 ss.

de sacramenten gewaagde hij niet, waarschijnlijk omdat hij die stof elders in het breede had besproken.

Is het ons uit het medegedeelde duidelijk geworden, dat het ook bij onze vaderen van de laatste middeneeuwen geenszins ontbrak aan een ideaal van godsdienstig volksonderrigt, waarin eensdeels de geloofsleer der kerk, en anderdeels en bovenal de zedeleer hare plaats zou innemen, wij durven daarom niet verzekeren, dat al hunne priesters, of zelfs de meerderheid van hun getal, bij magte waren dat ideaal te verwezenlijken. Als wij opmerken, dat onze bisschoppen en synoden het nog in de dertiende en veertiende eeuw noodig achtten, aan de cureiten hunner kerk een afschrift van de tien geboden en eene naamlijst van de zeven sacramenten toe te zenden; als wij ons daarbij herinneren, welke de algemeene staat van het schoolonderwijs in de daarop volgende tijden was; toen slechts in enkele inrigtingen de hoogere leervakken, die den aanstaanden godsdienstleeraar wèl vormen konden, met vrucht behandeld werden; als wij daarenboven zien op de zedelijke onvolmaaktheid van vele klerken, hunne traagheid en hun wereldzin, waarvan wij later maar al te menigvuldige bewijzen zullen ontmoeten, voorzeker, dan mogen wij, zonder vrees van onzen voorgeslachten onregt aan te doen, uit dat alles het besluit trekken, dat in vele gemeenten de belangen der catechese verwaarloosd of uiterst gebrekkig verzorgd werden. Toch heeft men toe te zien, dat men zich geene al te donkere voorstelling van de zaak make. Onze scholen, waarin gedurende de veertiende en vijftiende eeuw de kweekelingen voor het pastoorsambt eenigermate met de hoogere leervakken bekend gemaakt werden, waren weinige, maar hare discipelen des te menigvuldiger, en vele van die discipelen togen als volwassenen naar Parijs, Praag en elders, om hunne vorming te volmaken [1]. Terwijl die scholen bloeiden, en niet het minst door haren invloed — men denke hier vooral aan

1) Zie boven, II, 2, bl. 228 vv., 284 vv.

die van Deventer en Zwol — kwam de reeds dikwerf vermelde „moderne devotie" in onzen lande op [1]. Alom ontwaakten meer dan ooit godsdienstige sympathiën, die aan het leven van duizenden eene meer of min veredelde rigting gaven, en naar het voorbeeld van Geert Groote, Wermbold van Utrecht en anderen, traden in vele gemeenten pastoors, regulieren, fraters enz. op, die voor het volksonderrigt de hoogste belangstelling koesterden en naar den eisch hunner tijden in staat waren het op voldoende wijze te geven. Hoogstmerkwaardig is het ook, dat in hetzelfde tijdperk, waarin zich deze verblijdende verschijnselen voordeden, zoowel in ons vaderland als in Duitschland en elders, de middelen, waardoor zich de geestelijken naar de toenmalige behoeften tot geschikte onderwijzers van de kerkleer konden ontwikkelen, en leeken in staat gesteld werden zich met den hoofdinhoud van die leer nader bekend te maken, allengs vermeerderd werden. Die middelen waren catechetische handleidingen, beiden voor geleerden en ongeleerden, waarin de hoofdstukken der geloofs- en zedeleer gezamenlijk, of enkele bovenal belangrijk geachte afzonderlijk behandeld werden.

Van de schriften, waarin de hoofdstukken der catechese gezamenlijk aangewezen en uiteengezet werden — wij zullen hier geene andere noemen dan dezulke, waarvan wij zeker weten, dat zij door onze voorvaderen gebruikt werden [2] — is „des conincs somme" waarschijnlijk het oudste en een der meest gelezene geweest. Het boek bevat eene overzetting van de „somme le roy," eene lettervrucht van het jaar 1279, welke den dominikaner Laurent, den biechtvader van koning Philips van Frankrijk, tot auteur heeft. Het werk werd in 1408 gedeeltelijk vertaald door Jan van Rode (niet te verwarren met den bekenden Jan van Brederode [3], den

1) Zie boven, II, 2, bl. 167, en mijn *Johannes Brugman*, I, bl. 15 vv.

2) Over de catechetische schriften, die in Duitschland en andere landen geschreven en gebezigd werden, leze men Geffcken, a. a. o. passim.

3) Zie boven, II, 1, bl. 172.

adellijken avonturier, van wien wij vroeger spraken), een leekebroeder van het karthuiser-klooster te Zeelhem bij Diest in Brabant, vervolgens geheel vertolkt en eindelijk te Delft in 1478 en daarna elders in ons land meermalen gedrukt. Het boek heette „des conincs somme," omdat het oorspronkelijk voor Philips werd geschreven, maar Jan van Rode meende, dat men den titel ook „geestelijk kon verstaan," naardien hier geleerd wordt, „hoe wij onze rekening zullen maken tegen den grooten rekendag, daar men summam summarum voor den grooten koning moet brengen." Klerken en leeken, die het geheel bezaten — niet alle afschriften waren compleet — vonden hier vruchtbare leeringen over de tien geboden, de geloofsartikelen, de hoofdzonden en de daartegenovergestelde hoofddeugden, de zeven sacramenten, het onze-vader enz.[1] Een soortgelijk werk als dat van Laurent en Jan van Rode was de vroeger besproken „tafel van der kersten ghelove" van Dirk van Delft, hertog Albrechts hofprediker te 's Gravenhage sedert 1399. Hoewel ten behoeve van den hertog opgesteld, heeft het vermoedelijk ook min geoefenden klerken, die zich voorbereidden om over de geloofsartikelen, de macarismen der bergrede en dergelijke stoffen onderwijs te geven, eenige diensten bewezen[2]. In verhoogde mate is dit waarschijnlijk het geval geweest met den „spiegel des kersten gheloefs," die gedurende de eerste helft of het midden van de vijftiende eeuw in omloop kwam, en waarin behalve vele andere godsdienst-leeringen een tamelijk uitvoerig bescheid gegeven wordt aangaande het onze-vader, de gaven en werken des h. geestes, de zeven hoofdzonden, de twaalf geloofsartikelen, de tien geboden, de zeven deugden, de zeven sacramenten enz. Wie de auteur van dit boek is geweest, is ons onbekend en ook van weinig gewigt, daar hij er onbewimpeld voor

1) Zie over *Des conincs somme* van Vloten, *Nederl. prozastukken*, bl. 150, en Geffcken, a. a. o. s. 39, Beil. 81 ff. Beide auteurs hebben belangrijke stukken van het werk opgenomen.

2) Zie boven, II, 2, bl. 382 v.

uitkwam, dat hij niet meer dan een compilator was. Een der voornaamste bronnen, waaruit hij putte, was het aan Johannes Gerson toegeschreven „compendium sacræ theologiæ," een uitvoerig geschrift, opgesteld voor middelmatig geleerde klerken, onder wier bereik slechts weinige boeken waren [1]. Niet minder rijk van inhoud dan genoemde „spiegel," iets ouder welligt en almede uit verschillende schrijvers gecompileerd was het in Duitschland en ons vaderland veel gelezen werk, „der sielen troest" geheeten, een leerboek in welks inleiding een discipel zijn „lieven vader" om onderrigt in de tien geboden vraagt, waarop het „lieve kind" vriendelijk antwoord ontvangt, leeringen niet alleen over den decalogus maar ook over vele andere zaken, de sacramenten, de acht zaligheden enz., waaraan tot toelichting tal van „exempelen" wordt toegevoegd [2]. Uitvoeriger dan alle reeds vermelde boeken van dien aard is de handleiding, die Arnold Geilhoven onzen vaderen aanbood. Het eerste deel van den reusachtigen „gnotosolitos" is geheel toegewijd aan tamelijk geleerde verklaringen en beschouwingen van de reeds door ons opgenoemde zestién rubrieken, die hij als evenveel hoofdstukken der catechese

---

1) De schrijver van het *Compendium theologiæ sacræ* zegt op het slot van zijn boek (men vindt het in Gersons *Opera omnia*, ed. Du Pin I, p. 234 ss.): „libellus iste compositus est — — mediocribus et communioribus ac eis, quibus non faciliter librorum copia suppetit." Over den *Spiegel des kersten gheloefs* leze men Geffcken, a. a. o. Beil. s. 88 ff., die het werk in HS. bezat en vier nederlandsche drukken vermeldde, die denzelfden titel hebben.

2) Zie Geffcken, a. a. o. s. 45 ff. Beil. s. 98 ff., die de utrechtsche uitgave van 1479 en later in ons land verschenene beschreven heeft. Vgl. Holtrop, *Catal. libr. sæc. XV impressor.* p. 300. De HSS. en gedrukte exemplaren, die Geffcken gebruikte, schijnen evenmin als de zwolsche editie van 1485, die mij uit de koninkl. bibl. te 's Hage verstrekt werd, het geheele werk te bevatten, daar hier alleen de tien geboden worden besproken. Bij de behandeling van het vierde gebod in laatstvermelde uitgave komt echter eene uitweiding (geene verklaring) over het paternoster voor, waarin de „lere dat [= dat het] heylige pater noster in duutsche is den duutschen nutter dan in latijn ghelesen," aandacht verdient. Zij wordt aangedrongen door de opmerking, dat Jezus zijn gebed niet in het latijn, maar in de landtaal der Joden aan zijne apostelen heeft gegeven.

aanmerkte. Veelvuldige aanhalingen uit kerkvaders, klassieke auteuren, kanonisten en andere schrijvers maken de lectuur voor den modernen lezer vermoeijend, en tallooze vragen (quæstiones) met daarop volgende oplossingen (solutiones) geven het geheel een streng scholastiek aanzien. Toch houden wij er ons van overtuigd, dat menige klerk, die een bekwaam godsdienstonderwijzer wenschte te worden, met Arnolds arbeid zijn voordeel heeft gedaan. Minder geleerd maar gemoedelijker en warmer van toon is het onderrigt, dat Dionysius de karthuiser den catecheten van zijn tijd in zijn boek „over het leven der cureiten" gaf. Bij ieder stuk van de geloofs- en zedeleer, dat hij, gelijk wij gezien hebben, zijnen lezers als noodzakelijke leerstof onder de aandacht bragt, voegde hij kortere of langere verklaringen en moralizatiën, die ook mannen van geringe kennis in staat stelden, om althans in de meest dringende behoeften van hen zelve en hunne gemeenteleden te voorzien. Of onze geestelijken bij de catechese gebruik maakten van het vroeger vermelde handboekje [1], „cura clericalis" geheeten, is ons onbekend. Maar wij achten het waarschijnlijk, daar het op de meest beknopte wijze een overzigt geeft van alle stoffen, die bij het volksonderrigt ter sprake werden gebragt, en derhalve den docent, die op zijn geheugen geen staat mogt maken, goede diensten kon bewijzen.

Waar onze catecheten de beschreven handleidingen niet bezaten, of deze hun te eenvoudig en te weinig zaakrijk toeschenen, konden zij hun toevlugt tot andere hulpmiddelen nemen. Klerken, die den toegang tot welvoorziene boekerijen hadden en genoeg ontwikkeld waren, om de werken der kerkvaders en scholastieken te gebruiken, konden zich over alle deelen der kerkleer een schat van kennis vergaderen, even rijk als vruchtbaar. Maar ook dan, als hun daartoe bekwaamheid of gelegenheid ontbrak, stond hun een andere weg open, om zich aangaande de voornaamste hoofdstukken, die zij voor

---

1) Boven, II, 2, bl. 405.

hunne gemeenteleden te behandelen hadden, in te lichten. Tractaten en sermoenen over de artikelen des geloofs, de sacramenten, de tien geboden en het onze-vader waren allengs vermenigvuldigd en voor leergierigen ligt verkrijgbaar.

Afzonderlijke schriften over het apostoliesch symbolum schijnen onzen vaderen slechts in geringen getale ten dienste gestaan te hebben, en vermoedelijk hebben zij zich daarover maar zelden beklaagd. In het catechetiesch onderrigt, gelijk de lezer reeds kon opmerken, stond de zedeleer geheel en al op den voorgrond; van de geloofsleer werd alleen dat gedeelte met eenige uitvoerigheid behandeld, dat op de sacramenten betrekking had. Wel werd van ieder geloovige met nadruk verlangd, dat hij de twaalf artikelen zou kennen — volgens oude friesche wetten mogt niemand in zekere regtszaken als getuige optreden, tenzij hij zijn onze-vader en „ik geloof in God" kon opzeggen [1], en hetzelfde werd volgens kerkelijke bepalingen van alle doopgetuigen en van anderen bij andere gelegenheden verlangd — maar die kennis behoefde, naar de begrippen der middeneeuwsche geestelijkheid, geenszins een ontwikkeld weten en klaar inzigt te zijn. Waar Arnold Geilhoven in zijn „gnotosolitos" de vraag beantwoordt, „hoe de leeken het symbolum moeten kennen," betoogt hij met beroep op kerkelijke autoriteiten, dat het genoeg is, zoo zij den inhoud „implicite" gelooven," d. i. dien inhoud op het gezag der kerk aannemen, zelfs al zij het dat hunne rede aan een of ander dogma aanstoot neemt, en hun kettersche bedenkingen inblaast [2]. Volgens Arnolds vaste

1) Zie bij Wierdsma, *Oude Friesche wetten*, bl. 129.

2) Libri I Rubr. 5, Quæst. 8. „Articulos fidei debent layci scire saltem implicite. Et credere implicite est credere quidquid credit ecclesia, et in tantum valet fides implicita layco, quod si, ratione naturali motus, dicat patrem maiorem vel filio priorem, vel quod tres personæ sunt ab invicem distantes vel aliquid simile, non est hæreticus nec peccat, dummodo sic credat, quia credit ecclesiam sic credere, et suam opinionem supponit fidei ecclesiæ nec suum defendit errorem et paratus sit corrigi," cæt. Op dezelfde wijze verklaarde reeds vóór Arnold het concilie van La-

overtuiging, waarin Dionysius de karthuiser en al de tijdgenooten deelden, waren de twaalf geloofsartikelen onmiddellijk door God op de lippen der apostelen gelegd en door die apostelen tot de kinderen der kerk gebragt, niet opdat men ze door onderzoek en nadenken zou pogen te doorgronden, maar opdat men zich aan de letter dier uit den hemel ontvangen woorden vastklemde. Waar men deze theorie huldigde, moest men alle discussiën over geloofszaken, vooral bij leeken, vreezen en zelfs — de vroeger vermelde kerkvergadering van Tortosa had er het voorbeeld van gegeven [1] — met bedreiging van kerkstraffen verbieden, en waar dit geschiedde, spreekt het van zelf, dat onderwijzende geestelijken bij de behandeling van het symbolum, òf voor hunne weinig geoefende medeklerken òf voor het volk, de meest mogelijke soberheid en voorzigtigheid in acht namen.

Een van de twee opstellen over het symbolum, waarvan wij zeker weten, dat zij bij onze voorgeslachten in gebruik geweest zijn, is het tractaat van Thomas Aquinas „over de geloofsartikelen," dat volgens het voorschrift van Nikolaas van Cusa in alle dioecesaansynoden der kerkprovincie van Keulen, derhalve ook in de utrechtsche synoden, jaarlijks aan de vergaderde klerken voorgelezen moest worden [2]. Dit werkje, dat in den druk, waaruit wij het kennen, een zeer klein getal octavo-bladzijden beslaat [3], is voor de tegenwoordige godgeleerdheid zóó

---

vaux (zie boven, bl. 4), dat een klaar begrip van de geloofsartikelen, waarin „difficilia" besloten lagen, den leeken geenszins noodig was: „sufficit simplicibus de omnibus articulis habere fidem implicatam, i. e. in talibus credere quod credit ecclesia." Zie bij Harduinus, l. l. VII, p. 1807.

1) „Interdicimus laicis omnem materiam de fide catholica disputandi, dioecesanis aliisque iudicibus ordinariis ecclesiasticis sub interminatione divini iudicii strictius iniungentes, ut contra laicos de fide catholica disputare attentantes iura communia per censuram ecclesiasticam tenaciter observentur." Harduinus, l. l. VIII, p. 1078. De ernst, of liever de felheid, waarmede men het „disputeren" van leeken over geloofszaken weren wilde, leert dat in Spanje reeds in en omstreeks 1429 een en ander broeide, dat door de geestelijkheid bedenkelijk werd geacht.

2) Zie boven, II, 1, bl. 363.

3) Men vindt het onder Thomas' *Insignia opuscula*, die in 1562 te Leuven verschenen. Reeds in 1460 werd het te Mentz, later te Keulen

weinig beduidend, dat men het den naam van den grootsten theoloog der middeneeuwen naauwelijks waardig mag noemen. Desniettegenstaande heeft het om zijn eigenaardig karakter en het gebruik, dat onze voorgeslachten er van maakten, zekere beteekenis. De schrijver heeft het apostoliesch en athanasiaansch symbolum gezamenlijk ten grondslag zijner mededeelingen gelegd en trekt daaruit twaalf artikelen, ofschoon hij, even als Arnold Geilhoven en Dionysius de karthuiser na hem deden, de opmerking maakt, dat sommige geleerden, ten gevolge van eene andere indeeling, veertien onderscheidden [1]. De twaalf splitst hij in twee deelen, waarvan hij zegt, dat het eerste deel over de godheid, het tweede deel over de menschheid van Christus handelt. Onder het eerste deel brengt hij vier artikelen, waarin de eenheid en drieëenheid van het goddelijke wezen, de schepping en de uitwerkingen der genade worden vermeld (essentiæ div. unitas, tres personæ in una essentia, creatio rerum, effectus gratiæ), onder het tweede de opstanding der dooden, loon en straf der vromen en boozen, de conceptie en geboorte des Heeren, zijn lijden en dood, zijne nederdaling ter hel, zijne hemelvaart en zijne komst ten gerigte. Al deze artikelen worden eenvoudig genoemd, geenszins ontwikkeld, hoewel bij het vierde, over de werkingen der genade, met een woord gewag gemaakt wordt van de sacramenten, de eenheid der kerk, de gaven des h. geestes en 's menschen regtvaardigheid (iustitia). Na het noemen van ieder artikel volgen terstond eenige bijbelplaatsen, die het als schriftmatig moeten doen kennen, en eindelijk worden de afwijkende meeningen van alle bekende ketters opgesomd, die, weder met aanhalingen uit den bijbel,

---

en elders vele malen gedrukt. Zie Holtrop, l. l. p. 321, 565; Hain, *Repert. bibliogr.* I, p. 170 s.

1) De kerkvergadering van Lavaux, vroeger vermeld, oordeelde dat de onderscheiding van 14 artikelen te verkiezen was. Zie bij Harduinus, l. l. p. 1806. Het dubbele zevental in dit cijfer zal op dat oordeel, gelijk Hefele, *Conciliengesch.* VI, s. 624, te regt aanmerkt, wel eenigen invloed gehad hebben.

als hæretiek gebrandmerkt en weêrlegd worden. Inprenting, geene verklaring of bewijs van de geformuleerde kerkleer, en ketterbestrijding is blijkbaar het hoofddoel van het gansche boekske. Van geheel verschillenden aard is een ander tractaat over het symbolum, dat sedert den uitgang van de veertiende eeuw in HSS. door België en ons vaderland werd verspreid, Ruysbroeks opstel, „van den kerstenen ghelove" getiteld [1]. Dat ook deze auteur zich aan de traditionele kerkleer hield, behoeft naauwelijks gezegd te worden, maar bij eene koude opgave van de overgeleverde formulen te berusten, zonder eenige toelichtende omschrijving en praktikale vermaningen aan haar te verbinden, was den speculatieven geest van den mysticus even onmogelijk, als zijn hart vol „minne" er welgevallen in kon hebben zijne leeringen met de bestrijding van lang vergeten ketterijen te beladen. Uitgaande van de veelbeteekenende stelling, „dat het ware kerstengeloof het middel is, waardoor 's menschen ziel met God geëenigd, met God getrouwd wordt, als eene bruid met haren bruidegom," poogde hij den inhoud van dat geloof, voor zoover dit met zijne vasthoudendheid aan het dogma der triniteit en de overige zoogenaamde mysteriën bestaanbaar was, voor het verstand toegankelijk en voor het gemoed en het leven vruchtbaar te maken. Zijne verklaringen van de meeste artikelen zijn kort, zijne speculatiën doorgaans duidelijk, soms verheven, zijne schilderingen, vooral van hel en hemel levendig, zijne taal en stijl, even als in zijne overige schriften, edel en frisch, vol van naïve vormen, die den indruk zijner gedachten en lessen verhoogen. Van uitwendige bewijzen voor de goddelijkheid des christendoms en de waarheid der kerkleer, b. v. het wonderbewijs, dat Dionysius de karthuiser, geheel in den geest zijner kerk, bij het catechetiesch onderrigt over het symbolum met nadruk op den voor-

1) Het werd uitgeg. door David, *Werken van Jan van Ruusbroec*, Gent 1860, II, bl. 239 vv. In mijn bezit is een HS., dat het jaartal 1415 draagt, maar vermoedelijk jonger is.

grond wenschte geplaatst te zien [1], wordt door Ruysbroek geen gewag gemaakt.

Hadden onze priesters aan Thomas Aquinas een mager opstel over de geloofsartikelen te danken, van denzelfden godgeleerde hadden zij een ander „over de sacramenten," waarvan zij volgens het voorschrift van Nikolaas van Cusa niet alleen in hunne synoden te Utrecht de voorlezing aanhooren, maar ook eene kopie bezitten moesten [2]. Die dit werkje gebruikten, vonden in de inleiding een en ander over het begrip der sacramenten, het onderscheid tusschen die des ouden en nieuwen Testaments, hunne algemeene werking enz., en daarna eenige onderwijzing over ieder der zeven. De behandeling is iets breeder dan die Thomas aan de geloofsartikelen wijdde, een gevolg van de gangbare voorstelling, dat, boven alle genademiddelen der kerk, de doop, het vormsel, de eucharistie enz. de eerste plaats innamen, waarom men aangaande deze zaken meer dan betrekkelijk andere, een afdoend onderrigt verlangde. Zoo wordt hier b. v. ten aanzien van den doop eerst over de materie (het water dat gebruikt of niet gebruikt mag worden) gesproken, vervolgens over den vorm, den bedienaar en de uitwerkingen der plegtigheid, waarna nog de dwalingen aangaande de heilige handeling worden opgenoemd, „de erreuren" der seleucianen, donatisten enz., die vroeger en later in de kerk voorkwamen. Op dezelfde wijze behandelt de auteur de overige sacramenten. Aan het slot vindt men de leer, dat de mensch door alle gezamenlijk

---

1) Waar Dionysius de cureiten opwekt voor het volk het symbolum te verklaren, zegt hij: „insuper potest curatus vicissim tempore congruo aliqualiter exponere rationes aut argumenta fidei christianæ, i. e. ea per quæ cognoscimus fidem nostram esse a Deo, quæ sunt innumera miracula solique Deo possibilia, per Christum et eius apostolos ac alios sanctos ad fidei confirmationem copiosissime facta." *De vita curat.* l. 1. fol. 480. Ook Thomas Aquinas leerde, dat het hoofdbewijs voor het geloof aan de bovennatuurlijke waarheid des christendoms uit de mirakelen moest geput worden. Zie Baur, *Vorlesungen ueber die dogmengesch.* Leipz. 1866, II, s. 274.

2) Zie boven, II, 1, bl. 363.

tot de eeuwige glorie komt, waarin hij de zeven gaven der zaligheid geniet (visio Dei, comprehensio Dei, fruitio Dei, impassibilitas corporis, claritas corporis, agilitas et subtilitas corporis). Ook hier is inprenting, geene verklaring en bewijs der kerkleer hoofdzaak [1]. Meer omvattend en vruchtbaar zijn eenige hoofdstukken over de sacramenten, die in het „compendium theologiæ" van Dionysius den karthuiser voorkomen [2], en vooráfgegaan worden door algemeene opmerkingen en berigten. Jezus heet hier de geestelijke geneesheer, die vóór zijne hemelvaart de zeven sacramenten ingesteld zal hebben, opdat zij den mensch van alle zonden en zondensmet zullen genezen, en zulks niet alleen „figuraliter," maar „efficaciter" en „causaliter," feitelijk en „op bewonderenswaardige, naauwelijks begrijpelijke wijze." Zeven is hun getal, opdat zij „corresponderen" met de zeven gaven des h. geestes en de zeven doodzonden. De doop is eene inleiding of opneming in de strijdende kerk, het vormsel eene geestelijke versterking van de strijders, de eucharistie hunne spijs en reiskost (viaticum), de poenitencie of boete een middel ter verrijzenis van [den dood der] zonde, het laatste oliesel eene hulpe aan de stervenden [3], de ordening der geestelijken eene wijding van die voor anderen de sacramenten bedienen, het huwelijk eene instelling tot vermenigvuldiging van die de sacramenten genieten. Aangaande het ceremoniëel en de ongelijke waardij dier heilige handelingen voor den christen — het huwelijk heet het minst geestelijke sacrament (cæteris carnalius, nihilominus spiritale), de eucharistie daarentegen het waardigste, omdat Christus, die in de zes overige zich slechts „virtualiter," openbaart door de wer-

1) Men vindt ook het tractaat *De sacramentis*, met dat *De articul. fidei* vereenigd, onder Thomas' vermelde *Insignia opuscula*. In 1460 reeds werden beiden te Mentz gedrukt en later elders meermalen. Zie Holtrop, l. l. p. 321, 332; Hain, l. l. I, p. 170 s.

2) *Oper. minor.* ed. l. I, fol. 63 ss.

3) Er staat: „extrema unctio est exeuntium præsens exilium." Het verband eischt, dat men „auxilium" leze.

kingen die hij er aan verbindt, in de mis zelf „substantialiter" en „incomprehensibiliter" tegenwoordig is [1] — worden inlichtingen gegeven, die voor de geloovigen van dien tijd genietbaar en nuttig waren. Meer omvattend echter is het „liber sacramentalis" van Pierre d'Ailly, den beroemden bisschop van Kamerijk. Het is een tamelijk uitvoerig handboek, dat de bestemming heeft om jonge priesters, die zich gereed maken om als cureiten op te treden, tot hun ambt voor te bereiden. Daar het exemplaar van de leuvensche uitgave van 1487, dat ons ter hand kwam [2], geschreven namen van voormalige bezitters in ons vaderland bevat, mogen wij er zeker van zijn, dat het werk ook op onzen bodem lezers vond. Nog meer was dit evenwel, naar wij vermoeden, het geval met een dietsch en niet minder uitgebreid opstel „van den seven sacramenten," dat drie jaren vroeger te Gouda werd gedrukt. Wie de schrijver of compilator is geweest — hij putte zijne stoffen hoofdzakelijk uit de schriften van Henricus Hostiensis en Nicolaus Panormitanus [3] — weten wij niet; maar uit zijne pennevrucht blijkt, dat hij een vroom man was, die de godsdienstige belangen der „gemeene lieden" hartelijk liefhad en gaarne het zijne deed, om hun „de krachten en virtuten van de heilige sacramenten" duidelijk bekend te maken, „opdat hunne devotie daardoor vermeerderd" en Gods eere verhoogd zou worden. Hij goot zijn onderwijs, even als vóór hem Pierre d'Ailly deed, in den vorm eener zamenspraak, en loste menigte van vragen op, waarvan men veronderstellen mag, dat zij eenigzins nadenkenden onder de leeken van zijn tijd niet zelden voor den geest kwamen.

1) Er staat: »in aliis sacramentis Christus virtualiter per suos continetur effectus; in eucharistiæ autem sacramento vere, substantialiter incomprehensibiliterque consistit."

2) Het werd ons verstrekt uit de kon. bibliotheek te 's Hage. Zie Holtrop, l. l. p. 56.

3) Henricus Hostiensis leefde in het midden der dertiende eeuw in Frankrijk, Nicolaus Panormitanus in de vijftiende in Italië. Beiden waren wegens hunne werken over het kerkregt beroemd. Zie Cave, *Hist. literar.* II, p. 313 s., Append. p. 128.

Terwijl hij enkele sacramenten, b. v. het laatste oliesel, met groote beknoptheid behandelde, schreef hij over andere, inzonderheid dat der poenitencie en des huwelijks, zeer in het breede. Aan de poenitencie wijdde hij niet minder dan één en vijftig hoofdstukken, waarin tal van leeringen over berouw, biecht, boetewerken, absolutie en aflaat voorkomen. Merkwaardig is hier de lijst van zonden, die de auteur wenscht, dat èn de biechtvader èn het biechtkind bij het heilige werk gedenken zullen, eene lijst, die niet alleen alle mogelijke sexuële overtredingen ter sprake brengt, maar menigte van andere vergrijpen, tooverij, waarzeggerij, ketterij, bijgeloof, oneerlijkheid bij koopmanschap, strandvonderij, het uitreiken van tolgelden enz. De acht en twintig hoofdstukken over „het heilige sacrament der echtschap" loopen voornamelijk over „de voortrouw" of de verloving, de echtsluiting en de echtscheiding. Aan uitweidingen over geheime huwelijken en de verschillende huwelijksbeletselen ontbreekt het niet. Hier even als door het gansche boek is eene rijke casuïstiek aangewend, waaruit voor de kennis van het godsdienstig en zedelijk leven onzer voorgeslachten veel te leeren is[1].

Nadat sedert het laatst der dertiende eeuw, zooal niet vroeger, de decalogus onder de hoofdstukken der catechese werd opgenomen[2], konden afzonderlijke tractaten tot verklaring van de tien geboden niet achterwege blijven. Predikers en biechtvaders behoefden ze, en ook regters, waar, zooals bij onze friesche voorvaderen het geval was, de decalogus in de openbare wetboeken eene plaats had verkregen[3]. Reeds in de dertiende eeuw kwa-

1) Van het boek *Van den seven sacramenten* werd mij een fraai exemplaar uit de kon. bibliotheek verstrekt. Zie Holtrop, l. l. p. 158. Het bevat goede houtsneêprenten, die de uitoefening der beschreven handelingen aanschouwelijk maken.

2) Geffcken, a. a. o. s. 21, stelt, dat die opneming eerst in de veertiende eeuw plaats had. De synodale statuten, die wij boven, bl. 4, bijbragten, leeren ons anders.

3) Zie bij Wierdsma, *Oude Friesche wetten*, bl. 15, 119, 147; bij Von Richthoven, *Fries. rechtsquellen*, s. 131 f.

men er pennen in beweging, die van Albertus Magnus, Thomas Aquinas en Bonaventura, om in deze behoefte te voorzien, en in de veertiende en vijftiende waren er theologen en regtsgeleerden, Nicolaus de Lyra, Antonius de Butro, Johannes Nider en anderen, die in Frankrijk, Italië en Duitschland de handboeken over de belangrijke leerstof vermenigvuldigden. Dat van deze geschriften sommige, b. v. dat van den bij onze voorgeslachten hoog vereerden Nider, ook ten onzent belangstellende lezers zullen gevonden hebben, laat zich naauwelijks betwijfelen [1]. Intusschen waren er ook in ons vaderland mannen, die voor klerken en leeken het hunne deden, òf door oorspronkelijke werken op te stellen òf door vreemde in de moedertaal over te brengen. Hendrik van Herp, de ons reeds bekende Noord-brabander, zond zijn „speculum aureum” in het licht, tweehonderd één en twintig preekschetsen over de tien geboden, vol scholastieke distinctiën, maar ook rijk aan vruchtbare moralizatiën, die beiden voor predikers en catecheten eene handleiding of een repertorium op breede schaal uitmaakten [2]. Iets later verscheen het „præceptorium divinæ legis” van den leuvenschen theoloog Johannes Beets, wiens werk in 1486 gedrukt werd [3]. Was dit boek, even als dat van Hendrik van Herp, hoofdzakelijk ten behoeve van min of meer geleerde klerken opgesteld, vroeger en later droeg men ook voor het onderrigt van leeken zorg. Eene uiterst beknopte uitlegging van „de heilige tien geboden, die alle menschen schuldig zijn te houden,” naardien zij anders „niet behouden mogen worden,” werd ons uit een HS. van het laatst der veertiende eeuw medegedeeld [4]. In de bibliotheek te Oxford treft men een

1) Zie over de in den tekst genoemde auteuren en hunne schriften over den decalogus, Geffcken, a. a. o. s. 30 ff. In de liberie te Windesheim was Niders *Præceptorium* of *Explicatio decalogi* voorhanden, blijkens den vroeger besproken (zie boven, II, 2, bl. 313 n. 4) catalogus.

2) Zie boven, II, 2, bl. 403.

3) Zie Valer. Andr. *Bibl. belg.* p. 457, en Vissers *Naamlijst*, bl. 22.

4) In Van Vlotens *Verzamel. van nederl. prozast.* bl. 61 v.

onuitgegeven middelnederlandsch rijmwerk aan, getiteld „dit sijn die x plaghen ende die x ghebode" [1]. In een HS. van het jaar 1448, dat ons reeds eenige diensten heeft bewezen [2], ontmoet men een uitvoerig stuk, waarvan de aanvang dus luidt: „hier beghinnen die tien ghebode, die Moyses ontfinc van Gode op den berch van Syna, mit haren verclaringhe ende bedudinghe na den woerden der heiligher leerres." Wie de auteur was, is ons niet bekend, maar zijn opstel leert, dat hij een menschkundig man was van ernstigen godsdienstzin. Ten gevalle van kinderen en weinig ontwikkelden werden in Duitschland prentwerken uitgegeven, waardoor de inhoud van den decalogus, het symbolum enz. aanschouwelijk werd gemaakt [3]. Daar men in ons land tot volksgebruik op dergelijke wijze de zeven doodzonden verklaarde [4], ligt het vermoeden voor de hand, dat onze vaderen het voorbeeld, door hunne naburen gegeven, nagevolgd zullen hebben.

Aan afzonderlijke tractaten en opstellen over het onzevader, waardoor geleerden en ongeleerden meer of min in staat gesteld werden in den bijna onmetelijken zin van dat wonderbare gebed door te dringen, heeft het onzen voorgeslachten almede niet ontbroken. Kerkvaders en latere schrijvers in den vreemde, de ook ten onzent hoogvereerde Vincentius van Beauvais [5], Henricus de Hassia [6] en anderen, leverden der christenheid veelal beknopte en soms voortreffelijke handleidingen, die zeer zeker ook hier te lande gebruikt werden; maar ook Nederlanders en mannen uit onze naaste omgeving wijdden aan de gewigtige stof hunne

1) *Verslagen der Vereenig.* Jaarg. 2, bl. 54.

2) Zie boven, II, 1, bl. 380 n. 3, II, 2, bl. 818 n. 1, en mijne aanteekeningen in het *Kerkhist. archief*, IV, bl. 267.

3) Zie Geffcken, a. a. o. Beil. s. 1 ff., waar men tevens facsimilés van een prentwerk der tien geboden aantreft.

4) Zie Koning, *Verh. over den oorspr. der boekdrukkunst*, Haarl. 1816, bl. 111 v.

5) Zie het program van Vogel, *Ueber Vincenz von Beauvais*, Freib. 1843, s. 23.

6) Henrici de Hassia *Expositio super orat. dom.* werd omstr. 1470 te Keulen gedrukt. Zie Holtrop, *Catal.* p. 333.

auteursgaven. Herman van Scutdorpe, een karthuiser die vier en dertig jaren aan het hoofd van een nonnenklooster zijner orde bij Brugge stond en daar in 1412 stierf, maakte zich jegens tijdgenoot en nageslacht verdienstelijk door het schrijven van eene uitvoerige „expositio melliflua" van het pater-noster, waaraan hij ten behoeve van beschaafde geestelijken en leeken, die den preekvorm liefhadden, de gestalte van een bundel leerredenen gaf. In niet minder dan vijftig sermoenen, waarvan de drie eerste ter inleiding over het bidden in het algemeen handelen, wordt hier een schat van leeringen medegedeeld, die niet zelden belangrijk zijn en door de toenmalige lezers, in spijt van de vele aanhalingen uit de h. schrift, de kerkvaders en klassieken (Plato, Boëthius enz.), waarmede zij overladen zijn, ongetwijfeld met vreugde ontvangen werden, naardien zij dikwerf met warmte en doorgaans met klaarheid uitgedrukt en, naar den trant dier tijden, met tal van „exempelen," deels aan Cæsarius van Heisterbach en Thomas van Cantimpré ontleend, afgewisseld zijn. Op het slot vindt men, na zonderlinge taalkundige opmerkingen over het woord „amen," eene aanwijzing van de redenen, waarom een vroom gebed Gode aangenaam is, en van de vruchten, welke men er van verwachten mag: het is den Allerhoogste als een liefelijk reukoffer, het verzoent hem met den zondaar, het brengt den mensch tot vertrouwelijk verkeer met zijn Maker, reinigt hem van zijne zonde, heiligt zijn hart en leven, enz. [1] Nog tijdens het leven van Herman van Scutdorpe, of althans niet lang daarna, kwam, vermoedelijk het eerst op onze oostelijke grenzen, een ander geschrift in omloop, het „pater noster mitter glosen" getiteld. Het bevat in nederduitsch dialect eenige

1) De *Expositio melliflua* werd mij in twee uitgaven ten gebruike verleend uit de kon. boekerij. Zie Holtrop, *Catal.* p. 282. Op het laatste blad vindt men de in den tekst medegedeelde bijzonderheid aangaande Herman van Scutdorpe en het berigt, dat hij ook zes deelen met sermoenen „de dominicis et sanctis" heeft nagelaten, benevens een tractaat *De religiosarum mulierum regimine.* Valer. Andr. l. l. p. 383, plaatst zijn dood op het jaar 1428.

nuttige opmerkingen en moralizatiën en vooral tal van plaatsen, aan de kerkvaders en scholastieken ontleend, die den inhoud des gebeds toelichten [1]. In de boekerij van het tertiarissen-klooster van St. Barbara te Delft was in de vijftiende eeuw een „paternoster boec" voorhanden, waarvan de aard ons onbekend is [2].

Wanneer de lezer ons beknopt verslag van den inhoud der voorvaderlijke catechese en van de hulpmiddelen, die klerken en leeken ten dienste stonden, als zij zich aangaande dien inhoud wenschten te onderrigten, met eenige aandacht heeft gadegeslagen, meenen wij dat hij gereed zal zijn de stelling op te geven, die maar al te zeer gangbaar is en nog door verdienstelijke schrijvers van onzen tijd herhaald werd [3]: de middeneeuwsche geestelijkheid heeft voor het godsdienstig onderwijs des volks weinig of niets gedaan. Die geestelijkheid heeft naar haar beperkt vermogen voor de hoogstgewigtige zaak inderdaad veel gedaan, en dat deze bewering geenszins overdreven is, zou men nader bewezen zien, zoo wij onze vroegere berigten nog aanvulden, door eene meer in bijzonderheden tredende uiteenzetting van het rijke materiëel, dat in de door ons vermelde leerboeken begrepen is. Wij mogen ons echter te dezer plaatse tot zulk eene uiteenzetting niet begeven, naardien het hiertoe behoorende ons bij latere onderzoekingen van zelf onder de aandacht zal komen. Als wij aan het slot van ons werk het oog zullen slaan op den algemeenen zedelijk-godsdienstigen staat onzer vaderen in dit tijdvak, zullen wij ook den blik moeten vestigen op de religieuse en morele ideën en overtuigingen, die destijds in den boezem onzer natie wortelden en zich aan haar leven veelzins deden gelden. Die ideën en overtuigingen waren

---

1) Men vindt het onder N°. 218b in een perkamenten HS., dat naar het schijnt tot de eerste helft der vijftiende eeuw behoort, in de kon. bibliotheek te 's Hage.

2) Zie *Kerkhist. archief*, IV, bl. 268.

3) Men zie b. v. de door Dr. E. Moll voor Nederland bewerkte *Katechetiek* van Palmer, Tiel 1855, I, bl. 6.

uitvloeisels van de toenmalige catechese, vruchten waaruit wij den boom genoegzaam zullen leeren kennen, om zijne deugdelijkheid te klein noch te groot te achten. Maar onthouden wij ons hier van alle nadere beschrijving en beschouwing van de kerkleer, zooals zij door de geestelijkheid tot de volksmassa werd gebragt, nog mogen wij ons van deze stof niet afwenden, voordat wij bewijs hebben geleverd, dat in de veertiende en vijftiende eeuw ook in Nederland mannen leefden, die, hoezeer zij onderworpen zonen van de kerk en derhalve ook naauwgezette aanhangers van hare traditionële dogmatiek en moraal waren, krachten van geest en gemoed bezaten, die hen in staat stelden, om het overgeleverde met zekere mate van zelfstandigheid in ontvangst te nemen en het op meer of min oorspronkelijke wijze te bewerken, opdat zij het daarna, soms zelfs in de gestalte van een welzamenhangend systeem, overdroegen aan anderen. Wij denken hier niet aan Thomas a Kempis, Wessel Gansfort, Johannes van Goch en andere beroemden onder onze vaderen, wier theologische en ethische leeringen in onze dagen met zorg en liefde in het licht werden gesteld [1], maar aan twee minder bekenden, wier inzigten in de hoofdwaarheden des christendoms wegens hunne reinheid, hunne verhevenheid en diepgaanden ernst allenzins onze aandacht verdienen, al bevatten zij ook bestanddeelen, die in het geloof van den protestant der negentiende eeuw geene plaats meer kunnen vinden. Wij bedoelen Gerlach Peters en Gerard Zerbolt, beiden leerlingen der school van Geert Groote én Florens Radewijns, met wier persoonlijkheid en schriften wij den lezer reeds eenigermate bekend maakten [2].

Gerlach Peters, die van omstreeks 1400 tot 1411,

---

1) De theologische en ethische grondstellingen van Thomas a Kempis werden ontwikkeld door Böhringer, *Die deutsche mystiker*, Zürich 1855, s. 679 ff. en reeds vroeger door Scholtz, *Disquisit. qua Thomæ a Kempis sententia de re christiana exponitur*, Gron. 1839; die van Wessel Gansfort en Johannes van Goch door Ullmann en anderen.

2) Zie boven, II, 2, bl. 363 vv.

toen hij in drie-en-dertigjarigen leeftijd stierf, de eer en de liefde der monniken van het klooster te Windesheim bij Zwol was, behoorde krachtens zijn natuurlijken aanleg en de ontwikkeling, die hij in de school der fraters van Deventer onderging, tot de devoten en mystieken zijner dagen. Wanneer het zijne taak was in de kerk van zijn convent „de heilige mysteriën des altaars" te bedienen, kondigden zijn gelaat en gebaar den diepsten eerbied aan, en alle vromen hadden welgevallen aan hem en zijn werk. Johannes Brinckerinck, de beroemde prediker, van wien wij bij herhaling gewag maakten [1], plagt te zeggen, „dat hij voor eene geheele week een beter mensch was, zoo hij dezen broeder de mis had hooren lezen." Bij kerkelijke hoogtijden, als der monniken „te Deum" de wanden des heiligdoms deed weërgalmen, en bij andere gelegenheden werd niet zelden Gerlachs ecstatische natuur openbaar. Dan bleek het, dat hij tot de vermeende voorregten der echte „schouwers" was opgeklommen, en hij genoot „de geestelijke dronkenheid," waarvan Ruysbroek, door eigen en anderer ervaring geleerd, de uitwendige teekenen zóó plastiesch beschreven heeft [2]. Dan scheen Gerlach „opgetogen in den geest;" zijn gansche ligchaam rigtte zich naar den hooge, en „de voorste leden zijner voeten raakten naauwelijks den vloer aan," of hij bleef onder vreemde gebaren en uitroepen door het koor omloopen, als de overigen reeds naar hunne cellen waren getogen. De opbruischingen van den vloed zijns inwendigen levens waren echter aan tijd noch plaats gebonden; zijne inspiratiën kwamen en gingen onmerkbaar en onverwachts. Vaak gebeurde het, dat hij, onder vriendelijken kout met sommigen door den kloosterhof wandelende, plotseling het gesprek afbrak zeggende: „broeders, ik moet naar mijne cel; daar is iemand die mij wacht." Die hem wèl

---

1) Zie boven, II, 2, bl. 167, 174, 204, 209 v., 397 v.

2) Ik heb de plaats uit *Het sieraad der geestel. bruiloft*, waarin Ruysbroek die beschrijving leverde, medegedeeld in het *Kerkhist. archief*, II, bl. 162 n. 2.

kenden, verwonderden zich dan niet over dat woord en lieten hem gaarne gaan, verzekerd, dat hij in zulke oogenblikken „eene bijzondere genade Gods” ondervond, en naauwelijks was Gerlach in zijn eenzaam verblijf gekomen, of hij had een stuk lei, een blad perkament of papier ter hand, waarop hij neêrschreef wat zijn vol gemoed hem ingaf[1]. Zoo ontstonden Gerlachs boekskens, die wij vroeger vermeld hebben, zijn „breviloquium” en inzonderheid zijn „soliloquium”[2]. Dat in schriften, die door zulk een auteur en op deze wijze gesteld werden, geen theologiesch systeem werd neêrgelegd, behoeft wel niet gezegd te worden, maar toch zou men zich zeer bedriegen, zoo men meende, dat het den schrijver aan systematiesch inzigt in de waarheden, die hij liefhad en uit liefde aan anderen wilde mededeelen, ontbroken zou hebben. Ook hij, evenzeer als Ruysbroek, Tauler, Suso en anderen, wier werken hem ongetwijfeld meer of min bekend waren, had zijne theologische en vooral zijne ethische grondgedachten, die onderling zamenhingen en waarin de kern der kerkelijke geloofs- en zedeleer, ontdaan van de vormen der scholastieke godgeleerdheid en eigenaardig gekleurd door den invloed van het mysticisme, besloten lag en ontwikkeld werd. Van die grondgedachten[3] hebben wij den lezer een beknopt overzigt te geven.

Aan de hooge speculatiën over God en de wereld en beider wederzijdsche betrekking, waarin de duitsche mystieken zich gaarne verdiepten, heeft Gerlach zich, naar het schijnt, nimmer gewaagd, maar het bijbelsche

1) Zie mijne berigten aangaande Gerlach in het *Kerkhist. archief*, II, bl. 151 vv.

2) Zie boven, II, 2, bl. 363 v., 408.

3) Ik verzamelde ze uit Gerlachs schriften, die ik in het *Kerkhist. archief*, II, bl. 169 vv. grootendeels uitgegeven heb. Het ware geenszins moeijelijk geweest bij dit overzigt eenige aanwijzing te doen van den zamenhang, die tusschen de ideën van onzen mysticus met die van zijne geestverwanten in Duitschland en België bestaat; maar ik onthield mij daarvan om redenen, die ik op bl. 150 van laatstgenoemd boekwerk aanduidde.

godsbegrip was hem lief, meer dan zijn leven, en de kerkelijke triniteitsleer een voorwerp van onuitsprekelijken eerbied. God, Vader, Zoon en h. Geest, is hem een eeuwig en ontoegankelijk licht, dat alleen door hen, die de waarheid en het wezen der dingen met een rein hart zoeken, eenigermate begrepen kan worden. Hij is het hoogste goed, de onbegonnen wijsheid, een wezen zich zelven in alles genietend en verblijdend, de deugd die niet vermeerderd en niet verminderd kan worden. Aan God danken de hemelen en de aarde met hare volheid hun aanzijn. In het geschapene openbaart de schepper zich zelven; die het met een zuiver geestesoog aanschouwt, wordt onwederstaanbaar gedreven tot bewondering, aanbidding en liefde. Om den troon des Allerhoogsten vergaderen de koren der engelen. Zij verheugen zich in hunnen Heer, maar ook in zijne kinderen hier beneden. Daarom verlaten zij vaak de hoogere sfeeren. Zij omringen ons onzigtbaar bij ons waken en slapen, in het kerkgebouw en aan alle plaatsen. Zij juichen om onzentwil, wanneer wij ons zelven Gode tot een levend offer stellen, en ten allen tijde, wanneer wij goede werken volbrengen. Slechts dan keeren zij zich in mishagen van ons af, als wij onzen en hunnen Heer vergeten en ons overleveren aan de magt onzer zinnelijkheid. Dan berispen en beklagen zij ons, roepende: „wat staat gij daar, naar de aarde ziende; waarom zwijgt de stem der kuische tortelduive in den lande? Is het misschien dat gij geen kuische tortel zijt, maar nog uw medgezel hebt in het land der onzaligen?" Zijn wij aldus voorwerpen der liefde voor Gods gedienstige geesten, wij zijn het nog meer voor God zelven. De Vader ziet zijn eeuwig beeld in zijne kinderen, dat door de zonde verduisterd is, maar nooit geheel uitgedelgd kan worden. Dat beeld was eenmaal volheerlijk in den mensch uitgedrukt, toen hij in zijn oorspronkelijken staat verkeerde, maar de zonde heeft de edelste trekken der gelijkenis zeer verzwakt en verdorven, want onze beste krachten zijn niet wat zij wezen moesten en

wezen konden: ons geheugen is verontreinigd, onze rede krank, onze wil onheilig. Zoo wij ons zelven regt aanzien, dan hebben wij op niets goeds te roemen, want wij zijn afkeerigen van God en buiten God louter niet (nihil). Ten gevolge van onze tegenwoordige ongelijkvormigheid aan onzen Vader is ons leven vol strikken en banden, vol druk en storing, en gedurig hebben wij te bidden: „Heer, treed niet met ons in het gerigt!" Zoo betaamt het ons dan zeer klein van ons zelven te denken, en toch weder hoog, ja zeer hoog, als wij op onze bestemming zien, daar de waarheid ons toeroept: „weest volmaakt gelijk uw Vader in de hemelen." Die bestemming is door God ons toegelegd. Hij wil, dat de ziel wederkeere tot haren oorsprong en hare eerste gelijkvormigheid, zoodat het beeld van God, Vader, Zoon en h. Geest, in ons hersteld worde. Die herstelling kan geschieden door hervorming van de drie krachten der ziel. Als het geheugen, „dat op zekere wijze alles omvat en bewaart en waaruit alles [alle werkzaamheden der ziel?] voortkomt," zich ontdoet van al „het vreemde," dat niet strookt met onzen aanleg en bestemming — als het alle onreine beelden en fantasiën uitstoot en zich niet langer verwaardigt zijn adeldom met het lage en bezoedelde te belasten, dan worden wij weder gelijk aan den Vader, die alles bevat en van niemand of niets (a nullo) zijn begin heeft. Als wij de rede op de aanschouwing der waarheid rigten en door haar „alle dingen, tijdelijke en eeuwige, uit- en inwendige, smaken zooals zij wezenlijk zijn," dan worden wij gelijk aan den Zoon, die zelf de eeuwige waarheid en wijsheid is. Als wij met den wil bedoelen en zoeken, wat het gereinigde geheugen en de zuivere rede leeren, dat wij alleen zullen willen en minnen, dan worden wij gelijk aan den h. Geest. In dien staat is de ware zaligheid der ziel; tot dien staat komen is terugkeeren tot God, onzen oorsprong, en tot onze oorspronkelijke gelijkvormigheid, en dat terugkeeren is ons door God zelven mogelijk gemaakt, die ons roept om „het kruis des Heeren op te nemen door hem na

te volgen," en om al onze aandacht op het inwendige, het gemoed, te rigten, waarin ons de weg des heils wordt aangewezen. Zoo wij God liefhebben, werkt ons alles mede ten goede, zelfs de togten en begeerlijkheden des vleesches en alles wat ons hindernis schijnt, wanneer wij slechts waakzaam blijven; want dan spoedt de ziel „uit het land der zinnelijkheid" naar hooger. Navolging van Christus is de voorwaarde van ons leven; naar zijn voorbeeld zullen wij alle moeite en leed vertrouwend dragen, als hij al onze oefeningen en goede werken regelen, want hij heeft den schat aller wijsheid en heilige schriften in zich. Daarom hebben wij steeds op hem te zien, hoe hij ons is voorgegaan, die ons heeft gekocht met zijn kostelijk bloed en zijn vleesch en bloed ons tot spijze nagelaten en voortgaat zich zelven in het sacrament der mis te offeren, opdat hij de verlorene schapen naar de kudde drage. Die God waarlijk liefhebben, minnen hem zuiverlijk (pure), niet om eigen troost of gewin, maar om hem zelven, en zij zoeken te komen tot de ware glorie der uitverkorenen, die „van binnen en van buiten" met God vereenigd zijn, niets eigens hebben, maar zich Gode geheel overgeven, zoodat hun behaagt wat hem behaagt, wat het zij, troost of ontroost, vreugde of smart. Daarom hebben wij onze „minne" te beproeven, of zij kuisch is. „Een kuisch minnaar mint God alleenlijk om God en zich zelven om God, daar God hem naar zijn heilig beeld heeft geschapen tot zijne eer. En als hij overdenkt de algemeene liefde, die God heeft tot alle menschen, zoo mint hij alle menschen zonder onderscheid als zich zelven en zich zelven niet meer dan anderen. Daarom, als hij merkt of hoort, dat het beeld Gods in iemand hersteld wordt, en dat hij zich opmaakt om het overste goed te minnen, zoo verblijdt hij zich bovenmate zeer; want zijn vrije opgang van binnen wordt daardoor te krachtiger, en hoe meer zulks geschiedt, hoe blijder hij wordt en meer uitvlietend van minne." Kennis der waarheid en wijsheid is ons volstrekt noodig; zij en geene oogenblikkelijke toeneigingen des gemoeds, maken onze

gemeenschap met God vast. In die gemeenschap is ons heil; zij vormt ons tot willige dienaren des Heeren, tot waarlijk vrijen, die „uit liefde zonder eigenheid” zelfs bereidvaardig ter helle zouden gaan, zoo het zijne eer kon bevorderen. „Gode steeds een rein hart te offeren en zóó te leven, dat wij hem stervende blijde mogen ontmoeten, dat is ware geestelijkheid;” want wat uitwendige werken betreft, hoeveel wij ook toenemen in geestelijken schijn en in oefeningen, het is alles ijdel, tenzij de inwendige mensch vernieuwd en „godvormig” wordt. Wij hebben toch alle dingen zoo groot te achten, als zij bij God worden geacht, en niet grooter [1], en goede werken zonder zuivere bedoeling (pura intentio) zijn niet goed. Zoo betaamt het ons dan acht te geven, dat wij door onze oefeningen reinheid van harte winnen en God en het goddelijke aanhangen. In alles hebben wij de waarheid aan te zien. Zoo wij dit verzuimen, inzonderheid bij de openbare godsdienst en het genot der sacramenten, „zullen wij de bladeren van den boom smaken, geenszins zijne vruchten.” Die in zelfzucht gevangen is, kan uitwendig communiceren, maar genade zal niet zijn deel zijn; doch die waardiglijk eet, ontvangt het sacrament uitwendig met eerbied en geniet inwendig zegen, zoodat hij één wordt met Christus en één met de broederen. In die eenheid wordt het einde aller godsdienst gevonden, en door haar is de gemeenschap der heiligen verwezenlijkt; want aldus verbonden, roept de een den ander blijmoedig toe: „wij hebben allen éénen Vader; wij leven allen van ééne spijze, dat is van de minne; wij hebben allen ééne edelheid, daar wij kinderen Gods zijn; naar één vaderland reizen wij, wij allen te zamen één ligchaam, en een iegelijk een lid des ligchaams, zoodat eens iegelijks glorie des anderen glorie is. Daarom willen wij ons onderling zeer minnen en zamen vereenigd zijn, en lijden en medelijden, blijde en

---

1) Men herinnere zich de schoone spreuk van St. Franciscus: „tantus est homo, quantus est in oculis Dei, et non plus.”

droevig zijn met elkander, en niemand zal zich zelven zoeken, maar een iegelijk zal alzoo lief hebben, dat zijn broeder ruste [in God] en voortga in deugden, als hij voor zich zelven vrede begeert en wasdom in geregtigheid."

De theologische, of liever de anthropologische en soteriologische grondgedachten, die Gerlach Peters in zijne opstellen uitdrukte, vinden wij weder — een bewijs dat zij niet uitsluitend aan hem behoorden, maar aan de school, waaruit hij voortkwam — in de vroeger vermelde tractaten van den in 1398 gestorven Gerard Zerbolt, waarin deze de schets der christelijke moraal van zijn leermeester Florens Radewijns „over het uitroeijen der ondeugden en het verwerven der ware liefde tot God en den naaste," in het breede heeft uitgewerkt [1]. Maar gelijk de persoonlijkheid van Zerbolt, den geleerden en bezadigden „boekenwaarder" der deventersche fraters, die wegens zijne regtskennis en goeden takt in het behandelen van de dingen des dagelijkschen levens geroemd werd, eene gansch andere was dan die van Gerlach met zijn poëtiesch-religieusen aanleg en zijne ecstatische natuur, zoo is er ook een aanmerkelijk verschil tusschen de wijzen, waarop beiden hunne ideën en leeringen koesterden en voor anderen in schrift stelden. Beiden onthielden zich van hooge speculatiën over God en in het algemeen van de metafysische theologie van hun tijd; hunne beschouwingen golden voornamelijk den mensch in zijne betrekking tot den Allerhoogste, 's menschen zonden, bekeering, heiligmaking en zaligheid; maar terwijl Gerlach zich in zijne contemplatie door zijn mystieken zin liet leiden, werd Zerbolts nadenken meer door zijn verstand en zijne ervaring bestuurd. Gerlach leefde van oogenblikkelijke inspiratiën, en wat hem „ingegeest" was, gaf hij aan anderen over in den vorm van vrije, onzamenhangende ontboezemingen, die wel stoffen voor een systeem, ja hoogstgewigtige, inhielden, maar geenszins zelve een systeem uitmaakten. Zerbolt daarente-

---

1) Zie boven, II, 2, bl. 363, 365.

gen zocht en vond eene theorie, de vrucht van eigen en anderer meditatie en rijp onderzoek, en toen hij haar bezat, achtte hij zich verpligt haar ten nutte van anderen op methodische wijze te ontwikkelen. Zoo werd hij de auteur van eene systematiesch aangelegde beoefeningsleer, die hij eerst in zijn boek „over de hervorming van de krachten der ziel" uitgaf, en daarna meer volledig in zijn tractaat „over de geestelijke opklimmingen." Van laatstgenoemd stuk willen wij kortelijk den inhoud opgeven [1].

Zerbolt, die den titel van zijn werk aan de hiëronimiaansche vertaling van Ps. 84 : 5, 6 ontleende [2], gaat uit van de opmerking, dat de mensch van nature geneigd is zich tot hooger te verheffen. Die neiging is niet te laken, wanneer zij wel „geordineerd" is, want naar onzen aanleg zijn wij redelijke en edele schepselen, die behoefte moeten gevoelen om uit „het dal der tranen en onzaligheid" tot „de verhevenheid van onze oorspronkelijke waardigheid" op te klimmen. Eenmaal, in den paradijsstaat, stond de mensch als op den berg zijner heerlijkheid, een reine beelddrager Gods, rijk beweldadigd met gaven van natuur en genade. Uitwendig genoot hij Edens liefelijkheid, inwendig vrede, want al de krachten van zijn ligchaam en geest waren jong en frisch, harmoniesch ontwikkeld, op God, de waarheid en geregtigheid gerigt. Van dien berg werd Adam afgeworpen: zijn val was onze eerste nederdaling (descensus) tot den toestand onzer tegenwoordige ellende, die straks

1) Gerardi Sutph. *Tractatulus de spirit. ascensionibus* kwam in 1468 van de pers van Jac. van Breda te Deventer, het boek *De reformatione virium animæ* in 1492 te Bazel. Beiden verschenen later in meer dan éène *Bibliotheca patrum*. In het latijn komen zij in drie codices der universiteitsbibl. te Utrecht voor (*Aevi medii script. eccles.* N. 241, 288, 390); in het dietsch leest men eerstvermeld tractaat in HSS., die in de kon. boekerij te 's Hage en in de stadsbibl. te Deventer berusten. Zie *Kerkh. archief*, IV, bl. 263. Ik bezit en gebruik hier de uitgave van beide stukken in den nadruk der *Opera omnia* van Thomas a Kempis, die in 1632 te Lyon het licht zag.

2) „Beatus vir cuius est auxilium abs te; ascensiones in corde suo disposuit in valle lacrimarum in locum quem posuit."

door eene tweede en derde gevolgd werd. Bij de eerste werden wij beroofd van onze oorspronkelijke regtvaardigheid en met de smet der erfzonde bezoedeld; bij de tweede zijn wij overgeleverd aan onze zinnelijke begeerten; bij de derde vervielen wij tot actuële, doodelijke zonde, waardoor wij onder de heerschappij des duivels kwamen. Maar na den val is opstanding mogelijk, na de drievoudige nederdaling eene drievoudige opklimming. Die echter hoop wil koesteren, dat hij zal wederkeeren tot zijn oorspronkelijken staat, heeft toe te zien dat hij met zijn tegenwoordigen niet onbekend zij. Zelfbeproeving is ons bovenal noodig. Opdat wij weten, hoe diep wij door onze laatste nederdaling gezonken zijn, zullen wij gedurig een ernstigen blik slaan op onze feitelijke zonden en bedenken, hoezeer wij door haar voor God verwerpelijk zijn. Opdat wij de verderfelijke gevolgen der tweede en eerste in ons onderscheiden, zullen wij onophoudelijk acht hebben op de bewegingen van onzen inwendigen mensch, onze zinnelijke begeerten en de onreinheid van ons hart. Dan zullen wij ontzet zijn over de veelheid en grootheid onzer afdwalingen, het misbruik dat wij van onze beste krachten maken, de alles verdervende zelfzucht, die ons overheerscht, en onze zinnelijkheid, die dagelijks al onze bedrijven bezoedelt, ons denken, ons spreken, ons bidden enz. Zijn wij aldus bekend geworden met onzen deerlijken toestand tengevolge van onze nederdalingen, dan zullen wij ook begeerig uitzien naar opklimmingen, waardoor wij uit de diepte mogen opgaan tot de hoogte, waarvan wij vervielen. Wenschen wij dit echter ernstig, dan is het noodig bij ons zelve en met andere goede christenen onderzoek te doen naar de middelen, waardoor wij ons doel kunnen bereiken. Niet onbedacht en beginselloos zullen wij het groote werk aanvaarden, maar ons het wit, dat wij beoogen, klaar voor den geest stellen, de treden in de ladder, waar langs wij wenschen op te stijgen, wèl onderscheiden en de oefeningen, die ons het meest nuttig kunnen zijn, vooruit bepalen. Na deze en andere inlei-

dende leeringen, die in tien hoofdstukken neêrgelegd en in warme, hoewel wat woordenrijke taal uitgedrukt zijn, komt de auteur tot de behandeling van zijn eigenlijk thema.

Door drie nederdalingen is de mensch van zijn oorspronkelijken staat verwijderd, door drie opklimmingen kan en moet hij tot dien staat weder naderen. De eerste is terugkeer tot ons eigen hart, opdat wij het aftrekken van het zinnelijke en zondige, dat ons te lang van God en ons zelve vervreemd heeft. Overweging van onze overtredingen leidt ons daarbij tot berouw (contritio), tot verteedering, ja verbrijzeling des gemoeds. Waar wezenlijk berouw bestaat, volgt van zelf de schuldbelijdenis of biecht (confessio), die met opregtheid en ootmoed geschieden moet voor het aangezigt van een mensch, die als een plaatsvervanger van God (Dei vicarius) de sleutelen der kerk draagt en in staat is onze bekentenissen te verstaan, onze misstappen regt te beoordeelen en ons te raden naar onze behoeften. Waar de biecht een ware biecht is, kan bereidvaardigheid tot genoegdoening (satisfactio) niet achterwege blijven. Wij volbrengen dan de boetewerken, die de priester ons oplegt, wakende en vastende naar zijne voorschriften, en zijn er bovenal op uit, onze leden, die wij vroeger als wapenen der ongeregtigheid bezigden, in dienst der ware godsvrucht te stellen, zoodat wij in alles het goede zoeken te doen, dat het tegenovergestelde is van het kwade, dat wij voormaals bedreven. Berouw, biecht en genoegdoening worden aldus de drie treden van de ladder, waardoor wij onze eerste opklimming voleindigen „en verzoend worden met God.”

Onze tweede opklimming is reiniging van het hart. In ons binnenste zijn drie magten, die ons gedurig tot nieuwe zonden doen vervallen: ongeordende neiging om lief te hebben, wat wij niet mogen liefhebben, b. v. ijdelen roem, weelde en overdaad in het dagelijksch leven enz.; afkeer van hetgeen wij bovenal moeten beminnen, d. i. het geestelijke en hemelsche; laauwheid en onstandvastigheid, waardoor wij ongeschikt worden

om God met blijvende trouw aan te hangen. Tegenover deze drie oorzaken van verontreiniging behoeven wij drie deugden of krachten, waardoor wij ze achtereenvolgens van ons verwijderen: de vrees des Heeren (timor), „die het hart schokt" en bevrijdt van de schadelijke neigingen tot het wereldsche en zinnelijke; de hoop der zaligheid, waardoor „smaak" voor het hemelsche ontstaat; de liefde (charitas), waardoor wij met God in vaste gemeenschap treden. Tot het bezit van die drie krachten kunnen wij niet komen, tenzij wij er ons met allen ijver toe oefenen. Maar hoe zullen wij ons oefenen? Zerbolt acht deze vraag zóó gewigtig, dat hij aan hare beantwoording het grootste deel van zijn boek toewijdt. Toch is het middel, dat hij aanprijst, maar een enkel, namelijk meditatie, maar meditatie over bijna onmetelijke stoffen, die hij den lezer ten voorbeelde zelf in breede overweging neemt. De gang zijner gedachten en leeringen daarbij is in de hoofdzaak deze: die de vrees des Heeren in zijn hart wil verwekken, geve zich gedurig over aan het ernstigste nadenken over zijn aanstaanden dood, het laatste oordeel en de straffen der hel; die begeerig is naar den heiligenden invloed der hoop, rigte zijne overpeinzingen op de zaligheid des hemels; die in warme liefde tot God wenscht te ontbranden, voege zich tot gestadige beschouwing van het leven, het lijden en sterven, de opstanding en hemelvaart van Jezus en de uitstorting des h. geestes. Die zich alzoo oefent in nadenken over de zoogenaamde „vier uitersten" [1]) en over de daden en lotgevallen des Heilands, en aan de meditatie stichtelijke lectuur en gebed paart, zal langzamerhand toenemen in het goede, en vrees des Heeren, hoop en liefde zullen hem drie treden in de ladder zijner tweede opklimming zijn.

Onze derde opklimming is de hervorming van de krachten onzer ziel, die ook voor Zerbolt, even als voor Ger-

---

1) Zie de reeds meermalen aangeh. dissertatie van Dr. Vos, *De leer der vier uitersten*, Amst. 1866.

lach Peters, in het verstand (intellectus), den wil en het geheugen bestaan, en daarenboven in de natuurlijke affectiën des gemoeds, liefde, haat, hoop, vrees enz. Daar de auteur in zijn tractaat „de reformatione virium animæ” over dit onderwerp zich in het breede uitgelaten heeft, leerende dat de ware bekeering hierin gelegen is, dat wij aan onze zielskrachten en affectiën de ware rigting geven, zoodat zij in onze betrekking op God en de wereld wèl geregeld en ten goede in ons werkzaam zijn, schijnt hij zich hier van eene volledige behandeling dezer stof onthouden te hebben. Hij bepaalde zich hoofdzakelijk tot het bespreken van de bezwaren en hindernissen, die ons bij ons pogen om in het gewigtig werk dier inwendige reformatie te slagen, in den weg staan, en van de middelen, waardoor wij die bezwaren en hindernissen kunnen overwinnen. Dat hier de kerkleer over de hoofdzonden en dergelijke stukken der catechese ter sprake gebragt worden, behoeft naauwelijks gezegd te worden. Hoe meer de mensch in zijne opklimming het beoogde wit nadert, des te heviger worden de aanvallen der vijandige magten, duivel, wereld en zinnelijkheid, die hem weder naar de diepte trachten te trekken. Gulzigheid (gula), hebzucht (avaritia), onkuischheid (luxuria), trots (superbia), nijd (invidia), toorn (ira), traagheid (accidia) en andere natuurlijke ondeugden wikkelen hem telkens in heeten strijd. Wil hij in dien strijd zegepralen, dan moet hij zich drie wapenen aanschaffen: dapperheid, strengheid en blijmoedigheid (strenuitas, severitas, benignitas). De dapperheid doet hem met vertrouwen en beleid kampen; de strengheid belet hem toegevend jegens zijne begeerten te zijn; de blijmoedigheid bewaart hem voor neêrslagtigheid, als hij nog dikwerf door zijne vijanden verwond en neêrgeworpen wordt. Die aldus ten oorloge gaat, verontruste zich niet over de menigte zijner belagers; „van den hemel is zijne overwinning, en Gode is het even ligt over velen als over weinigen te triumferen.”

Aan het slot van zijn tractaat wijdt Zerbolt nog eenige

hoofdstukken aan de beschouwing van zoogenaamde geestelijke nederdalingen (descensiones spirituales), die hij wenscht, dat de meergevorderden op den weg der bekeering en heiligmaking zullen maken. Daar hij drie opklimmingen, als even veel stadiën van ontwikkeling, voor het christenleven onderscheidde, en voor iedere opklimming de oefeningen aanwees, de treden in de ladder, waar langs men heeft op te stijgen, achtte hij het noodig zijnen lezers onder het oog te brengen, dat bij het aanwenden van die oefeningen geen tijdelijke bepalingen moeten gemaakt worden, als of hij, die op de derde ladder stond, nu niet meer de hulpmiddelen had te bezigen, die hij op de eerste en tweede gebruikte. „De engelen, die Jacob zag, klommen niet alleen opwaarts maar ook nederwaarts," en hun voorbeeld hebben wij na te volgen. Berouw van zonde, biecht en genoegdoening, waarmede de eerste opklimming gemaakt wordt; vrees des Heeren, hoop en liefde, die bij de tweede ons dienen, blijven ons, ook bij onze derde opstijging, onmisbaar, „opdat wij niet verliezen, wat wij reeds verwierven." De ware christen acht niets gering, en wat tot zijnen en anderer voortgang in het goede kan strekken, is hem lief. Daarom versmaadt hij het niet, zich ook op uitwendige goede werken toe te leggen. In zijn omgang met anderen wil hij zedig, bezadigd, altijd beminnelijk wezen. Hij geeft acht op zijn gang en gebaren, dat zij ernstig en deftig zijn. Stroefheid in onderling gesprek, wanneer het geestelijke zaken betreft, of zelfs bij aangenamen kout over onschuldige dingen, wordt door hem vermeden. Daar onafgebroken oefeningen van geestelijken aard den inwendigen mensch kunnen uitputten, wisselt hij lectuur en meditatie gaarne af met handenarbeid, en vooral het afschrijven van boeken is hem aangenaam. Waar hij anderen dienen kan, is hij steeds gereed. Daarom geeft hij gaarne aalmoezen aan de armen, zijne liefderijke zorgen aan allen, over wie hij gesteld is, en goeden raad en teregtwijzing aan wie ze behoeven. Die aldus ten nutte van zijne naasten van zijn

verheven standpunt tot het lagere van anderen weet af te dalen, is waarlijk wijs en vroom. „Zoo Paulus niet ware afgeklommen uit den derden hemel, waarin hij opgetrokken was, en zich niet verwaardigd had van den hoogen staat zijner ziel zich neêr te buigen tot de zwakkeren, had hij niemand tot den Heer gebragt. Maar Paulus klom af en is allen alles geworden."

De schriften van Gerlach Peters en Gerard Zerbolt, die vóór vijfdehalfhonderd jaren te Deventer en te Windesheim opgesteld werden, zijn in de laatste drie eeuwen bij de protestantsche wereld in volkomen vergetelheid geraakt en ook door de roomschgezinden grootendeels verwaarloosd [1]. Maar gedurende twee eeuwen in menigvuldige afschriften verspreid en op de oudste persen gedrukt, zijn zij zoowel in het latijn als in de moedertaal de lievelingsboeken van tal van klerken; religieusen en min of meer beschaafde leeken geweest. Hunne auteurs waren onderdanige kinderen hunner kerk, maar kinderen, die meer dan anderen hetgeen zij van hunne moeder ontvangen hadden, van de edelste zijde wisten op te vatten. Naar hunne mate bezitters geworden van de evangelie-waarheid, hebben zij dien schat met dankbaarheid voor zich genoten en met liefde overgeleverd aan hunne tijdgenooten. Die tijdgenooten en de naastvolgende geslachten roemden hen als „begenadigden met de gaven des h. geestes." Voelen wij ons niet gedrongen het met

---

1) Alleen het *Soliloquium* van Gerlach Peters bleef van tijd tot tijd aandacht trekken. In het latijn werd het in 1616 te Keulen gedrukt en aldaar in 1849 door Strange andermaal uitgegeven. De port-royalisten heetten het „een meesterstuk der mystieke theologie". Eene halve eeuw later was het een lievelingsboek van den vromen Pierre Poiret, die, toen te Rijnsburg woonachtig, het werkje in zijne *Sacra orationis theologia*, Col. 1711, opnam. De oudste nederlandsche vertaling komt in de bibl. der stad Deventer voor in een HS. van de eerste helft der vijftiende eeuw, en is waarschijnlijk nimmer gedrukt. Maar in 1621 verscheen te 's Hertogenbosch eene andere, die met eerstvermelde in de verte niet kan vergeleken worden, maar toch eenigzins merkwaardig is, omdat zij bewerkt werd door Nicasius van Heese, een van „de martelaren in den Briel." Zie mijne aanteeken. in het *Kerkhist. archief*, II, bl. 231 v. De hoogduitsche overzetting van Tersteegen vermeldde ik boven, II, 2, bl. 364 n. 1.

hen te doen, en moeten wij het niet erkennen, dat ook deze mannen door hunne schriften zaden uitstrooiden, waaruit vruchten zijn gewassen, waarover niemand meer dan de protestantsche christen zich te verblijden heeft?

---

§ 2.

Tanchelm en de tanchelmisten [1].

Eene welversneden pen [2] vergeleek onlangs de twaalfde eeuw met dat merkwaardig oogenblik in het bestaan eens kinds, waarop het als bij plotseling opkomende zelfbewustheid voor de eerste maal „ik” zegt. De vergelijking is in meer dan één opzigt treffend. Nadat in genoemde eeuw de volken van Europa door de stem, die hen ter kruisvaart naar het oosten riep, uit hun lethargischen toestand waren gewekt, begon zich de magt der individualiteit bij hen te openbaren, een streven naar vrijheid, dat op het gebied van staat en maatschappij, evenzeer als op dat van kerk en godsdienst, de gewigtigste ver-

---

1) De bronnen, waaruit men Tanchelm en zijn aanhang kent, zijn: de *Epistola Traiectensis eccles. ad Fridericum archiep. Colon.*, die in 1112 geschreven en vele malen uitgeg. werd, laatstelijk door Hartzheim, l. l. III, p. 763 ss. en Mertens en Torfs, *Gesch. van Antw.* I, bl. 527 vv.; een vóór 1155 opgest. *Vita Norberti* bij Pertz, *Mon. Germ.* XIV, p. 670 ss., en eene overwerking van dit stuk in de *Acta ss.* der Bolland. ad d. 6 Junii, I, p. 819 ss. Daarbij komen nog eenige aanteekeningen in Sigeberti *Continuatio Præmonstr.* en *Valcellens.* bij Pertz, VIII, p. 449, 459, en een drietal diplomen, die ik straks aanhaal. Nadat Bayle (*Dict. hist. et crit.* in v. *Tandemus*), Boxhorn, Jac. Baselius, Van Leeuwen en vele anderen van den ketter oppervlakkige berigten hadden gegeven, schreef Tydeman over hem (*Bijdragen tot de beoef. der godgel. wetensch.* II), Van der Elst (*Revue trimestrielle*, XX, p. 142 ss. XXVI, p. 194 ss.) en beter dan zijne voorgangers J^o. De Vries in den *Kalender voor de prot. in Nederl.* 1862, bl. 60 vv. De overige schrijvers, die binnen en buiten ons vaderland van den man en de zijnen gewag maakten en hem beoordeelden (Gieseler, Neander, Schmidt, Okken enz.), zijn zóó velen, dat ik allen hier niet mag noemen. De verhand. van Janssen vermeld ik straks.

2) Die van De Vries t. a. pl.

schijnselen aan het licht riep. De vorsten, die hun opperheer hadden gehuldigd, poogden zich te onttrekken aan den schepter van den monarch der wereld (imperator mundi), opdat zij hun eigen staf naar willekeur zwaaijen mogten. De leden van den adelstand wenschten zich los te maken van hunne vorsten, en uit de schaar der eigenhoorigen verhief zich eene burgerij, die achter de poorten en wallen harer wordende steden onafhankelijkheid zocht van hare heeren. De leekenwereld begon zich meer te gevoelen tegenover de gezalfden des Heeren, en keizers durfden pausen van hun zetel werpen. De dorst naar kennis, bij de voorgeslachten weinig meer dan de nieuwsgierigheid der kindsheid, die zich vergenoegde met het vergaderen van onzamenhangende wetenschap, nam een degelijker karakter aan. De inhoud der overlevering werd voorwerp van meer gespannen aandacht. Men ving aan te vragen naar begrip en reden, naar beginsel en verband, en poogde systemen te bouwen, die kritiek zouden kunnen doorstaan. Reeds had een Anselmus zijn „ik geloof, opdat ik begrijpe” neêrgeschreven, toen Abaelard de leer verbreidde, dat een vlijtig onderzoek en een ernstig twijfelen in alles de sleutel tot de ware wijsheid is. Zoo vertoonde zich in alle levenssfeeren zekere zucht naar zelfstandigheid; de middeneeuwsche menschheid had haar „ik” uitgesproken, nadat de kerk, die de taak harer opvoeding op zich had genomen, haar genoegzaam gevormd had, om eene nieuwe periode van ontwikkeling in te treden. Maar gelijk het kind, nadat het voor de eerste maal het veelbeteekenend woordeke geuit heeft, niet zelden jegens de moeder eene andere houding aanneemt en zijne inzigten en bedoelingen tegenover de hare plaatst, ja er toe komt om zich zooveel mogelijk aan haar gezag te onttrekken, wanneer zij het niet met wijsheid en liefde weet te handhaven — gelijk het kind, wanneer de moeder van hare stelling grovelijk misbruik maakt, en zich in de behandeling van den knaap aan willekeur en heerschzucht overgeeft en op in het oog vallende wijze zondigt tegen de lessen, die zij zelve dagelijks voorschrijft, —

gelijk dat kind dan de liefde voor de moeder opgeeft en straks van hare zijde wegvlugt, zoodra hem een behagelijker bestaan buiten het bereik harer lastige hoede mogelijk schijnt, zoo deden nu ook vele kinderen der kerk. Terwijl die kerk hare geloofs- en zedeleer meer en meer in vaste formulen prentte, die door de leeken op hare autoriteit als uit den hemel gegeven waarheid onvoorwaardelijk moesten aangenomen worden; terwijl zij, door hare joodsch-christelijke hiërarchie vertegenwoordigd, hare geestelijke roeping verloochende, en een strijd met de wereld aanbond, waarbij zij zich boven alle aardsche magten poogde te verheffen, om eene theocratie te verwezenlijken, die evenmin in de bedoeling van God als in de bestemming der menschheid lag; terwijl hare prelaten en klerken, ootmoed en nederigheid, armoede en kuischheid predikende, te dikwerf openbare dienaren waren van heb- en heerschzucht en vleeschelijke lusten, ja het tegendeel van alles wat zij in Godes naam eischten dat de leeken wezen zouden, daar kon het niet anders, of er moesten zich van de zijde dier leeken teekenen van tegenstand en afkeer openbaren, ketterijen en separatistische bewegingen, die uitvloeisels waren van twijfel aan de met aangematigd gezag afgekondigde stellingen, of van billijke antipathiën tegen eene gemeenschap, die voor de regtbank van het zedelijk gevoel geene gemeenschap der heiligen mogt heeten. Zoo is dan ook geschied! In geen tijdperk van het leven der westersche christenheid wies de plant der hæresie weliger dan in de twaalfde en twee volgende eeuwen. De lijdende maar geenszins onschuldige moederkerk in Italië, Frankrijk, Duitschland en Engeland had te klagen over duizenden en tienduizenden van afvallige zonen en dochteren, en ook op onzen bodem ontmoette zij van tijd tot tijd een verzet, dat haar bitter was. Dat verzet was somtijds ruw en onzedelijk, vaak met bestanddeelen van fanatisme bezet, maar nu en dan ook van edeler natuur, en altijd meer of min het gevolg van den onvolmaakten toestand der kerk zelve, wier hoofden en voorstanders te zeer deden wat zij niet

mogten, en leerden wat met de waarheid onbestaanbaar was.

In het eerste decennium van de twaalfde eeuw leefde in Zeeland, meer bepaald op Walcheren en omliggende eilanden [1], een man, wiens naam in den mond zijner tijdgenooten Tanchelm was, maar in de overlevering veelvuldige veranderingen onderging [2]. Of Zeeland zijn geboortegrond moet heeten dan wel, gelijk sommigen meenen, Vlaanderen en nader de stad Brugge of hare omstreken, is onzeker. Met het oog op zijn naam echter en de gemakkelijkheid, waarmede hij zich voor onze eilanders en de Vlamingen verstaanbaar wist te maken, mogen wij aannemen, dat hij hun stamgenoot was. Van zijn maatschappelijken stand is ons niets bekend, dan dat hij door hen, die gelijktijdig met hem leefden, een leek werd geheeten, maar een leek, die, zoo niet door oefening, dan toch van nature eene gave van spreken bezat, waardoor hij op de kinderen des volks de diepste indrukken maakte en geleerde klerken in naijver deed ontbranden. Door die gaven wist hij zich den toegang tot veler harten en woningen te banen, en daar hij over kerk en godsdienst sprak, was hij vooral aan vrouwen van verschillenden stand en leeftijd aangenaam. In den aanvang, naar men zegt, wendde hij zich dan ook voornamelijk tot haar, zich met de zusters in vertrouwelijke gesprekken begevende en gaarne haar onthaal genietende, wanneer het hem in hare huizen werd aangeboden [3]. Nadat hij door tusschenkomst zijner vele vriendinnen ook het oor der mannen had gewonnen, begon hij met zijne leeringen meer open-

---

1) Sigeberti *Contin. Valcell.* bij Pertz, VIII, p. 459, noemt „Walacram et circumiacentes insulas et maritima loca."

2) De vormen Tanchelmus en Tanquelmus komen bij de tijdgenooten (in de *Epist. Traiect.* en bij Abælard, op de straks bij te brengen pl.) voor. Latere zijn Tanchelinus, Tanzelinus, Tandemus enz.

3) „Per matronas et mulierculas, quarum familiaritatibus et secreta collocutione et privato accubitu lubentissime utebatur, errores suos paulatim spargere coepit." *Ep. Traiect.* Hartzh. III, p. 764. Het woord *accubitus* (zie Diefenbach, *Glossarium* in v.) is van dubbelzinnige beteekenis. Het wordt gebruikt voor eetzaal, slaapkamer enz.

lijk voor den dag te treden. Niet langer verhief hij zijne stem op duistere plaatsen en in de woonvertrekken (in tenebris et cubiculis) der goede lieden, maar hij liet haar op het vrije veld hooren voor de talrijke menigte, en als hij de hem wachtende vergadering naderde, verscheen hij met statelijkheid, „als een koning, die zijn volk zou toespreken, omringd van eenige wachters (stipatus satellitibus), die eene banier en een zwaard voor hem uitdroegen." Of Tanchelm zich uit Zeeland ook naar elders begaf, om zijn aanhang uit te breiden, en of hij, gelijk sommigen beweerden [1], den moed had zelfs te Utrecht onder het oog der hooge geestelijkheid op te treden, schijnt ons voor het minst zeer twijfelachtig. Maar dit staat vast, dat hij bij de Zeeuwen, die destijds „een ruw volk" werden geacht en dat vermoedelijk ook waren — in de negende eeuw volgden zij nog in teedere zaken de grove zeden der heidenen, wat zij later waarschijnlijk niet minder deden, daar zij onder den druk der Noormannen, en met deze vermengd, wel niet in beschaving zullen toegenomen zijn [2] — dit staat vast, dat Tanchelm bij de eilanders steeds meer invloed verkreeg en dat de klerken, die aan het hoofd van het bisdom van Utrecht stonden, met de grootste zorg om zich begonnen te zien, daar de beweging, die van hem uitging, een volstrekt antihiërarchiesch karakter droeg en zijne volgers openbare kerkverachters waren.

Was Tanchelm zelf een leek, die bij al zijn talent, om anderen tot zijne gevoelens over te halen, vermoedelijk over geenerlei geleerdheid had te beschikken [3], onder zijne vrienden deed zich minstens één man voor, wiens

---

1) Hahn, *Gesch. der ketzer*, Stuttg. 1845, I, s. 459.

2) Zie boven, I, bl. 244, 245, 504 v.

3) Van der Elst (l. l. XXV, p. 198) meent, dat Tanchelm geleerdheid bezat en wijst op de *Epist. Traiect.*, waaruit zal blijken, dat de ketter Augustinus in zijne predikatiën aanhaalde. Des auteurs antiklerikalisme misleidde hem hier. Niet Tanchelm maar de utrechtsche kanoniken bragten woorden van den kerkvader bij, en wel zulke, die, van hun standpunt besien, des ketters leer aangaande de noodzakelijke heiligheid dergenen, die de sacramenten bedienden, in het hart troffen.

stand ons regt geeft te veronderstellen, dat hij eenige beschaving bezat. Die man was Everwacher, een priester, die, volgens de getuigenis van zijne verklaarde vijanden te Utrecht, in alles Tanchelms steun was en zich berucht gemaakt had door zekere tienden aan te tasten, die aan het kapittel van St. Pieter in de kathedraalstad toebehoorden, en daarenboven door met eene gewapende bende een priester, die onder genoemd kapittel stond, uit zijne kerk te jagen [1]. Een volger van minderen staat had Tanchelm in een smid, Manasse geheeten, van wien men verhaalde, dat hij „naar het voorbeeld van zijn ondeugenden meester" eene broederschap of gilde (gilda) van twaalf mannen en ééne vrouw had opgerigt, die gezamenlijk het gezelschap der apostelen met de maagd Maria zouden vertegenwoordigen, en aangaande wier sexuële betrekkingen schandelijke geruchten in omloop waren [2].

Nadat Tanchelm geruimen tijd zijne prediking had voortgezet en zijn woord „als een invretende kanker" de zielen van tal van geloovigen van de kerk afkeerig gemaakt had, besloot hij met Everwacher en, naar het schijnt, ook met Manasse eene reis naar Rome te maken. Zij aanvaardden den togt omstreeks het jaar 1112, met welke oogmerken is ons onbekend [3]. Van Everwacher alleen wist men te Utrecht, dat hij den paus poogde te overreden, om „de aan zee gelegen landen" aan ons bisdom te onttrekken en ze onder den staf van den kerkvoogd van Terouaan te stellen. Dit berigt baart verwondering, en wij zijn niet in staat het genoegzaam te verklaren. Paschalis II, die destijds den stoel van Petrus innam, was een voormalig monnik van Clugny, een vriend van Gregorius VII en een voorstander van de hildebrandsche

1) Uit de *Epist. Traiect.* blijkt niet, of die kerk binnen of buiten Utrecht lag. Het kan eene kerk in Zeeland of elders geweest zijn, waarvan het patronaatregt bij die van St. Pieter berustte.

2) *Epist. Traiect.* l. l.

3) Schmidt zegt in zijn voortreffelijk boek *Hist. des cathares*, Par. 1848, I, p. 45: „pour se convaincre par leurs propres yeux de ce qu'on leur avait dit sur Rome, ils font le voyage de cette ville; ils n'en reviennent que plus exaltés." Het is mogelijk, maar door niets bewezen.

partij, die de zedelijke hervorming der kerk wenschte [1]. Johannes de Commines, bisschop van Terouaan in die dagen, wordt geroemd als een heilige, die zich door zijne liefde voor de zaak der klooster-reformatie onderscheidde en derhalve almede de rigting der hildebrandianen volgde [2]. Wat kan Everwacher, zoo hij inderdaad was, wat onze kapittelheeren hem noemden, een apostaat en vijand van de kerk, er toe gebragt hebben, om èn van Paschalis èn van Johannes de Commines iets goeds te verwachten voor zijne bedoelingen, en wat sloten die bedoelingen zelve in zich? Moeten wij niet vermoeden, dat Everwacher een ander man geweest is, dan zijne tegenstanders dachten of voorgaven te denken? Kan hij niet een geestverwant der hoogkerkelijke partij geweest zijn, die afkeer had van de utrechtsche geestelijken, omdat zij aanhangers van keizer Hendrik IV en V waren [3] en, in de klerikale gebreken van dien tijd maar al te zeer deelende, eene ergernis in het oog van allen, die de hervormingsplannen van Gregorius VII en zijne naaste opvolgers liefhadden? Met deze gissing zou het berigt, dat Everwacher in alles der zaak van Tanchelm toegedaan was, inderdaad wèl stroken, indien Tanchelm zich alleen als een bestrijder van der klerken ongeregtigheden en dwalingen had gedragen. Maar Tanchelm, gelijk wij straks zien zullen, deed veel meer dan de losbandigheid en leeringen der geestelijken berispen, en handelde nog vóór zijn vertrek uit Zeeland, zoo wij de getuigenis zijner vijanden mogen aannemen, in sommige opzigten althans op eene wijze, die hem de achting van Everwacher zeker zou hebben doen verbeuren, zoo deze de ernstige mensch ware geweest, die hij heeft moeten zijn, indien wij voorgestelde gissing voor aannemelijk zullen houden. Zoo blijven wij dan in het duister aangaande de oogmerken, die de drie hoofden der tanchelmisten — zoo wer-

---

1) Zie Bower, *Hist. der pausen*, V, bl. 512 vv.
2) Sammarthanorum *Gallia christ.* Par. 1656, II, p. 430.
3) Zie boven, II, 1, bl. 73 vv.

den zij reeds vóór 1113 genoemd [1] — naar Rome voerden, gelijk wij ook onkundig zijn aangaande hunne ervaringen te dier stede.

Omstreeks het einde van 1112, of het begin van het volgende jaar, bevonden zich Tanchelm, Everwacher en Manasse te Keulen. De gewone weg van Rome naar ons vaderland volgde van Bazel af den Rijn. Vermoedelijk hadden ook zij dien weg genomen, en wilden zij zich in de aartsbisschoppelijke stad eenigen tijd ophouden, ten einde met geestverwanten, die even als zij met antipathie tegen de bestaande kerkelijke toestanden bezet waren — en zoodanigen deden zich aldaar in grooten getale voor — gemeenschap aan te knoopen. Hun vertoef te Keulen dreigde hun noodlottig te worden. Bij den aartsbisschop kwamen klagten in wegens de toenemende ketterijen in zijne omgeving [2], en tal van hæretieken werden gevangen genomen. Tot die hæretieken behoorde ons driemanschap. Naauwelijks was de mare aangaande hunne gijzeling te Utrecht gehoord, of de kapittelheeren haastten zich den aartsbisschop een brief toe te zenden, waarin zij hem in Godes naam bezwoeren „den voorlooper van den antichrist,” Tanchelm, den verwoester der kerk, met zijne twee medgezellen toch niet te laten ontsnappen, daar de vreesselijkste gevolgen voor de christenheid uit hun ontkomen te wachten waren. Die brief is tot heden bewaard en de voornaamste bron, waaruit wij ons verhaal tot dusverre geput hebben.

Wat de utrechtsche heeren van den aartsbisschop van Keulen begeerden, is niet geschied. De ketters, die de prelaat in den kerker had doen werpen, wisten zich voor een deel door de waterproef te zuiveren (iudicio aquæ se expurgarunt); de overigen vonden middel om te ontvlugten [3]. Of Everwacher en Manasse tot de gelukkigen

---

1) In de *Epist. Traiect.*

2) Zie het berigt, door Schannat uit een codex van het Vaticaan overgenomen, bij Hartzheim, p. 766.

3) Zie het berigt van Schannat. Aangeklaagden van ketterij, die ontkenden, hadden zich tot in de dertiende eeuw dikwerf door het godsge-

behoorden, die het godsgerigt doorstonden, dan of zij langs anderen weg ontkwamen, weten wij niet; hun lot is sedert hun verblijf in de gevangenis ons geheel en al onbekend, maar Tanchelm ontsnapte om weldra de rol, die hij vroeger gespeeld had, met verhoogden moed te hervatten. Toch schijnt hij zich niet meer op het tooneel zijner vroegere werkzaamheden te hebben durven wagen. De dioecese van Utrecht had een nieuwen bisschop zien optreden, Godebald, die de godsdienstige belangen zijner onderzaten hartelijk liefhad, en waarschijnlijk al aanstonds deed, wat hij vermogt, om de tanchelmisten tot de kerkgemeenschap terug te voeren, een pogen dat hem echter niet terstond gelukte.

Tanchelm begaf zich na zijne ontvlugting, volgens sommige kronijkschrijvers, het eerst naar Brugge, waar hij echter eene waakzame geestelijkheid aantrof, die aan zijne prediking spoedig een einde maakte, hem met den banbliksem sloeg en deed wijken [1]. Nu toog hij naar Antwerpen. Wat hem juist derwaarts trok, is ligt te bevroeden. Antwerpen was destijds reeds „eene zeer aanzienlijke en volkrijke plaats," wier gemeente echter ten aanzien van hare geestelijke belangen werd verwaarloosd. Zij had slechts eenige seculiere kanoniken in haar midden, die, bij de St. Michielskerk woonachtig, voor de godsdienstige behoeften der inwoners waarschijnlijk niets deden en door hunne ambtspligten ook niet gedrongen werden vóor anderer zieleheil te waken, en daarenboven maar één enkelen pastoor, wiens invloed bij zijne parochianen tot het laagste peil was gezonken, daar hij een losbandig klerk was en met eene nicht, die hem in den derden graad bestond, in ongeoorloofde betrekking leefde. Naauwelijks begon Tanchelm op dezen welbereiden akker het zaad zijner ketterijen uit te strooijen, predikende over de onwaardigheid der geestelijken en de bezoedelingen der

---

rigt, de heetijzerproef enz., te zuiveren. Caesarius van Heisterb., *Dial. miracul.* I, p. 132 s., brengt er voorbeelden van bij. Later geschiedde dit maar zelden, toen de geestelijkheid het godsgerigt algemeen afkeurde.

1) Meyer, *Annal. Flandr.* L. IV, p. 36.

kerk, of het bleek dat zijn arbeid niet vruchteloos was. Zijn aanhang werd met den dag grooter; men vereerde hem als een heilige, zoodat men zelfs het badwater, waarin hij zich reinigde, gedronken of als een reliek bewaard zal hebben. De kerk was voor de meesten een voorwerp van afschuw geworden; de sacramenten waren in oneer. Tanchelms overmoed kende geen grenzen meer. Hij legde het monniken-gewaad af, dat hij vóór zijn vertrek naar Rome aangetogen had [1], misschien wel om zijne reis te veiliger te kunnen maken — volgens de heeren te Utrecht echter, om zich te meer schijn van heiligheid te geven — en verwisselde de pij met een vorstelijk kleed en schitterend hoofdtooisel. Zoo gesierd, zegt men, trok hij door stad en land, omgeven van drie duizend gewapende mannen, een koning gelijk, wien hertogen noch graven konden of durfden weêrstaan [2]. Tanchelm zette dit leven voort tot in het jaar 1115, toen hij, op zekeren dag in een vaartuig zittende, van de hand eens priesters eene hoofdwond ontving, die aan zijn avontuurlijk bestaan een einde maakte [3].

De beschuldigingen, die Tanchelms tijdgenooten en lateren, allen mannen van de kerk en dus zijne tegenstanders — van zijne vrienden hebben wij aangaande hem geen enkel berigt ontvangen, wat vooral niet uit het oog verloren moet worden — de beschuldigingen, die men tegen den ketter uitbragt, zijn eensdeels tegen zijne leer, anderdeels tegen zijn persoon en leven gerigt. Wat zijne leer aangaat, deze zal voornamelijk in „blasfemie van de kerk van Christus" hebben bestaan. Hij zeide „dat paus, aartsbisschoppen, bisschoppen, priesters en klerken niets (nihil) waren." Hij wekte derhalve zijne hoorders op, om het hiërarchiesch kerkbestand te verachten, en stelde zijne eigene secte daartegen over, „bewerende dat de kerk

---

1) „Nunc quoque — antichristus noster monachum mentitus — in angelum lucis se transfiguravit." *Epist. Traiect.*
2) *Vita Norb.* bij Pertz, l. l. p. 690 s.
3) Sigeberti *Contin. Præm. et Valcell.* bij Pertz, l. l. p. 449, 459.

alleen bij hem en de zijnen was" [1]. Hoog opgevende van de onzedelijkheid der geestelijken, vergeleek hij de kerken met holen van ontucht (lupanaria), en daar hij, in strijd met de kerkleer [2], de werking der sacramenten afhankelijk stelde van de heiligheid dergenen die ze bedienden, verkondigde hij, dat die zoogenaamde genademiddelen, naardien zij door onwaardigen werden uitgedeeld, bezoedelingen (pollutiones) moesten heeten, en vooral van het sacrament, „dat de priesters op de tafel des Heeren uitoefenden," betoogde hij, dat het een onding (nihil) was [3]. In hoeverre bij dat alles eene algemeene ontkenning van de waarde der sacramenten ten grondslag lag, en of Tanchelm het dogma der transsubstantiatie zou hebben laten gelden, zoo de celebranten en ministranten in zijn oog vrome mannen waren geweest, blijkt niet. Dat hij zelf of Everwacher eenig sacrament bediend heeft, achten wij onwaarschijnlijk, daar onze bronnen hiervan met geen woord gewag maken. Toch schijnt Tanchelm aangaande zijne eigene heiligheid geene geringe gedachten gekoesterd te hebben, daar hij gezegd zal hebben „dat, zoo Christus daarom God was, omdat hij den h. geest had, hij zelf niet minder God was, naardien hij de volheid des h. geestes had ontvangen" [4]. Of hij zich verder op kettersche wijze over de persoonlijkheid des Heilands heeft uitgelaten, is onzeker. De kapittelheeren te Utrecht klaagden, dat hij „Christus verdeelde" [5], eene duistere uitdrukking, waarbij men aan afwijkende gevoelens over de twee naturen des Heeren kan denken, maar met evenveel regt aan de scheuring in de gemeente, „het ligchaam des Heeren", die van Tanchelm uitging. Verstaanbaarder is eene andere klagt van de mannen te Utrecht, dat de ketter het volk aanmaande „den kerkedienaren geen tienden te geven", een

---

1) *Epist. Traiect.*
2) Zie Hahn, *Die lehre von den sacramenten*, Breslau 1864, s. 242 ff.
3) *Epist. Traiect.*
4) *Epist. Traiect.*
5) „Christum dividere ausus est."

raad dien zijne volgers zonder twijfel met vreugde aannamen.

Ten aanzien van Tanchelms karakter en leven vinden wij in onze gezamenlijke bronnen in de eerste plaats de beschuldiging uitgedrukt, dat hij een man van onbegrensden hoogmoed en verregaande ijdelheid was. Volgens Abælard, wiens zegsman vermoedelijk een of ander nederlandsch of vlaamsch student te Parijs was, „heeft deze leek zich tot zulk een trap van onzinnigheid durven verheffen," dat hij zich door het volk „zoon van God" liet noemen en te zijner eere „een tempel deed bouwen" [1]. Daar niemand onzer overige berigtgevers van dien tempel iets meldt, nemen wij aan, dat Abælard, zooals hij zelf ook aanduidde, een los gerucht volgde, dat uit Tanchelms bewering aangaande de volheid des h. geestes, die in hem was, ligt ontstaan kon. Van de banier en het zwaard, dat de ketter door zijne wachters voor zich uit liet dragen, toen hij nog in Zeeland verkeerde, vernamen wij reeds, en evenzeer van de drie duizend gewapende mannen, die hem te Antwerpen plagten te vergezellen, en van den glansrijken tooi, dien hij aldaar gebruikte. Zijne wachters en gewapende manschappen zijn hem vermoedelijk noodig geweest, daar hij nevens zijne talrijke aanhangers ook zijne vijanden had, die het, gelijk bij zijn sterven bleek, op zijn leven toelegden en bij de nog steeds magtige geestelijkheid steun vonden. Zijn tooi, „met goud doorweven kleederen en haarvlechten met goud en menigte van sieraden gesmukt", strookten inderdaad weinig met het bij uitnemendheid geestelijk karakter, waarop hij roemde. Ten opzigte van 's mans omgang met het andere geslacht heet het, dat hij zich aan de onbeschaamdste hartstogtelijkheid overgaf: hij zal dochters in tegenwoordigheid van hare moeders, vrouwen in het bijzijn van hare mannen onteerd hebben, terwijl

1) „Tanquelmus, laicus nuper in Flandria — in tantam se erexerat dementiam, ut se Dei filium vocitari atque decantari, et a seducto populo, ut dicitur, templum aedificari sibi faceret." Abælardi *Introd. ad theolog.* ed. Cousin, Par. 1859, II, p. 84.

hij leerde dat dit bedrijf „een geestelijk werk" was [1]. Opmerkelijk is het echter, dat dit berigt alleen in de jongere, niet in de oudere biografie van St. Norbertus gevonden wordt, en dat de kapittelheeren van Utrecht zich over Tanchelms verkeer met de zusters wel duister, maar in allen gevalle veel zachter uitlaten [2]. Eene zijdelingsche beschuldiging van geldgierigheid en bedriegelijk pogen om haar voldoening te verschaffen, ontmoeten wij nog in het volgende verhaal van de utrechtsche klerken. Tanchelm deed op zekeren tijd een Mariabeeld in het midden der om hem vergaderde menigte stellen. Hij trad op dat beeld toe, legde één zijner handen op Marias hand en verklaarde haar tot zijne echtgenoot te nemen. „Ziet, mijne geliefden", zoo riep hij, „daar ik de heilige maagd thans huwe, zoo betaamt het u bruiloftsgaven te brengen". Daarop liet hij aan beide zijden van het beeld offerkisten (loculi) plaatsen, en nu sprak hij: „de mannen brengen hunne gaven hier, de vrouwen dáár, opdat het mij blijke, wie van beide sexen mij en mijne bruid het meest bemint"! Naauwelijks was dit woord gesproken, of mannen en vrouwen stroomden toe met hunne geschenken, en onder de laatsten waren er die hare oor- en halssieraden zelfs niet spaarden, „zoodat de heiligschenner eene onmetelijke som gelds verwierf".

Was Tanchelm bij zijn leven een voorwerp van hemelsbreed verschillende beoordeelingen, daar hij door zijne tegenstanders evenzeer gehaat als door zijne aanhangers vereerd werd, zijne nagedachtenis heeft tot op dezen dag een dergelijk lot ondergaan. Dat roomsche antipathiën en antiklerikale en protestantsche sympathiën zich aan de voorstellingen van zijn persoon en bedrijf rijkelijk deden gelden, behoeft wel niet gezegd te worden. De trouwe zonen der moederkerk waren niet tevreden met hem. een aartsketter en een echt kind van den antichrist te noemen, maar brandmerkten hem zelfs

1) Zie het jongere *Vita Norberti* bij Pertz, l. l. p. 691.
2) Zie boven, bl. 45 n. 3.

als een uitvinder van eene nieuwe priapus-dienst. Geleerde predikanten van de zeventiende eeuw daarentegen begroetten hem met eerbied als een licht der waarheid in den donkeren nacht der middeneeuwsche dwalingen, een wegbereider der hervorming, terwijl anderen, in nog niet lang verleden dagen, hem in spijt der chronologie tot een eerzamen volger van de secte der waldensen[1] maakten, of trots den afkeurenden blik hunner ultramontaansche geloofsgenooten hem voor een beschaafden en welgeleerden leek hielden, die in de bestrijding der klerikale partij van zijn tijd de maat der bezadigheid maar een weinig te buiten ging. Wij zullen den lezer niet vermoeijen, met deze verschillende opvattingen en de gronden, waarmede men haar poogde te regtvaardigen, in overweging te nemen. Zoo lang men voor de geschiedenis van Tanchelm geene betere bronnen bezit dan ons in de uiterst eenzijdige, ruwe en dikwerf duistere berigten zijner verklaarde tegenstanders geleverd werden, zal zijne figuur voor den geschiedvorscher in vele opzigten een raadselachtig karakter behouden. Toch moeten wij, eer wij onze aandacht van hem afwenden, eene enkele opmerking maken, die, aan analoge verschijnselen op het gebied der kerkhistorie van de twaalfde eeuw ontleend, hier ter toelichting kan strekken.

Hoewel Tanchelm en de tanchelmisten in de middeneeuwsche kerkgeschiedenis van Nederland, voor zoover wij weten, éénig in hunne soort zijn, waren zij daarom in de algemeene kerkhistorie hunner eeuw geenszins eene secte zonder wedergade. Te gelijken tijde met hen roerden zich in Frankrijk de petrobrusianen en henricianen. De eerstgenoemden ontkenden den magischen invloed van

1) Boxhorn, Baselius en anderen hebben de waldensen uit België naar ons vaderland pogen over te brengen, en doopsgezinde schrijvers van later dagen volgden hun voorbeeld. Laatstgenoemden werden door Hoekstra, *Beginselen en leer der doopsgezinden*, Amst. 1863, bl. 3 vv. te regt weêrsproken. Wat mij betreft, ik heb in al de mij bekende bronnen geen enkel bewijs gevonden, dat op noord-nederl. bodem zich ooit waldensen hebben voorgedaan. Toch is het zeer wel mogelijk, dat zij ook hier zich sporadiesch vertoond hebben.

het sacrament des doops en meenden dat het kinderen onnut was, daar het zonder opregt geloof niemand tot behoud kon zijn. Zij leerden, dat men geene kerken moest bouwen, maar de bestaande afbreken, daar God evenzeer in herbergen, op markten en straten, als in tempels en bij altaren hoort naar de stem dergenen die hem aanroepen. Zij spraken met minachting van het gebruik, dat de geloovigen van het kruisteeken maakten, en verkondigden, even als Tanchelm, dat het misoffer een logen, een volstrekt onding (nihil) was [1]. De henricianen verzetten zich almede tegen het kerkelijk formalisme en werden uit afkeer van der klerken zedeloosheid hunne vervolgers. Zij weigerden aan de dienstboden der geestelijken iets te verkoopen, noemden de priesters heidenen en openbare zondaars, bestormden hunne woningen en zouden hen gesteenigd en opgehangen hebben, waren de vorsten en grooten des lands niet als hunne beschermers opgetreden [2]. Nog bij het leven van Tanchelm en kort daarna vertoonden zich te Keulen, Luik en elders in onze nabuurschap katharen en andere sectarissen, die omstreeks 1146 zich zoozeer vermenigvuldigd en zulk een dreigend voorkomen aangenomen hadden, dat Everwijn, proost der abdij Steinfeldt, de hulp van Bernard van Clairvaux tegen hen inriep. Ook onder hen waren er die het misoffer verachtten, de wijding der priesters en de overige sacramenten, behalve den bejaarden-doop, en evenzeer afkeer hadden van de aanroeping der heiligen en het bidden voor de dooden, als van de kerkleer aangaande het vagevuur [3]. Weinige jaren na Tanchelms dood leefde in Bretagne zekere Eudo of Eon de Stella, die zich van het gemoed van ontelbare eenvoudigen meester wist te maken, en leerende dat hij gekomen was, om levenden en dooden te rigten, met zijne schaar het land afliep en kerken en kloosters verwoestte [4].

1) Zie Gieseler, II, 2, s. 535 ff.
2) Gieseler, s. 537 f.
3) Hahn, *Gesch. der ketzer*, I, s. 59 f.; Schmidt, l. l. I, p. 55.
4) Gieseler, s. 532.

Zoo was in die dagen de godsdienstige atmosfeer van verre en van nabij om ons vaderland bezwangerd met een geest van verzet tegen de hiërarchie en het mechanisme van het kerkelijk leven, waaronder de godsdienst der harten kwijnde, een verzet dat weldadig had kunnen zijn, zoo zij, die zich aan het hoofd der beweging plaatsten, evenzeer wijze en welberadene als ijverige mannen, en hunne tijden voor diep ingrijpende hervormingen rijp geweest waren. Moeten wij nu niet aannemen, dat dezelfde religieuse dampkring, die naburige landen vervulde, ook binnen onze grenzen was doorgedrongen, en dat ook hier tal van menschen leefde, die, onvoldaan met den staat der kerk, hongerden naar een beteren, maar den regten weg niet kenden om dien te bereiken, ja naauwelijks wisten te onderscheiden, waarin hij bestaan moest? Ook Tanchelm ademde in dien dampkring, en ook hij — wat belet ons het te veronderstellen? — trad even als de hoofden der petrobrusianen en henricianen aanvankelijk met goede bedoelingen op, om in het midden van zijn volk uit te spreken, wat in het hart van velen verborgen lag; maar even als die velen een man van godsdienstige behoeften zonder ware beschaving, doch meer dan zij bezet met zelfbedrog en gevoel van eigenwaarde en begaafd met talent om de menigte te winnen en te leiden, werd hij allengs een demagoog en, verblind door den voorspoed zijner onderneming en vervolgens verbitterd door den tegenstand, dien hij ontmoette, ten laatste de Jan van Leiden zijner eeuw.

De tanchelmisten zijn evenmin te Antwerpen als op Walcheren terstond na den dood van hun opperhoofd verdwenen. Nog in 1124 was het noodig, buitengewone maatregelen tegen hen te nemen. In genoemd jaar toch droegen de kanoniken der St. Michielskerk te Antwerpen, daartoe bewogen door de gedachte, dat zij zorgen moesten voor het zieleheil van hen, wier brood zij aten, en die door de ketterij van Tanchelm verloren gingen, hunne kerk aan de premonstreiters over [1], nadat zij, in

1) Zie de diplomen bij Miræus, *Opera dipl.* I, p. 85 ss.

vereeniging met bisschop Burchard van Kamerijk en de overige geestelijkheid, Norbertus hadden ontboden, om met zijne broeders de dwalingen der tanchelmisten te bestrijden [1]. Voor den ernst en welsprekendheid dier mannen, wier zedelijkheid boven alle verdenking verheven en wier reformatorische bedoelingen alom bekend waren, moest de opgewonden schaar onderdoen. De meesten, zoo niet allen, keerden tot de kerkgemeenschap terug, en sommigen, die vóór tien en meer jaren het toen door velen zoozeer verachte „ligchaam des Heeren," de hostie, vermoedelijk uit de kerk gestolen hadden, om het, uit bijgeloovige oogmerken, in het verborgen te bewaren, leverden het Norbertus en den zijnen weder uit [2]. Nadat onze bisschop Godebald uit de St. Michielskerk te Antwerpen eenige premonstreiters in de abdij van Middelburg had overgebragt, begonnen die monniken waarschijnlijk den hun opgelegden last, om „in onze zeelanden" tegen Tanchelms ketterij te prediken, volijverig ten uitvoer te brengen [3]. Van hunne ervaringen bij het werk is ons echter niets berigt, maar men mag aannemen, dat ook zij met hunne godsvrucht en meerdere beschaving over den afkeer der ruwe menigte wisten te zegepralen, en dat de herinnering van het rampzalig uiteinde van den profeet, dien men „als een engel Gods" vereerd had, hun arbeid niet weinig in de hand werkte. Dat onder de ketters, die omstreeks 1148 te Keulen den klerken oorzaak van bekommering gaven, zich nog tanchelmisten

---

1) *Vita Norberti*, bij Pertz, l. l.

2) Sigeberti *Contin. Præmonstr.* bij Pertz, VIII, p. 449. Van het stelen der hostiën is in de middeneeuwsche kerkgesch. dikwerf spraak. In 1173 werden zij te Utrecht uit twee kerken geroofd. Zie boven, II, 1, bl. 99. Men gebruikte ze als amuletten tot afwering van rampen, ook wel als middel om liefde te verwekken. Zie Kaufmann, *Cæsar. von Heisterb.* s. 168. In Normandië heerschte bij sommigen de gewoonte om op kerstdag zeven hostiën te laten wijden, die men voor magische doeleinden bezigde. In 1460 stal ergens in Duitschland eene vrouw geconsecreerde ouwels in de hoop van rijk te worden. Zie Cassel, *Weihnachten*, Berlin 1862, s. 234.

3) Zie boven, II, 2, bl. 30 n. 2, de uit het diploom van Jan van Nassau overgenomen woorden.

voordeden, werd vermoed [1] en is mogelijk. Zeker is alleen, dat bij de hæretieken, met wie wij aanstonds kennis zullen maken, begrippen en neigingen heerschten, die met de overtuigingen en rigting der tanchelmisten in sommige opzigten overeenkwamen [2].

---

§ 3.

De vrije geesten.

De geest der hæresie is, als alle andere geesten, onnaspeurlijk in zijne wegen. Hij openbaart zich in de verschijnselen, die hij aan den dag roept, maar bestaat eer deze geboren worden, en het pad, waarlangs hij opkomt, laat zich somtijds gissen, zelden met zekerheid aanduiden. De geschiedenis der meeste ketterijen strekt hiervan ten bewijze: die haar opmaken, staan telkens in verlegenheid, wanneer het er op aankomt de vaders der secten te noemen, en ook ten aanzien van de hæretieken, die wij thans te bespreken hebben, is het niet anders.

In den aanvang der veertiende eeuw wemelden de Rijnstreken en insonderheid Keulen van ketters, mannen en vrouwen, die zich zelve „broeders en zusters van den vrijen geest" heetten, maar door het volk begharden en begijnen werden genoemd, naardien zij zich onder de leden van de vrije kloosterlijke vergaderingen, die door laatstvermelde benamingen aangeduid werden, het meest talrijk voordeden. Wie was de stamvader van deze broeders en zusters? Gieseler [3] en velen, die zijn

1) Hahn, a. a. o. s. 462 n. 6.

2) Eenige maanden na de voltooijing van deze § ontving ik de grondige prijsverhandeling van den heer H. Q. Janssen te St. Anna ter Muden over Tanchelm en zijn aanhang (uitgeg. in de *Annal. de l'acad. d'arch. de Belg.* 2 ser. III). Hoewel de schrijver het oudere *Vita Norberti* niet gebruikt heeft noch ook het diploom van Jan van Nassau, komen de resultaten van zijn onderzoek doorgaans met de mijne overeen.

3) Gieseler, II, 2, s. 410 f. 642 ff.

voorbeeld volgden, wezen op Almaricus van Bena, die tot 1205 te Parijs een theologischen leerstoel innam, en wiens schriften wegens pantheïstische stellingen veroordeeld werden door eene synode, die in 1209 ter genoemde stede vergaderd was en ook de aanhangers van Almaricus ten strengste vervolgde, omdat zij uit 's mans leer besluiten trokken, die voor de zedelijkheid gevaarlijk waren. De verjaagden, zegt men, verspreidden zich, en weldra vertoonde zich hunne secte te Straatsburg en elders in den Elsas, Thurgau enz. Niet alle geschiedvorschers echter hebben aan deze voorstelling hunne goedkeuring gehecht. Had Mosheim reeds lang te voren op Italië gewezen, als moest men dáár de bakermat dezer ketters zoeken [1], Hahn vroeg [2], of men de theoriën, die aan Almaricus toegeschreven werden, wel met grond als de zijne kon beschouwen, en of de pantheïstische en zedelijke of liever onzedelijke ideeën, die bij de lieden van den vrijen geest heerschten, inderdaad met die theoriën genoeg overeenkwamen, om ze als vruchten van dezen boom aan te merken. Hahn had nog verder kunnen gaan. Hij had kunnen herinneren, dat de stellingen van Almaricus voor een deel aan Scotus Erigena werden ontleend, die op zijne beurt in de school van Pseudo-dionysius den areopagiter en de oude filosofen was te leer gegaan. Hij deed dit echter niet, maar kwam intusschen tot de overtuiging, dat de wetenschap voorshands wijs zou doen met de vraag naar den stamvader der broeders en zusters van den vrijen geest op te geven, en bepaalde zich tot het berigt, dat de eerste zekere sporen van hun aanwezen in het midden der dertiende eeuw voorkomen, in de dagen van Albertus Magnus, die, destijds te Keulen levende, eenige ketters in zijne naaste omgeving kende, wier eigenaardigheden hij zóó naauwkeurig beschreef, dat Johannes Nider in den aanvang van de vijftiende eeuw

---

1) Mosheims nog geenszins verouderd werk *De beghardis et beguinabus* werd, na des auteurs dood, door Henr. Martini in 1790 te Leipzig uitgegeven.

2) A. a. o. II, s. 470 f.

ze als voorloopers der gehate secte aanmerkte. Die voorloopers toch leerden en deden volkomen hetzelfde — Nider had zich uit eenige aanteekeningen van Albertus dienaangaande kunnen verzekeren — wat de vrije geesten van Niders dagen in Schwabenland en elders leerden en deden. Zij noemden logen en moord in sommige gevallen geoorloofd. Zij hielden de vasten en heilige dagen der kerk niet en verachtten de ceremoniën der openbare godsdienst als handelingen, die veeleer redeloozen dieren dan geestelijken menschen (spirituales) voegden. De instellingen van het monachisme, het bewaren der maagdelijke reinheid enz. heetten zij bijgeloof. De christelijke volkomenheid, meenden zij, bestond louter „in hooge bespiegeling des geestes, die vleesch noch been had." Toch „leefden zij als vleeschelijken, want zij beroemden zich tot zulk een toppunt van volmaaktheid gekomen te zijn, dat hun niets als zonde kon toegerekend worden." Daarom onttrokken zij zich onbekommerd aan het gezag van paus en klerken, en verkondigden zelfs, dat in de sexuële gemeenschap van mannen en vrouwen (in fervore coitus) de hoogste trap der geestelijke schouwing of contemplatie werd bereikt [1].

In den aanvang der veertiende eeuw, gelijk wij reeds zeiden, waren in de Rijnstreken en inzonderheid te Keulen de vrije geesten zeer vermenigvuldigd. In 1306 liet Hendrik van Virneburg, aartsbisschop van Keulen, een synodaal-besluit tegen hen uitgaan, waarbij zij als „mannen en vrouwen, die bijna idioten moesten heeten", veroordeeld werden, naardien zij ongehoorzaam waren aan de kerk, nieuwe plegtigheden en zeden invoerden in plaats van zich bij eene der bestaande monniken-familiën aan te sluiten, en onder den schijn van arm te wezen hun brood bedelden tot nadeel van wettig erkende monastieke vergaderingen. Hunne „ijdele religie" moest derhalve geweerd worden. Zij hadden binnen eene maand hunne aan-

1) Zie Joh. Nider, *De visionibus ac revelationibus* ed. Von der Hardt, Helmst. 1692, p. 337 ss.

genomen kleeding met de gewone te verwisselen en — zij schijnen dus meerendeels lieden van geringen stand geweest te zijn — werden aangemaand, als vroeger met hun handenarbeid den kost te zoeken. Onder de kettersche stellingen, die hun ten laste gelegd werden, komen ook deze voor: „wij zijn niet gewoon te zondigen, en niemand kan zalig worden, die ons niet navolgt; wij worden door den geest Gods gedreven en zijn vrij van de wet, die niet voor de regtvaardigen is gegeven; wij mogen onze wettige vrouwen verstooten, opdat wij God in vrijheid dienen; eenvoudige hoererij (simplex fornicatio) is geen zonde".[1] Wat de maatregelen van den aartsbisschop voorshands uitwerkten, weten wij niet. Vermoedelijk werden de ketters door vervolging verspreid, en daardoor hun aanhang vermeerderd. In 1310 vertoonden zij zich te Trier, waar men hunne conventiculen verbood, en hetzelfde geschiedde in genoemd jaar te Mentz[2]. Paus Clemens V veroordeelde de secte in eene bul van het jaar 1311, en na de uitgave der „clementinen" door Johannes XXII, die in 1316 optrad, werd zij scherper vervolgd, waaruit hare overplanting naar Saxen, Hessen en Thuringen voortvloeide[3]. Intusschen had zij zich, om een term van onzen tijd te gebruiken, zoowel naar de regter- als naar de linkerzijde meer ontwikkeld. Edeler naturen, wier gemoed door het alledaagsche kerkbestand, het heerschende formalisme en den wettischen zin der toenmalige orthodoxie afgestooten werd, voelden sympathie voor de schaar, die de heerschappij des heiligen geestes uitriep, en mystieken, gelijk meester Eckhart, „de vader der duitsche speculatie", werden hunne vrienden en beschermers[4]. Van de andere

1) Zie bij Hartzh. IV, p. 100 s.
2) Zie bij Hartzh. p. 139, 200.
3) Hahn, a. a. o. s. 474 ff.
4) Martensen heeft de stelling, dat Eckharts leeringen aan die der vrije geesten verwant waren, weêrsproken (zie zijn *Meister Eckart*, Hamb. 1842, s. 10 ff.); Hahn heeft haar (a. a. o. s. 487 ff.) op voetspoor van C. Schmidt en anderen nader bewezen. Vgl. echter Bach, *Meister Eckhart*, Wien 1864, s. 54 ff. en Lasson, *Meister Eckhart*, Berl. 1868, s. 62.

zijde echter begonnen zich dweepzieke of huichelachtige menschen in menigte bij hen voor te doen, die de gevaarlijke stellingen der secte, ook waar deze bestanddeelen van de waarheid in zich hielden, op de ruwste wijze opvatten en van de leer der vrijheid op de schromelijkste wijze misbruik maakten. Dat de mannen van de linkerzijde de meeste aandacht trokken en door hunne gedragingen van den kant der kerk den hevigsten tegenstand uitlokten, waaronder dan ook de beteren — Eckhart, gelijk men weet, werd als ketter veroordeeld [1] — lijden moesten, spreekt van zelf. In 1322 en 1325 ontstonden te Keulen strenge vervolgingen tegen de vrije geesten. Bij hun proces kwamen schandelijke zaken aan den dag, waarvan de mare ook in ons vaderland doordrong en ernstige christenen met afschuw vervulde [2]. Hoewel vele hunner toen aan den brandstapel overgegeven of in den Rijn geworpen werden, en wereldsche en kerkelijke magten later de secte poogden uit te roeijen, bleef zij, met andere verwante ketterfamiliën vermengd, de adamiten, luciferianen enz., door den loop der veertiende eeuw haar bestaan te Keulen en elders rekken, terwijl hare aanhangers bij alle verscheidenheden, die in hunne meeningen en hun leven voorkwamen, doorgaans vasthielden aan grovere of fijnere stellingen van pantheïstischen aard, en zich steeds schuldig maakten aan misbruik van de evangelische leer aangaande de vrijheid en de werkingen des heiligen geestes. Doch wij mogen bij hunne geschiedenis op vreemden bodem niet langer stilstaan en rigten de aandacht op ons vaderland, om te onderzoeken of er ook onder onze voorgeslachten zijn geweest, die met de smet hunner hæresie bezoedeld werden [3].

---

1) Zie Bach, a. a. o. s. 56.

2) Zie Joh. Victoriensis bij Gieseler, II, 3, s. 305, en Will. Procurator bij Matth. *Anal.* II, p. 643 s.

3) Dr. Acquoy is de eerste geweest, die op het bestaan van vrije geesten in ons vaderland opmerkzaam maakte. Zie zijne meermalen aangeh. dissertatie, *Gerardi magni epistolæ* XIV, Amstel. 1857, p. 24 ss.

Toen Hendrik van Virneburg in 1322 te Keulen, na het houden eener provinciaal-synode, waarin over de vrije geesten gehandeld was [1], op nieuw tot de vervolging der ketters in zijne omgeving overging, bleek het dat een vreemdeling destijds aan hun hoofd stond, die reeds sedert lang, zoowel te Keulen als elders, hun aanvoerder was geweest. Die vreemdeling heette Walter en was een Hollander. Wat hem van zijn geboortegrond naar den vreemde had gelokt, wordt ons niet gemeld; maar voordat hij zich te Keulen vestigde, vertoefde hij voor een tijd onder de ketters te Mentz en in andere streken van den Rijn, zoodat hij eenige jaren een zwervend leven schijnt gevoerd te hebben, vermoedelijk om zijne ketterij voort te planten. Hij bezat den rang van priester en eenige beschaving. Zijne kennis van de latijnsche taal was echter gering, maar zijne vaardigheid met de pen te grooter, daar hij door een man, die om zijne bekendheid met de middeneeuwsche literatuur te regt beroemd werd, gezegd wordt in het dietsch [2] vele boeken geschreven te hebben, waardoor zijne hæretieke gevoelens wijd en zijd verbreid werden. Ook was hij gevat en vlug van geest, zoodat hij, wanneer men hem naar zijne overtuigingen en handelingen vroeg, ten voordeele zijner zaak goed bescheid wist te geven. Aangaande zijne gedragingen waren bij het volk donkere geruchten in omloop. Hij hield met de overige vrije geesten, zeide men, in een onderaardsch verblijf zijne vergaderingen, en bediende daar op zijne wijze de mis. Na de elevatie voerde hij

---

1) De akten dezer synode komen onvolledig voor bij Hartzh. IV, p. 283 s. en worden eenigermate aangevuld door Schaten, *Annal. Paderborn.* II, p. 249; vgl. Mosheim, l. l. p. 271.

2) „Ille Waltherus, natione Hollandinus — sermone sibi teutonico plures sui erroris libellos conscripsit." Aldus Trithemius, *Annal. Hirsaug.* II, p. 155. Mosheim besluit uit de woorden „sermone sibi teutonico" teregt, dat Walter in het nederlandsch, in zijne moedertaal geschreven heeft. Hij meende ook, dat zeker hoogduitsch boek *De novem rupibus* (wel te onderscheiden van Rulman Merswins *Buch von den neun felsen;* zie de uitgave van dit werkje van Schmidt, Leipz. 1859, s. VI), bij hem uit een HS. van de vijftiende eeuw bekend, een opstel van Walter was. Zie Mosheim, l. l. p. 274, 276, en *Instit. hist. eccl.* ed. 1755, p. 554.

gewoonlijk het woord, waarna de lichten werden uitgebluscht en mannen en vrouwen zich aan hunne dierlijke lusten overgaven. Hierop volgden maaltijden, dansen en ander dartel spel, waarbij zij, gelijk het heette, de vreugde van den paradijsstaat genoten. Walter zal zich Christus en zijne bijzit, eene schoone jonkvrouw van adellijken stand, Maria hebben genoemd. De geboden der kerk aangaande het vasten, de huwelijksbeletselen enz. werden door hem veracht en de geboorte des Heilands uit eene maagd ontkend. In hoeverre deze geruchten bij het geregtelijk onderzoek bevestigd werden, weten wij niet. Maar dit is zeker, dat Walter veroordeeld werd om, na gedegradeerd te zijn, aan den brandstapel overgeleverd te worden. Hij schijnt zich aan dit vonnis moedig onderworpen te hebben. Alle pogingen, om hem tot afstand van zijne overtuigingen te bewegen, werden vruchteloos bevonden. Op de pijnbank beleed hij, te Keulen en in de gansche keulsche kerkprovincie vele aanhangers en leerlingen te hebben, maar terwijl de beul hem de vreesselijkste smarten deed ondergaan, weigerde hij standvastig namen te noemen. Hij stierf op den mutsaard in 1322, volgens sommigen eenige jaren later [1].

Daar de vroegere geschiedenis van Walter tot ons leedwezen geheel en al onbekend is, zijn wij in het onzekere, waar deze beruchte landgenoot de ketterij der vrije geesten heeft opgedaan. Mosheim gist, dat hij de smet reeds uit Holland met zich gebragt zal hebben, ja wegens zijne hæresie van daar verjaagd zal zijn, maar hij heeft niets aangevoerd om die gissing te staven, en ook wij zijn onvermogend zulks te doen. Toch achten wij het gepast te herinneren, dat in de zuidelijke Nederlanden, bij name in de gemeente van Brussel, in den aanvang der veertiende eeuw, derhalve in Walters dagen, zijne secte maar al te zeer wortel schoot. Dáár leefde destijds zekere Bloemardine, eene vrouw van goe-

1) Zie Trithemius, l. l.; vgl. Joh. Victoriensis bij Gieseler, II, 3, s. 305, en Mosheim, *De beghardis*, p. 270 ss.

den stand, die omstreeks 1307 met woord en pen de leeringen der vrije geesten begon te verbreiden. Zij maakte grooten opgang en werd door hare vrienden als eene heilige vereerd, maar door hare tegenstanders veracht als eene dochter van den zinnenlust, die bij haar en de haren „serafijnsche liefde" heette [1]. Ruysbroek, die in 1317 kapellaan der St. Gudule-kerk te Brussel werd, rigtte zijne welsprekendheid tegen de verdoolden, maar het gelukte hem niet hunne dwalingen te stuiten [2]. Hunne familie plantte zich voort, en in 1410 scheen zij meer dan ooit veld te winnen. Destijds echter werd zij met een anderen naam onderscheiden (secta hominum intelligentiæ), nadat zij ook hare leeringen eenigermate gewijzigd had. Pierre d'Ailly trad toen als haar bestrijder op [3].

In synoden, die te Utrecht in 1310, 1318 en 1353 gehouden werden, handelden de vergaderde geestelijken, gelijk wij later zien zullen, ook over ketterijen en de middelen om dit kwaad te weren, en in de bijeenkomst van 1318 werd bepaald, dat alle dekens en rectoren van het bisdom, benevens andere pauselijke decretalen, ook dat van Clemens V tegen de begharden of vrije geesten moesten bezitten [4], opdat zij den inhoud, waar het noodig was, zouden in acht nemen en de sectarissen vervolgen. Daar ons van hetgeen te Utrecht bij die gelegenheden besproken werd niets bekend is, en de bepaling ten aanzien van het decretale tegen de begharden een gevolg was van een voor de gansche europesche christenheid geldenden last van Johannes XXII, die, gelijk wij vroeger vermeldden, de „clementinen" in de kerk invoerde, zoo hebben wij wel geen regt om uit een en ander te

1) Over Bloemardine zie men Latomi *Corsendonca*, Antv. 1654, p. 85 ss. en een opstel van Van Even in de *Katholiek* voor 1854.

2) Zie de breede berigten bij Mosheim, l. l. p. 305 ss. Vgl. Engelhardt, *Richard von S. Vict. und Ruysbroek*, Erlang. 1838, s. 167.

3) Zie Hahn, a. a. o. II, s. 526 ff.

4) Zie boven, bl. 62. Het decretale *de beghardis* wordt gevonden in *Clement.* tit. III, c. 3, p. 250 der uitg. van het *Corpus iuris can.* van Lancellotti, Venet. 1782.

besluiten, dat zich gedurende de eerste helft der veertiende eeuw in ons vaderland vrije geesten hebben voorgedaan. Toch achten wij geenszins onwaarschijnlijk, dat dit werkelijk het geval is geweest, als wij bedenken, dat de hoofdzetel der secte, Keulen, in de nabijheid onzer grenzen lag, en dat het verkeer van ons volk met de bewoners der Rijnstreken ook destijds zeer levendig was. Doch hoe het zij, zeker is dat de hæresie althans in de drie laatste decenniën der veertiende eeuw op nederlandschen bodem zich vertoond heeft en bestreden is geworden.

Omstreeks het jaar 1370 hadden de vrije geesten zich ook in de kerkprovinciën van Maagdenburg en Bremen vermenigvuldigd. Keizer Karel IV, daartoe aangezet door Gregorius XI, besloot hen in die streken te verstoren, en de ketters vloden, voor zooverre zij aan de inquisitie wisten te onkomen. De vlugtenden begaven zich naar de Rijnstreken, naar Braband en ook naar Holland, en weldra werd het den paus bekend, „dat hunne goddeloosheid in die gewesten diepere wortelen schoot", waarom Gregorius zich andermaal tot den keizer wendde, hem bezwerende toch niet stil te zitten, maar den arbeid der inquisiteurs in genoemde landen te ondersteunen, door hen en hun werk bij alle vorsten en magistraten aan te bevelen. Nadat de paus het personeel der geloofsonderzoekers voor de bisdommen van Mentz, Keulen, Utrecht enz. versterkt had, gingen van den keizer in 1373 brieven uit aan de hertogen van Limburg en Braband en andere vorsten, waarschijnlijk ook aan den graaf van Holland, die deze magthebbers aanspoorden om de ketters met alle mogelijke middelen te bestrijden [1]. Welke de uitwerking van die maatregelen was, is ons niet berigt; maar dit staat vast, dat zij de secte in ons vaderland niet volkomen onderdrukten.

Geert Groote, hoewel zelf bij de orthodoxen van zijn tijd geenszins boven verdenking van ketterij verheven, werd door zijne vrienden wegens zijn ijver voor de ker-

1) Mosheim, l. l. p. 379 ss.

kelijke regtzinnigheid bewonderd en door hen geprezen als „een groot vervolger der hæretieken” en een echte „ketterhamer” [1]. Toen Willem van Salvavarilla zich te zijnen behoeve in een schrijven tot Martinus VI wendde, achtte de prelaat het gepast den heiligen vader aan te raden, Geert het ambt van inquisiteur op te dragen en hem met het geloofsonderzoek in de kerkprovincie van Keulen, of minstens in de dioecese van Utrecht te belasten [2]. Zoo de paus dien raad gevolgd en meester Geert lang genoeg geleefd had, om de hem toegedachte aanstelling te ontvangen, zou hij haar vermoedelijk aangenomen en de verpligtingen, aan zijn ambt verbonden, met vlijt en gestrengheid ten uitvoer hebben gelegd. Dat hij toch in waarheid, gelijk het destijds van een opregten aanhanger der moederkerk verwacht moest worden, de enghartigste vrees voor alle afwijkende gevoelens had, valt niet te betwijfelen, en dat hij gereed was openbare ketters met hartstogtelijkheid te vervolgen, leeren ons zijne gedragingen jegens broeder Bartholomæus van Dordrecht, die omstreeks 1380 in verschillende gemeenten van ons vaderland de hæresie der vrije geesten verbreidde. Uit eenige brieven, door Geert over dezen dwaalleeraar en zijne gevoelens geschreven [3], zijn bijzonderheden bekend, die hier behooren opgenomen te worden, omdat zij op de geschiedenis der secte, waarover wij handelen, voor zooverre zij zich op nederlandschen bodem heeft voorgedaan, enkele lichtstralen laten vallen.

Broeder Bartholomæus was een monnik uit het klooster der augustijner-heremieten te Dordrecht, een gesticht waarvan de bewoners niet alleen tijdens de hervorming der zestiende eeuw wegens onregtzinnigheid verdacht waren [4], maar reeds veel vroeger, in de dagen waarin Geert Groote nog als reizend prediker in het sticht van Utrecht

---

1) Zie de door Acquoy, l. l. p. 25 s., verzamelde plaatsen.

2) Den brief van Willem van S. vindt men bij Thomas a Kemp. achter zijn *Vita Gerardi M.* in de *Oper. omn.* ed. l. p. 927.

3) Men vindt ze bij Acquoy, l. l. p. 24 ss.

4) Zie boven, II, 2, bl. 111.

en in Holland omzwierf. Waarin echter de ketterij dezer mannen bestond, schijnt langen tijd verborgen geweest te zijn, totdat eindelijk Bartholomæus haren aard aan den dag bragt. Als termijnganger van zijn convent naar Kampen gekomen, hield hij aldaar drie of vier sermoenen, waarvan men straks aan Geert berigtte, dat zij naar hun inhoud maar al te zeer gelijk waren aan de predikatiën van zekeren Gerbrand en „een ketterschen bontwerker" [1], twee vrije geesten die destijds berucht moeten geweest zijn, maar van wie wij niets naders weten. Tevens werd aan Geert berigt, dat Bartholomæus van zijne geestverwantschap met de hæretieken geenszins een geheim maakte. Hij had hen bij herhaling genoemd en hoogelijk geprezen en daarenboven allerlei stellingen verkondigd, die in het oog van Geert met de leeringen der vrije geesten overeenstemden. Naauwelijks had laatstvermelde een en ander vernomen, of hij maakte zich gereed tegen den ketter op te treden. Hij schreef aan zijne vrienden, dat zij zich voor „den wolf in schapenkleêren" zouden wachten en voor zijne broeders, die te kwader naam stonden, en dat zij vooral het mogelijke moesten doen, om Bartholomæus van den preêkstoel te weren. Doch daarbij berustte hij niet. Toen de ketter voortging zich te Kampen, Zwol en Woudrichem te laten hooren, wist hij te bewerken, dat de monnik voor de geestelijke regtbank te Utrecht werd gedaagd. Deze verscheen voor des bisschops vicaris en loochende, dat hij gepredikt had wat men zeide. De vicaris nam die betuiging aan, maar gelastte hem naar Zwol en Kampen te reizen en daar op den preêkstoel zijne te Utrecht afgelegde verklaring te

1) Bontwerkers, wevers en kleêrmakers waren in de middeneeuwen niet zelden ijverige voorstanders van hæretieke gevoelens. Cæsarius van Heisterbach verhaalt in een zijner homiliën, dat de onderaardsche werkplaatsen of kelders dier lieden te zijnen tijde, d. i. omstreeks den aanvang der dertiende eeuw, de gewone vergaderplaatsen der ketters waren. Zie Kaufmann, a. a. o. s. 58. Merkwaardige berigten aangaande de veelvuldige handwerkslieden, die aan de godsdienstige bewegingen der zestiende eeuw deelnamen, werden door Van Iperen medegedeeld achter zijne *Hist. redevoer. over J. van Miggrode*, Middelb. 1774, bl. 97 vv.

herhalen. Geert was ook hiermede niet tevreden. Hij rigtte zich schriftelijk aan den bisschop, Floris van Wevelinkhoven, en wekte hem op de zaak scherper te vervolgen. Te gelijken tijde zond hij een brief aan den vicaris, die dezen prelaat bezwoer toch niet slap te zijn in zijn onderzoek (inquisitio), daar „de ketters zeer zeker hunne hoornen hoog zouden verheffen, zoo broeder Bartholomæus, een ongeleerde mensch, maar een behendig verwoester des geloofs, zoo ligt ontkwam." Dit schrijven had uitwerking. Bartholomæus werd andermaal naar Utrecht gedaagd. Hij haastte zich derwaarts te reizen, in de hoop van er vóór Geert te wezen, van wien hij wist of vermoedde, dat hij bij het proces tegenwoordig wenschte te zijn. Zijn haasten baatte niet. De ijverige „ketterhamer" liet een wagen inspannen en reed in één nacht van Deventer naar Utrecht, zoodat beiden, aanklager en beklaagde, met elkander voor de regters stonden. Nu was het lot van broeder Bartholomæus beslist. Geert wist zijne beschuldigingen zóó wèl te staven, dat de regters den monnik een openbaren ketter noemden en hem als zoodanig eene straf oplegden, waarvan wij later den aard zullen vermelden. Geert liet niet na zijnen vrienden te Kampen berigt van zijne overwinning te geven, en hij wekte hen op het vonnis van Bartholomæus in de kerken aldaar te doen bekend maken tot afschrik van de vrije geesten en tot waarschuwing voor het volk, dat des ketters „profane dwaalleeringen" gehoord had [1]. Maar welke waren die dwaalleeringen? De brieven van Geert — andere bronnen staan ons hier niet ten dienste — geven op deze vraag een antwoord, dat wat volledigheid en klaarheid betreft, veel te wenschen laat, maar toch duidelijk genoeg is om ons te overtuigen, dat de schrijver zich geenszins bedroog, toen hij Bartholomæus een broeder van den vrijen geest noemde.

Bartholomæus verkondigde de leer, dat alles wat God van nature is, wij zulks door genade worden (quidquid

---

1) Zie de brieven bij Acquoy, l. l. Vgl. *Chron. Windes.* p. 18, 393 s.

Deus est per naturam, hoc nos efficimur per gratiam). Waarschijnlijk ontmoeten wij hier de naar pantheïsme riekende voorstelling van Eckhart, die door de kerk veroordeeld werd, „dat de ware geloovigen geheel en al in God getransformeerd of veranderd worden, gelijk het brood bij de mis in 's Heeren waarachtig ligchaam wordt veranderd" [1]. Aan deze stelling paarde hij eene andere, bewerende dat het leven van een volmaakt mensch op louter niet moet berusten (quod vita perfecti hominis debet fundari super puro nihilo), wat ons de door Ruysbroek bekampte dwaling der ketters herinnert, „dat de volmaakten zóó rustende zijn, alsof zij niets waren, daar alleen de heilige geest in hen werkzaam is" [2]. Verder predikte hij op onbesuisde wijze tegen de boete (contra poenitentiam), gelijk de vrije geesten gewoonlijk deden, die de vormen der kerk bij het poenitencie-wezen verachtten, biecht, genoegdoening enz., en de leer der passibiliteit zóó ver dreven, dat zij aannamen dat wij, „wanneer God somtijds wilde, dat wij zondigden", daarmede vrede moesten hebben, en dat de ware boete in kinderlijke onderwerping aan die beschikking bestond [3]. Ten opzigte van den monastieken staat liet hij zich uit op eene wijze, die aantoonde, dat hij in spijt van zijne monniken-pij weinig achting voor dien staat had en ook te dien opzigte aan de denkwijze der vrije geesten toenaderde, bij wie het leven der kloosterlingen, naardien het een bij uitnemendheid wettiesch leven was, natuurlijk de hoogste antipathie verwekte. „Een goed man", zeide hij, „gaat niet naar de woestijn, en het leven der heremieten is niet het volmaakte leven". Bartholomæus zelf was dan ook geenszins een vriend der afzondering, hoewel hij bij de orde der augustijner-heremieten gelofte had gedaan. Hij zat gaarne met voorname lieden in de tavernen, en als daar gebeurde wat niet betaamde, liet hij, als een op-

1) Zie bij Hahn, a. a. o. II, s. 500.
2) Zie Engelhardt, a. a. o. 225.
3) Zie Mosheim, l. l. p. 282; vgl. Acquoy, l. l. p. 29.

regte vrije geest, de zonde stilzwijgend haren gang gaan (neminem inculpat). Voor het overige schijnt hij zich niet schuldig gemaakt te hebben aan die wilde uitspattingen, waarvan zijne secte te Keulen en elders verdacht was, zoodat hij wel niet tot de mannen van hare linkerzijde behoorde, al mogt hij wegens gebrek aan ernst en hoogere beschaving niet onder die van hare regterzijde gerekend worden.

Broeder Bartholomæus is na den dag zijner veroordeeling te Utrecht voor ons onderzoek spoorloos verdwenen. Alleen van zijne aanhangers te Kampen weten wij, dat zij zich, na het vertrek van den ketter, nog voor een tijd zoozeer aan hem verbonden gevoelden, dat zij bij voorkomende gelegenheden om zijnen wil Geert Groote en anderen zijner tegenstanders ernstige onaangenaamheden berokkenden, wat hun mogelijk was, daar vele hunner mannen van aanzien en zelfs leden van den magistraat waren [1]. Of de secte ook later en elders in ons land aan den dag getreden is, weten wij niet, maar wij vermoeden het, daar hæresiën, van welke soort ook, eene zeldzame levenskracht plegen te openbaren. Nog vóór het sterfjaar van Floris van Wevelinkhoven (1393) werd op 's bisschops last te Utrecht het gebeente van „den ketter Matthæus" opgegraven en in het openbaar verbrand [2], en in 1441 liet ter zelfder stede de raad zekeren Coman Claesz. brandmerken, „omdat hij beleden had, in andere landen dikwijls tegen de eere Gods ketterij gedaan te hebben" [3]. Van den aard der dolingen van die lieden is ons echter niets berigt, maar daar Matthæus „een lollaard" wordt geheeten en deze naam ook

---

1) *Chron. Windes.* p. 18, 393 s.; vgl. Acquoy, l. l. p. 48 ss. 52, 57 s.

2) „Fecit [Florentius] exhumari ossa cuiusdam hæretici, Matthæi lollaert, atque ante atrium pontificale comburi cineresque in fossis urbis dispergi." Heda, p. 259. De ligtvaardige pen van Visscher spon uit deze weinige woorden een verhaal, waarin broeder Matthijs als bezitter van Van Maerlants bijbel en „Wiclefi opera" optreedt. Zie 's mans *Nagel. Verhandelingen*, Utr. 1862, bl. 65 v.

3) Zie Van der Mondes *Tijdschr. voor Utr.* 1842, bl. 177.

op de vrije geesten werd toegepast [1] — ook Walter den Hollander noemde men een lollaard — is het mogelijk, dat hij tot hen behoord heeft.

---

§ 4.

De geeselaars en de dansers.

Waar de ascese zich krachtig ontwikkelde, zocht zij steeds het ligchaam, den vermeenden zetel der zinnelijkheid, niet alleen door onthouding te bedwingen, maar ook door bloedige zelfkastijding ten onder te brengen. Wie der anachoreten en religieusen van den ouden dag tot dat einde het eerst het geeseltouw aanwendde, is onbekend, maar zeker is het, dat dit werktuig der boete sedert de tiende eeuw in de kloosters meer en meer in gebruik kwam, nadat de Italianen Dominicus Loricatus en Petrus Damiani, met het oog op het woord des psalmdichters: „looft den Heer met trommelen", eene geesel-theorie hadden uitgevonden, door welker toepassing de verslagenen van hart zich den weg ter verzoening met God meenden te kunnen bekorten [2]. Naarmate sommige heiligen, die ijverige geeselaars waren, als zoodanig meer bewonderd werden, groeide het getal hunner navolgers, en toen Italië in de dertiende eeuw door zware rampen, pest, oorlog en hon-

---

1) Ik heb reeds vroeger opgemerkt, dat de naam lollaard soms ook aan de broeders des gemeenen levens werd gegeven (zie boven, II, 2, bl. 162). Maar hij werd vooral voor de begharden of vrije geesten gebezigd (zie Mosheim, l. l. p. 70, 585), wat vermoeden doet, dat deze ook onder de cellebroeders of alexianen (zie boven II, 2, bl. 160), die hun naam door hun zingen (lollen) verwierven, aanhang hadden.

2) Zie Tischendorf, *Die Geissler, frei nach dem französ. von Schneegans*, Leipz. 1840, s. 8 f. De literatuur over de geeselaars werd opgegeven door Hahn, a. a. o. II, s. 537, en door Herzog, *Real-encykl.* IV, s. 727. Mijn geleerde stadgenoot, Dr. Israëls, verzamelde belangrijke bescheiden voor hunne geschiedenis in ons vaderland. Zie zijn opstel: *Twee epidemiën in Nederland*, in het *Nederl. weekblad voor geneeskunde*, 1853, bl. 453 vv.

gersnood, geweldig geslagen werd, en het arme volk, in ellende wegzinkende, door openbare boete-werken den toorn des hemels van zich poogde af te wenden, bleek het dat het geeseltouw ook buiten de kloostercel in eere werd gehouden. „In 1260," dus verhaalt ons een ooggetuige, [1] „toen gansch Italië vol boosheid en zonde was, greep plotseling eene sinds eeuwen onbekende godsvrucht de inwowoners van Perugia aan, daarna die van Rome en eindelijk alle italiaansche natiën. De dag des Heeren scheen te naderen. Allen overweldigde de schrik zoozeer, dat edelen en geringen, jongen en ouden, ja zelfs kinderen van vijf jaren, geheel naakt tot op de schaamdeelen, in statelijken optogt door de stad togen, en ieder hield een geesel, waarmede hij zich de schouders sloeg. Zij baden God om erbarming en de moeder Gods om bijstand. De ruwheid van het jaargetijde, de strengheid van den winter, niets deed hun ijver verflaauwen. Aangevoerd door priesters met kruisen en vanen doortrokken zij, honderdduizenden in getal, de steden, de dorpen en vlekken en bezochten de altaren, waarbij zij ootmoedig nedervielen. Bergen en dalen weêrgalmden van hun klaaggeschrei; alle vreugdeklanken zwegen, de zangen der liefde en blijheid; alleen de klaagliederen der boetenden vulden stad en land. Hunne weemoedige toonen verteederden de hardvochtigsten en ontlokten tranen aan de meest verstokten. Ook de vrouwen namen deel aan deze buitengewone oefeningen, niet alleen de vrouwen des volks, maar ook der aanzienlijken, ja zelfs de teederste maagden sloten zich op in hare binnenkamer en kastijdden zich met geeselen. Toen verzoenden zich vijanden met vijanden. Woekeraars en dieven spoedden zich, om het onregtmatig verkregene af te staan. Allen, die zich van zonden bewust waren, biechtten ootmoedig en bekeerden zich opregt. De menschen deden zóó vele goede werken, dat zij schenen te vreezen, dat de voorzienigheid hen door vuur wilde verteren of door eene aardbeving verslinden".

---

1) Zie *Monachi Paduani chronicon* bij Tischendorf, a. a. o. s. 12 f.

Gelijke oorzaken hebben gelijke gevolgen. Wat in 1260 plaats had, herhaalde zich in het midden der veertiende eeuw niet alleen in Italië en naburige landen, maar bijna door geheel Europa, en inzonderheid in 1348 en volgende jaren, toen de zwarte dood millioenen menschen ten grave sleepte. Deze pest, die uit Azië opkwam, verbreidde zich pijlsnel door Italië, Duitschland, de Nederlanden, Polen, Deenemarken, Zweden en Noorwegen. Van het vaste land sloeg zij naar Brittanje over, en drong van dáár zelfs tot in IJsland en Groenland door. Aardbevingen, misgewas, hongersnood en strenge winters gingen haar vooraf of verzelden haar. Deze rampen duurden zeven jaren, en de menschheid scheen zich te verliezen in een afgrond van vertwijfeling en ellende [1]. De onboetvaardigen sloegen straks tot verbittering over, en zij koelden haar het eerst aan de Joden, die, naar men meende, door de pest gespaard werden. Onrustbarende geruchten gingen van mond tot mond aangaande de destijds ook om andere redenen zoozeer vervolgde kinderen Israëls, en even als men in onze dagen bij heerschende cholera de jezuïten in verdenking hield, zoo beschuldigde men toen de Joden, dat zij beeken, bronnen en rivieren hadden vergiftigd om de christenen uit te roeijen, en waar men hen grijpen kon, werden zij verdelgd [2]. Velen echter gevoelden zich door deze booze werken niet gerust gesteld, maar des te meer bezwaard, en straks werden de riemen weder gezwaaid en de geeselprocessiën vernieuwd. Zoo geschiedde op vele plaatsen, en inzonder-

---

1) Men herinnere zich hier den beroemden brief van Petrarcha, waarin hij de verwoestingen, die de zwarte dood maakte, op hartroerende wijze beschrijft en beklaagt. Men vindt hem onder zijne *Epistolæ*, ed. Lugdun. 1601, p. 290 ss. Merkwaardig is ook het tafereel, dat Aegidius Li Muisis van den staat van zaken, tijdens de pest, in Frankrijk en elders, leverde. Zie zijne *Chron.* ed. De Smet in *Recueil des chron. de Flandre, publié sous la direct. de la commiss. royale d'hist.* Brux. 1841, II, p. 279 ss. 341. Vgl. Pruys v. d. Hoeven, *Hist. morbor.* Lugd. Bat. 1846, p. 50 ss.

2) Zie Stobbe, *Die Juden in Deutschl.* Braunschw. 1866, s. 188 ff. Over de ervaringen der Joden te Brussel, tijdens de geeselvaarten, vindt men merkwaardig berigt bij Aegid. Li Muisis, l. l. p. 242 s.

heid te Straatsburg. Korten tijd nadat men dáár de Joden had vermoord, weêrklonk de stad van het gelui der kerkklokken. De burgerij stroomde de poort uit. Daar naderde eene schaar van geeselaars, ongeveer tweehonderd sterk, kruisen en banieren en brandende waskaarsen in de hand. Allen droegen mantels en hoeden, beiden met een rood kruis geteekend. Zoo kwamen zij paarsgewijs de poort binnen en herhaalden in koor hunne klaagliederen op Jezus' lijden en dood. In de stad gekomen, gingen zij van kerk tot kerk, om bij de altaren zich op den bodem te werpen. Tweemalen daags verlieten deze geeselaars, die steeds in getale aangroeiden en ten laatste eene broederschap van meer dan duizend menschen uitmaakten, de stad, om op een nabijgelegen veld hunne strenge oefeningen te houden. Dan legden zij hunne kleederen af, met uitzondering van een gordel, en wierpen zich ter aarde, en wel zóó, dat hunne ligchamen gezamenlijk een wijden kring vormden. Ieder boetende nam daarbij eene eigenaardige houding aan, die als een biecht zonder woorden mogt aangemerkt worden. De meineedige legde zich op zijne zijde en hief drie vingers ten hemel; de dief strekte eene grijpende hand uit. Op een gegeven teeken begon de geeseling. Allen schaarden zich in een kring. Die de schoonste stemmen hadden, plaatsten zich in het midden en zongen een lied, waarvan allen het refrein herhaalden. Daarop gingen de broeders twee aan twee den cirkel om en geeselden zich met riemen, die aan het einde met ijzeren prikkels waren voorzien. Zij sloegen zich zóó hevig, dat het bloed van hunne schouders vloeide. Wanneer de slagen en liederen volgens zekeren regel en maat genoegzaam herhaald waren, deden allen hunne kleederen weêr aan, en als nog een uitvoerige brief was gelezen, die men zeide dat door een engel van den hemel was gebragt, om de menschheid tot boete aan te manen, trad de gansche schaar onder het gelui der klokken weder stadwaarts [1].

---

1) Zie de breedere berigten bij Tischendorf, s. 19 ff. en Hahn, s. 539 ff.

De geeselvaarten verbreidden zich even snel door Europa als de zwarte dood, die hare naaste aanleiding was. De epidemie bereikte ons vaderland, zoo al niet reeds in 1348, dan toch in het volgende jaar, om ook hier dezelfde verwoestingen in het fysieke en morele leven der menschen aan te rigten, die zij elders veroorzaakte. Gelderland, Overijssel en Friesland — van Utrecht, Zeeland en Holland weet men minder — werden vreesselijk geteisterd. Volgens sommigen nam de pest drie vijfden van de bevolking weg [1]. Nijmegen en Zwol stierven bijna uit. In Friesland openbaarde zich de kwaal in het begin van 1349, volgens anderen alleen in 1350. Hier werden de bewoners door haar overvallen te midden van den storm der hartstogten, die de partijschappen der schieringers en vetkoopers deden ontbranden. De zwarte dood nam honderden het zwaard uit de vuist, hen plotseling nederwerpende, daar de ziekte doorgaans een snel beloop had. Op sommige plaatsen waren geen handen genoeg, om de lijken te begraven. In het klooster Klaarkamp stierven honderd drie en tachtig personen, in dat van Foswerd twee honderd en zeven. In de abdij van Aduard overleden de abt, de prior, vier en veertig monniken, honderd en twintig leekebroeders, negen en twintig scholieren en negentien buitenzusters [2]. Zoo heerschte in een groot deel van ons land eene naamlooze ellende; aardbevingen, stormen en watervloeden buiten en binnen onze grenzen vermeerderden de bedruktheid der gemoederen, en inmiddels naderden, den Rijn langs, de geeselaars met hun somber gelaat, hunne knetterende riemen en doffe boetezangen.

De geeselvaart maakte ook op onze voorvaderen den diepsten indruk. De meeste onzer kronijkschrijvers spreken er van, en sommige met eenige uitvoerigheid [3].

---

1) Zie Nijhoff, *Gedenkw. van Gelderl.* II, bl. xxv.
2) Zie de door Israëls, t. a. pl. bl. 476, aangeh. schrijvers.
3) Zie *Chron. Tiel.* ed. van Leeuwen, p. 354; Verm. Beka bij Matth. *Anal.* III, p. 241 s.; Joh. a Leidis, *Chron. Belg.* p. 272; *Magn. chron Belg.* ed. Pistorii, p. 301.

Toch is het te betreuren, dat zij in hunne berigten aangaande het merkwaardig verschijnsel zich tot het algemeene bepaalden, en maar zelden lokale bijzonderheden opteekenden. Van Zwol wordt ons door een tijdgenoot gemeld [1], dat aldaar in het laatst van Augustus des jaars 1349 eenige Joden werden verbrand, een feit dat vermoedelijk de komst der geeselaars voorafging of er een gevolg van was. Te Giethoorn bij Vollenhove zullen, volgens eene onzekere overlevering, eenige geeselaars zich gevestigd hebben, nadat zij hun boetewerk volbragt hadden [2]. Te Dordrecht en te Sluis in Zeeuwsch-vlaanderen vormden zich geeselaarsgezelschappen, die hunne vaart naar Doornik rigtten en aldaar eenige dagen na Mariahemelvaart (15 Aug.) 1349 aankwamen [3]. Dat dergelijke gezelschappen van de voornaamste plaatsen in Gelderland, Overijssel, Utrecht, Holland en andere gewesten uitgingen, is waarschijnlijk; zeker is het, dat in verschillende deelen van het bisdom van Utrecht teekenen van groote belangstelling voor dezen vorm van poenitencie werden gegeven, die de veronderstelling wettigen, dat het getal dergenen, die aan de vaart deelnamen, aanzienlijk moet geweest zijn. Toen onzen bisschop Jan van Arkel gebleken was, dat vele leeken zijner dioecese hunne dooden vóór de begrafenis in eenig kleedingstuk wikkelden, dat vroeger door een geeselaar (flagellator) was gedragen, terwijl anderen hoeden (pillei) of wandelstaven, die de geeselaars gebruikt hadden, in de doodkisten legden, deed hij in zijne voorjaarssynode van 1355 een besluit opmaken, dat de pastoren met excommunicatie bedreigde, zoo zij dit werk des bijgeloofs niet keerden [4].

Uit Dordrecht en Sluis in Zeeuwsch-vlaanderen, gelijk

---

1) Bij Van Hattum, *Gesch. der stad Zwolle*, I, bl. 164. Cuperinus (zie *Kronyken betrekkel. de stad en meijerij van 's Hertogenb.* 's Hertogenb. 1846, I, bl. 32) spreekt van het verbranden van Joden te 's Hertogenbosch, maar zonder duidelijke tijdsbepaling van het feit.

2) Zie de *Kronyk van Arent toe Boecop*, uitgeg. door het hist. gen. te Utrecht, bl. 235. Hier wordt de geeselvaart echter op 1312 geplaatst.

3) Aegidius Li Muisis, l. l. p. 349.

4) Lat. *Bat. s.* I, p. 195; Hartzh. IV, p. 366.

wij reeds zeiden, togen geeselaarsgezelschappen uit. Zij trokken over Brugge en andere plaatsen België dieper in. De mannen van Dordrecht waren vierhonderd, die van Sluis driehonderd in getal. Zij rigtten zich even als vele andere gezelschappen, die van Leuven, Namen, Nieuwpoort, Eecloo enz. kwamen, naar Doornik, waarschijnlijk derwaarts gelokt door eenige mirakelen, die gezegd werden daar ter stede en in de naaste omstreken kort te voren geschied te zijn [1]. Van de gedragingen der gezamenlijke boetelingen te Doornik zijn ons door een ooggetuige zeer uitvoerige berigten nagelaten, die leeren, dat hun bedrijf geheel en al overeenkwam met dat der geeselaars van Straatsburg, waaruit wij opmaken, dat het verschijnsel ook op onzen bodem hetzelfde karakter zal gedragen hebben als overal elders. Aan het hoofd van ieder geeselaarsgezelschap stond een meester, die de orde bewaarde en de tucht uitoefende. Die lid wilde worden, moest beloven, dat hij volkomen biecht van al zijne zonden zou doen, en alle gelegenheden om te zondigen vermijden; dat hij, wat hij vroeger misdreven had, zooveel mogelijk zou herstellen, en in alles volgens het kerstengeloof zich gedragen; dat hij vóór zijne intrede in de corporatie daartoe om verlof van zijn pastoor en zijne echtgenoot zou verzoeken, en na zijne intrede den meester gehoorzamen en de gewone boetewerken volbrengen; van niemand mogt hij aalmoezen vragen, maar de aangebodene aannemen; waar hij gedurende de vaart door goede menschen uitgenoodigd werd tot nachtverblijf, zou hij die noodiging aannemen, maar niet op een veêrenbed of onder linnen slapen; komende en gaande in en uit het huis, waar hij gastvrijheid genoot, moest hij vijf pater-nosters en ave-marias bidden en zulks onder kniebuigingen eenige malen des daags herhalen; vloeken en zweren, twisten en kijven zou hij zijn gansche leven nalaten, maar daarentegen zekere werken van poenitencie

1) Zie nader berigt aangaande die mirakelen bij Aegidius Li Muisis, l. l. p. 345.

en barmhartigheid volbrengen, vasten op woensdag enz.[1] De kleeding der broeders bestond uit een spitsoploopenden hoed met opgeslagen rand, waarop een rood kruis was geteekend. Armen en voeten waren bloot, maar de schouders met een manteltje, het lijf met een laag nederhangend kleed gedekt. De regterhand voerde den geesel. Als de vaart in beweging was, werd een vaandel, waarop de geesel afgebeeld was, en een crucifix vooruitgedragen; aan de zijde van den vaandeldrager wandelde een broeder, die eene groote brandende waskaars in de hand hield [2]. De geeseloefeningen werden in kerken, op markten en open plaatsen gehouden, gelijk te Staaatsburg. De liederen, die men zong, waren dezelfde als die dáár gebruikt werden, maar overgezet in de moedertaal: „slaat u zeer tot Christus' eer, door God zoo laat die zonden meer," enz. [3]. Die de vaart gedurende drie en dertig of veertig dagen gevolgd en aan de voorgeschreven poenitenciewerken deelgenomen hadden, verlieten het gezelschap en keerden huiswaarts [4]. De drie-en-dertigdaagsche boete herinnerde aan het drie-en-dertigjarig leven

---

1) Zie den inhoud deser beloften in het breede opgegeven bij Aegidius Li Muisis, l. l. p. 355 s.

2) Zie de oude afbeelding bij Aegidius, tegenover p. 348, en zijne beschrijving, p. 357 s.

3) Aegidius, l. l. De aangeh. rijmregels ontmoet men bij den Verm. Beka, Joh. a Leidis en anderen. Een ander lied van 104 verzen vindt men, volgens de uitgave van Massmann, bij Tischendorf, a. a. o. s. 56 f. Sommigen meenen, dat het dialect van dit gezang overijsselsch of geldersch zal zijn. Zie Hoffmann von Fallersleben, *Gesch. des deutschen kirchenliedes*, Hannover 1854, s. 145.

4) Aegidius (l. l. p. 351), Jan de Klerk (*Brabantsche Yeesten*, uitg. van Willems, Bruss. 1839, bl. 590) en and. spreken van 33 dagen, een variant op Jan de Klerk van 32½:

Ane penitencie maecten si dus,
Gelijc dat Ihesus Christus
Een half min dan xxxiij iaer
Op ertrike woude leven daer,
Also menigen dach sy wouden
Haer penitencie houden.

Het *Chron. magn. Belgicum* (l. l.) berigt, dat „de secte" der flagellanten één jaar duurde, en dat de broeders de vaart voor 40 dagen volgden. Joh. a Leidis (l. l.) zegt: „30 et 40 dies in poenitencia peregerunt."

van Jezus, de veertigdaagsche vermoedelijk aan 's Heeren vasten in de woestijn.

Wanneer de lezer terugziet op de beloften en het gansche bedrijf der geeselaars, voor zoo verre wij ze in het bovenstaande beschreven, zal hij zich welligt verwonderen, dat wij dezen lieden eene plaats aanwezen onder de ketters onzer middeneeuwsche kerk, daar hunne gevoelens en gedragingen schijnbaar met de leer en de ascetische gewoonten dier kerk volkomen strookten en derhalve geenszins van hæretieken aard waren. Wij volgden hierin echter het voorbeeld van de toenmalige geestelijkheid, paus, bisschoppen en klerken, die het optreden der geeselaars allerwegen met argwaan aanzagen, zich straks door hunne woorden en gedragingen gekrenkt gevoelden en eindigden met hen als eene kettersche secte te brandmerken. En inderdaad ontbrak het dier geestelijkheid op haar standpunt geenszins aan gronden om zulks te doen. Die de dagen der geeselvaarten beleefden, klaagden, dat zich bij de scharen der boetenden eene menigte zedelooze menschen aansloot, die van deze gelegenheid gebruik maakten, om ongestraft hunne wandaden te bedrijven [1]. De wezenlijke geeselaars zelve gedroegen zich vaak als onzinnigen. Sommigen riepen, dat zij magt hadden om duivelen uit te werpen; dat zij met God en onze lieve vrouw gesproken, gegeten en gedronken hadden; dat er onder hunne medgezellen waren, die van den dood waren verrezen, enz. Velen betoonden afkeer „van der papen kerken" en lasterden hunne „werken", [2] waarom zij van blasfemie werden beschuldigd. In een hunner liederen werd onverholen de stelling uitgesproken, dat de christenheid geheel verloren zou geweest zijn, zoo „deze boete" niet uitgevonden ware geworden, eene stelling die krasse minachting voor het kerkelijk poenitencie-wezen aanduidt [3]. Waar bezadigde geestelijken op den preêkstoel

1) Zie Pontanus, *Hist. Gelr.* Harder. 1639, p. 261.
2) Zie Jan de Klerk, t. a. pl. bl. 590 vv.
3) Were dusse bote nicht geworden,
De cristenheit wer gar vorswunden,

hen tot rede poogden te brengen, stoorden zij het sermoen door tegenspraak of smaadredenen [1]. Dezelfde antihiërarchische zin, die zich bij de boetenden te Straatsburg en elders openbaarde, vertoonde zich bij die in België en waarschijnlijk ook in ons vaderland: zij gedoogden, ja, dat geestelijken zich in hunne rij schaarden, maar wilden niet, dat een geestelijke de meester van hun gezelschap werd [2]. Tegen al deze bedenkelijke zaken moest de klerikale partij natuurlijk opkomen, en zij deed het. De paus liet eene bul tegen de geeselaars uitgaan [3]; de theologen van Parijs spraken een scherp oordeel over hen uit [4], en onze Jan van Arkel, gelijk wij zagen, duldde niet, dat men hun aandenken vereerde op eene wijze, die hij zeker onschuldig zou geacht hebben — het was toch niets vreemds in ons land, dat men de dooden b. v. in een monniken-gewaad ter aarde bestelde [5] — zoo hij de geeselaars voor goede christenen had gehouden. Of de geeselvaarten zich in Noord-nederland, gelijk in Italië en Duitschland, later vernieuwd hebben, is ons onbekend. Te Maastricht echter werd het verschijnsel in het jaar 1400 weder voor een tijd waargenomen. De boetenden aldaar verkondigden, dat hun van den hemel berigt was, dat zij door hun bedrijf dezelfde reinheid van zonden verwierven, die den kinderen door het sacrament des doops ten deel werd [6].

Naauwelijks waren de gemoederen onzer voorvaderen eenigermate bekomen van den schrik en de overspanning, die het gevolg waren geweest van den in hun midden heerschenden zwarten dood en de daaraan verbonden gee-

---

De leyde duvel had se gebunden.
Maria had lost unsen bant."

Zie bij Tischendorf, s. 60.

1) Aegidius, l. l. p. 350.

2) Zie Fritsche Closener bij Hahn, a. a. o. II. s. 545.

3) De bul van Clemens VI van 1349 vindt men bij Hartzh. IV, p. 354 s. 627 s. De voorname beschuldiging tegen de geeselaars is hier, dat zij zich van kerk en klerkendom emancipeerden.

4) Zie Hahn, a. a. o.

5) Later komen wij hierop terug.

6) Zie Fisen, *Hist. eccl. Leod.* II, p. 157.

selvaart, of in sommige deelen van ons land deed zich een nieuw verschijnsel voor, dat ligt een meer hæretiek karakter had aangenomen, zoo het door de buitensporigheid en het geweld van zijn eigen aard niet spoedig onderdrukt ware geworden. Nadat in 1368 en volgende jaren de Rijnstreken en Nederland door pestziekten en andere algemeene rampen weder veel geleden hadden, openbaarde zich in de maand Julij van 1374 eerst te Aken, vervolgens te Keulen, daarna te Gulik en elders, de zoogenaamde danswoede [1]. Tal van mannen en vrouwen, meestal van de geringste volksklasse, vereenigden zich in gezelschappen, die op straten en markten en inzonderheid in de kerken, zich aan de onmatigste ligchaamsbewegingen overgaven. Zij gilden tot eigene en anderer aanmoediging bij hun dolzinnig bedrijf het woord „frisch" ontelbare malen uit, of zongen de rijmen: „here sent Johan so, so, frisch ind fro, here sent Johan". Zij omhelsden elkander, schaarden zich in kringen en dansten, totdat zij uitgeput nedervielen en onder doodelijke benaauwdheden schenen te sterven. Van Keulen en Gulik plantte zich de epidemie naar Gelderland voort, om van daar naar Limburg en Luik en eindelijk naar Vlaanderen over te slaan. Of zij Holland en andere onzer gewesten bezocht, is onzeker. Te Maastricht en omstreken veroorzaakten de dansers groote beroering. Ook hier togen zij, even als elders, met bloemkransen getooid, van heiligdom tot heiligdom. Velen openbaarden sterken afkeer van de geestelijken [2]. Sommigen hadden visioenen, meestal van dæmonischen aard, waarvan zij den inhoud onder schrikverwekkende gebaren aan de ontroerde volks-

---

1) Over de dansers of de danswoede in het algemeen handelde Hecker, na Förstemann, in zijne monogr. *Die tanzwuth*, Berl. 1832, waarin ook de voornaamste plaatsen van oude schrijvers over de ziekte zijn afgedrukt. Aan Dr. Israëls hebben wij een leerrijk opstel over *De danswoede in de Nederlanden* te danken (zie *Nederl. weekbl. voor geneeskund.* N. 36—38, jaarg. 1856). Daar worden onze kronijken vermeld, die van het verschijnsel gewagen. Zie ook *Navorscher*, IV, bl. 87 v.

2) Joh. a Leidis, *Chron. Belg.* p. 299, spreekt zelfs van een voorgenomen aanslag der dansers op het leven der geestelijkheid te Luik.

menigte bekend maakten. Dat zij van den duivel bezeten waren, werd door leeken noch klerken betwijfeld. De eerstgenoemden werden door deze overtuiging eenigermate tegen de besmettelijke ziekte beveiligd; de laatstgenoemden namen te Maastricht, Luik en elders onder den indruk van dit geloof hunne exorcismen te baat, waarbij zij, daar de bezetenen den naam van St. Jan gedurig in den mond hadden, wel met meer nadruk dan gewoonlijk gebruik maakten van de eerste woorden van het vierde Evangelie [1]. De kronijkschrijvers berigten, dat velen door der klerken bezweringen genezen werden, en wij gelooven het gaarne, als wij het karakter der zenuwkwaal en den onbeschaafden aard der lijders in aanmerking nemen. De epidemie schijnt na eenige maanden grootendeels geweken te zijn. Dat onze voorvaderen de dansers, voor zooverre zij den klerken antipathie betoonden, ketters achtten, spreekt van zelf, maar ook zonder dat zouden zij zulks gedaan hebben, daar hun begrip van ketterij, gelijk wij aanstonds zien zullen, uiterst ruim was, en bezetenheid, omgang met den duivel enz. onder dezelfde rubriek werden geplaatst.

---

§ 5.

De begijnen en de gerardinen.

Augustinus, die in de zaak der ketterbestrijding te dikwerf een vurigen ijver openbaarde, heeft een- en andermaal de naïeve verklaring afgelegd, dat het uiterst moeijelijk, ja welligt geheel onmogelijk was eene goede beschrijving (regularis definitio) van het wezen der hæ-

---

1) Zie vooral *Magn. chron. Belg.* ed. Pistorii p. 320. De evangelie-les „in principio erat verbum" cæt. behoorde tot de liturgie der bezweringsacte. Zie Herzog, *Real-Encykl.* IV, s. 291. Welken St. Jan de dansers in het oog hadden, den apostel of den dooper, is onzeker.

resie en der hæretieken te geven [1]. Wat de groote kerkvader voor bijna ondoenlijk hield, werd echter in zijne eeuw beproefd, en in later tijden bij herhaling. Keizer Arcadius heette in eene zijner rijkswetten iederen mensch èèn ketter, „die ook maar in eene kleine zaak van het gevoelen en den weg der katholieke godsdienst afweek" [2]. Die bepaling werd later beroemd bij de beoefenaars van het kerkregt, maar kon de scherpe denkers onder de middeneeuwsche scholastieken niet voldoen, en Thomas Aquinas poogde eene meer naauwkeurige te geven, die tevens meer in overeenstemming met het heerschende autoriteitsbeginsel der kerk en hare theorie aangaande des pausen suprematie zou zijn. Hij behandelde de hæresie tegelijk met de leer aangaande het geloof (fides), noemde haar „eene soort van ongeloof, eigen aan hen, die de dogmata van Christus verdierven", en verstond onder de benaming „dogmata" die leeringen, welke door het gezag van de algemeene kerk, dat voornamelijk bij den paus was, geformuleerd en bekrachtigd waren [3]. Hoe duidelijk deze definitie was en hoe dikwerf zij door anderen overgenomen werd, de eerbied, dien men den koning der scholastieken toedroeg, bleek niet bij magte te zijn, haar bij de gansche christenheid ingang te doen vinden. Het begrip van ketterij en ketter bleef bij de kinderen der kerk een zwevend karakter behouden, en de klagt, door Gregorius den groote omstreeks den aanvang der zevende eeuw geuit, dat men, ten gevolge van onklare voorstellingen in dezen, vaak hæresiën deed ontstaan, door menschen, die geen hæretieken waren, als hæretieken met dommen ijver (imperito zelo) te vervolgen [4], mogt voortdurend vernieuwd worden. Onze bis-

---

1) Zie de plaatsen bij Van Espen, *Jus eccl.* II, p. 226.

2) „Hæreticorum vocabulo continentur — qui vel levi argumento a iudicio catholicæ religionis et tramite detecti fuerint deviare." *Cod. Theod.* L. XVI, Tit. V, Lex 28, ed. Gothofredo-Ritter, VI, 1, p. 160. Ook onze Arnold Geilhoven gebruikte deze definitie in zijn *Gnotosolitos*, L. II, c. 6, quæst. 1.

3) Zie *Sec. secundæ part. summæ theol.* ed. Antv. 1569, II, p. 38 s.

4) Gregorii M. *Epistol.* L. IX, *ep.* 39.

schop Guy van Avesnes noemde de ketterij onder alle mogelijke misdaden „de meest verfoeijelijke" [1], en hoewel hij verzuimde aan te duiden, waarin die verfoeijelijkste aller misdaden eigenlijk bestond, heeft de massa zijner geestelijke onderzaten dat woord beaamd, om het vaak op de meest onbesuisde wijze in toepassing te brengen. Die kerkambten kochten of verkochten, of schuldig stonden aan hoererij of echtbreuk, heette men hæretieken [2]. Durfde eenig mensch op oneerbiedigen toon zich tegen klerken en prelaten uitlaten, wanneer zij hem zonen der ongeregtigheid schenen, men noemde zijne taal blasfemie en dacht hem den ketterdood op den brandstapel toe [3]. Als een kwakzalver een onnoozelen patiënt verdachte of onzedelijke middelen voorschreef, riep men te zijner kastijding „den onderzoeker der kettersche boosheid" in [4]. Of men hier te lande een onverlaat, die onnatuurlijke zonde met beesten beging, even als in Frankrijk [5], een ketter noemde, is ons onbekend, maar zeker is het, dat waarzeggerij, hekserij of tooverij „zonde tegen het kerstengeloof" heette [6], en dat zij, die wegens laatsvermelde misdaad, naar men meende, te veroordeelen waren, almede der ketteren straf op den mutsaard hadden te vreezen. En hierbij bleef het niet! Daar het begrip van hæresie en hæretieken zóó troebel en daarom ook zóó ruim was, waren er te allen tijde menschen, zelfs onder de meer beschaafden, die deze hatelijke woorden op de lippen hadden, zoo dikwerf zij bij anderen, aan wier regtgeloovigheid en zedelijken zin zij een voorbeeld hadden kunnen nemen, iets opmerkten, dat in het kerkelijk leven tot nog toe niet of minder bekend was geweest, of van de heerschende inzigten op gods-

---

1) „Inter cætera crimina crimen hæresis detestabilius". Lat. *Batav. s.* I, p. 177.
2) Zie Arnold Geilhoven, l. l.
3) Zie boven, II, 2, bl. 56.
4) Zie Burman, *Utr. jaarb.* III, bl. 234.
5) Zie Du Cange in v. *hæreticus*.
6) Zie Burman, a. w. I, bl. 513; Scheltema, *Heksenprocess.* bl. 117.

dienstig gebied eenigermate afweek. Dezulken werden vaak de bitterste vervolgers der edelste leden van de gemeente, gelijk de lezer in onze volgende berigten bevestigd zal zien.

In den aanvang der veertiende eeuw, zoo al niet vroeger, gingen hier en daar booze geruchten uit aangaande de begijnen in Duitschland en de Nederlanden, die zich juist toen, en niet het minst op onzen bodem, met den dag vermenigvuldigden [1]. Die geruchten kwamen paus Clemens V ter ooren, en in 1311 werd eene bul opgesteld, die aan de christenheid zou bekend maken, dat de heilige vader, in overeenstemming met zijne kerkvergadering van Vienne, „den staat der begijnen voor altijd verboden had." Die dezen staat volgden, moesten hem verlaten op straffe van excommunicatie, en die de zaak der begijnen begunstigden, zouden evenals zij zelve aan de kerkelijke regtspraak onderworpen zijn, zoo zij zich niet bekeerden. Toch veroorloofde de paus, dat hier en daar begijnhoven (hospitia) bleven bestaan, zoo de bewoonsters goede geloovigen waren, die, hetzij met of zonder gelofte van onthouding (continentia), een boetvaardig en vroom leven leidden [2]. De beschuldigingen, door Clemens ten laste der vrouwen uitgebragt, betroffen in de eerste plaats haren levensvorm; zij beloofden niemand gehoorzaamheid — dat dit eene dwaling van den paus was, weet de lezer [3] — deden geen afstand van eigen bezittingen, volgden geen geapprobeerden regel en mogten derhalve geen religieusen heeten, ofschoon zij desniettegenstaande een onderscheidend gewaad hadden aangenomen en zekeren religieusen aanhingen, wien zij voorliefde toedroegen. Bij deze algemeene aanklagten tegen alle begijnen gezamenlijk voegde de paus nog andere, die de leer van sommige (aliquæ) aangingen: deze waren „zóó verdwaasd," dat zij over de hooge

1) Zie boven, II, 2, bl. 153, 158.

2) Zie de bul bij Mosheim, append. p. 621 s. en *Clement.* L. III, Tit. XI, cap. 1, ed. l. *Corp. jur.* p. 233.

3) Zie boven, II, 2, bl. 156.

drievuldigheid durfden spreken (disputare et prædicare), en ten aanzien van de artikelen des geloofs en de kerkelijke sacramenten gevoelens verbreidden, met de kerkleer strijdig en voor eenvoudigen gevaarlijk [1].

Clemens V stierf, voordat vermelde bul was uitgevaardigd. Eerst onder zijn opvolger, Johannes XXII, kwam zij in werking, en in de synode, in 1318 te Utrecht onder onzen bisschop Frederik van Zyrik gehouden, werd het allen geestelijken onzer kerk op het hart gedrukt, haren inhoud te doen gelden [2]. In hoeverre die geestelijken in alle plaatsen van ons land, waar begijnhoven bestonden, aan dit voorschrift gehoorzaam waren, weten wij niet. De dubbelzinnigheid van de bul, die de vrouwen veroordeelde, omdat zij zonder gelofte en regel religieusen wilden zijn, en haar weder vrijsprak, zoo zij, ook zonder gelofte, in hare leefwijze als vrome geloovigen voortvoeren, mag velen prelaten wel de handen gebonden hebben. Toch is het ons bekend, dat de zusters, ten gevolge van het pauselijk decreet, hier en daar last leden. Nadat „de gemeene begijnschap van den hove van Rome ontzet was," werd aan de bewoonsters van den hof te Zierikzee aangekondigd, dat hare zamenwoning moest ophouden en haar staat en goed verloren waren, en iets dergelijks overkwam die van Middelburg. In beide plaatsen echter nam graaf Willem III omstreeks 1324 en 1325 haar in zijne hooge bescherming, zoodat zij in hare regten hersteld werden [3]. Of de zusters van genoemde steden en die van andere oorden in ons land, behalve aan de zonde van heterodoxie in haren levensvorm, ook aan de misdaad van ketterij in de leer schuldig stonden, blijkt niet, maar het is zeer wel mogelijk. Godsdienstige vrouwen, die gedurig met elkander in ernstige gesprekken verkeerden, konden ook den inhoud des geloofs bij wijlen in

1) Zie de bul t. a. p. en vgl. Mosheim, l. l. p. 245.
2) Zie Lat. *Batav. s.* I, p. 180.
3) Zie bij Van Mieris, II, bl. 341, 352, 423. Vgl. Römer, *Kloost. en abdijen van Holl. en Zeel.* I, bl. 248 vv.

behandeling nemen, en wat de kerk over het mysterie der triniteit en de sacramenten aangenomen wilde hebben, was van dien aard, dat het bij menschen, die hun gezond verstand door de klerken nog niet geheel en al in beslag hadden laten nemen, ligt bedenking kon verwekken. Daarenboven deden zich ongetwijfeld ook onder de begijnen evenzeer als bij de zusters des gemeenen levens lieden voor, die, aan hare mystieke droomerijen te zeer voedsel gevende, op visioenen en openbaringen roemden, of door hare geestverwanten, gelijk b. v. met Geertruide van Oosten, de delftsche begijn [1], geschiedde, om gewaande genadegaven met eene bijgeloovige bewondering vereerd werden, die in het oog van bezadigde geestelijken geen goedkeuring kon vinden. Toch hadden onze zusters bij de mannen der kerk in ons land over het algemeen een goeden naam. Toen Johannes XXII in 1318 eene bul wilde uitzenden, die bisschoppen en prelaten op het hart zou drukken, in de zaak der begijnen welberaden te werk te gaan, opdat de onschuldigen niet met de schuldigen zouden lijden [2], trad hij vooraf in correspondentie met de kerkvoogden van Kamerijk, Luik en Utrecht, hun gebiedende naar den zedelijk-godsdienstigen toestand der vrouwen ernstig te onderzoeken. De bisschoppen deden zulks en zonden den paus de meest gewenschte berigten [3]; doch wijl deze den staat der begijnen wel duldde, maar daarom nog niet approbeerde [4], bleef de orthodoxie van dien en later tijd hare levenswijze steeds met een veroordeelenden blik gadeslaan.

Soortgelijke beschuldigingen van ketterij als in den aanvang der veertiende eeuw de begijnen troffen, gingen in het laatst van diezelfde eeuw en in de eerste helft van de volgende tegen de aanhangers van Geert Groote

---

1) Zie mijn *Joh. Brugman*, II, bl. 104 vv.

2) Zie de bul bij Mosheim, append. p. 627, en *Extrav. comm.* L. III, Tit. IX, c. 1, ed. l. *Corp. iur.* p. 366.

3) Zie Van Espen, l. l. I, p. 360,

4) Johannes XXII zegt in zijne aangeh. bul: "statum beghinarum, quas esse permittimus, nullatenus ex præmissis intendimus approbare."

en Florens Radewijns uit, die men, opdat het hun aan geen sectenaam zou ontbreken, gerardinen of gerarditen [1] heette. De vervolging, die de broeders des gemeenen levens te verduren hadden, omdat zij „religieusen wilden zijn zonder religie", hebben wij vroeger vermeld; [2] ook werd zij door anderen in het breede behandeld [3], waarom wij er hier niet bij behoeven stil te staan. Minder bekend is het echter, dat ook de vrouwelijke gerardinen, de zusters des gemeenen levens, van de zijde der kerkelijke en monastieke orthodoxie hevige aanvallen hadden door te staan. Daar wij dienaangaande bij Mosheim [4] een document ontmoeten, waarop men tot heden veel te weinig acht geslagen heeft, naardien het belangrijke bijdragen voor de kennis der zusterschap en ook voor de geschiedenis der inquisitie op onzen bodem bevat, achten wij ons verpligt van die aanvallen hier kortelijk te verhalen.

Wermbold van Buscop, dien wij reeds één- en andermaal noemden [5], was, waarschijnlijk tusschen de jaren 1360 en 1370, kapellaan van den pastoor Rudolf te Kruiningen, een destijds beroemden astronoom, die in vriendschappelijke betrekking tot Geert Groote stond. Met Geert in aanraking gekomen en straks ook met Florens Radewijns ten innigste verbonden, werd Wermbold beider geestverwant en bezield met hunne zedelijk-godsdienstige ideeën. Ook hij trad, gelijk Geert, als volksprediker op, doorreisde als zoodanig de provinciën Utrecht, Overijssel en vooral Holland, en stichtte op tal van plaatsen, waar zijne vrome en krachtige welsprekendheid de harten in beweging bragt, „vele devote vergaderingen van beiderlei kunne," gezelschappen van mannen en vrouwen, die door Thomas a Kempis, Johannes Busch en anderen van de beste christenen in ons land „innige en hervormde per-

1) Zie bij Mosheim, l. l. p. 443.
2) Boven, II, 2, bl. 168.
3) Zie vooral Delprat, *De broederschap van G. Groote*, bl. 38, 50 vv.
4) L. l. p. 443—450.
5) Zie boven, II, 2, bl. 96, 98 en in dit stuk, bl. 11.

sonen" werden geacht en de leefwijze der broeders en zusters van Deventer volgden. Sedert 1383 rector van het St. Cæcilia-convent te Utrecht, dat toen nog geen tertiarissenklooster was, werd hij de gemeene vader der devote zusters (communis pater devotarum) in Holland, en als zoodanig een voorwerp van de liefde der aanhangers van de moderne devotie, maar tevens van den haat der orthodoxe geestelijken en monniken[1].

Naauwelijks had Wermbold een tiental jaren aan het hoofd der zustervergaderingen te Utrecht en elders gestaan, of het werd openbaar, dat vele hoogkerkelijken hem en de zijnen van ketterij verdachten, en dat dien ten gevolge het oog der inquisitie op hen geslagen was. Eylard Schoeneveld, een „onderzoeker der kettersche boosheid" van wien wij later meer zullen berigten, werd belast — door wien weten wij niet; hij was destijds „inquisiteur van Saxen" — van den staat en de leefwijze der te Utrecht en in omliggende plaatsen gevestigde zustergezelschappen kennis te nemen, opdat men daarna, wanneer het noodig mogt zijn, tegen de gerardinen zou procederen. Eylard volbragt dien last omstreeks 1393 of 1394[2] en bevond Wermbold en zijne vrouwenschaar geenszins onschuldig. Hij stelde een legaal stuk op (acta inquisitionis), waarvan een uitvoerig uittreksel is bewaard[3], dat ons in staat stelt den in-

1) Zie meer over Wermbold in mijn *Joh. Brugman*, I, bl. 152 vv., en *Kerkhist. archief*, IV, bl. 215, waar ik de bronnen, waaruit men den merkwaardigen man nader kan leeren kennen, heb opgegeven.

2) Het jaar, waarin Eylard zijn onderzoek instelde, wordt in de „acta inquisitionis," waarvan wij in den tekst spreken, niet behoorlijk opgegeven. Men leest daar (bij Mosheim, l. l. p. 444): „anno 13..." Mosheim dacht aan 1399, omdat Eylard toen door den paus tot inquisiteur zal aangesteld zijn. Maar uit de bul, waarop hij zich beriep, blijkt niet dat Eylard toen eerst werd benoemd. Hij werd in zijne betrekking slechts aanbevolen bij vorsten en kerkoversten, bij wie hij zich vertoonen zou (zie den brief bij Mosheim, l. l. p. 225 ss.). Daar Eylard, gelijk de lezer straks zien zal, zijn stuk stelde, toen Wermbold met zijne zusters ongeveer tien jaren te Utrecht gevestigd was, en die vestiging in 1383 plaats had, toen Wermbold rector werd, mogen wij aannemen, dat de inquisiteur omstreeks 1393 of 1394 zijn werk deed.

3) Zie bij Mosheim, l. l. p. 443 ss.

houd zijner bedenkingen tegen de goede lieden te vernemen en te beoordeelen.

Eylard verklaarde, dat de gerardinen, die onder Wermbolds toezigt stonden [1], in congregatiën leefden; waarvan de leden afstand van alle persoonlijk goederenbezit hadden gedaan en eene gemeenschappelijke beurs hielden, die door haren handenarbeid en door aalmoezen gevuld werd, gelijk zulks bij kloosterlingen geschiedde. Aan het hoofd van ieder gezelschap stond eene vrouw, die men martha noemde, benevens eene sub-martha, wier bevelen ten aanzien van „eten, drinken, staan, zitten, spreken, slapen, uitgaan" enz. door allen stipt moesten gehoorzaamd worden. Op een gegeven teeken kwamen zij zamen om maaltijd te houden, te bidden, schuldbelijdenis te doen, te slapen of te waken, gelijk der kloosterlingen gebruik was, en even als deze plagten zij aan den disch te bidden en te danken en te luisteren naar hetgeen „ter tafele werd gelezen", maar hare gebeden en lectuur geschiedden in de moedertaal. Op witte-donderdag vierden zij, als monniken en nonnen, de voetwassching, terwijl eene der zusters daarbij de afscheidsrede van Jezus (sermo dominicus) „geheel in de moedertaal" voordroeg [2]. Dagelijks hielden zij met elkander kapittel, of zoo vaak de martha het wilde, en dan werden de zonden beleden en door de martha poenitencie opgelegd. Dat alles, zeide de inquisiteur, was op zich zelf (de se) niet kwaad, „maar velen riepen er tegen, dat het onbehoorlijk was op eigen gezag, zonder speciële vergunning des pausen, nieuwe vergaderingen naar de wijze der religieusen op te rigten". Doch er waren andere

1) Eylard noemt Wermbold niet, maar duidt hem duidelijk genoeg aan. Hij teekent hem als een priester (sacerdos) en beroemd prediker (prædicator famosus), die te Utrecht met zijne devote zusters woonde. Zoo twijfel kon bestaan, zou het berigt van R. Dier („tunc temporis fuit magister Eylardus inquisitor hæreticæ pravitatis, qui multum molestabat sorores in Traiecto; sed dominus Florencius et Werenboldus resistebant ei." Dumbar, *Anal.* I, p. 30) dien opheffen.

2) Over het ceremoniëel der voetwassching op witte-donderdag zullen wij later meer berigten.

zaken, die Eylard vrij wat bedenkelijker achtte: de zusters mogten niet ter misse en predikatie of ter biechte gaan zonder gegeven verlof der martha, en deze gedoogde niet, dat zij de diensten van andere dan door haar aangewezen klerken genoten, van wie zij wist, dat zij geestverwanten en jegens de gerardinen gunstig gestemd waren. De marthas leerden, dat een biechtvader of prediker, al was zijn woord nog zoo goed katholiek, kwalijk een stichter (ædificator), een vruchtbaar arbeider tot der zielen zaligheid kon zijn, tenzij hij van haren zin en denkwijze was. Zij hadden dan ook de gewoonte, wanneer nieuwe geestelijken in hare omgeving optraden, die geestelijken op de proef te stellen, eer zij hen als stichters erkenden. Zij legden de kleeding der zusterschap af, deden het gewone gewaad der vrouwen van de burgerij aan, en wendden zich daarna tot den nieuwen pastoor of priester met de verklaring, dat zij van zins waren tot Wermbolds congregatie over te gaan, en vroegen hem dan, wat hij dacht van der zusteren staat. Liet hij zich afkeurend hooren, zoo kon hij in het oog der vrouwen geen goed doen. Maar er was nog meer, dat naar ketterij riekte. Als de zusters ter biecht zouden gaan, moesten zij aan de martha of sub-martha eerst zeggen, wat zij zouden biechten, en deze wees dan aan wat den biechtvader beleden en verzwegen diende te worden. Te Utrecht was de hoofd-martha (martha principalis) gevestigd, met Wermbold, den wetgever en bestuurder (legislator et gubernator) van al die gezelschappen, in één huis wonende. Die hoofd-martha visiteerde ééns in het jaar, of meermalen, al de onder haar staande huizen, hield dan kapittel, gelijk de visiterende klooster-oversten plagten, en nam de zusters één voor één in geheim verhoor, wanneer zij hare zonden beleden, als of zij voor haren wettigen biechtvader stonden. Wermbold keurde dat alles niet alleen goed, maar zond de zusters, die bij hem zelven wilden biechten, somtijds naar de martha, opdat deze haar zoude hooren. Maar nog erger had de inquisiteur opgemerkt: de vrouwen zeiden, „dat vele priesters

veel wisten, maar dat zij zelden den smaak der schriften (sapor scripturarum) hadden, waarom het heilige hun niet goed scheen." Om die reden waren zij gewoon, alles wat tot haren staat behoorde, voor de geestelijken te verbergen, zelfs voor hare wettige biechtvaders. Van ééne congregatie had Eylard vernomen, dat zij besloten had, hare observantiën veeleer met eede voor de prelaten der kerk te ontkennen, dan ze duidelijk (explicite) te openbaren, een besluit dat men, hoewel niet zonder sommiger tegenstand, genomen had, nadat eenige beroemde en geletterde karthuisers hadden verklaard, dat de zaak der gerardinen voor de regtbank der kerkelijke verordeningen niet bestaan kon. Voor het overige dwaalden zij ook hierin, dat zij de onwettigheid van haren staat volgens kerkregt hardnekkig ontkenden, zich op de door Wermbold vertaalde adviezen der keulsche geleerden, ten voordeele der broeders van het gemeene leven gegeven, beriepen [1], en zelfs leerden, dat hare leefwijze beter was dan die van alle monastieke en vooral nonnenorden. Zij weigerden dan ook eenigen door de kerk geapprobeerden regel aan te nemen, daarin voorgegaan door Wermbold, die zeide, dat hij veeleer een beestenstal wilde regeren dan zijne vrouwen, zoo zij tot den kloosterstand overgingen. Van tegenzin tegen de kloosterwereld hadden zij vóór ongeveer tien jaren op onbehoorlijke manier bewijs gegeven, toen zij aan een dertigtal aanzienlijke maagden, die te Utrecht een nieuw klooster wilden stichten, een weigerend antwoord hadden geschonken op hare bede, om haar het huis en den grond af te staan, waarop Wermbold en zijne martha zich destijds eerst onlangs gevestigd hadden. Op het slot zijner inquisitoriale getuigenis verklaarde Eylard, dat het ligt zou vallen bij nader onderzoek nog meer te ontdekken, waarmede men de gerardinen zou kunnen bezwaren.

Wanneer men vraagt, wat den inquisiteur eigenlijk

---

1) Zie over die adviezen Delprat, a. w. bl. 51 v. Men vindt ze afgedrukt bij Mosheim, l. l. p. 433 ss.

tegen de gerardinen deed opkomen, dan is het antwoord ligt te geven. De zusters schenen hem, even als de broeders des gemeenen levens in het oog van Grabow waren [1], kettersche menschen, omdat zij leden van vrije kloosterlijke vergaderingen waren en een monastiek leven voerden zonder regel of patroon, zonder voor altijd verbindende geloften, zonder pauselijke approbatie enz. Hadden zij als zoodanig zich reeds eenigermate van het kerkgezag geëmancipeerd, zij deden dit nog meer door zich van de geestelijken, die der moderne devotie niet toegedaan waren, afkeerig te betoonen, hare wettige biechtvaders voorbij te gaan en zich tot anderen, ja zelfs tot eene vrouw, de martha, te wenden, om bij deze te biechten. Verder was het gebruik der moedertaal bij gebed en andere religieuse handelingen den man der hoogkerkelijke rigting natuurlijk tot ergernis [2], en niet minder der gerardinen antipathie — Eylard was zelf een dominikaner — van alle monniken- en nonnenorden. In één woord, Wermbold en zijne vrouwen waren, in spijt van hunne piëtistische levensvormen en mystieke neigingen [3] en trots hunne regtgeloovigheid ten aanzien van de dogmatische kerkleer, naar het oordeel van den inquisiteur lieden, die hij, zoo hij als orthodoxist in onzen tijd geleefd had, liberalen zou genoemd hebben, gevaarlijke liberalen, tegen wier invloed men strenge maatregelen behoorde te nemen. De groote waarheid, dat ten opzigte van menschen van ernstigen christenzin en vromen wandel wel sprake kan zijn van verschil van gevoelen en rigting, wanneer men hen vergelijkt met de meerderheid der geloovigen, maar nimmer van ketterij en hæretieke boosheid, was voor Eylard eene verborgene, waarvan hij in de verte geen denkbeeld had. Zullen wij, kinderen der negentiende eeuw, er ons over verwonde-

---

1) Zie boven, II, 2, bl. 169.
2) Zie boven, II, 2, bl. 329 v.
3) Over de mystieke rigting onzer devoten heb ik in het breede gehandeld in mijn *Joh. Brugman*, passim.

ren, zoo wij den staat der tegenwoordige christenheid kennen?

Het is ons niet gebleken, of de informatiën van Eylard Schoeneveld aanleiding gegeven hebben, om te Utrecht of elders tegen Wermbold en de zijnen een proces in te stellen. Wij weten alleen, dat de inquisiteur de devote zusters zeer gekweld heeft, maar dat Wermbold en zijn vriend Florens Radewijns hem weêrstonden [1]. Het gelukte beiden mannen vermoedelijk, de gunstige tusschenkomst van bisschop Frederik van Blankenheim te winnen, die door Thomas a Kempis en Johannes Busch „een vriend aller devoten, een beschermer der regtvaardigen" werd genoemd [2]. Toch bleef de aanval der orthodoxie op de liberalen niet zonder invloed op den toestand der laatstgenoemden. Wermbold, die, volgens zeggen van den inquisiteur, eenmaal verklaard had liever een beestenstal te regeren dan zijne zusters, zoo zij tot den monastieken staat overgingen, was genoodzaakt voor de vooroordeelen van zijn tijd onder te doen: hij moest gedoogen, dat zijne vrouwen nonnen werden, opdat zij in rust mogten leven. Het is ongetwijfeld aan zijne tusschenkomst toe te schrijven, dat zij bij haren overgang meerendeels den derden regel van Franciscus aannamen, den meest vrijzinnigen van alle regels. In 1399 bewoog hij de zusters van St. Aagte te Delft, die toen nog eene vrije vergadering uitmaakten, tot de tertiarissen over te gaan [3]. Dat zijn eigen huis te Utrecht, het St. Cæcilia-convent, toen reeds tot de orde was toegetreden, laat zich niet betwijfelen. Hoe Wermbold later de oorzaak van den bloei van het tertiarissen-kapittel van Utrecht werd, hebben wij boven vermeld [4].

---

1) Zie boven, bl. 92 n. 1.
2) Zie boven, II, 1, bl. 175.
3) Zie mijne berigten in het *Kerkhist. archief*, IV, bl. 215.
4) Zie boven, II, 2, bl. 98.

§ 6.

Epo van Haarlem en Herman van Rijswijk.

Het christendom der middeneeuwen was de godsdienst der autoriteit, die volgens de voorschriften of geboden des pausen moest beleden en nageleefd worden. Wat de heilige vader met zijne klerken als inhoud des geloofs voordroeg, had de wereld onderdanig in ontvangst te nemen: de hiërarchie had de bedeeling van het dogma, en het dogma was er op ingerigt, om de hiërarchie te doen eerbiedigen. Voor ontelbare leeken had die staat van zaken niets drukkends; de alledaagsche, de gewoontemensch, wiens geestelijk leven sluimerde en daarom weinige of geene behoeften had, kon er ligt vrede meê hebben, en ook uitstekend vromen van ootmoedigen, meer of min monastieken zin konden er zich naar voegen, zelfs al waren hunne zedelijke krachten zeer ontwikkeld, want zij leerden zich vergenoegen met het deel der waarheid, dat de kerkelijken hun te genieten gaven, en vatten dat deel der waarheid, even als een Thomas a Kempis, Gerlach Peters, Gerard Zerbolt en zóó vele anderen deden, van de edelste zijde op, om er voor leven en sterven hun voordeel mede te doen. Maar waar de magt der individualiteit zich liet gevoelen, was het anders. Waar de hoofden zich voor het afgekondigde dogma niet bogen, maar durfden denken en vragen; waar het godsdienstig gemoed zijne eigene eischen deed, die door de wettige vormen des kerkelijken levens niet werden bevredigd; waar wassende kennis en wetenschap twijfel wekten aan het ja of neen der mannen met geschoren kruin — daar ontstond strijd tusschen leeken en klerken, een strijd waarin de laatstgenoemden doorgaans eene uitwendige zegepraal behaalden, de zegepraal van het vooralsnog overmagtig gezag, dat over ban en brandstapel had te beschikken.

In het midden der vijftiende eeuw leefde te Haarlem

een eenvoudig burgerman, Epo of Eppen [1] geheeten, die in zijne jeugd waarschijnlijk eene of andere parochieschool had bezocht, maar de klasse der alfabethariën niet te boven was gekomen, en dien ten gevolge wel lezen kon, maar geen woord van de latijnsche taal verstond. Van nature met eenig vermogen om na te denken begaafd, onderzoekend van geest en vol van godsdienstigen ernst, vond hij bij zijn stil bedrijf — hij was kleêrmaker van beroep — gelegenheid om zich zelven te ontwikkelen, en de middelen daartoe ontbraken hem niet. De bijbel, in de landtaal overgezet, stond hem ten dienste, en daarenboven tal van dietsche boeken en boekskens over godsdienst en zedelijkheid, die, gelijk de lezer weet, omstreeks den aanvang zijner eeuw in omloop kwamen en later met den dag vermenigvuldigd werden. Van den boekenschat onder zijn bereik, zegt de kronijkschrijver, die 's mans tijdgenoot schijnt geweest te zijn, maakte Epo zeer ijverig gebruik, en zijn lezen en denken bleef niet zonder uitwerking: het deed hem „tot groote ketterij vervallen"! Of de religieuse dampkring in zijne omgeving aan zijne vorming eenig deel had, wordt ons niet berigt, maar het laat zich vermoeden. Johannes Brugman preêkte in zijne dagen somtijds te Haarlem [2];

---

1) Wat ik hier aangaande dezen haarlemschen ketter en zijne aanhangers berigt, heb ik te danken aan de rijke historiekennis en mededeelzaamheid van mijn ambtgenoot De Hoop Scheffer. Het werd door hem geput uit een HS. van het archief der stad Alkmaar, de oudste bewerking der kronijk van Jan Gerbrandsz. van Leiden bevattende, waaraan door een onbekenden „continuator" eenige bijlagen of een appendix werden toegevoegd. Zie *Navorscher*, 1866, bl. 129 vv. Excerpten uit het alkmaarsch HS., en daaronder het verhaal van de haarlemsche hæresie, komen voor in een HS. van de achttiende eeuw, dat voormaals aan Kist toebehoorde en thans onder N. 88 in de kon. bibl. te 's Gravenhage berust. De naam Epo (in het laatstvermelde HS. heet de ketter Edo), die ook door den zesden abt van Aduard werd gedragen, schijnt mij uit Eppen of Epke gevormd te zijn, een mannennaam die voorkomt in een stuk van 1475 (zie *Bijdragen tot de gesch. van Gron.* II, bl. 355) en op de lijst der „nomina propria Hollandorum et Frisiorum", achter het *Rituale Romanum*, een handboekje voor nederlandsche pastoors, te Antw. en Amsterd. in de vorige eeuw s. a. uitgegeven (vgl. *Navorscher*, nieuwe serie, jaarg. 1868, bl. 41, 108).

2) Zie Brugmans *Epist. I* in mijn *Joh. Brugman*, I, bl. 212.

Hendrik Mande en Frederik van Heilo [1] leefden in gunstig bekende kloosters in zijne nabijheid, en het is mogelijk, dat de reformatorische rigting, die in de sermoenen en schriften van die mannen heerschte, bij den gemoedelijken mensch middellijk of onmiddellijk, door persoonlijk verkeer of lectuur, eenigen invloed uitoefende. Doch hoe het zij, zeker is het, dat Epo zich niet volkomen naar de denkwijze dier monastieke en kerkelijk regtzinnige leeraren voegde, maar in kleine en groote zaken met overtuiging zijn eigen weg ging.

Nadat Epo vermoedelijk in veelvuldig verkeer met geburen en vrienden zijn talent om over godsdienstzaken te spreken genoegzaam beproefd had, trad hij, òf in het verborgen òf in het openbaar, als prediker op, en weldra zag hij zich omringd door tal van aandachtige hoorders en liefhebbende volgers. Zijne rede was aangenaam (dulcis sermo), zijn betoogtrant overtuigend (multum ingeniosus ad defendendum sua dicta) en vooral door den inhoud bekorend. Verre van, gelijk zelfs de edelste predikers zijner dagen te dikwerf deden, eene harde en snijdende polemiek tegen de wanzeden der geestelijkheid te voeren, „sprak hij dagelijks devotelijk over God en zijne barmhartigheid, zijne lankmoedigheid en genade jegens alle menschen, over de beoefening der nederigheid en liefde jegens den Allerhoogste en den naaste", enz. Daarbij voegde hij een voorbeeldigen, onberispelijken wandel en muntte vooral uit door een zeer streng leven van ascetische onthouding (abstinentia corporis, vita valde austera) en door lange, innige gebeden. Door een en ander maakte hij grooten opgang bij de haarlemsche burgerij, en won hij ook de vriendschap van Nikolaas van Naerden, „een priester (sacerdos) en meester der vrije kunsten, die te Amsterdam woonde". Ook deze werd een volgeling van Epo en verdedigde zijne leeringen tegen de bedenkingen, die men tegen haar inbragt.

Hoe lang de kerkelijke en burgerlijke overheden van

1) Zie boven, II, 2, bl. 366, 370.

Haarlem onzen goeden kleêrmaker in zijn gevaarlijk bedrijf ongestoord lieten voortvaren, weten wij niet, daar het jaar van Epos eerste optreden ons niet vermeld werd. In 1458 echter werd aan zijne prediking plotseling een einde gemaakt. Eenige ambtenaren van bisschop David van Bourgondië waren naar zijne stad gekomen, om een aanhangig geschil bij te leggen. Deze vernamen van den ketterschen leeraar en zijne volgers, en droegen de mare van den hæretieken brand, die in de goede gemeente was uitgebroken, naar Utrecht over. Straks zuchtte Epo in de gevangenis, en toen Nikolaas van Naerden uit Amsterdam overkwam om Epo te troosten en diens vrienden tot volharding in hunne geloofsovertuigingen aan te manen, werd ook hij gegrepen. Thans werd een inquisiteur, een dominikaner uit Groningen, ontboden, met wien des bisschops vicaris en andere geestelijken zich vereenigden, de suffragaan- of wijbisschop Jodocus Borre, broeder van zuster Bertke de kluizenaarster [1], en „meester Dirk, vice-cureit van Haarlem", zoon van Philips van Wassenaar, burggraaf van Leiden, allen aanzienlijke klerken, die tegen Epo en Nikolaas een formeel inquisitoriaal proces instelden. Hoe beide mannen zich bij dat proces verdedigden, kunnen wij niet verhalen, maar dat òf hunne overtuiging òf hun moed voor de geestelijke regtbank bezweken is, valt niet te betwijfelen. Zij werden tot eene vernederende herroeping gedwongen en beiden met straffen geslagen, waarvan wij den aard later zullen doen kennen. Epo is nog in hetzelfde jaar, waarin hij voor het oog der gemeente smadelijk verlaagd werd, door de pest weggerukt, maar Nikolaas overleefde zijne herroeping vele jaren zonder, naar het schijnt, zich aan nieuw vergrijp jegens de kerkleer schuldig te maken.

De dwalingen, die de beide ketters, volgens getuigenis van den kronijkschrijver, op last van den inquisiteur in het openbaar „en uit vrees voor den brandstapel" her-

---

1) Zie boven, II, 2, bl. 57. Uit een nog onuitgegeven aflaatbrief is Jodocus mij bekend als een geestverwant der devoten van de vijftiende eeuw.

riepen, waren de volgende: dat God alleen moet aangebeden worden, niet Maria, noch de heiligen, noch het crucifix; dat de godheid van Christus gedurende zijn lijden van zijne menschheid geheel was afgescheiden; dat het bloed van Christus van geenerlei kracht (nullius efficaciæ) is; dat de hostie der mis niets meer is dan gewijd brood (panis sanctificatus); dat de zielmissen den dooden zelven (ipsis defunctis) geenszins nuttig zijn; dat men even goed te huis kan bidden als in de kerk, zoodat men de kerk niet noodig heeft; dat wie niet in doodzonde leeft, niet verpligt is éénmaal 's jaars te biechten, noch ook ter biecht te gaan vóór zijne toetreding tot de communie, daar de vergefelijke zonden door het wijwater en andere gewone ceremoniën (aliis cæremoniis consuetis) worden weggenomen; dat men Lukas II : 7 lezen moet „eeniggeboren zoon" en niet „eerstgeboren zoon", omdat uit laatstvermelde lezing noodwendig volgen zal, dat Maria nog andere kinderen gebaard heeft.

Daar onze berigtgever te kennen geeft, dat hij zijn verhaal aangaande de leer en bestraffing der beide hæretieken uit zijn eigen geheugen putte, en dat hem sommige zaken niet helder meer voor den geest stonden (plura, quæ tradidi oblivioni), achten wij het mogelijk, dat ook zijne opgave van de gepredikte en herroepene stellingen niet volkomen getrouw is. Van de andere zijde echter merken wij op, dat de meeste van dien aard zijn, dat zij bij mannen van het midden der vijftiende eeuw, die zich eenigermate van het kerkgezag geëmancipeerd hadden en, zonder theologische wetenschap te bezitten, door de lectuur van oude en nieuwe schriften hun denkenden geest voedden, al ligt konden opkomen, daar zij òf in vroeger tijden reeds uitgesproken waren, òf door sommige reformatorieschgezinde schrijvers hunner dagen meer of minder duidelijk werden aangegeven, òf door het proevend vermogen van het gezond verstand zonder moeite ontdekt konden worden. De vereering van Maria en de heiligen, met het daaraan verbonden mirakelgeloof en de daaruit voortvloeijende bedevaarten, had een

karakter aangenomen, dat destijds meer verlichten, die den bijbel gebruikten, al ligt tegenstond. De leer, dat de godheid van Christus gedurende zijn lijden van zijne menschheid afgescheiden was, had reeds in de oude kerk, die haar vernuft aan het metafysische raadsel der twee naturen beproefde, hare voorstanders gehad en kon ook nu nieuwe winnen, daar sommige volksboeken er zeer op drukten, dat het lijden des Heeren zijn verzoenend vermogen vooral aan Jezus' godheid te danken had [1]. De stelling, dat het bloed van Christus van geenerlei kracht is, klinkt zeker vreemd uit den mond van ernstige menschen dier dagen; maar velen hadden te zelfden tijde ook zeer zinnelijke voorstellingen aangaande de werking van dat bloed en aangaande „de vijf wonden", die te zamen als middel der satisfactie werden gedacht. Epo en Nikolaas mogen zich wel geërgerd hebben aan sommige volkszangen, die toen in omloop waren en aanleiding konden geven tot een gevaarlijk berusten op „Jezus' wonden", waardoor men, „gebonden met zware zonden, in korte stonden" van alle verderf „mogt zijn genezen" [2]. De leer der transsubstantiatie, die door de ketters verworpen werd, heeft sedert de dertiende eeuw, dus lang vóór den tijd van Wessel Gansfort en Johannes Rode, gelijk wij later zien zullen, bij sommige onzer voorvaderen gemoedelijken twijfel verwekt, zoodat wij, ook zonder op den avontuurlijken aard van het dogma te zien, er ons niet over verwonderen, dat onze twee hæretieken de hostie eenvoudig „gewijd brood" noemden. Waar zij de transsubstantiatie opgaven, verviel voor hen het begrip dat het misoffer een wezenlijk offer was, en daarmede het geloof, dat zielmissen, hoewel zij den levenden tot stichting konden wezen, „den afgestorvenen

---

1) Zie b. v. Brugmans *Leven ons Heren* (*Joh. Brugman*, II, bl. 296), waar de schrijver zegt: „ende plat gesecht het [onze verlossing] moet costen; want gheen mensche noch engel en mach dat volcomelic beteren, als een puer creatuer, dat God misdaen is; daerom so moet hi God wesen", enz.

2) Zie het lied in mijn *Joh. Brugman*, II, bl. 167.

zelven" nuttig zouden zijn. De overtuiging, dat men even goed elders als in de kerk kon bidden en derhalve voor het gebed de kerk niet behoefde, kon en moest opkomen bij mannen, die òf in de vulgaat òf in de vertaling Joh. IV : 21 vv. hadden gelezen, en bij ervaring wisten, dat ook in een schuur of woonvertrek, waar zij vermoedelijk met de hunnen vergaderden, de geest des gebeds de harten kon verheffen. De zonderlinge bewering, dat de biecht alleen bij doodzonden noodig was, en dat de vergefelijke zonden door wijwater enz. weggenomen werden, bewijst ons — zoo onze referent althans naauwkeurig opgegeven heeft, wat de veroordeelden leerden — dat hunne leeringen niet altijd volkomen overeenstemden met het geestelijk beginsel, dat aan hunne stelling over het bidden in of buiten de kerk ten grondslag lag. De kritische opmerking, dat men Luk. II : 7 den tekst der vulgaat had te wijzigen, opdat Maria niet de moeder van meer kinderen dan haren „eeniggeborene" mogt geacht worden, vindt waarschijnlijk hare verklaring in de streng ascetische rigting van Epo, die Marias voortdurenden maagdelijken staat gehandhaafd wenschte te zien.

Terwijl het te Haarlem aan den nederigen handwerker en zijne vele volgelingen bleek, dat de geest der aanwassende zelfstandigheid ook bij de kinderen der lagere volksklasse zeker gevoel van onafhankelijkheid van de kerk verwekte, dat straks ontkenning van sommige harer wettelijk voorgeschrevene leerstukken in zijn gevolg had, begon bij mannen van meer beschaafden stand, die in en buiten het vaderland eenige kennis van de oude letteren en wijsbegeerte hadden opgedaan, een vrijheidszin op te komen, die afkeer had van alle autoriteit, en eene wijziging verlangde in de heerschende opvatting van goddelijke en menschelijke zaken, wijl zij met de overgeleverde wereldbeschouwing en vele, zoo niet alle, leeringen der kerk min of meer in strijd was. Waar het humanisme bij hoogernstige menschen, zooals b. v. Johannes van Goch en Wessel Gansfort, ingang vond, werd het de oorzaak van gemoedelijken twijfel aan de zuiverheid van enkele stukken

der kerkelijke geloofsleer, en tevens een prikkel tot onderzoek en nadenken, waaruit pogingen ontstonden om in het traditionele het ware van het valsche te onderscheiden. Maar waar het humanisme in ligtzinnige hoofden voer en zijn vrijheidszin in ruwe vrijgeesterij ontaardde, geschiedde anders. Hier trad onbesuisde ontkenning in de plaats van twijfel; al het overgeleverde, waar en onwaar, werd zonder onderscheid logen geacht en versmaad, en de wijsheid, die de filosofie des heidendoms ver boven de waarheid van het eenvoudige en toch zoo onmetelijk diepe woord van Jezus stelde, zocht geen reiniging van het christendom in het gemoed en leven der menschen, maar vernietiging van die godsdienst en ondergang van de kerk, waardoor zij bij de geloovigen verbreid was en onderhouden werd. Dat van zulke ligtzinnige hoofden in de laatste jaren vóór de groote kerkhervorming althans één exemplaar zich onder onze vaderen heeft voorgedaan, was, voor zoover wij weten, tot heden onbekend, maar zal door het volgend verhaal tot ons leedwezen onwedersprekelijk aangetoond worden.

Reeds vóór een tiental jaren werden de beoefenaars der kerkgeschiedenis van ons vaderland verrast door het berigt van een landgenoot [1], dat in het jaar 1512, dus geruimen tijd vóór de opkomst van „de lutherij" onder onze voorgeslachten, te 's Gravenhage op last van den hove van Holland, na uitspraak van de inquisitie, een ketter werd verbrand. Dit berigt baarde verwondering, eensdeels omdat men destijds van het aanwezen en de werkzaamheid der inquisitie op onzen bodem vóór den reformatie-tijd naauwelijks kennis droeg, en anderdeels omdat men zich verloor in gissingen aangaande den aard der hæresie van Herman van Rijswijk — zoo heette de ketter — waarover zijne aan den dag gebragte sententie geen enkele lichtstraal deed opgaan. Aan de onbaatzuchtigheid van een wetenschappelijken vriend [2] danken wij

1) Zie de dissert. van Dr. Roodhuyzen, *Het leven van G. Gnapheus*, Amst. 1858, bl. 81 vv.

2) Mijn ambtgenoot De Hoop Scheffer maakte mij bekend met een uiterst

het genoegen van hier over den persoon en de leeringen van den gestraften man eenig bescheid te kunnen geven, terwijl eigen studiën ons straks in de gelegenheid zullen stellen om ten aanzien van „het onderzoek naar de kettersche boosheid" onder onze voorzaten een en ander mede te deelen, dat niet of weinig bekend schijnt te wezen.

De vroegere lotgevallen van Herman van Rijswijk, het jaar zijner geboorte, de plaats en de wijze zijner opvoeding, zijn stand in de maatschappij enz. liggen voor ons in het duister. Zijn naam waarborgt ons echter zijne nederlandsche afkomst, en de aard zijner ketterijen, dat hij eene schoolsche vorming had genoten en een koenen geest in zich droeg, wiens rigting zich door anderer overtuigingen geenszins liet buigen, en wiens bewegingen evenmin door mannelijken ernst als door liefde voor het heilige gematigd en bestuurd werden. In het jaar 1502 werd hij, wáár weten wij niet, gevangen genomen en door den inquisiteur Johannes van Ommaten, prior van het dominikaner-klooster te Utrecht, in een proces gewikkeld. Bij dat proces werd het openbaar, dat deze man niet alleen eenige van de kerkleer afwijkende gevoelens koesterde, maar dat hij met het christendom volkomen gebroken had. De stellingen, die door den geloofsonderzoeker uit zijn mond opgevangen en door hem verdedigd werden — wij laten ze hier volgen, zooals zij bij de inquisitie geboekt en aan onzen referent, die zelf inquisiteur was, medegedeeld zijn — waren deze:

---

zeldzaam boekje, getiteld: *Catalogus hereticorum omnium pene, qui ad hec usque tempora passim literarum monumentis proditi sunt, — quem fr. Bernardus Lutzenburgus, artium et sacrarum literarum prof. ordinis prædicatorii, quinque libris conscripsit. Editio tertia* [*Colonie*] *anno* 1526, *mense Martio.* De auteur was, volgens Foppens, *Bibl. belg.* I, p. 136, inquisiteur der kerkprov. Keulen en stierf in 1535. Zijn werkje is hoogst belangrijk voor ieder die de roomsche theoriën aangaande het ketterwezen wil leeren kennen, zooals zij bij den aanvang der reformatie in omloop waren. De *Catalogus* is alfabethiesch aangelegd en bevat op den naam *Hermannus Ryswick* de in den tekst medegedeelde berigten aangaande den ketter, die wèl stroken met den inhoud der sententie bij Boodhuyzen, t. a. p.

de wereld is van eeuwigheid, en de schepping een uitvindsel van „den dwazen Mozes"; God heeft goede noch kwade engelen geschapen, waarvan de bijbel der christenen dan ook niet spreekt, en de hel bestaat niet; na dit leven is geen persoonlijk leven (vita particularis) voor ons te wachten; toen Socrates stierf, stierf ook zijne ziel (anima), die met zijn ligchaam begon te leven; Aristoteles en zijn uitlegger Averroës waren der waarheid het meest nabij (veritati propinquissimi); Christus was een dwaas en een onnoozele fantast (simplex fantasticus), „en ik zeg, dat die Christus de gansche wereld verdorven heeft en niemand behouden, want tal van menschen zijn wegens hem en zijn dolzinnig evangelie (euangelium fatuum) omgebragt"; wat Christus deed (gessit), is met de natuur en de zuivere reden (rationi rectæ) der menschheid in strijd, „daarom ontken ik, dat hij de zoon des almagtigen Gods is;" Mozes heeft de wet niet ontvangen van den zigtbaar tegenwoordig zijnden God; het christengeloof is logenachtig, zooals bewezen wordt door der christenen dolzinnige schrift, den verzonnen bijbel (ficta biblia) en het dolend evangelie (euangelium delirum); het evangelie is logen, want God, die zonder de incarnatie des zoons de wereld kon scheppen, kon ook zonder die incarnatie de wereld behouden.

Nadat Herman vermelde stellingen en dergelijke met eigen mond — hij schijnt vóór zijne gevangenschap niet geschreven te hebben — voor den inquisiteur uitgesproken en nog luide uitgeroepen had: „ik ben christen geboren, maar geen christen meer, want de christenen zijn geheel verdwaasden", bragt van Ommaten zijn vonnis uit, en daar dit vonnis natuurlijk een voorgevoel van den brandstapel verwekte, begon de ongeloovige te wankelen, waarop hij ten slotte verklaarde zijne dolingen te herroepen. Hierdoor werd zijn leven gered, maar niet zijne vrijheid herwonnen. De inquisitie bewees den ketter barmhartigheid op der inquisiteuren wijze: Herman werd tot eeuwigdurende gevangenschap gedoemd (ad perpetuum carcerem).

Waar Herman van Rijswijk zijne kerkerstraf onderging — waarschijnlijk voerde men hem naar eenig klooster; zóó toch handelde de inquisitie gewoonlijk met hen, die zij ook na herroeping hare „patiënten” heette — is niet vermeld, en ook de duur van zijn verblijf in de gevangenis werd ons niet opgegeven. Alleen weten wij, dat hij aan zijne bewaarders wist te ontsnappen, en dat hij, na „vele kettersche boeken” geschreven te hebben, in 1512 andermaal in de handen der geloofsonderzoekers was. Die boeken bewezen, dat hij zijne herroepen dwalingen geenszins had afgelegd, en daar hij thans „een relaps” bleek te zijn, was er voor hem aan geen redding meer te denken. Jacob van Hoogstraten, de beruchte kettermeester, wien men „de personificatie van de gansche geestelijke duisternis zijner dagen” genoemd heeft, die zelfs een Erasmus niet ontzag en een Reuchlin den mutsaard toedacht, sprak, bijgestaan door den van wege den bisschop van Utrecht daartoe gedelegeerden deken van 's Hage, Jacobus Ruysch, het vonnis over hem uit, waarop hij aan het hof van Holland werd uitgeleverd, opdat de wereldlijke magt den ongelukkigen mensch ter dood zou brengen. Het hof verklaarde op den 13n December van genoemd jaar, dat „meester Herman zijn lijf en zijn goed verbeurd had, en gesteld zou worden in een vuur en verbrand tot pulver en assche, en zijn goed geconfisceerd”.

Hoe Herman van Rijswijk met zijn troosteloos geloof aan de vernietiging zijner ziel bij den dood, zich op den brandstapel gedragen heeft, werd ons niet beschreven; ook is ons onbekend, of hij in zijne vroegere levensjaren met mannen van edeler natuur, die reeds in zijne dagen in verdenking van ketterij stonden, broeder Wouter van Delft, Cornelis Hoen en dergelijken, eenig verkeer heeft gehad. Zoo zij elkander ontmoet hebben, is die ontmoeting wel geene oorzaak van onderlinge achting en vriendschap geweest. Toch heeft Herman vermoedelijk in ons land en in België hier en daar zijne geestverwanten gehad, de voorloopers der libertijnen, die twintig en

dertig jaren later een voorwerp van regtmatigen afkeer, zoowel bij protestanten als roomschgezinden, waren [1]. Van 's mans schriften, die, volgens onzen referent, tegelijk met hem aan de vlammen overgegeven werden, weten wij niets.

---

§ 7.

De ketterbestrijding.

Daar de bedeeling van het dogma bij de hiërarchie was, zoo stond het ook aan haar het dogma te handhaven, opdat het door leeken en geestelijken in ongeschonden staat bewaard wierd. De grondstelling der oude kerk, dat het der bisschoppen pligt was voor de reinheid der leer te waken, ging tot de middeneeuwsche over, en vond ook later hare bekrachtiging in de uitspraak der beoefenaars van het kerkregt, „dat de bisschoppen de natuurlijke inquisiteurs zijn" [2]. Onderzoek naar alles wat ketterij moest heeten, werd in het karolingische tijdvak den kerkvoogden algemeen ten pligt gesteld als een bestanddeel van het sendgerigt, dat na de elfde eeuw als bisschoppelijke, aartsdiakonale en dekanale send eene meer geregelde gestalte aannam [3]. Sedert den aanvang der dertiende eeuw kwam de inquisitie op, een meer zelfstandig kettergerigt dan de vroegere kerk ooit gekend had, waardoor de behandeling der hæresie in meerdere of mindere mate aan de bisschoppen onttrokken werd. Toch bleven laatstgenoemden de bestrijding van alle ketterijen steeds als een hunner voornaamste ambtspligten

---

1) Zie over hen, om geen anderen te noemen, Gieseler, III, 1, s. 557 f., H. Anton. Van der Linden, *Systema theol.* præf. 13 (een exemplaar van dit zelden voorkomend werk berust in de bibl. van de kerk der remonstranten te Rotterdam), en Brandt, *Hist. der reform.* I, bl. 189, 369, 827.

2) Zie Van Espen, l. l. I, p. 205.

3) Later komen wij hierop terug.

beschouwen, waarom zij dienaangaande in hunne kerkvergaderingen niet zelden bepalingen deden maken, en bij voorkomende gelegenheden òf met òf zonder officiële inquisiteurs tegen ketters procedeerden [1].

In de synode, die onder Jan van Zyrik in 1293 te Utrecht gehouden werd [2], kwamen verschillende grove zonden ter sprake, woeker, vervalsching van munten, zegels enz., die men voortaan met alle kracht wilde weren. Tot die zonden behoorde òok de hæresie. Ten aanzien van hen, die daaraan schuldig bleken te zijn, werd bepaald, dat zij, ingeval zij zich niet bekeerden, tweemalen des jaars openlijk in de kerken als met den ban geslagenen bekend gemaakt moesten worden; dat men hunne offers bij de mis niet ontvangen mogt, en dat zij het genot der sacramenten en der kerkelijke begrafenis zouden ontberen. Tevens werd herinnerd, dat ketterij onder de zoogenaamde „casus episcopales" gerekend werd, waarom zij door geene andere geestelijken van het bisdom behandeld mogt worden dan door den kerkvoogd of door hen, wien hij zulks opgedragen had [3]. In de synode, die in 1310 onder Guy van Avesnes te Utrecht vergaderde, werd, misschien wel met het oog op de vrije geesten, almede over ketterij gesproken. Zij vaardigde de wet uit, dat alle dekens der dioecese naarstig onderzoek zouden instellen naar der geloovigen regtzinnigheid. Zij zelve, of de cureiten op hun last, moesten alle ketters opsporen en hen zoo spoedig mogelijk bij den bisschop of zijn officiaal (officiario nostro) aangeven, maar zich wachten eigener autoriteit zaken van hæresie in behandeling te nemen [4]. In de in 1318 onder Frederik van Zyrik te Utrecht gehouden synode werden de decretalen van Clemens V ingevoerd, die op de begijnen

1) De onderlinge verhouding van bisschoppen en inquisiteurs werd door het concilie van Vienne eenigermate geregeld. Zie Hefele, *Conciliengesch.* VI, s. 482.

2) Zie boven, II, 1, bl. 124, 356.

3) Zie in Lat. *Bat. s.* I, p. 168.

4) Zie in Lat. *Bat. s.* I, p. 178 s.

en vrije geesten toegepast moesten worden. Dekens en cureiten werd gelast ze in afschrift te bezitten en hun inhoud na te leven[1]. In 1353 vernieuwde Jan van Arkel het bevel aan dekens en cureiten, om alle ketters onder hun geestelijk gebied aan den bisschop of zijn officiaal bekend te maken; die het verzuimden, werden met eeuwige vervloeking (maledictio æterna) bedreigd[2]. Tijdens laatstgenoemden kerkvoogd werden, gelijk wij vroeger gezien hebben[3], de statuten van ons domkapittel verzameld. In die statuten wordt de verpligting van den bisschop, om in zaken van hæresie regt te doen, geenszins ontkend of betwijfeld, maar toch de merkwaardige bepaling gemaakt, dat geene onderhoorigen aan de corporatie, hetzij geestelijken of leeken, wegens ketterij door den bisschop of diens vicaris vervolgd mogen worden, tenzij met goedkeuring van het kapittel en in tegenwoordigheid van prelaten en kanoniken[4].

Blijkt uit het medegedeelde genoegzaam, dat onze bisschoppen de ketterbestrijding voortdurend als een belangrijk deel hunner ambtspligten beschouwden, uit onze vroegere berigten weet de lezer reeds, dat zij zich van tijd tot tijd, òf in persoon, òf door hunne bijstanders vertegenwoordigd, met de behandeling van ketterzaken inlieten. Godebald zorgde voor de onderdrukking der secte van Tanchelm in Zeeland, door de welsprekendheid der premonstreiters tegen haar te rigten[5]. In het proces

---

1) Zie in Lat. *Bat. s.* I, p. 180.
2) Zie in Lat. *Bat. s.* I, p. 194.
3) Zie boven, II, 1, bl. 237 n. 1.
4) Onder den titel: *De fide catholica,* leest men in het oudere en jongere HS. der *Statuta eccl. Traiect.* (zie boven, II, 1, bl. 237 n. 1) het volgende: „si prælatus, canonicus, chorisocius, choralis, scolaris, officiatus laycus perpetuus ecclesiæ nostræ, servitor prælati vel canonici domesticus, accusetur vel denuntietur episcopo vel vicario suo de suspicione fidei catholicæ vel ipsam pravitatem hæreticam quomodo libet tangente, de hoc episcopus vel vicarius suus non cognoscet vel diffiniet, nec exequitur, nisi in capitulo nostro, præsente decano et capitulo et de consensu ipsorum; alioquin quod episcopus fecerit non valebit, et a tali facto non licet appellare".
5) Zie boven, bl. 58.

van broeder Bartholomæus te Utrecht traden de vicaris en andere regters van wege Floris van Wevelinkhoven op, en op last van denzelfden kerkvoogd werd het gebeente van den lollaard Matthæus verbrand [1]. Epo van Haarlem en Nikolaas van Naerden stonden voor een inquisiteur te regt, maar aan diens zijde zaten des bisschops vicaris en suffragaan benevens andere geestelijken van ons bisdom [2]. De inquisiteur Jacob van Hoogstraten vonnisde Herman van Rijswijk, maar bijgestaan door den deken van het kapittel te 's Gravenhage, die daartoe van wege den bisschop van Utrecht gedelegeerd was [3].

Op grond van een berigt van onzen geschiedschrijver Hooft [4] plagt men tot in onze dagen aan te nemen, dat de pauselijke inquisitie op onzen bodem vóór de geloofsvervolgingen der zestiende eeuw wel niet geheel onbekend was, maar toch slechts zelden haren droevigen arbeid verrigtte. Men geloofde, ja, dat bij voorkomende gelegenheden de hulp van een of ander inquisiteur uit Keulen door de regering werd ingeroepen, om haar in zaken van ketterij met zijne voorlichting te dienen, maar dat in ons vaderland lang vóór den tijd der reformatie inquisiteurs gevestigd waren, en dat nu en dan zelfs pauselijke geloofsonderzoekers door onze gewesten reisden om, ook zonder door kerkelijke of wereldlijke overheden daartoe uitgenoodigd te zijn, ketters op te sporen en tegen hen te procederen — daarvan wist men niet. Hoewel onze vroegere berigten den lezer reeds zullen overtuigd hebben, dat de overgeleverde voorstelling niet houdbaar is, achten wij ons toch verpligt hier nog voor een oogenblik bij de zaak stil te staan. Zijn wij niet in staat de geschiedenis van de inquisitie in Nederland vóór Karel V van alle zijden genoegzaam toe te lichten, wij

1) Zie boven, bl. 70, 72.
2) Zie boven, bl. 100.
3) Zie boven, bl. 107.
4) *Nederl. hist.* bl. 32, uitg. van Elzevier, 1642.

hebben evenwel mededeelingen te doen, die haren toekomstigen bewerker nuttig kunnen wezen [1].

Nog voordat paus Gregorius IX de monniken der orde van St. Dominicus tot zijne officiële geloofsonderzoekers verhief [2], had hij den predikheer Koenraad van Marburg formeel tot inquisiteur van de duitsche landen benoemd. In 1227 als zoodanig aangesteld [3], werd deze geweldige dweeper de schrik zijner tijdgenooten en een voorwerp van afschuw voor het nageslacht. De wateren van Moezel en Rijn weêrkaatsten de vlammen zijner mutsaards en de klagten zijner slagtoffers, totdat hij in 1233 onder de handen van eenige wraakgierige edelen in de nabijheid der stad, wier naam hij droeg, den dood vond. Nederlandsche en vreemde schrijvers hebben berigt, dat Koenraad ook in Friesland en Holland, en bepaaldelijk te Leiden, is opgetreden om zijn bloedig werk te verrigten. Dat berigt schijnt op louter misverstand te berusten [4]. Maar is de dolzinnige ijveraar zelf niet de schrik onzer vaderen geweest, het is zeker, dat zijne handlangers, de dominikanen van Bremen, die in den aanvang des jaars 1233 in Groningerland het kruis tegen de Stedingers preêkten [5], hun ontzag wisten in te boezemen. Hoewel onze kronijkschrijver Emo die woeste lieden niet met den titel van inquisiteurs onderscheidt, schijnen zij toch werkelijk het ambt van geloofsonderzoeker met dat van kruisprediker vereenigd te hebben, en in allen gevalle

---

1) De schrijvers over de algemeene geschiedenis der inquisitie vindt men bij Gieseler, Hase en vele anderen opgegeven. Royaards schreef eene verh. over *De nederl. volksgeest tegenover de spaansche inquis. Archief* I, bl. 253 vv. Tot de plannen van Bakhuizen van den Brink, die de dood, helaas, verijdelde, behoorde het stellen eener uitvoerige historie van het geloofsonderzoek in Nederland, waarvoor hij een rijk materiaal uit nog ongebruikte bronnen had verzameld.

2) Zie Gieseler, II, 2, s. 593.

3) Zie Hausrath, *Konrad von Marburg*, Heidelb. 1861, s. 38.

4) Estor, Rommel en anderen vermeldden, „dat Koenraad te Leiden de manichaeën vervolgde". Zij verwardden de „pauperes Lugdunenses", de katharen van Lyon, met onze Leidenaren. Zie Hausrath, a. a. o. s. 46, en Henke, *Konrad von Marb.* Marb. 1861, s. 60.

5) Zie boven, II, 1, bl. 17 v.

hebben zij op de wijze der kettermeesters tucht geoefend. De stoutmoedige kluizenaar van Stitswerd, dien zij van blasfemie beschuldigden, werd op hun bevel naar Groningen vervoerd en, na met moeite aan den brandstapel ontkomen te zijn, naar zijn klooster te Rottum ter eeuwigdurende gevangenis verzonden [1]. De bewoners van Apingadam, die aan ongehoorzaamheid jegens de kerk schuldig stonden, werden door hen als openbare ketters met den ban getroffen en van dien ban niet ontslagen, voordat zij de vernederendste straf hadden ondergaan, die een vrijen Fries te beurt kon vallen. Zij werden gedwongen, met ontblooten rug voor de monniken neêr te knielen en in die houding eene vracht roedeslagen te ontvangen van de hand hunner eigene medeburgers, die, gedweeër dan zij, zich bereid verklaard hadden tegen de Stedingers ter kruisvaart te trekken [2].

Na den dood van Koenraad van Marburg, wiens bedrijf een algemeenen tegenstand tegen de inquisitie te weeg bragt [3], bleven Duitschland en ons vaderland van de plaag der pauselijke geloofsonderzoekers geruimen tijd bevrijd. In 1367 echter benoemde Urbanus V twee inquisiteurs voor de duitsche landen, die door Gregorius XI in 1372 met drie andere, en in 1399 door Bonifacius IX met nog één vermeerderd werden [4]. Daar Gregorius XI, toen hij in 1372 zijn vijftal kettermeesters aanstelde, ook het bisdom van Utrecht opnoemde als ééne der dioecesen, waarvoor hij de diensten dier mannen bestemde [5], is het mogelijk, dat één of meer van hen ook ons vaderland heeft bezocht, misschien wel Johannes van Boland, die, door den paus met het geloofsonderzoek in de kerkprovincie van Keulen belast, als zoodanig door Keizer Karel IV in 1373 aan de hertogen van Limburg en Brabant werd aanbevolen [6]. Toen de inquisiteurs voor

1) Zie boven, II, 2, bl. 56.
2) Zie Emon. *Chron.* Matth. *Anal.* II, p. 96.
3) Zie Gieseler, II, 2, s. 600.
4) Zie Mosheim, *De begh.* p. 335, 343, 379 ss.
5) Bij Mosheim, l. l. p. 381.
6) Zie 's keizers brief bij Mosheim, l. l. p. 388 ss.

Duitschland door Bonifacius IX in 1399 tot een zestal gebragt werden, plaatste de paus Eylard Schoeneveld aan hun hoofd [1], van wiens bedrijf te Utrecht tegen de gerardinen de lezer reeds kennis draagt. Sinds het optreden van dezen man op onzen bodem vinden wij bij onze schrijvers gedurig gewag gemaakt van inquisiteurs, die achtereenvolgens onder onze vaderen dienst deden, zoodat wij mogen aannemen, dat het geloofsonderzoek door officiëel daartoe benoemde monniken, in den regel dominikanen, sedert den uitgang der veertiende eeuw in ons midden, even als in andere landen, gevestigd zal geweest zijn. Wat ons van die lieden, Eylard aan hun hoofd, bekend werd, moge hier een plaatsje vinden.

Eylard Schoeneveld, die in 1393 of 1394 reeds als „inquisiteur van Saxen" in de zaak der gerardinen te Utrecht werkzaam was, bezat de waardigheid van magister der theologie en den titel van „professor der orde van de predikheeren". Door Bonifacius IX in 1399 aan het hoofd der inquisitie voor Duitschland geplaatst, ontving hij van den paus een brief, die hem, zijne ambtgenooten en hun gezamenlijk werk bij alle kerkelijke en wereldlijke magten, onder wier gebied zij zouden arbeiden, ten dringendste aanbeval. Prelaten en vorsten moesten de inquisiteurs alom beschermen, in het opsporen en straffen der ketters hun bijstaan en zorgen, dat „het heilig officie", waar het nog geene afzonderlijke gevangenissen te zijner beschikking had, daarvan behoorlijk voorzien werd [2]. Met dezen brief toegerust, aanvaardde Eylard zijn ambt. In 1402 procedeerde hij te Lubek, in 1403 te Weismar. Nog vóór het begin van laatstgenoemd jaar vertoonde hij zich ook in Holland, waar hij zich met zijne pauselijke aanbeveling bij hertog Albrecht vervoegde. De vorst hoorde hem goedgunstig en gaf hem op den 7n Januarij een officiëel schrijven, dat hem veroorloofde „in onze landen te onderzoeken zulke onge-

1) Zie 's pausen brief bij Mosheim, l. l. p. 226 ss.
2) Zie den brief bij Mosheim, l. l. p. 225 ss.

loovige lieden als daar wezen mogten, en ook alle degenen die den ongeloovigen in hunne kwaadheid mede aanhingen, om die allen te vangen en van hun ongeloof en kwaadheid te corrigeren, als daartoe behoorde." Tevens werd in dit schrijven aan alle ridders, knapen, baljuwen enz. geboden, den inquisiteur met zijne gecommitteerden of „stedehouders" in alles te dienen en te helpen, de ketters aan te tasten en de kerkers tot hunne bewaring open te stellen [1]. Schoeneveld vertoefde in 1404 wederom in ons vaderland, toen hij in zijne kwaliteit van „provinciaal van Saxen" te 's Hage voor het dominikanerklooster aldaar zekere beschikkingen maakte [2]. Van zijne inquisitoriale bedrijven op onzen bodem, die tegen de gerardinen uitgezonderd, vonden wij geen berigt. Waar hij onder onze vaderen ketters ontmoette, hebben deze vermoedelijk geen zachtzinnigen regter aan hem gehad. Te Lubek en Weismar verbrandde hij enkele, en te Sangerhusen bij Meissen werd in 1414 op zijn bevel voor vele veroordeelden gezamenlijk de mutsaard gestookt [3].

Omstreeks 1427 schijnt Martinus V begrepen te hebben, dat het Sticht en bisdom van Utrecht een eigen inquisiteur behoefde, waartoe welligt de strijd tusschen Rudolf van Diepholt en Zweder van Kuilenburg aanleiding gaf, toen, gelijk de lezer weet [4], het grootste deel onzer vaderen den paus kleine achting betoonde. Martinus droeg het ambt op aan Willem Bruinairt, dominikaner en „baccalaureus in der godheid." Daar deze man natuurlijk der kuilenburgsche of pauselijke partij toegedaan was, heeft hij vermoedelijk in het Sticht zelf, waar de volgers van Rudolf de magt in handen hadden, niets kunnen uitrigten. Hij wendde zich naar Holland, waar hij steun bij den toen nog kuilenburgsch-gezinden

1) Zie Albrechts brief bij Acquoy, *Gerardi M. epist.* XIV, p. 47 s.
2) Zie *Oudh. van Delfl.* bl. 383 v. en De Jonghe, *Desol. Bat. domin.* p. 179.
3) Zie Mosheim, l. l. p. 224 s. 229, en Gobelini Personae *Cosmodrom.* Francof. 1599, p. 295 s.; vgl. Hahn, *Gesch. der ketzer*, II, s. 546.
4) Zie boven, II, 1, bl. 182 vv.

Philips van Bourgondië vond. De hertog gaf hem op 4 September 1427 een brief, die hem veroorloofde in Holland, Zeeland en Friesland zijn geloofsonderzoek in te stellen, en hem bij alle ambtenaren aanbeval, opdat zij zijn persoon, zijn notaris, gevolg en have behoorlijk beschermen zouden[1]. Bruinairts werkzaamheid zal wel voornamelijk het stijven van de kuilenburgsche partij bedoeld hebben, die in genoemde gewesten destijds nog de overhand had.

Na Willem Bruinairt hebben wij geene kettermeesters ontmoet, die, gelijk hij en Eylard Schoeneveld, als gecommitteerden van wege de pausen onder goedkeuring onzer landsvorsten ter opsporing van hæresie rondreisden. Hunne opvolgers schijnen allen dominikanen geweest te zijn, die, òf door den generaal hunner orde òf door de pausen tot geloofsonderzoekers benoemd, in hunne kloosters gevestigd waren, en dàn slechts optraden, als hunne diensten door kerkelijke en wereldlijke magten ingeroepen werden. In 1458 werd uit het predikheeren-klooster te Groningen een doctor der theologie en inquisiteur (hæreticorum examinator), wiens naam wij niet kennen, naar Haarlem ontboden, om dáár, gelijk wij reeds vermeldden, de hæresie van Epo en zijn vriend Nikolaas van Naerden te rigten[2]. In 1478 vinden wij te Utrecht den onderzoeker der kettersche boosheid meester Jan van Oudaen, wien de raad der stad met consent van den bisschop tegen den dominikaner Herman van Dortmunden wilde gebruiken, naardien deze, in de bisschopsstad als medicijnmeester werkzaam, eene burgervrouw geneesmiddelen had voorgeschreven, die „tegen het heilige kerstengeloof schenen te dragen"[3]. Van de mannen te Utrecht, die in 1482 de zaak van Engelbrecht van Kleef tegenover den paus voorstonden en „zich beroemden inquisiteurs te wezen", hebben wij vroeger gewag gemaakt[4]. In of

1) Zie den brief bij Van Mieris, IV, bl. 898.
2) Zie boven, bl. 100.
3) Zie bij Burman, *Jaarb. van Utr.* III, bl. 235.
4) Zie boven, II, 1, bl. 226.

omstreeks 1495 was Johannes van Ommaten, prior van de dominikanen te Utrecht, kettermeester. Wij zagen hem in 1502 Herman van Rijswijk vonnissen [1]. Zijn opvolger was waarschijnlijk Andries Hugosz. van Delft, doctor der theologie en prior van de predikheeren te 's Hage tot in 1512 [2], die door meester Johannes de Colle, prior der broeders te 's Hertogenbosch, werd vervangen [3]. In laatstgenoemd jaar, gelijk de lezer weet, verscheen Jacob van Hoogstraten te 's Gravenhage, om Herman van Rijswijk ten vure te doemen. Hij was een Brabander, te Hoogstraten geboren, prior der dominikanen te Keulen en aldaar inquisiteur, totdat hij in 1527 stierf [4]. Zijn naam was onzen voorvaderen, die eenigermate vrijere gevoelens toegedaan waren, wel niet minder schrikverwekkend dan die van zijne voorgangers Gerard van Elten en Jacob Sprenger, wier proces, in 1479 tegen den vromen Johan van Wezel gevoerd, onzen Wessel Gansfort eene koude rilling aanjoeg, toen hij, bewust van de verdenking, die de orthodoxie op hem geladen had, hunne grijpende hand reeds naar zich uitgestrekt meende te zien [5].

Van de wijze, waarop onze middeneeuwsche inquisiteurs ketterzaken behandelden, zijn ons weinige bijzonderheden vermeld, maar met het oog op den aard van hun werk en op de ketterprocessen der zestiende eeuw mogen wij aannemen, dat hun bedrijf aangevangen werd met het inzamelen van punten van beschuldiging, voortgezet met heete redetwisten en voleindigd met het uitspreken van sententiën. Het inzamelen van punten van beschuldiging geschiedde door de kettermeesters in tegen-

---

1) Zie De Jonghe, l. l. p. 22, en boven, bl. 105.
2) Zie De Jonghe, l. l. p. 174.
3) Zie De Jonghe, l. l. p. 106.
4) Zie Neudecker in Herzog's *Real-encykl.* VI, s. 258.
5) Zie Wesseli *Opera* ed. Gron. 1614, p. 921; vgl. Ullmann, *Reformat. vor der ref.* II, s. 373 ff. In 1483 bevond sich Jacob Sprenger wegens eene kloosterreformatie te 's Hertogenbosch. Zie Cuperinus in *Kronyken betrekkel. de stad en meijerij van 's Hertogenb.* 's Hertogenb. 1846, I, bl. 67.

woordigheid hunner notarissen [1]. De bronnen, waaruit de aanklagt geput werd, waren de schriften der ketters, hunne mondelinge bekentenissen en het getuigenverhoor. De redetwisten bedoelden bij inquisiteurs van ernstigen zin natuurlijk de bekeering der hæretieken: zij poogden hunne „patienten” van hunne dwalingen te overtuigen; maar waar hun dit niet gelukte, waren zij met veel minder tevreden. Knechten eener kerk, die de armzalige leer aangaande de „fides implicita” [2] verkondigde, waren zij voldaan, zoo de aangeklaagden ten slotte maar verstomden voor de autoriteit dier kerk, het hoofd bogen voor hunne bedreigingen en zich tot uitwendige herroeping lieten bewegen. Na verkregen of geweigerde herroeping volgde het uitspreken van de sententie en, zoo het vonnis het wilde, het uitleveren van den ketter aan de wereldlijke magt.

Van de barmhartigheid, waarop de middeneeuwsche kerk steeds roemde, zou men verwachten, dat zij jegens ketters, die door herroeping aan den eisch der „fides implicita” hadden voldaan, ook eenige barmhartigheid zou uitgeoefend hebben. Wij vreezen, dat dit maar zelden geschied is. Toen broeder Bartholomæus te Utrecht van de gevoelens der vrije geesten afstand had gedaan — dat hij dit deed, althans met den mond, blijkt uit zijne vrijlating — werd hij veroordeeld voortaan een schandgewaad te dragen: op zijn opperkleed moesten op rugge- en voorzijde twee lakensche scharen genaaid zijn van ongelijke, vermoedelijk gele kleur [3]. Die den monnik op 's heeren straten of elders ontmoetten, zouden hem daaraan kennen als een valschen zielenherder, gereed om de schapen te scheren, niet om hun wèl te doen. Toen Epo van Haarlem en Nikolaas van Naerden voor het gezag hunner kerkelijke regters bezweken waren,

---

1) De *acta inquisit.* van Eylard Schoeneveld werden opgemaakt „coram notario et testibus”. Zie bij Mosheim, l. l. p. 450. Willem Bruinairt reisde met zijn notaris. Zie boven, bl. 116. Vgl. Acquoy, l. l. p. 33.

2) Zie boven, bl. 15.

3) Zie Joh. Busch, *Chron. Windes.* p. 18.

laat het zich begrijpen, dat die regters er prijs op stelden, dat beide mannen, die bij de haarlemsche burgerij aanhang hadden gevonden, ook voor het aangezigt dier burgerij hunne herroeping zouden uitspreken. Hun vonnis vorderde dit, en op 2 April 1458 werd daaraan voldaan. Op de groote markt te Haarlem waren te dien dage eenige banken kringswijze om eene hooge stellaadje geplaatst. Op de banken zaten prelaten en klerken in grooten getale, op de stellaadje de goede Epo en zijn vriend Nikolaas, op hooge zetels verheven, en de inquisiteur van Groningen op een lageren stoel met lezenaar. De menigte, die 's morgens te zeven ure eene mis had hooren zingen en onder het galmen der groote kerkklok naar de strafplaats was gestroomd, omringde het tooneel. Na den laatsten slag der klok verhief de inquisiteur van zijn spreekgestoelte de stem, en twee uren lang sprak hij tot het volk „over ons heilig kerstengeloof, dat hij met vele bewijzen staafde". Op het slot las hij de kettersche dwalingen voor, die daarop door Epo en Nikolaas, vermoedelijk met beklemde stem, werden herroepen. En kwamen de begenadigde hæretieken hiermede vrij? Ganschelijk niet! Men doemde hen wel niet ter eeuwigdurende gevangenis, zooals men in 1502 Herman van Rijswijk na zijne herroeping deed [1], maar wist hen op andere wijze te treffen. De vrome kleêrmaker werd op straffe des doods levenslang binnen Haarlem gebannen, waar hij nimmermeer voor zijne vrienden preêken mogt. Voorts zou hij een grijzen rok (tunica) dragen met een donkerkleurig overkleed (scapularis coerulei coloris), waarop voor en achter een groot geel kruis werd gezien [2]. Doch ook het omvoeren van dit gewaad der ver-

---

1) Zie boven, bl. 106.

2) In Frankrijk en Duitschland kwam dezelfde ketterstraf voor. Zij werd voorgeschreven door de synode van Toulouse in 1229. De kerkvergadering van Beziers in 1246 verbood het bespotten van die de straf droegen en wilde niet, dat men ze van het dagelijksch verkeer uitsloot. Zie Hefele, *Conciliengesch.* V, s. 874, 1017. In plaats van lakensche kruisen op het kleed liet men den armen zondaar ook wel een los kruis van hout of andere stof omvoeren, dat van zijn hals over den rug hing. Een ketter

smading en bespotting was niet genoeg! Gedurende een geheel jaar moest hij elken zondag met eene brandende waskaars voor de processie uitgaan en vervolgens daarmede voor den preêkstoel der parochie-kerk staan, „wanneer het evangelie werd gepreêkt". De straf van Nikolaas was veel minder streng. Hij was priester, en de hiërarchie wist jegens hare leden zachtmoedigheid te beoefenen. Hem werd aangezegd, dat hij tot nader orde geen mis mogt zingen, maar daarentegen „vele psalmen zou lezen" en eenige andere boetewerken volbrengen [1]! Of Coman Claesz., die in 1441 te Utrecht een brandmerk ontving, zijne ketterij eerst afgezworen had, weten wij niet, maar het is waarschijnlijk, daar men hem niet verder schijnt vervolgd te hebben [2].

Waar de kerk hare zich bekeerende kinderen zóó stiefmoederlijk behandelde, spreekt het van zelf, dat zij de hardnekkig ongeloovigen aan hare gezagsleer nog veel strenger bejegende. Die in de dagen van Johannes van Zyrik wegens hæresie veroordeeld werden en zich onbuigzaam betoonden, moesten met dezelfde straf geslagen worden, die valsche munters en ander uitvaagsel der maatschappij trof. Zij werden geëxcommuniceerd en als geëxcommuniceerden tweemalen 's jaars aan de gemeente bekend gemaakt, en daarenboven van alle genademiddelen der kerk en de christelijke begrafenis verstoken [3]. De excommunicatie maakte hen, gelijk wij later zien zullen, tot regtelooze menschen, die, zoo hunne medeburgers zich aan de voorschriften der kerk aangaande de verbannenen hielden, de verstootelingen der zamenleving waren. Toch werd deze ontzettende straf

---

te Lubek wierp zijn kruis op den grond en vertrad het met de voeten. De gedurige kwellingen, die hem van het volk wegens het teeken zijner veroordeeling toekwamen, waren zóó ondragelijk, dat hij door deze daad den dood zocht, dien hij weldra op den mutsaard mogt vinden. Zie Mosheim, l. l. p. 224, 228 s.

1) Wij volgen hier weder de mededeelingen van prof. De Hoop Scheffer en die van het HS. der kon. bibliotheek.

2) Zie boven, bl. 72.

3) Zie boven, bl. 109.

vermoedelijk uitsluitend aan kleine ketters toebedeeld, voor wier invloed bij anderen men geringe vrees koesterde. Groote ketters, wier ernst en overtuiging of takt hen in staat stelde het oor der menigte te winnen, en die weigerden hun eigen geloof voor dat van de klerken prijs te geven, hadden geene andere dan de doodstraf te wachten met daaraan verbonden confiscatie van goederen.

In de twaalfde eeuw was het dooden van hæretieken in Duitschland en elders meestal het bedrijf der woeste volksmenigte, die, ontevreden over den destijds nog meer zachtmoedigen zin der geestelijken, gaarne het beulenwerk zelve ter hand nam, omdat zij de uit de kerk gestootenen Gods daglicht niet waardig keurde. Vrome klerken of monniken, een Petrus Cantor, een Bernardus van Clairvaux en anderen verhieven hunne stemmen tegen dien geloofsijver, waarvan zij het beginsel roemden maar de onberadenheid en den hartstogt laakten [1]. Hunne vermaningen baatten niet! De booze praktijk won veld. Het ombrengen van ketters werd voorgeschreven door nieuwe wetten van kerkelijke en wereldlijke magthebbers, pausen en keizers, en de theologen misbruikten hunne dialectiek en geleerdheid, om aan de booze praktijk eene spitsvondige theorie ten grondslag te leggen. Thomas Aquinas opperde in zijn allervoortreffelijkst boek de vraag, of ketters te verdragen (tolerandi) zijn, en antwoordde ontkennend: „het is veel zwaarder zonde het geloof, waardoor het leven der ziel is, te bederven, dan valsche munt te maken. Valsche munters worden door de wereldlijke vorsten onverwijld ter dood gebragt; hoeveel te meer kunnen overtuigde ketters niet alleen terstond geëxcommuniceerd maar ook regtvaardig (iuste) gedood worden. Toch heeft de kerk barmhartigheid te beoefenen; daarom veroordeelt zij niet terstond, maar na herhaalde vermaning tot bekeering. Maar wordt de ketter hardnekkig bevonden en hoopt de

1) Zie de plaatsen, die Gieseler, II, 2, s. 601 f., verzamelde.

kerk niet meer op zijne bekeering, dan denkt zij aan anderer behoud, snijdt hem door den ban af en laat hem verder aan het wereldlijk gerigt over, opdat hij van de aarde verdelgd worde" [1]! Die rampzalige leer vond, helaas, ook bij onze voorgeslachten ingang, om door hen aan hunne kinderen en kindskinderen overgeleverd te worden, zoodat zij nog eene bezoedeling van vele onzer protestantsche vaderen in de zestiende eeuw is geweest [2]. De vrome Jacob van Maerlant, die zelf naar het oordeel zijner klerikale tijdgenooten maar al te zeer naar den mutsaard riekte, meende dat een ongeloovige aan de drieëenheid met „regt" ten brandstapel werd gedoemd [3], en waar sprake van ketterij was, lag den volke de gedachte aan de doodstraf maar al te nabij. De zusters des gemeenen levens te Deventer, die in 1426, als aanhangsters van Zweder van Kuilenburg en den paus, door den magistraat en een deel der burgerij vervolgd en gesmaad werden, heetten „ketters en ongeloovigen, die met regt verbrand mogten worden" [4]. Toch schijnen de slagtoffers van den geloofsijver vóór de eeuw der reformatie op onzen bodem niet menigvuldig geweest te zijn. Wat men te denken hebbe van de zoogenaamde berengarianen, die keizer Lotharius, volgens sommigen [5], in 1135 te Utrecht — kan Maastricht ook bedoeld zijn? — met den dood gestraft zal hebben, weten wij niet. De vlammen, die te Utrecht voor het hof van bisschop Floris van Wevelinkhoven flikkerden, verteerden alleen het opgegraven gebeente van Matthæus den lollaard [6]. Inderdaad is ons maar één voorbeeld van ketterverbranding in Nederland vóór 1517 bekend, dat van Herman van Rijs-

1) Zie Thom. Aquin., *Sec. secundæ part. summæ fidei*, ed. l. II, p. 39 ss.

2) Joh. Anastasius, de geldersche hervormer, was een der eersten die in ons land, tegenover de strenge calvinisten, alle gewelddadige vervolging van ketters misdaad heetten. Zie mijne berigten in het *Kerkhist. archief*, I, bl. 95.

3) Zie bij Jonckbloet, *Gesch. der middenned. letterk.* III, bl. 140.

4) Zie boven, II, 1, bl. 203.

5) Zie Schoock, *De bonis eccles.* p. 65; vgl. Arend, II, 1, bl. 531.

6) Zie boven, bl. 72.

wijk in 1512. Niemand wane intusschen, dat onze natie daarom minder dan andere met woesten ketterhaat bezield zal geweest zijn. Alles, ook het godsdienstig volksonderwijs [1], was er op ingerigt, om haar met afschuw van hæresie en hæretieken te vervullen. Toen de heilige vader te Rome in 1209 de gansche christenheid opriep, om de albigensen in Frankrijk met vuur en zwaard te verdelgen, schaarden zich ook leden van den frieschen (nederlandschen) adelstand met hunne benden onder de kruisvaarders, die „ter eere Gods" de bloedigste daden begingen, en hetzelfde geschiedde twee jaren later, toen de kruistogt vernieuwd werd [2]. In 1421 liet Martinus V het kruis prediken tegen „de boheemsche vossen, die den wijngaard des Heeren verwoestten", en zijne handlangers, eenige duitsche monniken, hitsten onze vaderen niet te vergeefs aan, om in het verre land de ketters op te jagen. Thomas a Kempis vermeldde het feit, maar zonder eenige andere opmerking dan dat de hæretieken te Praag eene godvergeten schaar waren [3]. „De Hollanders" — zoo leest men ergens — „waren de traagste niet om op te trekken; hunne steden leverden gansche benden, om het vuur te dempen, dat de hussiten ontstoken hadden, en de Delvenaars vooral, die steeds in uiterlijke godvruchtigheid uitmuntten, hebben in Boheme hunne dingen loffelijk gedaan. Toen zij van de vaart te huis kwamen, hebben zij het gild des heiligen sacraments in de Oude-kerk hunner woonplaats opgerigt, en in die kerk ook het vaandel gehangen, waaronder zij

1) In het vroeger (bl. 21 v.) vermelde boek *Van den seven sacramenten* wordt ook gehandeld over »ketters gheselscape ende wanghelove", waarvan de leek in den biechtstoel belijdenis had te doen. Daar leest men: »soe wie mit een wanghelovich of ketter verkeert, al ist onwetende, hi sel een iaer penitencie doen, ende wetende v iaer. Soe wie vander heyligher kercken dwaelt ende totten wanghelovighen ketters gaet ende yemant mit hem tot die dwalinghe trecket, xij iaer sel hi penitencie doen, iij iaer buten der kercken, vij iaer onder ghehoer ende ij iaer buyten die ghemeenscap, ende int xij iaer sel men weder int ghemeenscap der heyligher kercken sonder offerhande ontfanghen".

2) Zie Schmidt, *Hist. des Cathares*, I, p. 222, 247.

3) *Chron. montis s. Agnet.* p. 43.

ten krijg waren geweest" [1]. Uit Dordrecht alleen togen vijftig welgewapende burgers uit. Zij keerden, naar men zegt, met de smet der ketterij in het hart naar hunne haardsteden weêr [2].

Men pleegt de ketterijen de ziekteverschijnselen in het leven der kerk te noemen. Er is waarheid in die stelling, ofschoon men haar met het oog op tal van zoogenaamde hæresiën ook omkeeren kan: de ketterijen zijn vaak bewijzen van overgebleven gezondheid en levenskracht bij de ziekelijk ontwikkelde christenheid. De hæretieken hebben te dikwerf, ook op onzen bodem, een beklagelijke rol gespeeld. Wat ware er van onze voorgeslachten geworden, zoo de zin van Tanchelm met zijne hansworsten-streken en gewapende aanhangers een heerschende was geworden? Wie zou kunnen wenschen, dat broeder Bartholomæus en zijne vrije geesten, die apostelen der onzedelijkste passibiliteitsleer, over den ernst en waarheidszin onzer vaderen de overwinning hadden behaald, en wie ziet niet met afkeer op een Herman van Rijswijk, wiens fanatiek ongeloof niet algemeen had kunnen worden dan ten koste van de dierbaarste belangen onzer natie? Zoo hebben wij dan de middeneeuwsche kerk te roemen, dat zij tegenover zulke ketters optrad en de ziekteverschijnselen poogde te bedwingen, die haar eigen leven ten verderve konden worden. Maar was het oogmerk, waarmede men de hæresie bestreed, soms lofwaardig, de middelen, waardoor men in den strijd poogde te triumferen, waren kwalijk gekozen, dikwerf volstrekt antichristelijk, en daarom òf onvruchtbaar òf tot schande en ongeluk der toenmalige menschheid. Niet op het standpunt des evangelies maar op dat der joodsche wet staande, heerschte de hiërarchie met gezag en gestrengheid. Blind voor de uitspraak der ervaring, dat de dolingen van verstand en hart alleen door de magt der waarheid en der liefde worden geweerd,

1) *Oudh. van Delft.* bl. 55.
2) Van Leeuwen, *Bat. illustr.* bl. 604 v.

en blind ook voor de uitspraak der geschiedenis, dat de inhoud des christendoms zóó groot en zóó verheven is, dat het menschdom en de mensch zich dien niet dan zeer langzaam en onder velerlei strijd ten eigendom kunnen verwerven, verkeerde de geestelijkheid in den verderfelijken waan van dien inhoud reeds in alle deelen te bezitten, en in de dwaling, dat ook eene opgedrongen overtuiging in zake van godsdienst heiligen en behouden kan. Het woord van sommige kerkvaders van den ouden dag, Athanasius, Hilarius en anderen [1], dat het ware geloof de vrijheid mint, werd door haar vergeten, totdat de mond van Merula en andere martelaars der zestiende eeuw het haar herinnerde; maar toen dit geschiedde, had zij door den gruwel der inquisitie met hare pijnbanken en mutsaards zich zelve reeds bezoedeld, hare eigene autoriteit bij millioenen geloovigen ondergraven en sommigen van diezelfde beginselen van godsdienst en zedelijkheid, die zij ten bloede toe bekampte, ruimen ingang doen vinden [2].

HOOFDSTUK XVII.

De heilige plaatsen der openbare eeredienst.

§ 1.

Bouw, bouwstijl en hoofddeelen der kerken [3].

De openbare eeredienst der middeneeuwsche christenheid onderging in dit tijdvak de hoogste ontwikkeling,

1) Zie de plaatsen bij Neander, *Gesch. der christl. religion*, III, s. 59 f.

2) Wie de inquisitie van roomsch standpunt verdedigd wenscht te zien, leze Hefele, *Der cardinal Ximenes*, Tübing. 1851, s. 241 ff. en Alberdingk Thijm, *Een woord over de inquisitie*, Amst. 1853.

3) Zie boven I, bl. 380 n. 1. De dáár vermelde werkjes van den heer Eyck van Zuylichem, waardoor zijn *Kort overzigt van den bouwtrant der middeleeuwsche kerken in Nederl.* (in de *Berigten* van het hist. genootsch.

waarvoor zij vatbaar was. De beginselen, waarvan zij afhing, bleven dezelfde als vroeger, maar de vormen, waarin zij zich uitdrukten, werden meer afgerond of volmaakt en zeer vermenigvuldigd. De hiërarchie en het dogma der kerk, de groote factoren van den cultus, plaatsten beiden den stempel van hun wezen op dien cultus. De geestelijkheid had het toppunt van hare kerkelijke en tevens wereldsche grootheid bereikt, en ontvouwde hare heerlijkheid bij de eeredienst op de schitterendste wijze. Het dogma, dat zich in de leer aangaande de sacramenten bijna concentreerde, had de meest concrete gedaante aangenomen en werd door de cultus-acten aanschouwelijk gemaakt. Naarmate de begrippen, die aan de hiërarchie en het dogma het aanwezen gaven, naar de meening hunner dragers verhevener waren, gevoelden deze te meer behoefte aan middelen, om ze voor de geloovigen op het glansrijkst te openbaren. Die middelen werden aangeboden door de kunst, en van daar dat de kunst meer dan ooit in de dienst der kerk werd gesteld. In geen tijdperk harer geschiedenis is het der christenheid meer dan in de middeneeuwen gelukt, hare geloofs-

---

te Utrecht, II, bl. 66 vv.) wordt aangevuld, zijn getiteld: *Les églises Romanes du royaume des Pays-bas*, Utr. 1858, en *Le style ogival des égl. du royaume des Pays-bas*, Utr. 1863. Als een appendix op het in 1858 uitgegeven geschrift van dezen onvermoeiden vriend onzer kunstgeschiedenis, verscheen nog zijn beknopt opstel: *Notices sur quelques églises Romanes à Maestricht, Liège, Ruremonde et Neuss*, Utr. 1867. Bijdragen voor de kennis van vele kerken in ons vaderland, hare geschiedenis, inrigting, versiering enz. vindt men, behalve in monografiën, waarvan wij de voornaamste later zullen aanhalen, in Matthæi *Fundationes et fata ecclesiar.* Lugd. Bat. 1703, en in èen werk onder soortgel. titel van denzelfden schrijver in zijne *Anal.* III, p. 425 ss. De *Kerkel. oudh.* van Van Heussen en Van Rijn (zie boven, I, bl. xxiv n. 1) bevatten vele bijzonderheden over de opkomst en lotgevallen van het grootste aantal onzer heiligdommen. Haasloop Werners *Wandelingen door de kerken der Veluwe*, in het *Nieuw archief* van Kist en Royaards, I, bl. 85 vv., verdienen aandacht. Wat door vreemden, in Duitschland en elders, over nederlandsche kerken werd geschreven, vindt men grootendeels vermeld bij Kugler, *Gesch. der baukunst*, Stuttg. 1859, III, s. 427 ff. Vele, meerendeels kleine schriften, onderwerpen behandelende, die op de stoffen van dit Hoofdst. XVII betrekking hebben, zijn aangewezen in het *Repertorium der verhandel.* van Fruin enz., Leid. 1863, passim.

overtuigingen zigt- en tastbaar te maken. Meenen velen haar deswegen voor bevoorregt te moeten houden, geen protestant zal dit voorregt benijden! De verzinnelijking der religieuse ideën heeft te allen tijde hare groote gevaren. Waar zij beproefd en naar wensch volbragt wordt, kan zij voor de massa der gemeenteleden, wien het niet gegeven is vorm en wezen behoorlijk te onderscheiden, een struikelblok worden, en die over dat struikelblok vallen, zullen het zwaartepunt des godsdienstigen levens niet in zijn geestelijk beginsel, maar in materiële teekenen en in mechanische oefeningen stellen en den cultus, die slechts een bevorderingsmiddel der godsdienst zal zijn, met de godsdienst zelve schromelijk vereenzelvigen.[1]

Van den aanvang der elfde tot in het begin der zestiende eeuw werd het getal onzer kerken en kapellen steeds grooter. De bevolking van ons vaderland nam toe; de kerkgeest drong dieper door in den boezem der natie; in steden en dorpen werden nieuwe parochiën, kapittels, kloosters en kloosterlijke vergaderingen gesticht, en waar dit alles plaats had, vermenigvuldigde men de heiligdommen, terwijl toenemende welvaart als gevolg van aanwassend handelsverkeer en nijverheid, en meer en meer opkomende beschaving en kunstzin onze vaderen in staat stelden, hunne bouwwerken niet alleen aan de eischen der behoeften maar ook aan die van den heerschenden smaak en het æsthetiesch gevoel te doen beantwoorden. Van al onze voorgeslachten schijnen die van de elfde en die van de veertiende en vijftiende eeuw zich voor den kerkbouw het meest ijverig betoond te hebben. In de elfde eeuw, toen de vrees voor den ondergang der wereld met het jaar 1000 geweken was, kwam ons volk tot verademing, nadat de invallen der Noormannen hadden opgehouden, en waar moedeloosheid den ondernemingsgeest vroeger ontzenuwde en de hand der vijanden den welstand had verstoord en de bedehui-

1) Vgl. Baur, *Die christl. kirche des mittelalters*, Tüb. 1861, s. 393 ff. en Nitzsch, *Prakt. theologie*, Bonn 1851, II, 2, s. 278 ff.

zen verwoest, toog men aan den arbeid, òf om het verwoeste te herstellen, òf om het oude en verwaarloosde te doen plaats maken voor het nieuwe en het meer schoone. In de veertiende en vijftiende eeuw, gelijk wij gezien hebben, ontstond en heerschte de moderne devotie in vele deelen van ons land; de godsdienstige sympathiën werden levendiger dan ooit te voren, vooral bij de bevolking der grootere steden. In dat tijdperk kwam ons vaderland in het bezit van de meeste onzer kerkgebouwen, die uitmunten door uitgebreidheid of door grootschheid van aanleg. Te Utrecht, Zutphen, Deventer, Delft, Amersfoort en elders openbaarde men zijn kerkelijken ijver door vroeger ondernomene of voltooide werken krachtig voort te zetten of te vergrooten; te Bommel, Breda, Dordrecht, Leiden, Arnhem, Kampen, 's Gravenhage, Amsterdam, Haarlem, Hoorn, Delft, Rotterdam, 's Hertogenbosch [1] en op andere plaatsen legde men de grondslagen van heiligdommen, wier omvang en schoonheid ons nog heden met bewondering vervullen, gelijk zij voormaals den tijdgenooten, die hunne wording aanschouwden, eerbied voor den godsdienstzin onzer natie inboezemden. Toen Johannes Brugman, die het noorden van Frankrijk, België en Westfalen wèl kende, in het midden der vijftiende eeuw als reizend prediker onze voornaamste gewesten had bezocht, kon hij niet nalaten ons volk en land met andere te vergelijken. Die vergelijking viel ter eere van ons voorgeslacht uit. Hij roemde het om vele deugden en eindigde zijne lofspraak met de verzekering, dat ons land, „hoewel het een klein deel van de wereld was, daaròm geenszins het minste onder de duizenden van Duitschland moest geacht worden, daar het boven vele natiën en landen zeer gevuld was met christelijk leven en o n v e r m o e i d i n h e t b o u w e n, e n z e e r m i l d i n h e t s i e r e n v a n k e r k e n" [2].

---

1) Aangaande de kerken van al de in den tekst genoemde steden vindt men berigten in de boven, bl. 125 n. 3, vermelde werken.

2) Zie Brugmans proloog voor zijne laatste bewerking van het *Vita Lidwinæ* in de *Acta ss. April.* II, p. 304.

Opmerkelijk is het, dat in diezelfde dagen het werk der kerkstichting, dat in de elfde en naastvolgende eeuw doorgaans door aanzienlijke personen, onze bisschoppen, graven en edelen ondernomen werd, niet zelden van eenvoudige burgers of van gansche gemeenten uitging. Aan de liefde voor de eeredienst bij de vrome Sura van Dordrecht, die omstreeks den aanvang der veertiende eeuw, na een leven van ongemeene heiligheid en liefdadigheid gevoerd te hebben, het slagtoffer van eenige hebzuchtige onverlaten zal geworden zijn, schijnt men het begin van den herbouw der prachtige Lieve-vrouwe- of Groote-kerk harer woonplaats te moeten toeschrijven. Zij was eene dochter van de lagere volksklasse, die met hare uitgespaarde penningen en devote vermaningen eenige werklieden wist te bewegen om een arbeid te aanvaarden, die eerst na tal van jaren door het vereenigd pogen van velen voltrokken werd [1]. In 1450 leefden te Hoorn twee burgers, die broeders waren en gezamenlijk eene kapel of kerk wilden bouwen. Terwijl het heiligdom uit den grond verrees, werd het eene oorzaak van geschil tusschen beide mannen. Nu verdeelden zij hunne krachten, om ze aan de stichting van twee bedehuizen te wijden [2]. Toen in 1449 de gemeente van Rotterdam hare kolossale St. Laurens-kerk begon op te trekken, openbaarde de gansche bevolking belangstelling in die onderneming. Rijken en armen kwamen in de morgenuren op het slaan van de trom bijeen, om in het zweet van hun aanschijn door het aandragen

1) Zie over Sura mijn *Joh. Brugman*, II, bl. 102 v., en de daar aangeh. schrijvers. Schotel heeft in zijne monografie, *Een keizerl. bezoek in de O. L. Vrouwe-kerk te Dordrecht*, Amst. 1859, bl. 89 v., het berigt van Balen en vele anderen, dat de impuls tot den bouw der dordsche kerk van Sura uitgegaan zal zijn, verworpen, naardien hij uit vele documenten bewijzen kon, dat genoemd heiligdom lang vóór 1300 bestond. Had de geleerde auteur van zijne documenten het oog op de kerk zelve en haren bouwtrant geslagen, hij zou met Eyck van Zuylichem hebben erkend, dat het thans bestaand gebouw te dier plaatse niet het oudste is, maar een herbouw, die in het beloop der veertiende eeuw grootendeels voleindigd werd.

2) Zie *Oudh. van Amstell.* bl. 340.

van hout, steen enz. het werk der bouwlieden te bespoedigen [1]. Iets dergelijks had eenige jaren later bij het bouwen der heerlijke St. Janskerk te 's Hertogenbosch plaats, en in 1552 bij het herstellen der beroemde kerk van Gouda [2].

Voor aanzienlijke bouwwerken behoefde men ook in de middeneeuwen groote finantiële krachten. Waar onze hooge kerkprelaten, onze graven en edelen heiligdommen stichtten en dien ten gevolge patronaatregten verkregen, was het voornamelijk hunne hand, waaruit die krachten toevloeiden. Maar waar het werk ondernomen werd door geestelijke corporatiën of gemeenten, was men genoodzaakt naar andere bronnen om te zien. De finantiële geschiedenis van den dombouw te Utrecht is tamelijk wèl bekend, en leert dat men zich zeer bedriegen zou, zoo men mogt meenen, dat de gelden voor dat reuzenwerk, waaraan geslacht op geslacht voortarbeidde, van de religieuse geestdrift onzer vaderen ligtelijk verkregen werden. Het tegendeel is waar! Het enthousiasme voor de grootsche onderneming was bij onze bisschoppen en domheeren, niet bij de natie. Van daar gedurige klagten over geldgebrek, staking van den bouw en aanwending van middelen om, door het prikkelen van het egoïsme des volks, de gemoederen tot milddadigheid te bewegen. Die middelen waren voornamelijk aflaten. Zij werden door onze en andere bisschoppen, en vooral door de pausen, sedert 1265 gedurig vermenigvuldigd. Aflaatbrieven van veertig en honderd dagen, één, drie, zeven jaren enz., door Clemens IV, Nikolaas IV, Bonifacius VIII en IX, Eugenius IV en anderen afgegeven ten behoeve van geloovigen, die op zekere feesttijden de domkerk bezochten en dan penningen voor de fabriekkamer offerden, zijn in originali of in afschriften nog in menigte voorhanden [3]. Jaarlijks kwamen tot het-

---

1) Zie van Rijn, *Beschr. van Rotterd.* I, bl. 238.

2) Zie Hezenmans, *De St. Jans-kerk te 's Hertogenb.* 's Hertogenb. 1866, bl. 13 v. en Walvis, *Beschr. van der Goude*, II, bl. 57.

3) Men vindt zo bijeen in het boven, II, 1, bl. 411, vermelde kopij-

zelfde oogmerk aanzienlijke sommen in, die door de aflaatkramers of „kwestierders van St. Maarten, St. Cornelis, St. Agniet, het heilig sacrament" enz. in alle deelen van het bisdom werden vergaderd [1]. Toen de inzamelingen dezer lieden in 1391 door de ongunst der tijden (temporis causante malitia) weinig opbragten, gaf Bonifacius IX een nieuwen aflaat, opdat het werk niet geschorst zou worden [2]. In 1396 schonk dezelfde paus den aflaatkramers het regt, om ook bij onder interdict liggende gemeenten op te treden en dan, maar niet meer dan éénmaal in een jaar en na wering van bij name gebannen personen, met open kerkdeuren mis te lezen of te doen lezen [3]. In 1399 bevestigde hij het besluit van Frederik van Blankenheim en sommige onzer vroegere bisschoppen, dat door het gansche bisdom alle woekergelden, geroofde zaken, legaten en giften, wier regthebbenden of bestemming onbekend waren, ten voordeele van den dombouw zouden komen [4]. Onze kerkvoogd Jan van Diest gaf, gelijk Jan van Zyrik vóór hem [5], allen priesters zijner dioecese bevel, iedere maand eene mis te lezen voor de levenden en eene tweede voor de dooden, die „hunne aalmoezen tot de timmering van de moederkerk" hadden uitgereikt. Ook gaf hij, gelijk sommige zijner voorgangers reeds hadden gedaan, den geloovigen gelegenheid om alle geloften van beêvaarten, die naar Rome en Jeruzalem uitgezonderd, af te koopen met giften, die voor den bouw der kathedraal zouden komen [6]. Jan van Virneburg bevestigde in

---

boek der fabriekkamer van den dom (Prov. archief te Utrecht). Vgl. Dodt, *Archief*, VII, bl. 232 v. en De Geer van Jutfaas, *De dom van Utrecht*, Utr. 1861, bl. 158 vv.

1) Men vindt die sommen gespecificëerd in de rekenboeken der fabriekkamer van den dom, die van 1394 af in het Provinciaal archief te Utrecht aanwezig zijn. Later komen wij op de kwestierders terug.

2) Men vindt dien brief in het vermelde kopijboek.

3) Ook dezen brief leest men in het vermelde kopijboek.

4) Volgens een brief, die almede in het vermelde kopijboek opgenomen werd. Vgl. den brief van Jan van Zyrik, boven, II, 1, bl. 414.

5) Zie boven, II, 1, bl. 415.

6) Zie bij Dodt, t. a. pl.

1364 het voorschrift van oudere kerkvoogden van Utrecht, dat de opbrengsten der strandvonderij voor hetzelfde doel zouden gebezigd worden[1]. Somtijds had men te klagen over het verdonkeren van gelden, die voor het werk waren bestemd geworden. In 1322 beschuldigde de elect Jan van Bronkhorst vele pastoors in zijn bisdom van deze zonde, en hij wekte zijne dekens op, de trouweloozen te vervolgen[2]. In een brief van Jan van Diest van 1327 laat zich de schrijver ten ernstigste uit tegen vele geestelijken en ook tegen aanzienlijke leeken, die aan hetzelfde vergrijp schuldig stonden. In dit schrijven worden de oude bevelen aan de pastoors vernieuwd, om van den preêkstoel, of bij de biecht en het opmaken van testamenten, hunne onderhoorigen met nuttige vermaningen (salutaribus monitis) tot mildheid jegens de domfabriek op te wekken[3]. Ruim honderd jaren later, tijdens het schisma in ons bisdom, leverden de leden van het domkapittel, die de zijde van Rudolf van Diepholt hielden, klagten in bij het concilie van Bazel, dat de kanoniken, die Zweder van Kuilenburg aanhingen, onder andere gelden ook penningen, voor den bouw van het koor en het versieren van andere deelen der kathedraal geschonken, aan hunne bestemming hadden onttrokken. De kerkvergadering gelastte in een brief van 1434, tegen de schuldigen te procederen[4].

In welvarende gemeenten, waar de burgerij zelve den bouw harer heiligdommen ondernam, werden de benoodigde gelden waarschijnlijk ligter gevonden dan die voor de kathedraal te Utrecht, waaraan geene parochie was verbonden en die derhalve de kerk van den bisschop en het domkapittel en niet van het volk was. Te Kampen legde men in 1369 op één dag de eerste steenen van twee groote en schoone kerken, die beiden nog bij het

---

1) Zie den brief bij Matth. *Fund. eccles.* p. 17; hij komt ook in vermeld kopijboek voor.

2) Zijn brief komt in vermeld kopijboek voor.

3) De brief wordt in vermeld kopijboek gevonden.

4) Zie vermeld kopijboek.

leven van den eersten bouwmeester geheel of grootendeels voltooid werden [1]. Toch behoefde men in vele onzer steden en dorpen voor de stichting en het onderhoud der gebouwen den steun, dien de opbrengsten der aflaten aanbragten, zooals ons de geschiedenis der kerken van Delft, Rhenen, Zwol, IJlst bij Sneek en van vele andere plaatsen leert [2]. Te Haarlem wist men ten behoeve van de fraaije St. Bavo-kerk van Bonifacius IX den veel gezochten aflaat van Portiuncula te verwerven [3]. Te Emelisse werden in 1425 tot „het reformeren der parochie-kerk" belastingen op wijn, bier, vee enz. uitgeschreven, en in 1436 maakte men te Amersfoort een omslag voor de geloovigen, toen men aldaar aan de St. Joris-kerk zou „voorttimmeren" [4]. Voor arme gemeenten werden niet zelden, onder vorstelijke goedkeuring, ten behoeve van haren kerkbouw algemeene collecten gedaan. Toen in 1422 storm en golven de parochie-kerk van Petten verwoest hadden, vermaande Jan van Beijeren al zijne onderdanen, geestelijken en leeken, den bewoners van die plaats bij het inzamelen van penningen voor hun nieuw heiligdom behulpzaam te wezen [5].

De oude stelling, dat geestelijken en monniken vóór de dertiende eeuw bijna de éénige beoefenaars der mechanische kunsten, en vooral van de architectuur, zullen geweest zijn, heeft in onzen tijd te regt tegenspraak geleden. Ook in de elfde en twaalfde eeuw waren leeken doorgaans de bouwmeesters der kerken, terwijl geestelijken en monniken hunne bevelen gaven en voor de kosten der werken zorgden [6]. Zoo schijnt het ook hier te lande geschied te zijn. De friesche architect, die

---

1) Zie *Oudh. van Dev.* II, bl. 14; vgl. Eyck, *Overzigt*, bl. 119 v.

2) Zie *Oudh. van Delfl.* bl. 5; *Oudh. van Dev.* II, bl. 68; *Kerkh. archief*, II, bl. 47; Van Mieris, II, bl. 136.

3) Zie *Oudh. van Kennemerl.* bl. 19, 48; Van Mieris, III, bl. 655 v. Vgl. Wolff, *Beschr. der St. Bavokerk te Haarlem*, Haarl. 1846, bl. 10 vv. Later komen wij op den aflaat van Portiuncula terug.

4) Zie Van Mieris, IV, bl. 833; Eyck, *Overzigt*, bl. 129 v.

5) Van Mieris, IV, bl. 640.

6) Zie de merkwaardige dissert. van Springer, *De artificibus monachis et laicis medii aevi*, Bonnae 1861.

volgens de bekende sage in 1099 bisschop Koenraad te Utrecht vermoordde, werkte met zijn zoon aan de St. Marie-kerk; hij zal derhalve een leek geweest zijn[1]. Pieter de Groot, die in het midden der twaalfde eeuw aan de Lieve-vrouwe-kerk te Dordrecht arbeidde, was gehuwd en had kinderen en kleinkinderen[2]. Overigens zijn, ook uit later tijden, ons maar zelden namen van architecten voorgekomen. Toen men in de eerste helft der dertiende eeuw de prachtige kerk der abdij van Aduard optrok, geschiedde zulks onder beleid van een leekebroeder, die bijgestaan werd door zijn zoon; onder hun toezigt arbeidden gedurende drie en twintig jaren tweehonderd monniken en andere kloosterbewoners[3]. Te Wittewierum werd de kerkbouw der abdij sedert 1238 door zekeren Everard van Keulen bestuurd. Hij werkte met zijne zonen eerst in daghuur, later voor een jaargeld. Onder hunne bevelen stonden arbeidende monniken en conversen, en de bevolking uit de nabuurschap leende ijverig de hand, daartoe aangemoedigd door uitdeelingen van brood en bier en aflaten. Men behoefde echter, ten gevolge van tegenspoed, vijf jaren tot het leggen der fundamenten[4]. De meester, die in 1321 den domtoren begon te bouwen, heette Jan, „in Henegouwen geboren"[5]; die der in 1369 aangevangen werken te Kampen, Rutger van Keulen[6]. In 1455 werd het bouwen der zuilen van de Nieuwe-kerk te Delft aanbesteed aan Jacob van der Burch, „meester van den dom te Utrecht". Van de mannen, die in de laatste helft der vijftiende eeuw hunne kunstvaardigheid aan de St. Janskerk te 's Hertogenbosch besteedden, roemt men Alard Duhamel en

---

1) Men vindt die sage in het breede bij Matth. in zijn *Sylloge epistol.* achter Andr. Alciati *Tractatus*, Hagæ com. 1740, p. 285; vgl. boven, II, 1, bl. 78.

2) Schotel, a. w. bl. 91.

3) Zie *Oudh. van Gron.* bl. 187 v. 220 v.

4) Zie Mencon. *Chron.* Matth. *Anal.* II, p. 132 ss., waar men hoogst belangrijke berigten over dezen bouw aantreft.

5) Matth. *Fund. eccles.* p. 32.

6) *Oudh. van Dev.* II, bl. 14. Vgl. Merlo, in de *Bouwk. bijdragen*, XIII, st. I.

Jan Heyns. Tijdens hun arbeid kwamen somtijds van elders architecten over, om het werk te keuren, meester Geisman en Antonis van Antwerpen, meester Cornelis van Utrecht enz [1].

Daar de devotie onzer middeneeuwsche vaderen in alles, wat de godsdienst betrof, het nieuwe schuwde en het overgeleverde liefhad [2], moeten wij veronderstellen, dat het hunnen architecten, bij het teekenen hunner bouwplannen, maar zelden veroorloofd was naar geheel oorspronkelijke vormen te streven. De veel besproken St. Marie-kerk te Utrecht zal eene reproductie van eén heiligdom te Milaan geweest zijn. Omstreeks den uitgang der elfde eeuw voltooid, was zij een zwaar gebouw van tufsteen, met pilaren en ornamenten van gelen en rooden zandsteen. Haar vorm zal in vele opzigten gelijk geweest zijn aan dien der St. Plechelmus-kerk te Oldenzaal, die nog heden de belangstelling der kunstvrienden trekt [3]. De bovenvermelde leekebroeder, die den bouw der abdijkerk te Aduard bestuurde, werd, voordat hij het werk aanving, naar Clairvaux in Frankrijk gezonden, om er de schoone kerk van den h. Bernardus naauwkeurig op te nemen [4]. Iets dergelijks had vermoedelijk te Wittewierum plaats. De abdij aldaar werd door Emo naar het voorbeeld des kloosters van Premontré aangelegd, en ook bij de inrigting van de kerk, toen deze door Menco van eene houten in eene steenen werd herschapen, had men bij de plaatsing der altaren en anderszins het oog op die der abdijkerk van Premontré [5].

---

1) Zie Eyck, *Overzigt*, bl. 80; *Katholiek* voor 1853, bl. 293 vv., en Hezenmans, a. w. passim.

2) Zie boven, II, 2, bl. 374 v.

3) Zie Eyck, *Overzigt*, bl. 89; vgl. de literatuur over de St. Marie-kerk, aangewezen in het *Repertor. der verhandel. betreff. de gesch. des vaderl.* door Fruin enz., bl. 199, en in de *Kronyk* voor 1851 van het hist. genootsch. te Utr. bl. 6.

4) Zie *Oudh. van Gron.* bl. 187, 220, en over de kerken van de orde der cisterciënsers Otte, *HB. der kirchl. kunst-archæol.* vierte aufl. Leipz. 1863, s. 88 f.

5) Zie Menco. *Chron.* p. 135; *Oudh. van Gron.* bl. 395, en over de kerken der premonstreiters Otte, a. a. o. Die van Premontré zelve was

Bij den omstreeks den aanvang der vijftiende eeuw begonnen bouw der Nieuwe-kerk te Amsterdam heeft men, volgens de overlevering, het plan der beroemde kerk van Amiëns gevolgd [1].

De bouwmaterialen, die den architecten ten dienste stonden, waren hout, riet, steen enz. Houten kerken werden hier en daar gedurende dit gansche tijdvak, even als voormaals [2], aangetroffen, maar meerendeels als noodkerken, die men, zoodra de finantiële krachten der belanghebbenden het gedoogden, met steenen gebouwen verving. In 1240 was de éénige kerk der stad Delft nog eene houten. Zij werd sedert in de steenen St. Bartolomæus-kerk herschapen, waarna het houten heiligdom afgebroken werd [3]. Toen in 1218 Friesland door een geweldigen watervloed werd geteisterd, vergingen in dat gewest vele steenen kerken, maar ook destijds en later werden in dezelfde provincie houten gevonden [4]. Te Hoorn was de kerk nog in 1405 van hout. De kerktoren te Noorddijk in Groningerland werd eerst in 1648 door een steenen vervangen [5]. Houten gewelven en zolderingen zijn in ons land nog heden menigvuldiger dan in andere landen. Rieten daken werden op kerken van arme dorpsgemeenten en op die van pas gestichte kloosters gezien, maar waar men het vermogt, deed men ze plaats maken voor daken van lei of van lood [6]. Tot in de twaalfde eeuw gebruikten onze vaderen voor den kerkbouw veel tufsteen, inzonderheid op plaatsen nabij rivieren gelegen,

---

door werklieden van Keulen gebouwd. Zie Hugo, *La vie de St. Norbert*, p. 110.

1) Zie Le Long, *Reformatie van Amsterd.* bl. 288; vgl. Eyck, *Le style ogival*, p. 17.

2) Zie boven, I, bl. 380.

3) Zie Meerman, *Gesch. van graaf Willem*, II, bl. 26 vv.

4) Zie Cæsar. Heisterb. *Dial. miracul.* II, p. 3, 65.

5) Zie Ypey, *Gesch. van het patronaatregt*, bl. 425; Boeles, *Het tweehonderdjar. bestaan der herv. gem. te Noorddijk*, Gron. 1846, bl. 80; Abbing, *Bekn. gesch. van Hoorn en de Groote kerk ald.*, Hoorn 1839, bl. 76, 79.

6) *Oudh. van Vriesl.* II, bl. 170; Eyck, *Les églises Rom.* p. 9. Zie ook boven, II, 2, bl. 206.

waarlangs men dit materiaal van den Rijn gemakkelijk aanvoerde. In de elfde eeuw waren de tufsteenen vaak groot en ruw gehakt; in de twaalfde waren zij kleiner en zorgvuldiger bewerkt. Baksteenen werden in alle eeuwen van dit tijdvak gebezigd. De plaveisels der kerken bestonden in de vijftiende eeuw niet zelden uit blaauwen steen. Everard Foek liet omstreeks het jaar 1400 den bodem der St. Salvatorskerk te Utrecht met achttienhonderd steenen van Namen beleggen [1]. Te 's Hertogenbosch gebruikte men in 1493 voor het koor doorniksche steenen. Dennen planken werden aldaar voor den vloer der sacristie aangebragt [2]. In het koor der merkwaardige kerk van Nederhorst ten Berg bij Weesp zagen wij vóór een paar jaren overoude verglaasde tegels van verschillende kleuren, die welligt de oorspronkelijke bevloering uitmaken.

De grondvorm der kerken van dit gansche tijdvak was de overgeleverde, die met de bestemming der gebouwen meest strookte, de langwerpig vierkante. Grootere kerken zijn doorgaans romeinsche-kruiskerken, maar enkele, b.v. de St. Stevenskerk te Nijmegen en de St. Pancras-kerk te Leiden, hebben de gedaante van het grieksche kruis [3]. De oude regel: het koor is naar het oosten gerigt, werd voortdurend in acht genomen [4]. Merkwaardig is in vele onzer kerken, b. v. de Onze-lieve-vrouwe-kerk te Dordrecht, de kerk te Hasselt, de Oude- en Nieuwe-kerken te Delft en Amsterdam, en vooral de St. Eusebius-kerk te Arnhem, de afwijking der pilaren van de koorsluiting naar het noorden. Zij komt te dikwerf voor, dan dat zij aan achteloosheid der bouwmeesters of aan toevallige oorzaken zou mogen toegeschreven worden, waarom men daarbij aan zekere symbolische bedoeling (het naar de regterzijde overgebogen hoofd van den gekruisten Heer)

---

1) Zie [Drakenborchs] *Aanhangsel op de kerkel. oudhed.* bl. 121.

2) *Katholiek* voor 1853, bl. 299.

3) Eyck, *Overzigt*, bl. 113. Schotel, a. w. bl. 14, schrijft ook aan de Onze-lieve-vrouwekerk te Dordrecht den griekschen kruisvorm toe.

4) Zie *Oudh. van Utr.* I, bl. 227; vgl. boven, I, bl. 382.

heeft gedacht [1]. De koorsluitingen waren in de oudere kerken òf plat òf halfrond; in de latere zijn zij drie- en meerhoekig.

De stijl, dien men door geheel Europa van de elfde tot de dertiende eeuw bij den bouw van steenen kerken bezigde, wordt in de kunstgeschiedenis de romaansche genoemd en onderscheidt zich door het veelvuldig gebruik van horizontale lijnen en half-cirkelvormige of ronde bogen aan vensters, ingangen en gewelven. Het karakter van dien bouwtrant is in het algemeen sober en massief, en de kerken van dien tijd hebben niet zelden een gedrukt en zwaarmoedig voorkomen, een gevolg van de dikke muren, logge zuilen en breed gespannen bogen [2]. Romaansche kerken van de elfde en twaalfde eeuw zijn, òf in haar geheel, òf in enkele deelen, in menigte in ons vaderland bewaard, vooral in de provinciën Utrecht, Friesland, Groningen, Drenthe, Overijssel, Gelderland en Limburg. Tot de merkwaardigste of schoonste behooren de St. Pieterskerk te Utrecht, de St. Plechelmus-kerk te Oldenzaal, de St. Lebuïnus-kerk te Deventer en eenige prachtkerken te Roermond, Maastricht en elders in het Limburgsche [3].

Sedert het laatst der twaalfde eeuw begon de romaansche bouwtrant plaats te maken voor den zoogenaamden overgangsstijl, die vooral in de eerste helft der dertiende eeuw verbreid werd en aldus heet, omdat zijne vormen die van den gothischen of spitsbogenstijl voorafgingen en daartoe den weg baanden. Ronde en spitse bogen worden hier neven elkander gebezigd, wat aan de gebouwen niet zelden een minder aangenaam en onrustig voorkomen geeft [4]. Kerken, geheel of gedeeltelijk

1) Otte, a. a. o. s. 29 f. 86, wil van deze symboliek niets weten en beroept zich op sommige kerken in Duitschland, waarin de afwijking naar het zuiden gerigt is. In ons land heb ik tot heden alleen die naar het noorden opgemerkt. Te Arnhem is zij zeer in het oog vallend.

2) Over de eigenaardigheden van den romaanschen stijl leze men Otte, a. a. o. s. 286 ff.; Lübke, *Vorschule zum Studium der kirchl. kunst*, fünfte aufl. Leipz. 1866, s. 15 ff. en and.

3) Zie de vermelde schriften van Eyck.

4) Zie Otte, a. a. o. s. 313 ff.; Lübke, a. a. o. s. 44 ff.

van dien aard, zijn in ons vaderland de St. Simon- en Judas-kerk te Ootmarsum, de St. Walburgskerk te Zutphen, de Berg-kerk te Deventer en vele andere elders [1].

In de laatste decenniën der twaalfde eeuw kwam te Parijs en in omliggende plaatsen in Frankrijk de gothische bouwstijl op. Van daar verbreidde hij zich naar Engeland en de Rijnstreken en drong omstreeks het midden der dertiende eeuw ook in ons vaderland door. Zijn onderscheidend karakter is de door alle deelen des gebouws volgehouden toepassing van den spits- of lancet-boog. Horizontale lijnen zijn hier zeldzaam. Waar zij noodzakelijk waren, werden zij telkens gebroken, zoodat het oog ze naauwelijks opmerkt. De vertikale lijnen daarentegen zijn menigvuldig. Zij rijzen evenwijdig aan vensters en kolommen opwaarts, totdat zij overneigen en elkander in slanke, gespitste bogen ontmoeten. Het binnenste der kerken dankt aan deze eigenaardigheid eene verheven gedaante, waarbij de vele deelen van het welgeordend geheel zich voor den blik in een diep perspectief scharen. De logge steenmassa van den romaanschen bouwtrant, gedrukte bogen aan vensters en gewelven vermoeijen hier den aanschouwer niet. Zijn oog doorwandelt het ruime gebouw ongehinderd, en terwijl zijne verbeeldingskracht door de harmonische vormen opgewekt, maar niet verontrust wordt, gevoelt zich zijn geest gedrongen „de dingen, die boven zijn", te gedenken. De eigenaardigheden van den inwendigen bouw zijn aan de buitenzijde geenszins verloochend. Het eentoonige vlak der buitenmuren van de romaansche kerken is aan de gothische, de schoonste althans, vermeden. Ook hier ontwaart men de levendigste afwisseling van vertikale lijnen, uit- en inspringende deelen, en de steenmassa schijnt zich op te lossen in de rijzige spitsbogen. De ornamentuur van den uit- en inwendigen bouw is rijk en veelsoortig. Zij bestaat uit geometrische figuren, hoeken, cirkels, rosetten enz.; uit lofwerk, dat de voort-

1) Eyck, *Overzigt*, bl. 95 vv.

brengselen van den vaderlandschen bodem nabootst, eikenbladen, wijngaard- en klimopranken en dergelijke, en uit beeldwerk, reliëfs en statuën, voorstellingen van reine en onreine dieren, menschen, heiligen, engelen enz., die gezamenlijk ons de gedachte inboezemen, dat deze kerken eene grootsche idee vertegenwoordigen: hel, aarde en hemel zich vereenigende tot grootmaking van den Allerhoogste, waarbij de hel dan, gesymboliseerd door dakgoten, draagsteenen enz., die vaak de gestalte van slangen, padden en duivelen hebben, onwillig lagere, maar toch noodzakelijke diensten bewijst [1].

Hoewel de gothische bouwtrant sinds het midden der dertiende eeuw door ons voorgeslacht gebruikt werd, en onze oudere bouwmeesters, die zijne kunstvormen toepasten, ook het voortreffelijke wisten te scheppen — men denke hier vooral aan het koor der domkerk te Utrecht, dat sedert 1288 verrees [2] — behooren zijne meeste voortbrengselen hier te lande aan de veertiende en vijftiende eeuw, toen de kunst in hare latere ontwikkelingsperiode was. Daar de architecten niet zelden vreemdelingen waren of naar vreemde modellen arbeidden, zoo deden zich ook vreemde invloeden aan hunne werken gelden, waarin zich verschillende rigtingen voordoen, die aan de gothiek van Duitschland, Frankrijk, België en Westfalen herinneren. In vergelijking met de bouwwerken van andere landen onderscheiden zich de onze in het algemeen door zekere nuchterheid, maar ook, wat het inwendige betreft, door een streven naar vrije ruimte, waardoor, zooals b. v. in de Lieve-vrouwe-kerk te Dordrecht, de schilderachtigste lichteffecten ontstaan [3]. Het veelvuldig gebruik van gebakken steen heeft natuurlijk te weeg gebragt, dat de uit- en inwendige ornamentuur minder

———

1) Over de eigenaardigheden van den gothischen stijl leze men Otte, a. a. o. s. 469 ff. en Lübke, a. a. o. s. 56 ff. Over de symboliek der goth. kerken werd onder anderen door Staudenmaier, *Der geist des christenthums*, Mainz 1838, II, s. 862 ff. geschreven.

2) Zie boven, II, 1, bl. 122.

3) Vgl. Kugler, *Geschichte der bauk.* III s. 42.

rijk is dan elders, waar levende steen voorhanden lag. Tot onze schoonste gothische kerken behooren, behalve de reeds genoemde te Utrecht en Dordrecht, de beide kerken van Kampen, de Oude- en Nieuwe-kerk te Delft en Amsterdam, de St. Cunera-kerk te Rhenen, de Lieve-vrouwe-kerk te Breda, de St. Pancras-kerk te Leiden en de St. Maartenskerk te Bommel, die echter allen door grootschheid van aanleg en rijkdom van sieraden overtroffen worden door de St. Janskerk te 's Hertogenbosch, een kunstjuweel van den eersten rang, dat met de voortreffelijkste werken van andere landen vergeleken mag worden en de belangstelling, welke èn roomschgezinden èn protestanten van onzen tijd er aan bewijzen, volkomen waardig is [1].

Van alle hoofddeelen onzer kerkgebouwen waren ook in de middeneeuwen de torens uitwendig het meest in het oog vallend en wegens de symbolische beteekenis, welke zij in het oog der geloovigen hadden — men achtte ze als handwijzers, die den sterveling den blik naar de hoogere wereld deden slaan — niet het minst gewigtig [2]. Sedert de achtste eeuw door geheel Europa algemeen geworden [3], werden zij ook in ons vaderland, vooral na de elfde eeuw, zeer vermenigvuldigd. Vele onzer oudere stads- en kloosterkerken hadden aan de westzijde twee torens; zoo b. v. de domkerk te Utrecht, toen zij in 1253 afbrandde, de St. Salvatorskerk en de kerk der

---

1) Zie over al de in den tekst vermelde kerken de schriften van Eyck, en over de kerk te 's Hertogenbosch de leerrijke monografie van Hezenmans, die ik reeds noemde. In spijt van den tegen het protestantisme deerlijk bevangen zin van den auteur moet men vurig wenschen, dat dergelijke boeken in ons vaderland vermenigvuldigd zullen worden, opdat de kunstgeschiedenis van Nederland niet langer eene bijna geheel verwaarloosde wetenschap zij.

2) *Der leken Spieghel* (uitg. van De Vries, II, bl. 393) zegt:

Die hoghe torre, die daer staet,
Wijst ons onse erve daer boven,
Daer dingle Gode loven,
Daer wi na selen poghen, enz.

3) Zie boven, I, bl. 387. Vgl. Otte, a. a. o. s. 53 ff.

St. Paulsabdij aldaar [1], en die der abdijen van Egmond en Oostbroek [2]. De abdijkerk van Aduard bezat er vier [3]. Twee torens sierden ook de in de vijftiende eeuw gebouwde kerk der fraters te Hulsbergen [4], en nog heden de St. Walburgskerk te Arnhem, die in de eerste helft der veertiende eeuw werd opgetrokken. Met uitzondering van den toren der abdijkerk te Middelburg en dien der St. Jacobskerk te 's Gravenhage, die zeshoekig zijn gebouwd, zijn, naar men zegt, alle andere in ons land vierkant. In Friesland ontmoet men vele torens, wier daken tusschen twee brandgevels liggen [5], een verschijnsel dat ook op westfaalschen bodem en in Noord-duitschland gewoon is. De domtoren te Utrecht is beroemd om zijne hoogte (384½ utrechtsche voeten), die van Breda en de St. Marie-kerk te Amersfoort om zijne schoonheid.

Klokken, die te Utrecht reeds in de dagen van Bonifacius bekend waren [6], en ook in dit tijdvak nog hier en daar in afzonderlijke klokkenhuizen opgehangen werden — men kan nog heden een klokkenhuis te Leiden bij de St. Pancras-kerk zien, gelijk men vóór eenige jaren een ander bij de Nieuwe-kerk te Dordrecht ontmoette — klokken vonden hare meest geschikte plaats in de kerktorens en werden daar allengs vermenigvuldigd, zoodat sommige torens, b. v. die van den dom te Utrecht, ten laatste een dertiental bezaten, welk getal wel niet toevallig gekozen was, daar men de klokken gaarne als symbolen van de dertien apostelen beschouwde [7].

---

1) Zie de *Utrechtsche chronijk* in het *Vaderl. Mus.* van Serrure, IV, bl. 138.

2) Zie Henr. ab Erp, Matth. *Anal.* I, p. 93.

3) *Oudh. van Gron.* bl. 186.

4) *Oudh. van Dev.* II, bl. 483. Daar deze kerk een eenvoudig fraterhuis toebehoorde, kan dit berigt wegens „het recht der twee torens" (zie *Dietsche warande*, 1855, bl. 215) verwondering baren.

5) Zie Eyck, *Overzigt*, bl. 122, 131.

6) Zie boven, I, 386.

7) Volgens eene geschreven aanteekening op het schutblad van het jongere HS. der *Statuta eccl. Traiect.* (zie boven, II, 1, bl. 237). Vgl. Matth. *De jure gladii*, p. 624; Van der Monde, *Tijdschr. voor Utr.* 1835, bl. 73. Over de klokken, als symbolen der apostelen, zie men beneden, Hoofdst. XVIII, § 1.

Die vermenigvuldiging was gevolg van vermeende behoeften bij verschillende kerkdiensten. Men had ave-maria-klokken, bij wier gelui de vromen driemalen „des engels groete" herhaalden [1], metten-, preêk- en elevatieklokken, de klok voor „het passioensgelui, de zielmisklok" enz. [2] Bij sommige diensten lieten zich al de kerkklokken gelijktijdig hooren, b. v. vóór de missen van kerstdag, witte-donderdag, paaschdag en bij andere gelegenheden [3]. In de domkerk te Utrecht, waar de scholieren mede de klokken luidden, had het kapittel zijn klokkenkoster (custos campanarum), die zijne bepaalde instructie had te volgen [4]. Waar men in ons land de besluiten van de provinciaal-synode van Keulen van 1310 gehoorzaamde, zorgde men dat de klokkenluiders steeds geletterden (literati) waren, d. i. mannen die lezen en zingen konden, opdat zij bij gebrek aan personeel bij de kerkdiensten mogten inspringen [5]. Vermoedelijk waren onze oudste klokken klein en ligt, maar reeds in 1168 had men te Dordrecht eene die drie duizend ponden woog [6]. In 1462 werd te 's Hertogenbosch de klok, „geheeten Grymme", hergoten. Men gebruikte voor haar tienduizend zeshonderd vijftig ponden klokspijs [7]. De dertien klokken van den domtoren te Utrecht wogen, nadat zij in 1505 hergoten waren, gezamenlijk twee en zestig duizend ponden [8]. De groote klok in den toren der St. Bartholomæus-kerk

---

1) Het luijen der ave-maria-klok werd in 1423 door eene provinciaal-synode van Keulen, met het oog op de husitische bewegingen, voorgeschreven. Hartzh. V, p. 221. Zie ook Matth. *Fund. eccles.* p. 382; *Oudh. van Dev.* I, bl. 141, *van Utr.* III, bl. 209 v.

2) Schotel, a. w. bl. 9; *Oudh. van Dev.* I, bl. 141; Van Hasselt, *Arnh. oudh.* I, bl. 68; Cuperinus in *Kronyken betrekkel. de stad en meijerij van 's Hertogenb.*, I, bl. 58.

3) Volgens den *Ordinarius* van den dom te Utrecht. Zie boven, II, 1, bl. 298 n. 2.

4) Volgens de *Statuta eccles. Traiect.* Zie de instructie bij Matth. *Fund. eccles.* p. 25.

5) Zie boven, II, 2, bl. 249 n. 2.

6) Zie Schotel, a. w. bl. 90.

7) Zie *Kronyken betrekkel. de stad en meijerij van 's Hertogenb.* II, bl. 364.

8) Volgens boven, bl. 142 n. 7, vermelde aanteekening.

te Delft weegt achttien duizend ponden [1]. De meeste klokken droegen opschriften, die dikwerf een schoonen, somtijds een zeer bijgeloovigen, nu en dan een potsierlijken of ook zeer nuchteren zin hadden [2]. Uurklokken of horologiën, die in andere landen reeds in de twaalfde eeuw bekend waren, werden na het midden der veertiende eeuw ten onzent op of in de kerken meer en meer gewoon. In 1368 woonden te Delft drie uurwerkmakers (orlogiers), die ter uitoefening van hunne kunst naar Engeland togen [3]. Te dien tijde had de domkerk te Utrecht reeds haar horologie [4]. De Buurkerk aldaar had een uurwerk, dat in 1473 door ouderdom geheel versleten was en in 1478 door een nieuw werd vervangen [5]. De abdij van Lidlum bezat reeds vóór 1430 eene uurklok, de kerk van de regulieren van Sion te Beverwijk omstreeks 1460 [6]. Carillons begonnen in de twee laatste decenniën der vijftiende eeuw in gebruik te komen. Dat van Egmond zal een der oudste geweest zijn [7]. Te Groningen, naar men meent, verkreeg de St. Martinitoren tusschen 1470 en 1482 het zijne, en later de abdij van Aduard en andere aanzienlijke kerken en kloosters het hunne [8]. Klokgieters leefden in de vijftiende eeuw te 's Hertogenbosch, Utrecht en elders [9].

Bij aanzienlijke kerken van het romaansche tijdvak,

---

1) *Oudh. van Delft.* bl. 19.

2) Zie eenige proeven in het geestrijk opstel van J°. De Vries, *Onze klokken*, in het *Kerkh. jaarb.* (*Kalender*) voor 1865, bl. 155 vv. Eene breede verzameling van klokkenopschriften is wenschelijk. Vele vindt men in de stedebeschrijvingen van ons land, in de werken van Matthæus, Van Heussen en Van Rijn, het *Archief voor kerkgesch.*, de *Navorscher* en elders.

3) Van Mieris, III, bl. 224.

4) Volgens de *Statuta eccl. Traiect.* Vgl. Dodt in Van der Mondes *Tijdschrift*, 1841, bl. 96 vv.

5) Zie Burman, *Utr. jaarb.* III, bl. 96, 286.

6) *Oudh. van Vriesl.* II, bl. 185, *van Kennemerl.* bl. 357.

7) Velius, *Chronyk van Hoorn*, bl. 236. Over de oudste klokkenspelen zie men Ambros, *Gesch. der musik*, II, s. 208 f. Over die in ons vaderland *Navorscher*, 1866, bl. 321 v.

8) *Oudh. van Gron.* bl. 288; *Bijdr. tot de gesch. van Gron.* IV, bl. 162 vv

9) *Oudh. van Delft.* bl. 91; Matth. *Fund. eccles.* p. 552.

die met twee torens voorzien waren, bouwde men tusschen die torens niet zelden een portaal, dat men „het paradijs" heette en met beelden van Adam en Eva versierde, opdat de binnentredenden den zondeval zouden gedenken [1]. Zulk een paradijs werd door Franco, den elfden abt van Egmond, die in 1206 stierf, voor de abdijkerk aldaar gesticht. Men begroef er tot het jaar 1296 de leden der familie van Egmond in [2]. Ook de St. Katharina-kerk te Utrecht, die aan de St. Jansheeren behoorde, had volgens Matthæus een paradijs, dat, naar het schijnt, gelijk gebouwen van dien aard in Duitschland, uit meer dan ééne verdieping bestond, en in de laatste helft der vijftiende eeuw als gevangenis werd gebezigd [3].

Waren de paradijzen en ook de portalen in de torens voegzame verblijven voor gemeenteleden, die om een of ander gewigtig vergrijp tegen de zedelijkheid openbare boete moesten doen — in den overouden toren der St. Janskerk te 's Hertogenbosch schijnt men te hunnen behoeve gemetselde banken aangebragt te hebben [4] — de zoogenaamde langhuizen onzer middeneeuwsche kerken, die wegens hunne uitgebreidheid hare hoofddeelen mogen geacht worden, hadden de bestemming om de schaar der geloovigen te ontvangen, wanneer zij ter godsdienstoefening opging. In kleine kerken hebben de langhuizen doorgaans één, in grootere drie of vijf schepen of panden, die door zuilen of pilaren gescheiden zijn; de nevenschepen zijn gewoonlijk lager dan het middenschip [5]. Om de langhuizen ziet men in aanzienlijke kerken eene reeks van kapellen, die zich in de nevenschepen openen. Zulke kapellen, die vermoedelijk reeds vroeg in ons land voorkwamen [6], werden in dit tijdvak, vooral in de veertiende

1) Zie Otte, a. a. o. s. 64 f.
2) Joh. a Leid. *Annal. Egmund.* ed. Matth. p. 35, 61, 217. Vgl. *Bat. s.* II, bl. 309.
3) Matth. *Fund. eccles.* p. 191.
4) Zie Hezenmans, a. w. bl. 10.
5) Zie Eyck, *Overzigt*, passim.
6) Zie boven, I, bl. 384.

en vijftiende eeuw, zeer vermenigvuldigd, zoowel door vermogende individuën van devoten zin, als inzonderheid door gilden en geestelijke broederschappen, die hunne eigene altaren en graven bezaten. De Oude-kerk te Amsterdam heeft twaalf kapellen, de Lieve-vrouwe-kerk te Dordrecht één en twintig[1]. Wanneer zij ook tegen den trans of omgang van het koor zijn gebouwd, vormen zij, gelijk in de Nieuwe-kerk te Amsterdam, de St. Janskerk te 's Hertogenbosch en in andere elders, kapellen-kransen, die aan de kerken een glansrijk aanzien geven.

De overgang van het langhuis naar het koor werd in kruiskerken door het dwarsschip gevormd. In de kruisarmen zag men in kerken, die, gelijk de St. Plechelmus-kerk te Oldenzaal, den vorm der oude basilieken hadden[2], twee halfronde nissen met altaren. Op het midden van het kruis der St. Marie-kerk te Utrecht stond een koepel, die achthoekig gebouwd was; een koepeltoren wordt nog heden boven het kruis der St. Janskerk te 's Hertogenbosch gezien[3].

In plaats van hekwerken of andere middelen, waardoor men de koren der kerken naar de zijde van het langhuis oudtijds afsloot, kwamen in Duitschland en elders sedert de dertiende eeuw de zoogenaamde hoogzalen of oxalen op[4], verhoogde tribunen van steen of hout, waaronder doorgangen voor die naar of uit het koor gingen. Vooral in de vijftiende eeuw werden zij tot schade van de schoonheid der gebouwen in ons vaderland vermenigvuldigd: waar zij aangebragt werden, verhinderden zij het oog uit het ruim het koor te bereiken. Men mag aannemen,

---

1) In onze meeste stedebeschrijvingen vindt men bescheiden aangaande de kapellen onzer kerken.

2) Zie Eyck, *Overzigt*, bl. 85.

3) Zie Eyck, t. a. pl. bl. 89; Hezenmans, a. w. bl. 183.

4) Zie Otte, a. a. o. s. 39 f., die de benaming oxaal naar het voorbeeld van Du Cange van het zingen der doxologiën op de tribune afleidt. In HSS. van de vijftiende eeuw las ik het woord „hoogzaal". Kiliaan heeft: „hoogsael, cella chori sublimior, locus chori editior, pulpitum chori, orchestra chori, suggestus".

dat zij in de meeste onzer kapittel- en kloosterkerken aangetroffen werden, en hier en daar ook in andere bedehuizen. Hoogzalen zagen onze vaderen voormaals in de domkerk, de St. Salvators- en de St. Marie-kerk te Utrecht[1], in de Onze-lieve-vrouwekerk te Dordrecht, de Noord-munsterkerk te Middelburg, de St. Maartenskerk te Tiel, de St. Laurens-kerk te Rotterdam, in de kerk te Zandijk op Walcheren en elders[2]. Gerard van Poelgeest liet vóór 1476 de hoogzaal der abdijkerk te Egmond bouwen en met de afbeeldsels der graven van Holland voorzien[3]. In 1453 werd die van de kerk der regulieren te Utrecht getimmerd. In de St. Joris-kerk te Amersfoort bestaat zij nog heden, een kunstwerk in gothischen stijl van hooge waarde. Iets jonger schijnt de hoogzaal der St. Cunera-kerk te Rhenen te wezen, maar ook zij verdient de aandacht der kunstvrienden. De onlangs weggeruimde in de St. Janskerk te 's Hertogenbosch werd ter vervanging van eene oudere eerst in de zeventiende eeuw opgetrokken[4]. De redenen, waarom men oorspronkelijk de hoogzalen invoerde, zijn niet volkomen bekend. Dat de bevestiging van het dogma der transsubstantiatie door pauselijk gezag, en de daarop gevolgde meer zorgvuldige inscherping van dit leerstuk, sedert den aanvang der dertiende eeuw, er invloed op uitgeoefend heeft, is mogelijk: tot de plaats, waar door de priesters het hoogste aller kerkelijke geheimenissen voltrokken werd, mogten de blikken der profanen niet onbelemmerd doordringen! Voor het overige moet men in aanmerking nemen, dat de hoogzalen

---

1) Van de hoogzaal in den dom is dikwerf spraak in oude officiële stukken; over die van St. Salvator in de beschrijving, die voorkomt in *Berigten* van het hist. gen. te Utr. 1846, bl. 200; over die van St. Marie, die in 1545 verbouwd werd naar eene teekening van Jan Schorel, zie men Matth. *Fund. eccles.* p. 146; *Oudh. van Utr.* I, bl. 230.

2) Zie Schotel, a. w. bl. 14; Nagtglas, *De kerkeraad te Middelburg*, Middelb. 1860, bl. 109; Matth. *Anal.* V, p. 873; *Oudh. van Zuid-holl.* bl. 398; *Eenige zeeuwsche oudh. uit echte stukken*, Middelb. 1780, I, bl. 13.

3) Joh. a Leid. *Annal. Egmund.* p. 118 s.

4) Hezenmans, a. w. bl. 80 vv.

vooral in kapittel- en kloosterkerken voorkwamen, waarin de kanoniken en monniken hunne getijden zongen en andere diensten deden, waaraan de leekenwereld geenerlei deel had. Toen men deze tribunen eenmaal bezat, werden zij tot verschillende einden gebezigd. Men plaatste er één of meer altaren op — de hoogzaal der regulieren te Utrecht droeg drie altaren [1] — of een draagbaar orgel en gestoelte voor de zangers. Of men ze ook als preêkstoelen gebruikte, gelijk sommigen meenen [2], achten wij mogelijk maar onzeker. Van de hoogzaal in de domkerk te Utrecht echter geschiedden somtijds aan de verzamelde volksmenigte in het ruim der kerk bekendmakingen van gewigtige zaken, b. v. de verkiezing van een nieuwen bisschop [3]. Boven de hoogzaal te Zandijk hing een crucifix van het gewelf; op die van de domkerk te Utrecht stond de arend, een koperen lezenaar, waarvan het evangelie gelezen werd [4]. Op die van de St. Salvatorskerk zag men een altaar met fraai schilderwerk, waarbij op alle feestdagen een priester met twee diakens dienst deed [5].

Onder alle hoofddeelen onzer middeneeuwsche kerken was het koor het sanctuarium, het heilige der heiligen, de gereserveerde plaats der priesterschap, waar op het hoog-altaar op zon- en feestdagen het zoenoffer voor de gemeente werd opgedragen. Aan den eerbied, dien men voor deze plaats koesterde, is het toe te schrijven, dat men de daken der koren òf lager òf hooger dan die der langhuizen timmerde, en dat men zorgde, dat hunne vloeren eenigzins boven dien van het ruim verheven waren. Daar men heeft opgemerkt, dat de koren onzer oudere kerken in de dertiende en veertiende eeuw bijna overal afgebroken zijn geworden en door nieuwe en grootere vervangen [6], dringt zich het vermoeden aan ons op,

---

1) Matth. *Fund. eccles.* p. 224.
2) Hezenmans, a. w. bl. 83.
3) Zie Matth. *Fund.* l. l., *Anal.* V, p. 516; Burman, a. w. II, bl. 248.
4) Zie bij Matth. *Anal.* I, 660.
5) *Berigten* van het hist. gen. t. a. pl.
6) Zie Eyck, *Overzigt*, bl. 71.

dat wij ook hierin een gevolg van de destijds versterkte of kerkelijk bekrachtigde transsubstantiatie-leer hebben te erkennen. In de nabijheid der koren, waren de sacristiën, de vertrekken, waarin de klerken zich kleedden en het altaargereedschap en de kostbaarheden der kerken werden bewaard, waarom zij niet zelden met getraliede vensters en stevige verwulfsels zijn voorzien.

Tot de eigenaardigheden der kerken van het romaansche tijdvak behooren de crypten of krochten [1]. Sedert de negende eeuw in vele landen van Europa in gebruik gekomen, schijnen zij ontstaan te zijn uit de bewaarplaatsen der relieken in of onder de altaren, die men bij de vermeerdering dier heilige voorwerpen allengs grooter maakte, totdat zij onderaardsche, met één of meer altaren voorziene kerken werden, die zich onder de verhoogde koren der bovenkerken uitbreidden, spaarzaam verlicht waren en gewoonlijk twee reijen zware zuilen bevatten, waarop een massief gewelf rustte. Zulke krochten waren ook in ons vaderland vroeger geenszins zeldzaam. De St. Salvatorskerk te Utrecht had er sedert de dagen van bisschop Frederik, die omstreeks 838 stierf, twee, eene groote en eene kleine [2]. Bernulf stichtte die van de St. Pieterskerk in de kathedraal-stad en die van de St. Lebuïnus-kerk te Deventer [3]. Ook de abdijkerk te Elten en de St. Maartenskerk te Emmerik, die beiden oudtijds onder het bisdom van Utrecht ressorteerden, de romaansche (jongere) kapel in het Valkhof te Nijmegen, en de St. Walburgskerk te Groningen hadden de hare [4]. In een testament van het jaar 1389 wordt gewag gemaakt van de krocht der St. Walburgs-

---

1) Zie over de crypten in andere landen Otte, a. a. o. s. 40 ff. en de daar aangeh. schrijvers.

2) Zie Matth. *Fund. eccles.* p. 66, en de zoogen. *Topographia* in de *Berigten* van het hist. gen. I, bl. 198 v. Vgl. boven, I, bl. 261.

3) Zie Eyck, *Overzigt*, bl. 91 v.; *Overijss. alm.* voor 1844, bl. 189 vv. en mijn opstel in den *Kalender* voor 1857, bl. 92 vv.

4) Zie Eyck, t. a. pl.; Kist in het *Nieuw archief*, II, bl. 185; Kinkel, *Gesch. der bild. künste*, Bonn 1845, s. 164 f.; Kugler, a. o. II, s. 317; Matth. *Anal.* I, p. 71.

kerk te Zutphen[1]. Van al deze onderaardsche kerken zijn, zegt men, binnen de grenzen van ons tegenwoordig vaderland geene overgebleven dan die van St. Pieter en St. Lebuïnus te Utrecht en Deventer en enkele in het Limburgsche[2]. In de kerk van Rinsumageest echter, die in de twaalfde eeuw gebouwd werd, ziet men eene zeer kleine crypt met twee fraaije kolommen, waarvan men vermoedt, dat zij door dezen of genen kruisvaarder uit het oosten werden aangevoerd[3]. Onder een der torens van de abdijkerk te Egmond (turris australis) was voormaals eene krocht, waarin vóór 1124 een altaar gewijd werd[4]. Vermoedelijk was ook deze van kleinen omvang. In de krochten van Deventer en Utrecht liggen voor de plaatsen, waar de hoofd-altaren stonden, gemetselde putten, zooals ook te Dalby en Lund in Zweden, in de kathedraal van Glaskou[5] in Schotland en in de St. Irenæus-kapel te Lyon voorkomen. Men heeft over de bestemming dezer putten verschillende gissingen voorgedragen. Toen ik vóór eenige jaren bij dien van St. Irenæus te Lyon stond en de vraag opperde: waartoe die put moest dienen? antwoordde men: „om wij- en doopwater, dat men niet meer gebruikte, te ontvangen", en ik gevoelde mij door dit antwoord meer bevredigd dan door eenige der voorgestelde gissingen. Water, hostiën en andere voorwerpen, die men gewijd had, maar om verschillende redenen niet meer-benuttigde, werden ook in de middeneeuwen met eerbied behandeld en door de klerken tegen bezoedeling bewaard[6]. In de zijmuren der krocht te Deventer zijn eenige langwerpig-vierkante verdiepingen aangebragt en nissen met halfronde bogen, die vroeger gesloten kasten schijnen

---

1) Bij Matth. *Anal.* I, p. 752.

2) Zie *Dietsche warande*, 1855, bl. 575 vv. Ook de crypt te Emmerik bestaat nog. Zie de beschrijving bij Kugler, a. a. o. II, s. 317.

3) Eyck, *Les égl. romanes*, p. 8, 11.

4) Joh. a Leid. *Annal. Egmund.* p. 21.

5) Den put te Glaskou zag ik in 1848. Hij is, als ik mij wel herinner, tegen den zuidelijken zijmuur omstreeks drie voeten hoog opgemetseld.

6) Later zal men hiervoor bewijzen ontmoeten.

geweest te zijn. Zij herinneren den bezoeker de langwerpig-vierkante en halfronde grafnissen, die in de catacomben van Rome en Napels zóó veelvuldig zijn en door de oude christenen als slaapsteden voor hunne dooden werden gebezigd; zij dienden den klerken der Lebuïnuskerk vermoedelijk tot bewaarplaatsen voor hunne relieken. In onze dagen hebben sommige geleerden aangenomen, dat de crypten „uitsluitend" voor de zoogenaamde doodendienst werden aangewend, en dat zij sedert de dertiende eeuw „om ons onbekende redenen" verlaten stonden. Het is zeker, dat die stelling onhoudbaar is. De groote crypt van St. Salvator te Utrecht althans en die van St. Lebuïnus te Deventer werden tot in de zestiende eeuw veel gebruikt. In eerstgenoemde, waarin onze oudste bisschoppen hunne graven hadden, waarbij tal van geloovige beêvaartgangers hunne gebeden deden [1], en ook in laatstgenoemde werden op vele kerkfeesten, goedevrijdag, paschen enz., plegtige processiën en vele andere kerkdiensten gehouden, zooals uit de ordinariën en andere documenten dier heiligdommen overvloedig blijkt [2].

Daar het begraven in de kerken gedurende dit gansche tijdvak, vooral in de veertiende en vijftiende eeuw, gewoner werd, nam het aantal der graven, meerendeels gemetselde kelders, in den bodem der bedehuizen steeds toe. Men vond ze in de portalen, de langhuizen en koren, en inzonderheid in de kapellen, waar familiën en broederschappen of gilden hunne eigene rustplaatsen bouwden. Maar daar het bezit van een graf binnen het heiligdom, gelijk wij later zien zullen, een voorregt was, dat door eenvoudige burgers niet zonder aanzienlijke geldelijke offers verkregen werd, bleven de legersteden [3] of kerkhoven steeds de meest gebruikte plaatsen, waar men de afgestorvenen ter ruste legde. Die legersteden lagen om de kerken, die daardoor volgens oud-christelijke

1) Zie boven, I, bl. 449.
2) Zie *Kalender* voor 1857, bl. 96 v.
3) Zie boven, I, bl. 448.

zede van de profane wereld eenigzins verwijderd gehouden werden, en waren volgens kerkelijke wetten met muren of heiningen omtuind, waarom men de kerkhoven en ook de kerken zelve wel „tuinen” heette[1]. In de ingangen of poorten lagen doorgaans ijzeren roosters, waardoor varkens en ander vee, dat in steden en dorpen oudtijds in vrijheid omliep, verhinderd werden de gewijde aarde te bezoedelen[2].

Het asylregt, dat van de heiligdommen der Joden en heidenen reeds in de vierde eeuw onzer jaartelling op die der christenheid was overgegaan, en de kerken en kerkhoven tot vrijplaatsen verhief, waarop vlugtenden voor de wraakgierigheid hunner vervolgers bescherming vonden, totdat hoogere magten optraden, om in hunne zaken te onderzoeken[3] — het asylregt werd waarschijnlijk tegelijk met het christendom naar ons vaderland overgeplant, om dáár even als elders beurtelings nuttig aangewend of schromelijk gemisbruikt te worden. Dat onze bisschoppen en geestelijken het regt van den vrijdhof of de montade — zoo noemde men de plaats, waarover het asylregt zich uitstrekte[4] — gedurende dit gansche tijdvak ten hoogste waardeerden, valt niet te betwijfelen. Dirk van der Are, die een tijdgenoot van Innocentius III wás, volgde het voorbeeld van dezen paus door het met ernst in bescherming te nemen[5]. Van zijne in 1209 gehouden synode gingen de bepalingen uit, dat de kerk

---

1) Voor onze gemeenten, die onder de dioecesen van Munster, Keulen en Luik ressorteerden, golden de voorschriften harer dioecesaan-synoden van 1279, 1281 en 1287, die dus luidden: „cimiteria munda, clausa muris et sepibus vel aliis teneantur, ne a porcis vel aliis animalibus inquinentur” cet. Zie Hartzheim, III, p. 650, 667, 695. Over het woord *tun* of *town* (= het engelsche *town*) leze men Dozy, *De oudste stadsregten van Zwolle*, Zalt-Bomm. 1867, bl. 15.

2) Eyck, *Overzigt*, bl. 75; vgl. *Navorscher*, 1866, bl. 35, 98, 258, 328, 354.

3) Zie over het asylregt in de oude kerk mijne *Gesch. van het kerkel. leven*, II, bl. 81 vv., en de daar aangeh. schrijvers. Belangrijke berigten aangaande het asylregt in ons vaderland werden medegedeeld door Molhuysen in Nijhoffs *Bijdragen*, Nieuwe reeks, II, bl. 204 vv.

4) Zie Matthæi *Introd. ad jus canon.* p. 177.

5) De leeringen van Innocentius III over het asylregt vindt men bij Cunningham, *The church history of Scotland*, Edinb. 1859, I, p. 156.

een vervolgde, die de toevlugt tot hare „immuniteit" nam, zou beschermen, totdat hem onder vrijgeleide een weg naar elders was geopend. Die hem met geweld uit het heiligdom trok, zou openlijk in den ban gedaan en in eene boete van dertig marken geslagen worden, en zelfs de bisschop zou den heiligschenner geen genade kunnen bewijzen, tenzij hij der kerk eerst voldoening had gegeven; maar de openbare roover en misdrijver, die van het asylregt blijkbaar misbruik maakte, zou te vergeefs op de bescherming der kerk hopen. Bisschop Willebrand vernieuwde deze voorschriften, en hetzelfde deed Jan van Zyrik, die daarenboven de oude stelling inscherpte, dat de immuniteit zich niet alleen over de kerken, maar ook over de kerkhoven uitstrekte [1]. Voor onze vaderen, die onder de dioecesen van Munster en Luik ressorteerden, werd de belangrijke zaak door synoden van 1279 en 1287 op dezelfde wijze geregeld [2]. De synode van Luik bedreigde daarenboven alle regters en magistraatspersonen met zware kerkstraffen, zoo zij het asylregt krachteloos maakten door de vlugtelingen te noodzaken de heiligdommen te verlaten, wat ligt geschiedde, wanneer men de kerken met gewapende mannen omringde, die allen toevoer van leeftogt voor de vervolgden onmogelijk maakten.

Dat onze latere kerkvoogden het asylregt, wanneer het geschonden was, poogden te wreken, is bekend. Bisschop Jan van Arkel legde in 1356 het interdict op de St. Lebuïnus-kerk te Deventer, nadat aldaar doodslag was begaan, en een jaar te voren bevrijdde hij de Lieve-vrouwekerk te Dordrecht van soortgelijke straf, die wegens vechterij en moord op haar gevallen was [3]. Toen Raso van Kruiningen, baljuw van Walcheren, zich omstreeks 1414 aan het asylregt van de Westmunster-kerk te Middelburg had vergrepen, sloeg Frederik van Blanken-

1) Lat. *Bat. s.* I, p. 153, 157, 169.
2) Zie Hartzheim, III, p. 650, 705.
3) Molhuysen, t. a. pl. bl. 205; Delprat, *Kerkhist. archief*, III, bl. 30 vv.

heim de gemeente, die medepligtig was, met het interdict[1]. In de dagen van Hendrik van Beijeren geraakten de koster en de kapellaan van de kerk te Berkhout in Noord-holland met elkander in twist. Den kapellaan werd de neus aan bloed geslagen. De proost van Westfriesland legde het interdict op de kerk, naardien men den vrede in haar geschonden had[2].

Blijkt uit het bijgebragte, dat men in ons vaderland evenmin als elders het asylregt altijd eerbiedigde, ook geestelijken zelfs schoten hierin somtijds te kort. Gijsbrecht van Brederode, die, nog proost van den dom te Utrecht zijnde, met die van Gorinchem in veete was wegens den moord, in 1417 aan zijn vader, heer Walraven, gepleegd, vervolgde eenige zijner vijanden in de kapittelkerk van genoemde stad en deed hen aldaar grijpen. De kanoniken staakten deswegen hunne diensten, maar werden gedwongen ze te hervatten[3]. In dezelfde kapittelkerk had omstreeks 1366 een voorval plaats, dat ons leert, hoe sommige magtige heeren nu en dan middel wisten te vinden, om de nadeelen, die uit het asylregt voor de algemeene regtsbedeeling konden voortvloeijen, schadeloos te maken. Toen Hendrik Cannemaker, een burger van Gorinchem, tal van jonge dochteren, na zoogenaamde geheime huwelijken met haar gesloten te hebben, onteerd had, en zijn godvergeten gedrag eindelijk openbaar was geworden, vlugtte hij in de kerk. Heer Otto van Arkel vervolgde hem, maar wilde de kerkelijke vrijheid niet openlijk geschonden hebben. Nu liet hij een verwerskuip in het heiligdom brengen en den misdadiger daaronder plaatsen, die, door den honger genoodzaakt, na vier dagen dit verblijf verliet en daarna onthoofd werd[4]. De maatregelen, die onze bisschoppen, graven en stedelijke besturen tegen het

---

1) Zie boven, II, 1, bl. 174.
2) Zie het stuk bij Dodt, *Archief*, III, bl. 16.
3) Van Zomeren, *Beschr. van Gorinchem*, bl. 338 v.
4) Zie Joh. a Leidis, *Chron. Belg.* p. 291 s.; Pontanus, *Hist. Gelr.* p. 279; Molhuysen, a. w. bl. 205.

misbruik van het asylregt namen, waren menigvuldig, maar behoeven hier niet vermeld te worden, naardien anderen er behoorlijk aandacht op geslagen hebben [1].

---

§ 2.

Inboedel en sieraden der kerken.

Terwijl de kerkgebouwen onzer vaderen in dit tijdvak, vooral in de steden, aanzienlijker werden, nam ook het aantal der gewijde voorwerpen toe, die klerken en leeken bij den cultus noodzakelijke diensten bewezen en tevens hunne heiligdommen opluisterden. Hoewel wij eene breede beschrijving van die voorwerpen aan de beoefenaars der kerkelijke archæologie van Nederland moeten overlaten, eene wetenschap waarvan, helaas, de grondslagen naauwelijks gelegd zijn, achten wij ons toch verpligt, bij de beschouwing van het meublement en de sieraden onzer middeneeuwsche kerken eenige oogenblikken te verwijlen, naardien verzuim te dezen opzigte evenzeer nadeelig zou zijn voor onze kennis van de openbare eeredienst onzer voorgeslachten, als voor die van menigen karaktertrek in hun godsdienstig leven, waarvan niemand het gewigt zal betwijfelen.

Van alle voorwerpen, die het oog onzer vaderen binnen de wanden hunner bedehuizen aanschouwde, waren de altaren, waarbij volgens hunne overtuiging het ontzaggelijk wonder der transsubstantiatie geschiedde, de heiligste. Had men in sommige onzer kerken welligt reeds in de negende en tiende eeuw, zooal niet vroeger, meer dan één [2], sedert de elfde en vooral in de veertiende en vijftiende eeuw werden de altaren, inzonderheid in onze groote stadskerken, steeds menigvuldiger. De oor-

1) Zie vooral Molhuysen, t. a. pl.
2) Zie boven, I, bl. 384.

zaak van die vermenigvuldiging schijnt voornamelijk gezocht te moeten worden, niet in de toenemende heiligen-dienst, hoewel ook deze het hare er aan toebragt, maar in de voorstellingen der geloovigen aangaande het wezen van het misoffer. Voor hen, die bij magte waren de transsubstantiatie-leer met onwankelbaar geloof aan te nemen, werd de mis eene godsdiensthandeling van gansch andere natuur dan het avondmaal voor den protestant ooit zijn kan, die de transsubstantiatie-leer in gemoede het meest onaannemelijke van alle dogmata acht, waarmede de kerk ooit des menschen rede en ervaring weêrsproken heeft. Voor onze roomschgezinde voorouders was het breken des broods en het vergieten van den wijn geen prægnant teeken maar een feit, eene herhaling van het bloedig offer der gehoorzaamheid, waardoor Christus op Golgotha als godmensch ten behoeve van de zondige wereld den heiligen Vader voldoening had gegeven, eene perpetuële voortzetting van dat offer, dat als acte van satisfactie niet alleen een middel tot verwekking van echten godsdienstzin bij de geloovigen, maar in waarheid de hoogste godsdienst zelve zou zijn, eene Gode onmiddellijk toegewijde daad, waardoor de vertoornde koning des hemels met zijne schuldige onderdanen op aarde verzoend werd. Waar men deze theorie huldigde, laat het zich begrijpen, dat men er op uit was het getal der missen, die gelezen of gezongen werden, steeds te vergrooten en het personeel der priesters in de kerken te versterken, die als pastoors en vikarissen niet alleen aan het hoogaltaar in het koor, maar ook aan de nevenaltaren, die in de kapellen of bij de pilaren van het langhuis en elders gevonden werden, hunne dagelijksche, wekelijksche of jaarlijksche diensten zouden doen [1]. Die vikarijen en altaren sticht-

1) Aan de veelheid der altaren en der daarop gestichte missen, die door één pastoor wegens haar aantal onmogelijk gelezen konden worden, is het toe te schrijven, dat ook kerken, waaraan geene kapittelen verbonden waren, zóó vele dienstdoende priesters hadden. De St. Stevenskerk te Nijmegen had, voordat zij eene collegiale werd, negen en twintig vikarijen en even-

ten, „vermeerderden", gelijk onze vaderen het in hunne daartoe behoorende brieven gaarne uitdrukten, „de godsdienst", en meenden een werk te doen, waarop voor levenden en dooden tijdelijk en eeuwig loon was te wachten. Geen wonder dan, dat bemiddelde geloovigen of gilden en geestelijke broederschappen het gaarne deden, en dat van tijd tot tijd zelfs aanzienlijke gemeenteleden, die wegens zware vergrijpen openlijk moesten boeten, er door de geestelijken toe gedwongen werden [1]. Omstreeks het einde van dit tijdvak hadden de kerken van St. Marie (de Buurkerk) te Utrecht, St. Bavo te Haarlem, St. Pieter te Leiden, de Oude- en Nieuwekerk te Amsterdam en andere elders, ieder tusschen de dertig en veertig altaren [2]. De Onze-lieve-vrouwekerk te Dordrecht bezat er zeven en veertig, de parochiekerk te Breda en de St. Janskerken te Gouda en 's Hertogenbosch ieder meer dan vijftig [3]. Al deze altaren waren aan één of meer heiligen gewijd; in tal van kerken echter vond men, wel meestal op de scheiding van koor en langhuis, een „altaar des heiligen kruises", waarbij men, in collegiale- en kloosterkerken althans, de mis voor de leekengemeente zong [4].

Naarmate de stichters der altaren rijker waren, wer-

---

veel priesters, die de altaren dier vikarijen steeds bedienden. Bij de Nieuwekerk te Delft waren twee en dertig vikarijen. De Lebuïnus-kerk te Deventer had behalve hare kanoniken tien vikarissen, die van gemeene inkomsten leefden, en twintig daarenboven, die hunne missen bij verschillende altaren lazen. Zie mijn *Joh. Brugman*, II, bl. 220; *Oudh. van Delfl.* bl. 115 v.; *van Dev.* I, bl. 135 vv. De ambten of præbenden der vikarijen waren doorgaans collatiën van de stichters en hunne erven, of van gilden, broederschappen enz.

1) Zie, om van het laatst vermelde een paar voorbeelden bij te brengen, het diploom van Guy van Avesnes van 1310 bij Heda, p. 232 s., en dat van Floris van Wevelinkhoven van 1380 in *Oudh. van Utr.* I, bl. 262 v. Vgl. boven, II, 1, bl. 306 n. 3.

2) *Oudh. van Utr.* I, bl. 283 vv.; Matth. *Fund.* p. 160 ss.; *Oudh. van Kennemerl.* bl. 22 vv., *van Rijnl.* bl. 17 v., *van Amstell.* bl. 97 v. 127 v.

3) *Oudh. van Zuid-holl.* bl. 45 v.; Kram, *De goudsche kerkglazen*, bl. 4; Van Goor, *Beschr. van Breda*, bl. 84 v.; Hezenmans, a. w. bl. 180.

4) Zie Dumbar, *Kerkel. en wereltl. Dev.* I, bl. 188, 421, 502; *Oudh. van Zuid-holl.* bl. 45, *van Utr.* I, bl. 213, *van Delfl.* bl. 61. Vgl. Otte, a. a. o. s. 97, en Mooren, *Nachrichten über Thomas a Kempis*, s. 123.

den deze, vooral de hoogaltaren, van edeler stoffen gebouwd. Het bedehuis der nonnen van het klooster Jesse in Groningerland bezat in den aanvang der dertiende eeuw nog slechts een houten[1]; maar gewoonlijk werden zij van baksteen gemetseld, en altijd met een meer of minder kostelijk steenen altaarblad belegd. Het altaarblad in de doopkapel der St. Pieterskerk te Leiden, die graaf Willem, de koning van Rome, deed optrekken, was van toetssteen[2]. Altaren van koper, marmer, albast, jaspis enz. kwamen te Kampen, Dordrecht, Delft en elders voor[3]. Tot de beroemdste altaren, wegens hunne kostbaarheid en schoonheid, behoorden die der kloosters van Aduard en Egmond. Het hoogaltaar in de sinds 1240 opgekomen kerk der eerstgenoemde abdij stond in een halfrond gesloten koor en was omgeven door twaalf kleine, kunstig bewerkte zuilen, die twee aan twee aan den muur leunden, waardoor het koor van den trans werd gescheiden, zoodat tusschen die zuilen en het altaar eenige ruimte was gelaten. Om het koor was een krans van elf kapellen gebouwd, die ieder haar eigen altaar hadden[4]. Het hoogaltaar der abdij van Egmond[5] werd reeds door graaf Dirk II en gravin Hildegarde op het glansrijkst uitgedoscht met edele metalen en gesteenten. Het was aan de voorzijde versierd met eene vierkante tafel (tabula) van goud, waarop een latijnsch opschrift met grieksche letters gegrift was en op de hoeken eenig beeldwerk, de vier paradijs-rivieren en de twaalf apostelen voorstellende. In het midden der tafel zag men den gekruisten Christus afgebeeld, en om het kruis, aan den regterarm des Heeren, het beeld der liefde (charitas), aan den linkerarm het beeld der hoop (spes), aan de voeten het beeld des geloofs (fides). Aan de zijden van het kruis vertoonden zich beelden van cherubijnen

---

1) Cæsar. Heisterb. *Dial. miracul.* II, p. 65.
2) Zie Meerman, *Gesch. van graaf Willem*, II, bl. 215.
3) Zie *Oudh. van Dev.* II, bl. 4, *van Delft.* bl. 7; Schotel, a. w. bl. 27.
4) Zie Ubbo Emmius, *Rer. Fris.* L. XI, p. 164 ed. Lugd. Bat. 1616.
5) Joh. a Leid. *Annal. Egmund.* p. 114 s.

en serafijnen en daarenboven van eenige heiligen, de vier evangelisten en St. Adelbert, St. Bavo, St. Maarten en St. Willebrord. In tijden van finantiëlen nood werd deze tafel door de abten een- en andermaal verpand, maar later ook ingelost. Heda, die haar uitvoeriger dan anderen beschreven heeft, betuigde nimmer een altaar gezien te hebben, welks schoonheid met die van het egmondsche vergeleken kon worden [1]. Behalve hunne altaren in de kerken, die zonder bisschoppelijk verlof niet mogten verplaatst worden [2], hadden onze vaderen ook elders, b. v. in hunne stedelijke raadhuizen [3], hunne draagbare altaren, waarbij de priesters bij plegtige gelegenheden mis lazen. Ook aan enkele bevoorregte personen, de heilige Lidwina van Schiedam en anderen, was het vergund, een draagbaar altaar in hunne woningen te hebben [4].

De voorwerpen, die het zoogenaamde altaargereedschap uitmaakten, waren, behalve de gordijnen, die aan beide zijden van ieder altaar hingen en gedurende het lezen van den miscanon toegeschoven werden [5], voornamelijk

---

1) Heda, p. 90 s.; vgl. de oude verzen in *Het nederl. rijksarch.* bl. 199, en de aanteek. van Bakh. van den Brink ald. Het berigt van Heda, dat de inscriptie op de altaartafel in grieksche letters was gesteld, werd door Buchelius ten onregte absurd genoemd. Ook te Rome en elders werden lat. opschriften met grieksche letters gevonden, en de St. Pieterssteen van Egmond, dien wij straks zullen vermelden, leert, dat althans het grieksche alfabeth bij de mannen der abdij niet geheel onbekend was. De munsterkerk te Bazel had sedert 1019 eene dergelijke altaartafel van geslagen goud als onze abdijkerk. Zie *Bazel im vierzehnten jahrhund. herausgeg. von der Basler hist. gesellsch.* Bas. 1856, s. 7, en de afbeelding van het stuk bij Lübke, a. a. o. s. 100.

2) Zie Molhuysens *Register van charters van Kampen*, I, bl. 246.

3) Zie van Mieris, IV, bl. 1021. Het stadhuis te Haarlem had in 1468 een tabernakel bij het altaar. Zie Van der Willigen, *Haarl. schilders*, Haarl. 1866, bl. 38.

4) Zie mijn *Joh. Brugman*, II, bl. 112. Op den burg van Willem van Gulik te Wachtendonk inventariseerde men in 1435 een draagbaar altaar van jaspis en een ander van marmer. Wessel van den Loe en zijne echtgenoot verkregen in 1477 verlof van den paus, een draagbaar altaar te bezitten, waarop een eigen of ander priester dienst kon doen. Zie *Kronyk voor 1850 van het hist. gen.* te Utr. bl. 167, 228.

5) Zie beneden, Hoofdst. XIX, § 1.

patenen, kelken, ciboriën, monstransen en altaardoeken, meerendeels kostbare stukken en dikwerf geschenken van devote lieden, die men somtijds door aflaten aanmoedigde het altaar-ornaat te verrijken [1]. De patenen waren kleine, doorgaans ondiepe schotels voor de hostiën, en dienden tevens als deksels voor de kelken. Gouden, zilveren en vergulde patenen waren geenszins zeldzaam [2]. Van dezelfde metalen waren de kelken. In onze gemeenten, die onder het bisdom van Luik ressorteerden, mogten de priesters volgens synodaal-besluit van 1287 geene andere dan gouden en zilveren kelken gebruiken [3], een voorschrift dat zonder twijfel ook in het bisdom van Utrecht werd in acht genomen. Dirk van Brederode schonk omstreeks 1316 aan de kerk der St. Jansheeren te Haarlem „een kelk van louter goud"; te Egmond had men onder vele andere een van verguld zilver, eene gave van gravin Petronella. Ulpius, abt van Lidlum in het laatst der dertiende eeuw, verschafte aan zijne kerk twee kostbare kelken. Op kelken, die als giften van devote lieden inkwamen, werden somtijds hunne namen geplaatst [4]. In „de groote synode" of rijksvergadering, waarbij onze bisschop Adelbold in 1018 te Nijmegen tegenwoordig was, werd na rijp beraad en lectuur van oude liturgische schriften bepaald, dat bij de mis de pateen met de hostie aan de linkerhand van den ministrant op het altaar zou

---

1) Een aflaat van 40 dagen werd in 1472 toegezegd aan allen, die aan de altaren van het fraterhuis te Doesburg schenkingen van goud, zilver enz. zouden doen. Zie het diploom, vermeld door P. Nyhoff, *Invent. van het oud arch. van Doesburg*, Doesb. 1865, bl. 101 v.

2) Zie Burman, *Jaarb.* I, bl. 490; Matth. *Fund. eccles.* p. 115; *Kerk-hist. archief*, I, bl. 422.

3) Hartzheim, III, p. 690.

4) Zie *Oudh. van Kennemerl.* bl. 182; *Het nederl. rijksarchief*, bl. 206; *Oudh. van Vriesl.* II, bl. 172; Thomas a Kemp. *Oper. omn.* ed. Sommalii 1625, p. 128. Een fraaije miskelk van de vijftiende eeuw wordt te Werseloo bij Ootmarsum nog heden door de hervormde gemeente als avondmaalsbeker gebruikt. Een zilveren van behagelijken vorm behoort aan het oudheidk. genootschap te Amsterdam. Te Schijndel in Noordbrabant wordt een schoone calix van 1502 bewaard. Zie *Dietsche Warande*, I, bl. 197.

geplaatst zijn, de kelk aan zijne regterhand [1]. Behalve den miskelk had men ook „koppen” of bekers, waaruit de communicanten dronken, nadat zij de hostie hadden ontvangen, en daarbij behoorende „spoelkannen”, waaruit de ongeconsecreerde wijn in die bekers werd geschonken [2]. Toen den leeken het genot van den geconsecreerden wijn nog niet was onttrokken, gebruikten zij waarschijnlijk ook hier te lande de zuigpijp (fistula) als behoedmiddel tegen mogelijk verlies of storting van „het bloed des Heeren” [3].

Ter bewaring van de gewijde hostiën, die als viaticum aan de stervenden werden toegediend, bezigde men de pyxis of het ciborium. Volgens synodale bepalingen van 1279 en 1287 hadden onze geestelijken, die tot het bisdom van Munster en Luik behoorden, toe te zien, dat hun pyxis van goud, zilver of ivoor, minstens van koper was, en dat op den bodem een zuiver stukje lijnwaad werd gevonden, waarop „het ligchaam des Heeren” zou liggen [4]. Volgens oud-christelijk gebruik werd de pyxis boven het altaar gehangen; zoo geschiedde het te Utrecht en elders in de twaalfde en dertiende eeuw [5] en later, totdat de tabernakels en sacramentshuizen werden ingevoerd. Omstreeks 1330 deed heer Jan van Arkel in de kapittelkerk te Gorinchem „een kostelijk sacramentshuis” bouwen; het was met koperen traliën en beeldwerk voorzien; bovenop stond „een vergulde pellikaan”, het overoude symbool van Christus, die anderen door zijn bloed het leven gaf [6]. In 1476 bouwde men het sacramentshuis in de Nieuwe-kerk te Delft; het bestond gedeeltelijk uit metselwerk en bevatte een zilveren ciborie voor de krankenbediening. In 1501 werd

1) Annal. Saxo bij Pertz, *Mon. Germ.* VIII, p. 673; vgl. boven, II, 1, bl. 55.

2) Zie den inventaris van St. Walburg en andere kerken bij van Hasselt, *Stukken voor de vaderl. hist.* III, bl. 330; Dumbar, *Kerkel. en wereltl. Dev.* I, bl. 501.

3) Zie de afbeelding eener fistula bij Otte, a. a. o. s. 164.

4) Hartzheim, III, p. 647, 691.

5) Zie boven, II, 1, bl. 96; Cæsar. Heisterb. l.l. II, p. 177.

6) Van Zomeren, *Beschr. van Gorinchem*, bl. 19.

voor eene der kapellen in genoemde kerk een houten tabernakel gemaakt, versierd met beeldwerk, de zeven weeën van Maria voorstellende[1]. De Nieuwe-kerk te Amsterdam bezat een zilveren sacramentshuis; in de Oude-kerk aldaar zag men een ander, dat twee en vijftig voeten hoog was en het beruchte opschrift droeg: „hier leit, besloten in dit slot, Ihesus Cristus, waerachtigh mensch ende Godt" enz., dat den korendrager Jasper in 1566 tot de woeste daad bewoog, waarmede de beeldstormerij in het heiligdom aanving[2].

Gouden en zilveren monstransen waren in ons land wel niet zeldzaam. Men had ze noodig, nadat sedert den aanvang der veertiende eeuw het feest ter eere van het ligchaam des Heeren in algemeen gebruik was gekomen, en bezigde ze, als men „het hoogwaardige" op feestdagen en bij processiën aan de schaar der geloovigen toonde. Niet zelden legde men aan deze voorwerpen de hoogste kunstvaardigheid ten koste[3]. Gerard Foek vermaakte in 1383 aan de St. Salvatorskerk te Utrecht „een kristallen monstrans met perlen en verguld zilver versierd, een wonderschoon kunstwerk, te Keulen aangekocht". Zijn naamgenoot Everard schonk een kristallen ciborium aan dezelfde kerk[4]. Kristallen monstransen en ciboriën waren echter in het oog van sommigen niet aanbevelingswaardig. Nikolaas van Cusa wilde, dat onze geestelijken ze niet zouden gebruiken dan ééns in het jaar, op vermeld feest, opdat veelvuldige aanschouwing van de hostie de belangstelling van het volk niet verminderen zou[5].

---

1) *Oudh. van Delft.* bl. 88, 102. Het afbeeldsel van een koperen tabernakel der vijftiende eeuw vindt men in Van der Kellens *Nederl. oudhed.* Pl. 30, 31.

2) Wagenaar, *Amsterdam*, II, bl. 109; *Oudh. van Amstell.* bl. 99; Brandt, *Hist. der ref.* I, bl. 357.

3) Zie Lübke, a. a. o. s. 120 f. Afbeeldingen van twee schoone monstransen, die aan de St. Jacobskerk te 's Gravenhage behoorden, ziet men bij De Riemer, I, bl. 360.

4) Matth. *Anal.* I, p. 774, 780.

5) Zie Fred. van Heilo bij Pool, *Frederik van Heilo*, Amst. 1866, bl. 161.

Bij het vieren van de mis behoorden ook pellen, zekere doeken, om op het altaar te leggen, die dikwerf door aanzienlijken ten geschenke gegeven en fraai bewerkt waren. Onze priesters, die onder Luik ressorteerden, moesten toezien, dat er bij de dienst minstens twee aanwezig waren [1]. Overigens vond men op en in de nabijheid der altaren nog zilveren schellen, zilveren en gouden lepels, olieflesschen, wijwaterkwasten, zilveren en koperen wierookschepen en wierookvaten — uit de wierookschepen (naviculæ) namen de priesters de korrels, die in de wierookvaten verbrand werden — waterkannen en paesen of paesberden [2]. De paesen of paesberden — te Arnhem in de St. Nikolaas-kerk had men een, dat van zilver was en „van achteren met koper beslagen", en in andere kerken aldaar en in de omstreken „houten paesberden binnen met zilver" — zullen volgens sommigen [3] gebruikt zijn, om de gemeenteleden, die de paasch-berekening niet verstonden, met den tijd, waarop het feest zou invallen, bekend te maken. Die opvatting moet verworpen worden. De paes of het paesberd — verschillende schrijfwijzen komen voor: pays, paix, paicx, paisken, paesbert [4] — was het zoogenaamd osculatorium, een bordje of tafeltje van metaal of andere stof, soms een crucifix, dat men in de kerktaal „pax" en „tabula pacis", in het fransch „la paix" noemde, en dat door den priester bij de mis gekust werd, wanneer hij de woorden „pax Domini" zong. Als de priester het voorwerp gekust had, reikte hij het aan een zijner ministranten toe, die het dan mede kuste en vervolgens aan alle aanwezigen aanbood, opdat ook zij er

1) Zie Hartzheim, III, p. 690.

2) *Kerkhist. archief*, I, bl. 423; Matth. *Anal.* I, p. 218, *Fund. eccles.* p. 115; Van Hasselt, t. a. pl. 329 vv.; *Oudh. van Delft.* bl. 63 v. Eene fraaije waterkan van koper in den vorm van een leeuw, een zoogenaamd manile voor des priesters handwassching bij de mis (zie Lübke, a. a. o. s. 124), is in bezit van den heer Van der Kellen te Amsterdam.

3) Zie Huydecoper op Melis Stoke, I, bl. 313.

4) Zie de aangeh. pll. van Matthæus, Van Hasselt en het *Kerkhist. archief.*

hunne lippen op drukten. Dit ceremoniëel, dat in de middeneeuwen bij de europesche christenheid algemeen bekend was en in de zestiende eeuw door Karel V in zijn berucht hervormingsformulier op nieuw aanbevolen is, werd ingevoerd, nadat men den vredekus, dien de geloovigen in de oudere kerk elkander vóór de communie plagten te geven, had afgeschaft [1].

Kruisen, met en zonder het beeld van den stervenden Heiland, waren gedurende dit gansche tijdvak in al onze kerken bij de altaren en elders overvloedig aanwezig. Dat de liefde der geloovigen voor deze vereerde voorwerpen geene kosten spaarde, behoeft naauwelijks gezegd te worden. De abdijkerk te Egmond praalde met het gouden kruis, dat zij van Egbert, den aartsbisschop van Trier en zoon van graaf Dirk, ten geschenke verwierf [2]. Te Utrecht had men in de domkerk „een zeer kostbaar, met edelgesteente en goud versierd kruis", dat tot schrik van bisschop en kanoniken in 1225 door eenige dieven uit de sacristie geroofd werd. Later kwam het tot hunne vreugde terug; het bevatte een stuk van het ware kruis van Golgotha [3]. Aan wonderkruisen was geen gebrek! Toen in 1148 de St. Salvatorskerk te Utrecht afgebrand was, vond men onder het puin eener kapel van die kerk een crucifix, waarvan het kruis en de nagelen verbrand waren, maar het beeld des Heeren was mirakuleus bewaard, waarom men het later in groote eer hield [4].

---

1) Zie Du Cange in vv. *osculatorium*, *osculum*, *pax*, en Gräser, *Die röm. kath. liturgie*, s. 167 ff. De *Formula reformationis* van Karel V zegt: "fraternæ charitatis redintegratio et pax nobis a Christo relicta poscit, ut osculum pacis, ubi mos eius dandi exolevit, in missis solemnioribus restituatur, sic, ut imaguncula crucifixi Domini, pacificatoris omnium, ab ore sacerdotis, pacem populo imprecantis, ad astantes deferatur, quam ordine in concordiæ et pacis symbolum osculentur omnes." Hartzheim, VI, p. 756; vgl. ald. p. 369, de statuten der synode van Augsburg van 1548.

2) Heda, p. 91; *Het rijksarchief*, bl. 201.

3) Cæsar. Heisterb. *Dial. miracul.* II, p. 233. Te 's Hage in de St. Jacobskerk had men een zilver-verguld kruis met een reliek en voetstuk. Zie de afbeelding bij De Riemer, I, bl. 161.

4) *Annal. Egm.* bij Pertz, XVII, p. 763.

Omstreeks het begin der dertiende eeuw ontving de bekende Walter van Bierbeek [1] uit de hand eens priesters een brief van de moeder Gods uit den hemel, en daarbij een gouden kruis, dat later in bezit van gravin Aleide kwam en door deze aan de abdij van Rijnsburg werd geschonken [2].

De vorm, dien men aan het crucifix gaf, schijnt ook bij onze voorgeslachten dezelfde veranderingen ondergaan te hebben als in andere landen der christenheid [3]. Tot het laatst der dertiende eeuw volgden de kunstenaars, die deze voorwerpen der devotie bewerkten, eene meer ideale opvatting, waarbij men minder de voorstelling van het op Golgotha werkelijk gebeurde zocht, dan de uitdrukking van verschillende, met elkander zinrijk in verband gebragte gedachten dienaangaande. In later tijden verkreeg het crucifix een meer reaal karakter, d. i. de kunstenaars zochten het werkelijk gebeurde, of wat zij werkelijk gebeurd achtten, getrouwelijk af te beelden. Het oudste crucifix, dat, voor zoo ver ons bekend is, op nederlandschen bodem bewaard werd, behoorde voormaals aan eene kerk te Gorinchem en werd onlangs in gravure gebragt [4]. Hier draagt de Christus niet de doornenkroon, die men in de laatste middeneeuwen zelden of nooit vergat — aan houten en steenen beelden van de vijftiende eeuw werd de kroon soms met natuurlijke doornen voorgesteld — maar eene schoone koningskroon, met drie kruisen versierd. Het gelaat van den Heer is niet zonder pijnlijke uitdrukking, maar kalm en vredig, en zijn ligchaam minder wreed getrokken dan aan

---

1) Zie boven, II, 1, bl. 375.

2) Zie Beka, p. 69, en vooral Cæsar. Heisterb. l. l. II, p. 51.

3) Zie over de geschiedenis van het crucifix Otte, a. a. o. s. 908 ff.; Hefele, *Beiträge zur kirchengesch*. Tüb. 1864, s. 254 ff. 265 ff.; Otte en Aus'm Weerth, *Zur ikonographie des crucifixus* in *Jahrb. des vereins von alterthumsfr. im Rheinl*. XLIV, XLV, s. 195 ff.

4) Zie het aangeh. werk van Van der Kellen, Pl. 79. Een crucifix, dat aan de zesde eeuw toegeschreven, in het Vatikaan te Rome bewaard wordt en afgebeeld en beschreven is in het *Art-journal*, 1861, p. 236, verdient met het gorinchemsche vergeleken te worden.

crucifixen van later dagen. De maker van het werk, die, naar men meent, in de elfde of twaalfde eeuw zal geleefd hebben, schijnt den aanschouwer de groote gedachte te hebben willen inboezemen, dat de gekruiste juist door zijn kruis de koning der heerlijkheid is geworden. Van denzelfden aard, en even als het gorinchemsche van koper gegoten, is een crucifix, dat vóór eenige jaren te Garderen op de Veluwe opgegraven werd ter plaatse, waar vroeger het koor der St. Gangulfus-kerk van genoemd dorp stond. Ook hier draagt de Heiland eene koningskroon, maar terwijl het gorinchemsche beeld slechts de beide handen doornageld heeft, vertoont dat van Garderen vier nagelen, twee door de handen en twee door de voeten, [1] wat onze elders uitgesproken gissing schijnt te bevestigen, dat dit werk omstreeks het einde der dertiende eeuw zal vervaardigd zijn. Sedert de dagen van Innocentius III toch, die met de albigensen getwist had over de vraag, of Jezus met drie of vier nagelen aan het kruis werd gehecht — de paus verklaarde zich voor het viertal [2] — is men er vermoedelijk, voorshands althans, op bedacht geweest, den van 's pausen wege aanbevolen vorm in acht te nemen, hoewel men later daarvan afweek. Onder de crucifixen van onze voorgeslachten uit de vijftiende en zestiende eeuw ontmoet men beurtelings ellendig knoeiwerk en van het schoonste wat de kunst leveren kon [3]; maar zoowel

---

1) Eene beschrijving van het gardersche crucifix leverde ik in den *Kalender voor prot.* voor 1860, bl. 108 vv. De daarbij gevoegde afbeelding werd gemaakt naar eene teekening, die mij later gebleken is uiterst onnaauwkeurig te zijn. Het crucifix is thans in bezit van den heer J. R. Kemper te Amsterdam. De op de afbeelding voorkomende lapellen onder de koningskroon zijn aan het kunstwerk niet aanwezig.

2) Zie Lucas Tud. in *Max. bibl. patr.* XXV, p. 224; vgl. Hahn, *Gesch. der ketzer*, I, s. 162. Ook Durandus heeft het vraagstuk aangaande het getal der nagelen behandeld. Hij schijnt almede aan het viertal gehecht te hebben. Zie *Rationale*, L. VI, c. 77, ed. venet. 1568, fol. 228.

3) Een afschuwelijk crucifix met kroon van natuurlijke doornen, uit het klooster van Diepenveen bij Deventer afkomstig, is in mijn bezit. Een voortreffelijk van het jaar 1525 ziet men in gravure bij Van der Kellen, a. w. tweede ser. Pl. 49.

goede als onhandige kunstenaars waren er doorgaans maar al te zeer op uit, aan het beeld van den gekruiste trekken van alles overheerschend gevoel van ligchaamslijden te geven, waardoor bij den aanschouwer veeleer zinnelijk medelijden verwekt wordt dan de edeler aandoeningen van eerbied en dankbare vreugde, die bij de herinnering van het groote werk der verlossing zoo wèl voegen.

De relieken der heiligen, waarvan onze voorgeslachten sinds de dagen van Willebrord [1] rijkelijk voorzien waren, werden gedurende dit gansche tijdvak in onze kerken en kapellen overmatig vermenigvuldigd. „Geen bedehuis zoo arm", zegt Thomas a Kempis, „of het heeft eenige heilige relieken èn tot zijn sieraad, èn wegens devotie voor de zielen der heiligen, die met Christus heerschen in heerlijkheid; want als wij het gebeente der heiligen ootmoedig vereeren, vereeren wij Christus, daar zijn h. geest in hen woonde" [2]. De zoogenaamde „santen" en „santinnen", wier overblijfselen bij onze vaderen in eere waren, behoorden zoowel tot de heiligen van het O. als van het N. Testament, en evenzeer tot die der vroegste christenheid als van veel later tijden. Te Deventer bezat men een stuk van Aärons roede, in de abdij Bern bij Heusden eenig gebeente van de Makkabeën [3]. Te Egmond werd in 1148 „in het midden" der abdijkerk een altaar aan het heilige kruis gewijd, en in het noordelijk deel des gebouws een ander ter eere van St. Jan evangelist. In het laatstgenoemde legde men, onder vele andere voorwerpen, haren van Maria Magdalena, een brok van het kruis van den apostel Andreas, en daarenboven eenige doornen van de kroon van Christus en een deel van 's Heeren kleed [4]. Van Andreas

1) Zie boven, I, bl. 219. Den reliekenschat onzer voorgeslachten kan men uit tal van schriften leeren kennen, onze stedebeschrijvingen, de *Oudh.* van Van Heussen en Van Rijn enz. en vooral ook uit het *Hierogazophylacium Belgicum* van Rayssius, Duaci 1628.

2) Thom. a Kemp. ed. l. p. 136 s.

3) *Oudh. van Dev.* I, bl. 109, *van Utr.* III, bl. 50 v.

4) Joh. a Leid. *Annal. Egmund.* p. 29.

had men in de domkerk te Utrecht ook het hoofd. Zweder van Kuilenburg, destijds domproost, wist het in 1422 voor zijne kerk te verwerven van de monniken van Mariënwaard, die er geringe eer aan bewezen [1]. Het fraterhuis te Gouda roemde op het bezit van eene rib van Paulus [2]. Te Boxtel had men sedert 1280 bloed van Christus, dat vele mirakelen werkte [3]. In de abdijkerk van Oostbroek werden de kolen gezien, waarop de vervolgers St. Laurens hadden gebraden. Door aanraking met die kolen wijdde men zout, dat verkocht werd ten behoeve van kranke menschen en vee [4]. In 1453 bragt men uit de abdij van Prume overblijfselen van St. Eusebius naar Arnhem. De parochiekerk aldaar, die vroeger naar St. Maarten heette, werd sedert naar den kerkvader genoemd. Eenige jaren daarna verwierven de Arnhemers ook beenderen van Galenus en Valenus, die hun vaak in oorlogsgevaar en anderzins redding aanbragten [5]. In de kerk van West-kapelle bewaarde men eenig gebeente van Willebrord. In den veldslag van 4 Julij 1253 werden die overblijfselen aan de banieren der strijders gehecht. Sedert zijn zij tot de hervorming jaarlijks op genoemden dag in processie op Walcheren omgedragen [6]. De fraters van Heer-florenshuis te Deventer bezaten een arm van St. Odilia, waardoor mirakelen geschiedden, en daarenboven beenderen van Beda den eerwaardige [7]. Toen men op St. Magdalena-dag 1443 te Utrecht processie hield, droeg men relieken om van St. Urbaan, Agnes, Pontiaan, Benignus, de hoofden van Adriaan, Eligius, bisschop Frederik, Odulfus, St. Pancras, ook dat van St. Pieter, vele overblijfselen van

---

1) Verm. Beka bij Matth. *Anal.* III, p. 405; *Chron. de Traiecto*, ibid. V, p. 403; vgl. *Fund. eccles.* p. 7.
2) *Nederl. archief*, VII, bl. 159.
3) Foppens, *Hist. episc. Sylvæduc.* p. 177 s.
4) Matth. *Anal.* I, p. 89.
5) Knippenbergh, *Hist. eccl. Gelr.* p. 122, 126. Over het veranderen van schutsheiligen voor de kerken zie men *Oudh. van Delft.* bl. 5 v.
6) Meerman, *Gesch. van graaf Willem*, II, bl. 125 vv.
7) Zie bij Dumbar, *Anal.* I, p. 182; *Oudh. van Dev.* I, bl. 204.

St. Jan enz. [1]. In de Nieuwe-kerk te Delft toonde men eenige relieken der elfduizend maagden van St. Ursula. In 1404 besloot men deze heilige ook tot patronesse der kerk te verheffen, opdat men met de Oude-kerk ter zelfder stede, die meer dan één patroon had, mogt concurréren; men hoopte daardoor „Gode ende Marie niet te kort te doen", hoewel laatstgenoemde de oorspronkelijke schutsheilige der parochie was [2]. Te Maastricht vereerde men in St. Servaas een deel van Marias mantel, rok en haren, en zelfs eenige druppelen moedermelk der hemelkoningin [3]. Merkwaardig is het, dat men in sommige kloosterkerken ook relieken van eerst onlangs gestorven broeders of zusters in eere hield, hoewel zij nimmer op den canon der heiligen werden geplaatst. De schedel van Johannes Brugman werd in het altaar der observanten te Nijmegen bewaard [4]. In het convent te Diepenveen had men „een heilig hoofd" van eene in de vijftiende eeuw overledene non, waarvan, evenals van vele andere relieken, een liefelijke geur uitging, als „van violetten en andere bloemen" [5]. Doch wij mogen onze berigten aangaande den reliekenschat onzer vaderen, die wij ligtelijk vertienvoudigen konden, niet te zeer uitbreiden. Alleen merken wij nog op, dat van alle heilige overblijfselen ook bij hen, gelijk bij de gansche christenheid, stukken van het kruis des Heeren in het hoogste aanzien stonden. Van de zoodanige had men te Deventer, Amsterdam, Scharwoude, Middelburg, Arnhem, 's Gravenhage, Hoorn, Utrecht, enz. [6]. Of de overoude sage, dat het te Jeruzalem bewaarde echte kruis van Golgotha

---

1) Burman, *Jaarb.* II, bl. 33.

2) *Oudh. van Delft.* bl. 66, 72.

3) Rayssius, l. l. p. 474. Vermoedelijk waren deze melkdruppelen kleine brokken kalkaarde uit de bekende melkgrot te Bethlehem. Zie Lütolf, *Die milch der jungfrau* in *Theol. quartalschr.* 1868, s. 438 ff.

4) Zie mijn *Joh. Brugman*, II, bl. 234.

5) Volgens mijn HS. G. Zie boven, II, 2, bl. 355 n. 2.

6) *Oudh. van Dev.* I, bl. 109, *van Amstell.* bl. 127, 338, *van Zeel.* I, bl. 101, *van Utr.* III, bl. 183; Heda, p. 322 s.; De Riemer, *Beschr. van 's Gravenh.* I, bl. 193 v.; Velius, *Chron. van Hoorn*, bl. 73.

nimmer in omvang afnam, hoevele deelen er ook van afgescheiden werden [1], aan onze voorgeslachten bekend was, weten wij niet. Maar die in bezit van een stuk van „het heilig hout" waren, gevoelden zich niet altijd gerust aangaande de echtheid, waarom men het soms aan eene proef onderwierp. Zoo deed men in 1244 in de abdij van Hooidonk in Noord-brabant. Een hooge kerkprelaat, destijds aldaar tegenwoordig, wierp het brokje van het kruis, een vingerlang groot, onder behoorlijk ceremoniëel in een beker met water. Het hout zonk en werd reeds daarom voor echt verklaard, maar des te meer, toen men er, nadat het uit het water genomen was, eenige bloeddruppelen uit zag vloeijen [2]. Tot de beroemdste brokken van 's Heeren kruis hier te lande behoorde „het heilig hout van Dordrecht", dat in onzen tijd in vernieuwd aandenken werd gebragt [3].

In oude kerken, waar het aantal der relieken eeuw aan eeuw was vermeerderd, of in andere, waar men ze niet altijd met even groote zorg bewaarde, bezat men niet zelden menigte van heiligen-overblijfselen, waarvan men niet meer wist, hoe men er aan gekomen was, of aan welke heiligen zij toegeschreven moesten worden. Het hoofd-altaar der domkerk te Utrecht rustte in de oudste tijden op een holle kolom, waarin zeven reliekenkassen waren geplaatst. Van geen der voorwerpen, in die kassen besloten, wist men eenig bescheid te geven [4]. In het nonnen-convent in het Gein bij IJsselstein had men vele relieken, die uit Rome afkomstig waren. Jan Heliner, een ongeleerd en onachtzaam pater, had de namen der santen, wien zij toebehoorden, vergeten, zoodat men niet meer wist te onderscheiden dan twee tanden van St. Jan baptist en een vinger van den h. Christoffel [5].

---

1) Zie Am. Thierry, *Saint Jérome*, Par. 1867, p. 249.
2) Zie het diploom bij Foppens, l. l. p. 293.
3) Zie Schotel, *Een keizerl. bezoek te Dordr.* bl. 19 v. en *Letter- en oudheidk. avondst.* bl. 183 vv.
4) *Oudh. van Utr.* I, bl. 103.
5) Zie De Geer, *Bijdr. tot de gesch. van Utrecht*, Utr. 1860, bl. 296.

De bewaarplaatsen der relieken waren behalve de altaren, wier holten (sepulchra) altijd behoorlijk van der heiligen overblijfselen voorzien werden, kassen (capsæ, capsulæ), schrijnen (scrinia) en kisten of arken (arcæ) van verschillende gedaante, doorgaans met goud, zilver en edelgesteenten versierd en wegens de kunst, er aan besteed, merkwaardig [1]. De domkerk te Utrecht was rijk aan zulke kassen en roemde op die van St. Pancras, St. Odulfus, St. Agniet, St. Wyro, St. Pontiaan en vele anderen, die in den onuitgegeven ordinarius der kerk dikwijls genoemd worden. De kas van St. Odulfus had vermoedelijk de gedaante van een sarcofaag, daar het geheele geraamte van den heilige er in bewaard werd, dat bij plegtige gelegenheden door twee priesters op een baar (in feretro) werd omgedragen. Waarschijnlijk was dit ook het geval met die van St. Agniet, die in de dagen van Thomas a Kempis door eene nieuwe zilveren ark werd vervangen, waarna men de oude, die met eenig koper- en goudwerk versierd was, aan het klooster op den St. Agnietenberg bij Zwol ten geschenke gaf. Dit stuk werd over zee met levensgevaar derwaarts gebragt, met gejubel door de monniken ontvangen en bij het hoogaltaar in eene nis in den muur van het koor geplaatst [2]. Dergelijke nissen waren in de kerkkoren dikwerf voorhanden. Waar men vele reliekenkassen bezat, plaatste men ze, gelijk te Delft in de Oude- en Nieuwe-kerk, ook in de kapellen [3], en welligt, gelijk wij reeds vroeger opmerkten, in de krochten, waar deze aanwezig waren [4]. Te Groningen bezat men in den aanvang der dertiende eeuw een arm van St. Jan baptist, waarvan Cæsarius van Heisterbach, die het reliek gezien had, wonderen verhaalt. Het was in eene verguld-zilveren kas met edelgesteenten besloten. Die kas had de gedaante van een arm,

---

1) Zilveren ornamentuur van reliekenkassen, die men te 's Gravenhage bezat, ziet men afgebeeld bij De Riemer, I, bl. 360.

2) *Chron. mont. s. Agn.* p. 123.

3) *Oudh. van Delft.* bl. 38, 61, 84.

4) Zie boven, bl. 151.

en stond in eene kerk in het koor achter het altaar, in een daartoe getimmerd huisje (domuncula ex tabulis satis firma) [1]. Zulke relieken-armen, die ook in andere landen voorkwamen, bezat men ongetwijfeld ook hier en daar elders in ons vaderland. Te Oldenzaal heeft men eene zilveren kas, die den vorm van een borstbeeld heeft [2]. Bij de fraters te Hulsbergen was een damasten kasuifel voorhanden, waarop relieken waren vastgehecht [3].

De vertooning der relieken aan de schaar der geloovigen geschiedde op de feestdagen der heiligen, wien zij toegeschreven werden. Sommige echter waren maar ééns in de zeven jaren zigtbaar. In de domkerk te Utrecht werden op paschen, hemelvaartsdag en andere hoogtijden al de overblijfselen der heiligen gezamenlijk ten toon gesteld [4]. Of ook de beroemde eenhoornen, die de St. Marie-kerk in de kathedraal-stad sedert de elfde eeuw bezat [5], somtijds aan de leeken ter vereering aangeboden werden, weten wij niet, maar wij achten het waarschijnlijk. De sage van het wonderdier, dat men „unicorne" of „rinoceros" heette, hing met de Maria-legende zamen en was uit de christelijke oudheid door van Maerlant en anderen aan onze vaderen overgeleverd [6]. Zijn hoorn gold voor behoedmiddel tegen vergiftiging, ja als medicijn tegen alle kwalen. Vorsten en edelen, die een stuk van zulk een hoorn bezaten, achtten zich gelukkig, want zij deden er de spijzen mede beproeven, die hun ter maaltijd voorgezet werden [7]. Bleef de kleur van den hoorn

---

1) *Dial. miracul.* II, p. 125 s. Een relieken-arm en relieken-hoofd ziet men afgebeeld bij Lübke, a. a. o. s. 138.

2) Zie boven, I, bl. 274 n. 5.

3) *Oudh. van Dev.* II, bl. 483.

4) Matth. *Fund. eccles.* p. 21 ss.; *Oudh. van Utr.* I, bl. 106 vv.

5) Zie boven, II, 1, bl. 77.

6) Zie over deze sage Münter, *Sinnbilder der alten christen*, Altona 1825, I, s. 41 ff., en Menzel, *Christl. symbolik*, Regensb. 1854, I, s. 230 f. De eenhoorn was ook symbool van Christus, den geneesmeester aller zielekwalen; hij diende later onzen apothekars als uithangsteeken. Wat Van Maerlant van het dier dacht, ziet men bij Jonckbloet, *Gesch. der middenned. dichtk.* III, b. 48.

7) Zie Matth. *Anal.* I, p. 260; Van Hasselt, *Geldersch maandw.* II,

onveranderd, dan tastten zij rustig toe. De eenhoornen der St. Marie-kerk speelden nog in de zestiende eeuw een rol in de geschiedenis der staatsbelangen van het Sticht, daar hertog Karel van Gelder op hun bezit onmatig belust was [1]. Thomas van Cantimpré zag in de eerste helft der dertiende eeuw een eenhoorn „te Brugge in Vlaenderen in der kercke, die seven voet lanc was" [2].

Onmisbaar geachte voorwerpen bij de altaardienst onzer vaderen waren kandelaars, kroonen en lampen. Reeds de christenen der derde en vierde eeuw beminden de gewoonte van ook bij vollen dag hunne godsdienstoefening bij het schijnsel van brandende kaarsen en lampen te houden, en te vergeefs verzette zich de kerkvergadering van Elvira in 305 tegen het gebruik, dat reeds toen in luxe was ontaard; want „licht was een teeken van vreugde" en reinheid, die beiden den geloovige voegden [3]. Willebrord en al onze apostelen voerden de zede bij onze vaderen in, en gaarne gaven deze toen en later den klerken „wastijns" en „lampengelden", opdat het symbool bij den cultus niet gemist wierd [4]. De kandelaars in onze kerken waren somtijds van hout [5], doorgaans van koper, vaak van edeler metaal. Bisschop Burchard, die in 1112 stierf, schonk aan de domkerk drie honderd ivoren of beenen kandelaars, die op de hoogtijden gezamenlijk moesten branden, terwijl ééne, bij het hoogaltaar in een lantaarn (in laterna) geplaatst, te allen tijde licht zou geven, en een tweede desgelijks bij het altaar des heiligen kruises. In het midden van de veertiende eeuw waren nog maar enkele van die kandelaren [6] in wezen,

bl. 282; *Kronyk* van het hist. genootsch. te Utr. voor 1850, bl. 166, voor 1854, bl. 314.

1) Zie Matth. *Sylloge epist.* achter Andr. Alceati *Tract.* p. 230 ss. en Walvis, *Beschr. van der Goude*, I, bl. 254 v.

2) Aldus in het dietsche *Byen-boec*, HS. N. 219 der kon. bibl. te 's Hage.

3) Zie Otte a. a. o. s. 118 f.

4) Zie boven, II, 1, bl. 382.

5) Cæsar. Heisterb. l. l. II, p. 65.

6) Volgens de beide HSS. der *Statuta eccl. Traiect.* Zie over de verlichting der domkerk Matth. *Fund. eccles.* p. 21 ss., p. 25 s.

maar intusschen had de kathedraal tal van kandelabren en lampen verkregen, waarvan in den ordinarius en andere documenten soms gewag gemaakt wordt. Altijd brandende lampen of waslichten werden in de abdijkerk van Aduard en in vele bedehuizen aangetroffen [1]. IJzeren, koperen, zilveren kroonen zag men te Deventer, Haarlem, Delft en elders [2]; sommige hadden de aangenaamste vormen en waren rijk met beeldwerk versierd [3]; beroemd is nog heden de lichtkroon der St. Janskerk te 's Hertogenbosch, die in de vijftiende eeuw aan het smidsgilde aldaar behoorde [4].

Alle kerken en kapellen, wier cureiten en kapellanen het doopregt bezaten [5], hadden een doopvont, dat gewoonlijk, met symbolische bedoeling, aan de westzijde der gebouwen bij den hoofdingang werd geplaatst. In het romaansche tijdvak waren de doopvonten doorgaans eenvoudige doopsteenen, die den vorm van cylinders hadden, waarvan de gestalte aan de vroegere doopkuipen of vaten herinnert [6]. In de gothische periode werden zij slanker van gedaante, bekervormig, soms meerhoekig en minder dan in voorgaande tijden met lijsten, lof- en beeldwerk versierd. Koperen doopvonten schijnen in ons vaderland eerst in de vijftiende en zestiende eeuw gewoon geworden te zijn. Doopvonten uit alle eeuwen van dit tijdvak zijn in aanzienlijken getale op onzen bodem bewaard gebleven [7]. Een der oudste vindt men te Een-

---

1) Zie Heda, p. 154; *Oudh. van Gron.* bl. 239, 270; *Nederl. archief*, VII, bl. 141; Thom. a Kempis, *Chron. mont. s. Agn.* p. 156. Vgl. Braun in *Annal. des hist. vereins für den Niederrhein*, VIII, s. 112 ff.

2) *Oudh. van Delft.* bl. 63, 77; Wolff, *Beschr. der St. Bavo-kerk te Haarl.* bl. 152; Dumbar, *Deventer*, I, bl. 501.

3) Zie de afbeeldingen bij De Riemer, I, bl. 360, en Van der Kellen, a. w. Pl. 27, 28, 37, 74, 94.

4) Hezenmans, a. w. bl. 169.

5) Zie boven, II, 1, bl. 337.

6) Zie boven, I, bl. 389.

7) Zie de berigten van Eyck, Ortt, Hermans en Haasloop Werner in *Berigt.* van het hist. genootsch. te Utr. 1846, bl. 223 vv. en *Kronyk* voor 1858, bl. 143 vv.; *Dietsche warande*, I, bl. 191 vv.; *Nieuw archief*, I, bl. 90 vv. Steenen doopvonten, die meer of min merkwaardig zijn, vindt men ook te Rijssen en Werseloo in Overijssel; andere berusten onder de commissie der kon. akad. van wetensch. voor de overblijfs. der oude vaderl.

rum in Groningerland, die aan de tiende of elfde eeuw wordt toegeschreven. Iets jonger schijnt de vont van Herpen in Noord-brabant te zijn, die op vijf pilaren rust en waarvan de kuip met de teekenen der vier evangelisten is voorzien [1]. Vonten van steen uit de dertiende, veertiende en vijftiende eeuw komen te Loosdrecht, Hoogwoud, Amersfoort en in andere gemeenten voor [2]. In de kerken te Breda, 's Hertogenbosch en Zutphen bewondert men nog heden de rijk met beeldwerk versierde koperen doopvonten, wier zware deksels door ijzeren kranen kunnen opgeheven en zijwaarts geschoven worden. Dergelijke waren vermoedelijk de koperen vonten, die in 1435 voor de Nieuwe-kerk te Delft [3], iets vroeger voor de St. Bavo-kerk te Haarlem [4], en in 1531 voor de Oude-kerk te Amsterdam [5] werden gegoten. In aanzienlijke kerken stonden deze voorwerpen doorgaans in afzonderlijke kapellen. In 1254 liet graaf Willem, de koning van Rome, de prachtige doopkapel der St. Pieterskerk te Leiden bouwen [6], die, even als de schoone doopkapel der Oude-kerk te Amsterdam, nog aanwezig is. De doopkapel te Bommel bevat nog heden haar steenen doopvont, wat vóór eenige jaren ook met die der afgebroken kerk van Oudewater het geval was. In den bodem aldaar ontdekte men „een fraaije achthoekige doopvont van blaauwen steen met ronde vochtholte". In het gewelf, dat beschilderd was, zag men het beeld eener duif, het symbool van den heiligen geest, dat reeds de oudere christenheid in hare doophuizen gaarne aanbragt [7]. In onze kerken, die onder de dioecese van Luik ressor-

---

kunst, en bij het oudheidk. genootschap te Amsterdam. Fragmenten ontmoette ik te Westervoort en Brummen.

1) Zie de afbeelding in de *Dietsche warande*, t. a. pl.

2) Zie de afbeeldingen in de *Berigten* van het hist. gen. t. a. pl.

3) *Oudh. van Delft.* bl. 77.

4) Volgens een onuitgegev. *Kronyk van Haarl.* van de achttiende eeuw.

5) Wagenaar, *Amsterdam*, II, bl. 98.

6) Meerman, a. w. II, bl. 214.

7) Zie Van Zijll, *Oudewater en omtrek*, Oudewat. 1861, bl. 175 v.; vgl. mijne *Gesch. van het kerkel. leven*, II, bl. 64.

teerden, hadden de priesters volgens synodale bepalingen van 1287 te zorgen, dat bij de vonten waschvaten waren geplaatst voor de handen dergenen, die de kinderen ten doop hieven, en daarenboven, dat de vonten van behoorlijke deksels voorzien waren, zoowel om alle onreinheid als de handelingen des bijgeloofs bij het doopwater te weren (propter immunditias et sortilegia) [1].

Gestoelten voor klerken en leeken waren vermoedelijk in de vroegere middeneeuwen in onze kerken niet aanwezig, daar men het zitten bij de godsdienstoefeningen voor strijdig met het decorum hield. In het frankische tijdperk waren er geestelijken, die zich het staan bij de vaak langdurige diensten in het koor makkelijker poogden te maken door het gebruik van stokken en krukken, maar kerkvergaderingen en ook de regel van Chrodegang verboden het [2]. Later echter heeft men, naar het schijnt, begrepen, dat onnoodige afmatting der ligchamen kwalijk bevorderlijk kon zijn aan de devotie der harten, en nu kwamen wel het eerst de zoogenaamde koorbanken (stalli) op. Wanneer dit geschiedde, kan welligt niet meer aangeduid worden, maar het is zeker, dat de koorbanken in kapittelkerken en andere aanzienlijke heiligdommen sedert de dertiende eeuw in Duitschland en elders in gebruik, en sinds dien tijd tot in de dagen der hervorming de sieraden der bedehuizen waren, waaraan vernuft en kunstvaardigheid hunne beste krachten besteedden [3]. Steenen koorbanken, die men met kussens belegde, mogen in onze kerken wel de oorspronkelijke geweest zijn; in de St. Janskerk te 's Hertogenbosch zijn zij, hoewel onzigtbaar door betimmering, nog aanwezig [4]. Maar se-

1) Hartzheim, III, p. 685.

2) Zie de belangrijke aant. van Van Rijn, *Bat. s.* II, bl. 377.

3) Zie Lübke, a. a. o. s. 175; Otte, a. a. o. s. 197 ff. en de daar opgegev. literatuur. Als het vroeger besproken diploom op naam van onzen bisschop Koenraad echt was (zie boven, II, 1, bl. 307 v.), zouden wij moeten aannemen, dat in de elfde eeuw in de domkerk te Utrecht reeds koorstoelen aanwezig waren, want in dit diploom is sprake van de "stalli" der kanoniken.

4) Zie Hezenmans, a. w. bl. 67.

dert den aanvang der veertiende eeuw verkreeg men een eikenhouten koorgestoelte te Bommel[1] en in de volgende eeuw dergelijke in vele andere kerken, zooals de nog bestaande, die meerendeels tusschen 1450 en 1550 schijnen getimmerd te zijn, bewijzen kunnen. Tot de meer eenvoudige behoort dat van de Oude-kerk te Amsterdam, tot de prachtigste die van de Onze-lieve-vrouwekerk te Dordrecht en de St. Janskerk te 's Hertogenbosch; dat van Bommel is niet meer in oorspronkelijken staat, maar met eenige fraaije heiligenbeelden versierd; die van de kerken te Breda, Haarlem, Bolsward en Franeker worden wegens belangrijke ornamentuur geroemd. Aan de koorbanken van 's Hertogenbosch[2], die omstreeks het midden der vijftiende eeuw zullen bewerkt zijn, en aan die van Dordrecht[3], waarvan de schoonste deelen door Jan Terwe (Jeannin de Teruenne) bearbeid werden en de jaartallen 1538, 1539, 1540 en 1545 dragen, blijkt het genoegzaam, dat men in ons land voor deze soort van kerkgestoelten dezelfde vormen gebruikte, als die in Duitschland, Engeland en elders gebezigd werden[4]. Men plaatste de banken in twee of vier rijen tegen de koormuren, van de nabijheid des hoogaltaars tot het dwarsschip. Op zekere afstanden werden de rijen afgebroken, opdat men de zitplaatsen te gemakkelijker bereiken mogt. De zitplaatsen waren ruim, met leuningen omgeven, en konden, daar zij als klepbanken ingerigt waren, opgeslagen worden, wat nuttig

---

1) Zie mijne berigten in den *Kalender voor Prot.* 1861, bl. 87 vv., en de afbeeldingen ald.

2) Zie de leerrijke beschrijving bij Hezenmans, a. w. bl. 68 vv.

3) De koorbanken van Dordrecht verdienen het voorwerp van aandachtige studie en monografische beschrijving te wezen, vooral wegens het zeer rijke symbolische beeldwerk, dat door inscriptiën van des kunstenaars hand verduidelijkt wordt, maar voor mij nog niet genoegzaam verstaanbaar is, om er hier nader over uit te wijden. Teekeningen van de reliëfwerken op de ruggestukken van de bank, die tegen den zuidelijken koormuur staat, zijn, uit de nalatenschap van prof. Kist aangekocht, voorhanden in het museum van het oudheidk. genootschap te Amsterdam. Zij zijn van de hand van onzen architect D. J. Itz.

4) Zie Lübke, a. a. o. s. 174 ff.

was, zoo dikwerf de geestelijken bij sommige deelen der diensten moesten staan. Om voor oude en zwakke mannen echter het staan te verligten, gaf men aan de benedenzijden van de kleppen consôles, zoogenaamde misericordiæ, waartegen de staanden konden leunen. Boven de tegen de muren geplaatste rijen timmerde men baldakijnsbekrooningen of huiven, die als bedekking der banken de hoofden der geestelijken overschaduwden. Aan alle deelen der banken werd een groote rijkdom van arabesken en vooral van symboliesch beeldwerk aangebragt, dat den zin der kunstenaars aanspraak op onze bewondering geeft. Sedert 1457 had de Oude-kerk te Delft zijn kunstig gesneden zangersgestoelte, waarvan de vorm ons niet bekend is [1]. Omstreeks den aanvang der zestiende eeuw verkreeg de abdijkerk van Egmond hare fraai bewerkte koorbanken [2]. Die der kloosterkerk van Windesheim waren hoogst eenvoudig, zonder sieraden; toch hadden de zittingen leuningen en gordijnen, die de hoofden der monniken omgaven (capitum velamenta), waarschijnlijk als behoedmiddel tegen storenis hunner godsdienstige aandacht [3]. Zoogenaamde levietenstoelen, die in de kerken van Duitschland en in andere landen voorkomen, steenen banken in de nabijheid des altaars, waarop de assisterende diakenen of priesters zich tijdens de dienst soms voor eene pooze nederzetten, schijnen in ons vaderland òf zeldzaam geweest òf later weggeruimd te zijn. In de kerk van het voormalig klooster te Ter Apel in Groningerland echter ziet men nog heden een schoone bank van dien aard, uit fraai bewerkten bentheimer-steen bestaande [4].

Gestoelten voor de leeken in onze kerken werden, zoo al niet vroeger, althans sedert het midden der veertiende eeuw gewoon. In 1369 twistten eenige adellijke heeren

---

1) *Oudh. van Delft.* bl. 36, 58 v.
2) Joh. a Leid. *Annal. Egm.* p. 141.
3) Joh. Busch, *Chron. Windes.* p. 123.
4) Zie de beschrijving en afbeelding bij Hermans, *Annales. ordin. s. crucis*, I, p. 128.

met elkander over de plaatsing hunner banken in de kerk van Overlangbroek [1]. Te Kampen ging in 1393 van den magistraat eene verordening uit, dat niemand eigendom zou hebben aan de banken in de Lieve-vrouwekerk aldaar; wie het eerst kwam, zou het eerst mogen zitten, maar een ieder werd verboden er tot gemak of verwarming hooi, stroo of matten in te dragen [2]. In de Buurkerk te Utrecht hadden in 1452 eenige burgers hunne eigene gestoelten en banken geplaatst, waardoor veel ruimte werd weggenomen. De magistraat deed ze afbreken en verbood dit bedrijf voor de toekomst, tenzij het met goedkeuring van den raad en de kerkmeesters geschiedde [3]. Iets dergelijks viel in 1457 in de kapittelkerk te Geervliet voor. Eenige leeken plaatsten er eigener autoriteit hunne zoogenaamde „vochten", stoelen van verschillenden aard, voor hunne vrouwen. De deken en zijn kapittel verboden het en bisschop David van Bourgondië bedreigde allen, die het verder zouden wagen, met kerkban en zware geldboeten [4].

Van preêkstoelen in onze kerken van de vijftiende en de eerste helft der zestiende eeuw vonden wij in onze bronnen slechts nu en dan gewag gemaakt. Zij zijn vermoedelijk eerst na het opkomen der moderne devotie gewoon geworden, toen de klerken naar het voorbeeld der collatie-broeders zich meer dan te voren lieten hooren. In vroeger tijden preêkte men welligt in het koor of van de koortrappen, gelijk bij de oude christenheid gebruikelijk was en nog in de veertiende eeuw in de domkerk te Utrecht geschiedde, als de bisschop of wijbisschop bij plegtige gelegenheden aldaar het woord voerde [5]. In de St. Nikolaas-kerk te Kampen ziet men nog heden een steenen preêkstoel, in den stijl van de vijftiende eeuw

1) Zie Van Alkemade, *Inleid. tot het ceremonieel der begraaven.* bl. 141.

2) Zie het diploom, vermeld door Molhuysen, *Register*, I, bl. 94.

3) Burman, *Jaarb.* III, bl. 204.

4) Zie het diploom by Hoynck van Pap., *Anal.* III, 2, p. 70 s. Vgl. de oude keur in de *Verslagen en berigten der vereenig. ter bevord. der oude nederl. letterk.*, vijfde jaarg. bl. 40.

5) Volgens den *Ordinarius* van den dom.

bewerkt. De Onze-lieve-vrouwekerk te Dordrecht bezat voormaals een houten, die door bovengenoemden Jan Terwe was gesneden [1]. In 1432 plaatste men in de St. Bavo-kerk te Haarlem „een hoogen en kunstrijken preêkstoel", waarop een minderbroeder van Amsterdam het eerst een sermoen hield [2]. Biechtstoelen kwamen in onze middeneeuwsche kerken nergens voor, daar het afnemen van de biecht, gelijk wij later zien zullen, sedert de dertiende eeuw volgens synodale bepalingen niet dan op „opene en gemeene plaatsen" mogt geschieden, waar biechtvaders en biechtkinderen door ieder gezien konden worden. De twee biechtstoelen, die men in St. Bavo te Haarlem had [3], werden daar wel eerst na de invoering der besluiten van Trente geplaatst. Lectrijnen of lezenaars voor het aflezen van evangelie-lessen enz. werden in de vijftiende en zestiende eeuw dikwerf van koper gegoten. Doôrgaans prijkten zij met het beeld van een arend, het teeken van den evangelist Johannes, waarom men ze in oude stukken eenvoudig „aquilæ" noemde; somtijds echter verwisselde men den arend met een pellikaan. Koperen arenden ziet men hier en daar in protestantsche kerken van middeneeuwsche afkomst nog heden door de voorlezers gebruiken. Den arend der domkerk te Utrecht, die op de hoogzaal stond, vermeldden wij reeds [4]. In het koor van de St. Pancraskerk te Leiden zag men een pellikaan; die van St. Bavo te Haarlem, die in 1506 werd gegoten, is aldaar nog aanwezig [5].

Orgels werden in Duitschland en andere landen sedert de tiende eeuw in vele kathedralen en aanzienlijke kloosterkerken in gebruik genomen. Sinds het einde der der-

---

1) Eyck, *Overzigt*, bl. 120; Schotel, a. w. bl. 26 v.

2) *Oudh. van Kennemerl.* bl. 20. Zie over de preêkstoelen in andere landen Otte, a. a. o. s. 203 ff.

3) *Oudh. van Kennemerl.* bl. 30. Vgl. Otte, a. a. o.; Binterim, *Denkwürd.* IV, 1, s. 91; V, 2, s. 232.

4) Boven, bl. 148.

5) Zie *Oudh. van Rijnl.* bl. 137; Wolff, a. w. bl. 152, en mijn handschriftel. *Kronyk van Haarl.*, vroeger vermeld.

tiende eeuw algemeen verbreid, ondergingen zij in de vijftiende eene merkwaardige volmaking, zoodat zij in de zestiende wegens rijkdom van geluiden, de beschikbaarheid der registers en de aangebragte pedalen van alle muziekinstrumenten de edelste en meest volkomene mogten heeten [1]. Volgens onzekere berigten zal de Nicolaïkerk te Utrecht in 1120 een orgel van zeer onvolledige zamenstelling bezeten hebben. Het had, toen het later afgebroken werd, twaalf rijen pijpen, geen registers. Omstreeks den zelfden tijd, zegt men, dat ook de St. Lievenskerk te Zierikzee haar orgel zal gehad hebben [2]. In 1318 werd te Groningen door priesters en leeken eene broederschap gesticht, in wiér statuten bepalingen aangaande het gebruik des orgels bij hare godsdienstoefeningen voorkomen [3]. Te 's Hage bezat men een orgel in 1352 [4]. Te dien tijde hadden ook de St. Salvators- en de domkerk te Utrecht de hunne, zooals uit den ordinarius van eerstgenoemde kerk en uit de statuten van het domkapittel blijkt. Onder genoemde statuten komt een hoofdstukje „over het ambt van den organist" voor [5]; hij had te spelen bij de vespers en missen van alle groote en oude feesten. In 1403 en 1443 werd het orgel van den dom gerepareerd [6]. In 1385 gebruikte men ook te Arnhem een orgel [7]. In den loop der vijftiende eeuw werd het getal dezer instrumenten in ons land zoozeer vermenigvuldigd, dat wij moeten veronderstellen, dat al onze meer aanzienlijke kerken er mede voorzien werden. Sommige hadden er twee, zooals die te Leeuwarden,

---

1) Zie Ambros, *Gesch. der musik*, II, s. 203 ff. en Otte, a. a. o. s. 225 ff. en de daar aangewezen literatuur over de geschiedenis der orgels. Kist leverde in het *Archief*, X, bl. 189 vv. eene verhand. *Over het orgelgebruik in Nederl.*, die voor aanvulling vatbaar is.

2) *Geschiedk. beschrijv. der St. Lievens-monster te Zierikzee*, Alkm. 1834, bl. 22.

3) Zie het stuk bij Driessen, *Monum. Gron.* III, p. 602.

4) Zie *Haagsche mededeel.* I, bl. 295.

5) „De officio rectoris organorum".

6) Volgens de rekenboeken der fabriek van die jaren.

7) Van Hasselt, *Arnh. oudh.* III, bl. 259.

Edam, Gouda en elders[1]; andere drie, gelijk de kerken van Delft[2]. In de St. Bavo-kerk te Haarlem zag men een groot orgel aan een pilaar in het dwarsschip hangen, een kleiner in een der zijpanden en een nog kleiner mede in het dwarsschip[3]. In 1454 en 1455 werd, grootendeels op kosten der parochianen, in de Nieuwe-kerk te Delft, waar men reeds twee of meer kleinere bezat, die vermoedelijk aan verschillende broederschappen toebehoorden, een groot orgel gebouwd en aan het westeinde tegen den toren geplaatst[4]. De kleinere orgels waren dikwerf draagbaar en heetten dan positieven, hoewel ook de ruggestukken der grootere orgels, die in de vijftiende eeuw hier en daar voorkwamen[5], denzelfden naam droegen, ofschoon zij onbeweegbaar waren. De positieven in de grootere kerken werden naar de behoefte der diensten bij de verschillende altaren verplaatst. Toen de toren van de Nieuwe-kerk te Delft in September 1496 na honderdjarigen arbeid voltooid was en het kruis er op gezet werd, bragten de werklieden een positief op de stelling; de kerkzangers volgden hen, en straks klonk een blij „te Deum" door het luchtruim[6].

Sporen van registratuur bij onze orgels, maar zeer onduidelijke, meenen wij in diplomen van de jaren 1411

---

1) Eekhoff, *Besch. van Leeuw.* I, bl. 158, 333; Kruythoff, *Vuur- en watersnood van Edam*, bl. 27 v.; Hess, *Korte schets van de uitvind. der org.* bl. 21. De Oude- en Nieuwe-kerk te Amsterdam hebben nog heden twee orgels. Het kleine van laatstgen. kerk is wegens de oude constructie en de fraaiheid der geluiden merkwaardig. Toch schijnt het niet ouder dan van het begin der zeventiende eeuw te wezen.

2) *Oudh. van Delfl.* passim.

3) *Oudh. van Kennemerl.* bl. 22.

4) *Oudh. van Delfl.* bl. 81.

5) In 1492 werd het Ursula-orgel in de Nieuwe-kerk te Delft gerepareerd en met een „nieuw positief" voorzien, „buten an den stoele, daer men sit". *Oudh. van Delfl.* bl. 94. Iets dergelyks geschiedde vóór 1509 aan een orgel in de abdijkerk te Egmond. Zie Joh. a Leid. *Annal. Egmund.* p. 141. Van de positieven waren de nog kleinere portatieven onderscheiden, die door de spelers zelve bij feestmalen en andere gelegenheden tegelijk gedragen en bespeeld werden. Zie Ambros, a. a. o. s. 207.

6) *Oudh. van Delfl.* bl. 97 v.

en 1462 ontmoet te hebben[1]. In de eerste decenniën der zestiende eeuw werd zij algemeener en rijker van inhoud. In 1517 verkreeg het orgel der St. Janskerk te 's Hertogenbosch vijf registers[2]. In het volgende jaar werd voor de kerk te Gorinchem een groot orgel met positief aanbesteed, in te rigten volgens „het groote orgel" te 's Gravenhage en te betalen met vijf honderd gulden van veertig grooten ieder, onder toezegging dat kerkmeesters twee honderd ponden tin en de blaasbalken zouden leveren. „Het groote werk" — zoo luidt de beschrijving — „zou zijn van twaalf voeten en vijftien registers, hebbende een goed scherp, snijdend werk van twaalf voeten, een doos van twaalf voeten, een koppeldoos super octavi, een cymbaal, een excellente fluit, een nieuw lade, pedaal en trommel, en een geluid van vogelen" — men ziet, dat de wansmaak, die het edele instrument tot in onze dagen te dikwerf durfde misbruiken, een oude kwaal is — „bijzonder van nagtegalen"[3]. Johannes Reekamp, abt van Aduard, die in 1528 optrad, deed het „zeer voortreffelijk orgel" der abdijkerk vernieuwen en de registers vermeerderen[4].

Namen van orgelmakers zijn ons niet vele voorgekomen. In 1384 arbeidde Willem Vrijman van Delft te 's Gravenhage[5], in 1403 Gijsbert Talp te Utrecht[6], in 1429 meester Jan uit Brabant te Delft, in 1459 en volgende jaren Jan van Antwerpen almede te Delft,

---

1) Ik heb hier het oog op de woorden: »metter meester organen" in het diploom bij Matth. *Anal.* III, p. 433, en op de uitdrukking, die in een onuitgegev. stichtingsbrief van zielmissen voor de familie Van Slingelant te Dordrecht van 13 Julij 1462 voorkomt: »na den middage voir der vesperen sall men beyeren mitten clocken ende die ierste vesper zingen mitten scoelmeister, mitten kinderen, mitter orgell ende mit twee regieres".

2) Hezenmans, a. w. bl. 153.

3) Van Zomeren, *Beschr. van Gorinchem*, bl. 21 v.

4) *Vitae et res gestæ abb. Adwerd.* ed. Koppii p. 40.

5) *Haagsche mededeelingen*, t. a. pl. Kan Willem Vrijman later monnik geworden zijn? Dan was hij welligt de neef van Joh. van Schoonhoven, wien deze zijne *Epistola de passione Domini* toezond. Zie boven, II, 2, bl. 368 n. 2, en *Kerkhist. archief*, IV, bl. 263.

6) Volgens het rekenboek der domfabriek te Utr. van dat jaar.

waar vier jaren te voren ook Adriaan Pietersz. werkte [1]. De beroemde Rudolf Agricola zal het oude orgel der St. Martini-kerk te Groningen gebouwd hebben [2]. Meester Willem van Heyst vermaakte vermeld orgel te 's Hertogenbosch, en meester Bernt en diens zwager Jan Graurok leverden dat van Gorinchem [3]. Waar deze en andere mannen van het vak bewijzen gaven, dat zij hunne kunst wèl verstonden, waren zij bij onze vaderen in eere. Thomas a Kempis en sommige zijner tijdgenooten onder de devoten wisten een goed orgel, als middel tot verheffing des gemoeds, te waarderen, en riepen met dankbaarheid uit: „de orgels in de kerken bewegen onze trage harten, dat zij ontstoken worden in begeerte naar het eeuwige loon der gelukzaligen" [4].

Terwijl de orgels vooral als voortbrengselen der mechanische kunst onze middeneeuwsche bedehuizen opluisterden, vertegenwoordigden andere voorwerpen de schoone kunsten, zooals deze zich, met de mechaniek vereenigd, ten dienste van den cultus hadden gesteld. Wij denken hier in de eerste plaats aan de producten van weefgetouw en naald, priestergewaden, tapijten enz. Amicten (amictus), alven (albæ), gordels (cingula), stolen (stolæ), kasuifels (casulæ), handvanen (manipuli = handdoeken), de insigniën der dienstdoende priesters, en andere kleedingsstukken voor klerken van lageren rang [5] waren in aanzienlijke kerken in menigte voorhanden en niet zelden kostbaar en schoon bewerkt. Kasuifels van laken, fluweel en damast van verschillende kleuren, paarsch, rood, zwart enz., met gouden en andere bloemen en

---

1) Zie *Oudh. van Delft.* bl. 75 vv.

2) Zie Kist, t. a. pl. bl. 222.

3) Zie Hezenmans, t. a. pl.; Van Zomeren, t. a. pl.

4) Thom. a Kempis, *Op. omn.* ed. 1. p. 706. Zie over het orgelgebruik en de organisten onzer vaderen beneden, Hoofdst. XIX, § 2.

5) De schrijvers, die den lezer nadere inlichtingen over al deze kleedingsstukken kunnen geven, noemde ik boven, I, bl. 261 n. 2. De dietsche namen, waarmede ik ze aanduidde, ontleende ik aan het vroeger vermelde rijmwerk, *Die bediedenisse van der missen* (zie boven, II, 2, bl. 404), en aan andere oude auteuren.

kruisen, soms ook met schoon gestikte voorstellingen uit de lijdensgeschiedenis versierd, werden in vele kerken gezien [1]. In onze kapittelkerken was men niet zelden rijk aan kappen of mantels (cappæ) ten dienste van de kanoniken. De domkerk te Utrecht bezat voor hare kapittelheeren engelsche (anglicæ), groote (magnæ), groene, roode kappen enz., ook winterkappen (cappæ hiemales), die naar eisch van tijden en gelegenheden gebezigd werden. In dezelfde kerk werd ook eene „dalmatica", een gewaad der diakens, „met edelgesteente" gebruikt [2]. Tapijten (tapeta) tot bedekking van den vloer voor het altaar of van de ruggestukken der gestoelten (dorsalia) waren in de kathedraal en in andere heiligdommen almede aanwezig; ook tapijten met tafereelen uit de gewijde geschiedenis of heiligen-legenden, die op de feestdagen tusschen de kolommen van het koor en elders werden opgehangen, en gordijnen (cortinæ), waarmede in de groote vasten altaren, beelden enz. werden bedekt [3]. Daarenboven bezat men vaandels (vexilla) voor de processiën, en de vroeger vermelde pellen of altaardoeken. In onze domkerk werden op hooge feesten de oudste en schoonste pellen uit de sacristie te voorschijn gebragt, die naar hare schenkers of sieraden verschillende namen droegen, de pellen „van bisschop Godebald, Boudewijn, Godfried", de pellen „van Everard, Petrus" enz., of die „met de leeuwen, met het kruis" en andere [4]. De aanwending van al deze voortbrengselen van weefgetouw en naald tot opluistering der kerken en kerkelijke plegtigheden op hooge feesten werd ook door de devoten van de veertiende en vijftiende eeuw met wel-

---

1) Zie, om een enkel bewijs bij te brengen, *Oudh. van Delft.* bl. 61 vv. Overschoone kasuifels van het laatst van dit tijdperk kan men nog heden in de kerk der Jansenisten te Dordrecht zien, en zeker ook elders. Fragmenten, die aandacht verdienen, worden in het museum van het oudheidk. genootsch. te Amsterdam aangetroffen.

2) Volgens den *Ordinarius* van den dom.

3) Zie boven, II, 1, bl. 288 n. 4.

4) Volgens vermelden *Ordinarius*. Vgl. over de tapijten, gordijnen enz. Otte, a. a. o. s. 259 ff. 851 ff.

gevallen aanschouwd. Thomas a Kempis meende, „dat zij niet weinig kon bijdragen tot bevordering van feestelijke vreugde", maar hij waarschuwde echter tegen de magt der zinnelijkheid en wenschte, dat de klerken bij het gebruik hunner sierlijke kleeding zich hoeden zouden voor zelfbehagen (propria complacentia)[1].

Muurschilderijen, d. i. op drooge kalk met kleuren aangebragte tafereelen tot versiering der muren, waren reeds in het frankische tijdperk in sommige bedehuizen van ons land aanwezig, en werden van de dertiende tot de zestiende eeuw, blijkens vele ontdekkingen van de laatste jaren, in steden en dorpen zoozeer vermenigvuldigd, dat men mag aannemen, dat de meeste onzer kerken, zoo niet alle, tegen het einde van dit tijdvak meer of minder met dergelijke kunstwerken opgeluisterd waren[2]. Onze voorvaderen zagen ze op de zijwanden en pilaren der koren en langhuizen, op de westelijke muren nevens de ingangen, in de kapellen, op de gewelven, ja overal, waar het penseel slechts voegzame vlakte voor zijn oogmerk vond. De stoffen, die onze kunstenaars in hunne tafereelen bewerkten, werden aan O. en N. Testament ontleend, aan de legenden der heiligen of aan de voorstellingen der middeneeuwsche fantasie aangaande hemel, hel enz.[3], en de tafereelen zelve binnen sierlijk geschilderde lijsten, medaillons of arabes-

---

1) *Opera omn.* ed. l. p. 137.

2) De kerken van ons land, waarin tot heden muur- en gewelfschilderijen gevonden werden of nog gezien worden, kan men bijna allen opgenoemd vinden in de schriften van Janssen en Leemans, die wij aanstonds noemen zullen, en in de verslagen der commissie voor de overblijfsels der oude vaderl. kunst in de *Jaarboeken* der kon. akademie van wetensch. Teekeningen naar kunstwerken van dien aard in de kerken van Bommel, Zutphen, Emmen, Arnhem, Driel en Lienden worden bewaard in de kon. bibliotheek te 's Gravenhage. Teekeningen naar muurschilderijen in enkele andere kerken zijn voorhanden in het museum van het oudheidk. genootsch. te Amsterdam.

3) De schilderijen, voorstellende de sybillen en hare voorzeggingen aangaande den Heiland, waarmede de abt van Aduard in het midden der zestiende eeuw zekere kapel versierde, zijn vermoedelijk ook muurschilderijen geweest. Zie *Vitae ac gesta abbat. Adwerd.* ed. Koppii p. 45.

ken geplaatst. Het oudste werk van dien aard, op onzen bodem bewaard, zijn vermoedelijk de arabesken op het geweIf der karolingische kapel in het Valkhof te Nijmegen. Aan de dertiende eeuw worden de muurschilderijen toegeschreven, die vóór eenige jaren in de kapittelkerk te Gorinchem ontdekt en later in steendruk gebragt zijn [1], naïeve voorstellingen van de wereldschepping, Adams slaap, de schepping van Eva en andere onderwerpen, aan het O. Testament ontleend, en daarenboven sommige uit het N. en de legenden der heiligen, de drie koningen, Jezus' opstanding, St. Christoffel, Antonius enz. Fraaijer penseelwerk vond men later in het koor van de kerk der hervormde gemeente te Driel in den Bommeler-waard [2] en in de St. Bavo-kerk te Haarlem [3], dat deels aan de veertiende, deels aan de vijftiende eeuw schijnt toe te behooren. Voortreffelijke voortbrengselen der kunst worden in de kapittelkerk van Bommel gezien, die echter weder verre overtroffen worden door de tafereelen uit het leven van Thomas Aquinas in een voormalig klooster te Maastricht, die in de jongste tijden van onder de kalk aan het licht gebragt werden en, naar wij hopen, door eene bevoegde hand weldra nader bekend gemaakt zullen worden [4].

Hoewel gekleurd glas reeds in vensters van kerken der zesde eeuw voorkwam, schijnt de kunst, die het glas als doorschijnend paneel voor min of meer uitvoerige schilderwerken bezigde, waarmede men de bedehuizen versierde, eerst later opgekomen te zijn. Wanneer zij hare eerste voortbrengselen leverde, is onbekend, maar

1) Zie Janssen, *De muurschilderijen der St. Janskerk te Gorinchem*, uitgeg. door de kon. akad. van wetensch., Amsterd. 1858.

2) Zie Leemans, *Nieuw ontdekte muurschilderingen*, uitgeg. door de akad. van wetensch., Amsterd. 1860, bl. 5 v., en *Muurschilderingen in het koor van de kerk der herv. te Driel*, almede uitgeg. door de akad. van wetensch., Amsterd. 1862.

3) Zie Van der Kellen, *Muurschilderingen in de St. Bavo's kerk te Haarlem*, 's Gravenh. 1861.

4) Zie de berigten van Leemans in *Versl. en mededeel. der kon. akad.* Afd. Letterk. XI, bl. 166 v., en *Jaarboek* der kon. akad. voor 1868.

zeker is het, dat omstreeks het jaar 1000 het klooster Tegernsee in Beijeren vensters met glasschilderijen verkreeg, en dat de kunst zich later langzaam ontwikkelde, totdat zij in de gothische periode tot hoogeren bloei kwam [1]. Uit een berigt van Thietmar van Merseburg [2], dat onze vrome bisschop Ansfried, toen hij in zijn geliefd klooster op den Heiligenberg bij Amersfoort lag te sterven, zijn oog sloeg naar een kruis op een onlangs in zijne cel aangebragt venster (crucem in fenestra), blijkt welligt, dat reeds in het jaar 1010 eenig schilderwerk van dien aard op nederlandschen bodem werd aangetroffen. In het midden der dertiende eeuw had de kerk van Sparendam een geschilderd glas [3]. Omstreeks 1377 schonk hertog Albrecht een schoon en groot glasvenster aan de karmelieten te Haarlem, dat in hun kerkkoor werd geplaatst [4]. In 1396 verkreeg de kerk van Velp van den hertog van Gelder een glas, met beelden en wapens beschilderd, en dergelijk gunstbewijs viel in 1410 en 1439 aan de kerken te Arnhem en Nijmegen te beurt [5]. Van Rudolf van Diepholt meldt men, dat hij vele kerken met schoone glazen begiftigde [6]. In de vijftiende eeuw waren het niet alleen vorsten en grooten, die de bedehuizen aldus versierden, maar ook gegoede burgers, die door hunne ijdelheid dikwerf aangedreven werden, om de afbeeldsels hunner afgestorven aanverwanten of hunne wapens op de glasvensters te doen

---

1) Zie Wackernagel, *Die deutsche glasmalerei*, Leipz. 1855, s. 18 ff.; Lübke, a. a. o. s. 189 ff. en van denzelfden auteur de belangrijke verh. *Ueber die alten glasgemälde der Schweiz*, Zür. 1866, s. 9 f.; vgl. Hefele, *Beiträge*, II, s. 252 f. Over de glasschilderkunst in België zie men De Reiffenberg in *Nouv. mém. de l'acad. de Brux.* VII. De voortbrengselen der kunst gedurende de laatste middeneeuwen in ons vaderland zijn verdwenen, maar worden eenigermate gekend uit onze stedebeschrijvingen en uit verstrooide berigten.

2) Bij Pertz, V, p. 778; zie ook Annal. Saxo, ald. VIII, p. 661.

3) Zie Meerman, a. w. III, bl. 114.

4) Joh. a Leid. *Chron. Belg.* p. 301.

5) Van Hasselt, *Geld. oudh.* I, bl. 88 vv.

6) Zie boven, II, 1, bl. 214.

afmalen, wat ergernis gaf aan de devoten [1]. In het midden der zestiende eeuw nam de kunst hier te lande eene hooge vlugt. De gebroeders Crabeth, Dingman en anderen verheerlijkten de kerken van Gouda [2], Amsterdam, Rijnsburg en andere plaatsen met glasschilderijen, die, voor zooverre zij overgebleven zijn, nog heden met dankbare bewondering door ons aanschouwd, maar hier niet besproken mogen worden, naardien zij buiten de grenzen van het tijdvak liggen, waartoe onze onderzoekingen behooren.

Terwijl het penseel zijne werken op kalk en glazen volbragt, schiep het ook zijne wonderen op het perkament van missalen, gradualen, antifonariën, evangeliariën, psalteriën en andere boeken, die door de klerken bij de koordienst werden gebruikt. De miniatuur-schilderkunst [3], die door onze iersche en angelsaxische geloofspredikers tegelijk met het christendom herwaarts gebragt werd [4], heeft waarschijnlijk in ons vaderland sinds de zevende eeuw onder kloosterlingen en geestelijken talrijke beoefenaars gehad. Welke hare lotgevallen en de gang harer ontwikkeling op onzen bodem waren, ligt nog in het duister [5]. Ongetwijfeld stond zij, daar onze vaderen hunne boeken voor een goed deel uit Rome, Engeland, Duitschland en Frankrijk verwierven en onder die boeken ook versierde voorkwamen, voortdurend onder vreemde invloeden, totdat zij hier, even als in België, in de veertiende en vijftiende eeuw een hoogen trap van

---

1) Zie *Vita dom. Joh. Hatten*, bij Dumbar, *Anal.* I, p. 195.

2) Over de oudere beschilderde glazen van Gouda vindt men eenige aanteekeningen bij Kram, *De goudsche glazen*, Gouda 1853, bl. 27 v.

3) De literatuur over de geschiedenis der miniatuur-schilderkunst werd opgegeven door Otte, a. a. o. passim.

4) Zie Dehaisnes, *De l'art chrétien en Flandre*, Douai 1860, p. 18 s. Eenige aanteekeningen over miniaturen, die in nederlandsche HSS. voorkomen, vindt men bij Waagen, *Kunstwerke und kunstler in England und Paris*, Berl. 1839, III, s. 264 ff. De meeste echter betreffen belgische kunstwerken.

5) De miniaturen, die in het beroemde HS. der evangeliën van Egmond voorkomen, zijn door Van Wijn, *Huiszitt. leven*, II, bl. 329 vv., bekend gemaakt.

volkomenheid bereikte en die wonderbaar fijne, uitvoerige en toch frissche, geestige voortbrengselen leverde, die door pracht van kleuren en edele teekening — getuige het reeds meermalen vermelde pontificale van St. Marie te Utrecht [1], waarvan de nederlandsche oorsprong, naar wij meenen, niet betwijfeld mag worden — nog heden oog en hart verblijden. In onze kloosterkronijken en andere schriften is niet zelden sprake van meer of min bekwame „verluchters" of illuminatoren [2]. Emo, de abt van Wittewierum in de eerste decenniën der dertiende eeuw, schreef en verluchtte boeken [3]. Hendrik Mande, die eerst te Windesheim, later te Beverwijk monnik was en omstreeks 1430 in hoogen ouderdom stierf, verwierf als man van het vak een goeden naam [4]. Dezelfde eer viel aan Godfried van Kempen te beurt, die op den St. Agnietenberg bij Zwol in 1399 professie deed en niet alleen miniaturen maar ook altaarstukken schilderde [5]. Onder de monniken van Windesheim waren vele goede copiïsten en ook vele vlijtige illuminatoren, Gozewijn Herc, Gerard van Vollenhove, Hendrik Wachtendonk, Hendrik van Kerpen en anderen [6]. Te Diepenveen schreef vóór 1450 eene non een latijnschen bijbel met miniaturen, die nog heden te Stralen bij Venlo bewaard wordt. Zij heette waarschijnlijk Lubbe Swaves en werd in 1418 ingekleed [7]. Devote broeders en zusters zagen aan „studeerboeken", die niet uitsluitend voor godsdienstoefening gebruikt werden, ongaarne veel kunst besteed, maar aan getijden- en koorboeken wijdde men zijne beste krachten [8]. Zoo deed men te Windesheim,

---

1) Zie boven, II, 1, bl. 257, 261 n. 2.
2) Zie over deze benaming Van Hasselt, *Geld. maandw.* I, bl. 381.
3) Mencon. *Chron.* p. 125, Matth. *Anal.* II, p. 125.
4) Joh. Busch, *Chron. Windes.* p. 454. Vgl. boven, II, 2, bl. 366.
5) Thom. a Kemp. *Chron. mont. s. Agn.* p. 26 s.
6) Zie *Overijss. alman.* 1845, bl. 92 vv. Vgl. boven II, 2, bl. 312 v.
7) Zie den append. op Matth. *Chron. duc. Brab.* p. 253 s. Vgl. boven, II, 2, bl. 211 n. 3, en *Annalen des hist. vereins für den Niederrhein*, Köln, 1861, IX, X, s. 308 f.
8) Zie boven, II, 2, bl. 321 n. 5.

in het nonnenconvent te Westeroijen [1] en in het klooster op den St. Agnietenberg. In laatstvermeld gesticht stierf in 1430 Thomas van Kampen, die een goed zanger was en schoone muziekboeken schreef; later werden er deswegen ook Hendrik Cremer, Gerard Wesep en vooral Jan Lent geprezen [2]. De banden der koorboeken werden niet zelden met edelgesteente en ivoren beeldwerk versierd [3], of ook met gouden en zilveren drijfwerk, zilveren sloten enz. In de domkerk te Utrecht bezat men prachtige koorboeken, onder andere een plenarius „met Simeon en het kindeke", die op feesttijden gebruikt en in den ordinarius der kapittelheeren aangeduid werden. In onze gemeenten, die onder Munster, Keulen en Luik ressorteerden, moesten de priesters, volgens synodale voorschriften van 1279, 1281 en 1287, toezien, dat het missale, wanneer men het niet bezigde, in een linnen doek of onder bedeksel bewaard werd [4].

Schilderijen op paneel of doek, die vermoedelijk sinds de invoering des christendoms in ons land onze kerkgebouwen opluisterden [5], werden in dit tijdvak, vooral nadat de olieverwen in gebruik gekomen waren, zeer vermenigvuldigd. In de vijftiende eeuw heerschten ook bij onze schilders de strenge stijl, de levendige kleurenpracht en de aan het miniatuurwerk ontleende uitvoerigheid, die den arbeid der toenmalige kunstenaars in België onderscheidden [6]. Van den aanvang der zestiende eeuw werden, inzonderheid door onzen bisschop Philips van Bourgondië, die uit Italië niet alleen antieke beelden met zich bragt, maar ook kunstenaars uit het zuiden herwaarts lokte [7], onze landgenooten met de voortbreng-

1) *Oudh. van Utr.* II, bl. 733.

2) *Chron. mont. s. Agn.* p. 59, 108, 141.

3) Zie Nijhoff, *Beschr. van een handschr. van het klooster Bethleh.*, uitgeg. door de kon. akad. van wetensch., Amst. 1857; Matth. *Anal.* I, p. 216; *Oudh. van Dev.* I, bl. 109.

4) Hartzheim, III, p. 646, 662, 690.

5) Zie boven I, bl. 385 s.

6) Zie het aangeh. werk van Dehaisnes, passim.

7) Ger. Noviom. *Vita Phil. Burg.* Matth. *Anal.* I, p. 152, 156, 186. In

selen van het italiaansch penseel bekend gemaakt, waaruit zich het verschijnsel laat verklaren, dat ook bij ons kleur en teekening een zachter karakter begonnen aan te nemen.

Sedert 1428 hing in het koor der Nieuwe-kerk te Delft eene groote schilderij, St. Christoffel voorstellende, een kunstwerk van den destijds beroemden Dirk den maler [1]. Altaarstukken, „door eene aanzienlijke maagd geschilderd, de voorouders van onze lieve vrouw vertoonende" en oudtijds wegens hunne schoonheid geprezen [2], werden in de Lieve-vrouwekerk en in die der minderbroeders te Kampen gezien [3]. In 1504 voorzag men de St. Laurens-kerk te Alkmaar met eenige goed geschilderde stukken, die tot heden bewaard en afbeeldingen van de werken van barmhartigheid zijn [4]. Omstreeks denzelfden tijd werd de kunstschat der abdijkerken van Aduard, Egmond en Rijnsburg met schilderijen vermeerderd [5]. In de St. Bavo-kerk te Haarlem zag men de pilaren met schilderijen van de twaalf apostelen, den Heiland en zijne moeder behangen [6]. In de Onze-lieve-vrouwekerk te Dordrecht bewonderde men eenige tafereelen, aan den kruistogt van graaf Willem en den h. Lodewijk ontleend [7], en in de Nieuwezijdskapel te Amsterdam een groot doek met goed geteekende figuren, die de geschiedenis der wonderhostie van dat bedehuis van vergetelheid bewaarden [8].

1510 had men ook te Dordrecht vruchten van italiaansche penseelkunst. Zie Schotel, a. w. bl. 17.

1) *Oudh. van Delfl.* b. 75.

2) Vermoedelijk stelden zij den zoogen. „boom van Jesse" voor, die in de vijftiende eeuw ook in de Buurkerk te Utrecht, op een muur geschilderd, ten toon gesteld was. Zie Janssen, in Van der Mondes *Tijdschr. Voorheen en thans*, 1846, bl. 141 vv. In 1490 had men ook in St. Bavo te Haarlem een „stam van Yesse, zierlic ghemaect". Van der Willigen, *Haarl. schilders*, bl. 51.

3) *Oudh. van Dev.* II, bl. 14.

4) Eyck, *Overzigt*, bl. 137.

5) Joh. a Leid. *Annal. Egmund.* p. 141; *Oudh. van Gron.* bl. 283; Schotel, *Abdij van Rijnsb.* bl. 19 vv.

6) *Oudh. van Kennemerl.* bl. 25.

7) Schotel, *Een keizerl. bezoek*, bl. 17.

8) Fragmenten van dit doek ontmoet men nog in genoemde kerk, en fraaije afbeeldsels in koper in *Amstredams eer ende opcomen door het h. sacrament des altaers*, Antw. 1639.

Doch genoeg om te doen zien, dat onze kunstenaars hunne stoffen evenzeer aan de gewijde oudheid ontleenden, als aan de middeneeuwsche legenden-wereld en historie. Tot onze meest gevierde mannen, die hun penseel in het laatst van dit tijdvak aan de opluistering onzer kerken wijdden, behoorden Albert van Oudewater, Hiëronymus van Aken of van 's Hertogenbosch, Dirk van Haarlem en Lukas van Leiden [1]. Waar dezen en anderen door hun talent de kerken en de eeredienst versierden, werden zij door beschaafde geloovigen openbare weldoeners geacht. Thomas a Kempis [2] herhaalde met geestdrift de leer der oude christenheid, „dat de schilderijen der heiligen de boeken der leeken zijn, die hun te zien geven, wat zij doen en waarnaar zij streven moeten".

Reliëfwerken van steen werden tot uitwendige, en waarschijnlijk ook tot inwendige versiering onzer kerken, reeds in de eerste eeuwen van dit tijdvak aangewend. De zoogenaamde St. Pieterssteen, die boven den westelijken ingang der abdijkerk van Egmond sedert de twaalfde eeuw ingemetseld was en, behalve eenige inscriptiën, de zwaar geschonden afbeeldingen van St. Pieter en de beide weldoeners der abdij, Dirk VI en zijne moeder Petronella, te zien geeft, is tot heden bewaard [3]. Eene voorstelling van duisteren aard aanschouwt men in den buitenmuur der St. Michielskerk te Zwol op een sterk afgesleten steen, die welligt tot de dagen van bisschop Bernulf behoort [4]. St. Maarten, de vier evangelisten, Christus en Maria, Jezus' geboorte enz. ziet men gebeiteld op den bekenden St. Maartenssteen in den toren te Bolsward, die aan de twaalfde eeuw toegeschreven wordt [5].

---

1) Zie over deze en andere kunstenaars van dien tijd de bekende werken van Immerzeel en Kram.

2) *Opera omn.* ed. I. p. 706.

3) Zie beschrijving en afbeelding bij Van Wijn, *Huiszitt. leven*, I, bl. 442, en *Kalender voor de prot.* 1856, bl. 154 vv. De steen berust in den tuin van het Trippenhuis te Amsterdam.

4) Zie Bethmann in den *Overijss. almanak*, 1841, bl. 125.

5) Zie Janssen in de *Vrije Fries*, V, bl. 277 vv.

Aan staande beelden binnen en buiten de bedehuizen heeft het onzen vaderen wel in geene eeuw van dit tijdvak ontbroken. Een steenen St. Jan baptist, die aan de elfde eeuw toegeschreven wordt en voormaals in de St. Janskerk te Utrecht geplaatst was, berust thans in het raadhuis daar ter stede[1]. In den aanvang der dertiende eeuw bezat de kapel van het nonnenconvent Jesse bij Groningen een Maria-beeld, dat volgens Cæsarius van Heisterbach „met engelachtige kunst gebeiteld" was en mirakelen deed[2]. Iets later verblijdde zich onze gravin Sofia in het bezit van drie Maria-beelden, die vroeger eigendom van hare moeder, de h. Elizabeth van Hongarije, waren geweest. Een van de drie schonk zij aan de veel besproken kerk van Halle in Brabant; een ander kwam aan de parochiekerk te 's Gravenzande. Beiden werden als wonderbeelden beroemd[3]. In de veertiende en vijftiende eeuw werden staande beelden van verschillenden aard in onze heiligdommen zoozeer vermenigvuldigd, dat wij van de zeer vele, die wij vermeld vinden, maar enkele mogen noemen. Nog vóór 1418 schonk de deken Everard Foek aan de St. Salvatorskerk te Utrecht een crucifix en veertien beelden van zilver, en daarenboven twee en veertig beelden van albast[4]. Voor de poort van den begijnhof te Delft stond St. Jan de evangelist op Patmos, in de kerk eene Maria met de zeven weeën en eene andere met de zeven blijdschappen, eene h. Anna, Maria Magdalena, Job, Paulus, Rochus, in de sacristie een kostbaar crucifix, een zilveren beeld van Maria enz[5]. Zilveren beelden van St. Bavo, St. Bastiaan, St. Nikolaas en St. Jan had men te Haarlem, Amsterdam en elders[6]. In de abdijkerk te Oostbroek zag men een van

---

1) Zie Eyck, *Overzigt*, bl. 74.
2) *Dial. mirac.* II, p. 65; zie boven, II, 2, bl. 24.
3) Joh. a Leid. *Chron. Belg.* p. 195; Heda, p. 206; *Bat. s.* II, bl. 179, 191; *Oudh. van Delft.* bl. 333.
4) Zie [Drakenborchs] *Aanhangsel*, bl. 121.
5) *Oudh. van Delft.* bl. 203 v.
6) *Oudh. van Kennemerl.* bl. 20; Wagenaar, *Amsterdam*, II, bl. 96.

hout gesneden St. Laurens, „met een keten geboeid" [1]. Beelden der twaalf apostelen, op consôles aan de pilaren gesteld, waren zeer gewoon, en nog gewoner Maria-beelden van verschillende stoffen, niet zelden midden in de kerken geplaatst.

Terwijl men naar den trant der ouden houten en steenen beelden met schitterende kleuren afzette, tooide men die van de moeder Gods gaarne met prachtige kleederen. In het laatst van de veertiende eeuw schonk de hertog van Gelder „onzer zoeter vrouwen beelde te Wichem", als teeken van dankbaarheid voor eene behaalde overwinning, eene el kostbare stof „tot een mantel". Iets later ontving ook „de zoete vrouw van Renkum" een mantel [2]. Maria, „de lieve vrouw van Jesse", in de Oudekerk te Delft, had eene rijke garde-robe tot hare beschikking, mantels van „rood gulden laken", met bont gevoerd, van wit damast met gouden bloemen, van blaauw fluweel enz. [3]. Dat deze wansmaak door het nationaliteitsgevoel somtijds tot grillen verleid werd, spreekt van zelf. De vromen van Hemlum in Gaasterland smukten de h. maagd met eene friesche kap [4]!

Uitermate talrijk waren in ons land de mirakelbeelden van Maria. Behalve de reeds genoemde, bezat men voorwerpen des bijgeloofs van dien aard in een van de crypten van St. Salvator te Utrecht, in de Oude- en Nieuwe-kerk te Delft, in de St. Janskerk te 's Hertogenbosch, de Onze-lieve-vrouwekerk te Amersfoort, te Aardenburg, te Lieve-vrouwe-polder op Walcheren, te Eindhoven, te IJsselstein, te Dordrecht te Aarle, te Schiedam enz. [5]. Op of in de nabijheid dier wonder

---

1) *Oudh. van Utr.* I, bl. 593.

2) Van Hasselt, *Geld. maandw.* II, bl. 3, 37.

3) *Oudh. van Delfl.* bl. 60.

4) *Oudh. van Vriesl.* I, bl. 498.

5) Zie *Oudh. van Utr.* I, bl. 180; *van Delfl.* bl. 8 vv. Hezenmans a. w. bl. 40 v.; Van Bemmel, *Beschr. van Amersf.* I, bl. 130 v.; Janssen en Van Dale, *Bijdragen tot de oudheidk. van Zeeuwsch-Vlaanderen*, IV, bl. 390; Foppens, *Hist. episc. Sylv.* p. 163, 311; *Oudh. van Utr.* II, bl. 250, *van Zuid-holl.* bl. 72; Van der Aa, *Geogr. woordenb.* I, bl. 31; Boitet, *Beschr. van Delft*, bl. 219 vv.; mijn *Joh. Brugman*, II, bl. 109.

beelden zag men, gelijk voormaals in de tempels der Grieken en Romeinen en die der oude christenheid, doorgaans votiefgaven ten toon gesteld, bewijzen van erkentelijkheid van geloovigen, die zich door de h. maagd beweldadigd achtten: oogen, ooren, handen, voeten enz. van was, goud of zilver, afbeeldsels van ligchaamsdeelen die na krankheid genezen waren, of „figuren van half verbrande huizen, gestrande schepen" en andere voorwerpen [1].

Hadden onze vaderen overvloed van beeldwerken binnen hunne heiligdommen, ook in de nabijheid der kerken, op hunne straten en pleinen bragten zij heiligenbeelden aan of groepen, die tafereelen uit de gewijde geschiedenis of legenden vormden. Beelden van St. Nikolaas en Christoffel, heiligen die als beschermers van schippers en zeelieden in hooge eer stonden [2], zag men gaarne in de gevels der woonhuizen of bij de veren onzer rivieren geplaatst. Beelden van de h. Sura waren te Dordrecht hier en daar ten toon gesteld [3]. Bij eene der kerken te 's Gravenhage zag men een calvarie-berg, zooals nog heden op vele plaatsen van Duitschland en België voorstellingen van den kruisberg op groote schaal voorkomen [4]. De „calvarie-berg met het heilig graf" te Kuilenburg schijnt binnen eene kloosterkerk aangebragt geweest te zijn [5]. Vermoedelijk had men in vele steden en dorpen ook zoogenaamde statiën, beeldgroepen die zeven tooneelen uit de passie des Heeren vertegenwoordigden, waarbij de geloovigen gaarne in gebeden verwijlden [6]. Ook in de cellen van monniken en nonnen en

---

1) *Oudh. van Amstell.* bl. 143 v. Zie over de votiefgaven of ἐκτυπώματα, die de oude christenen in navolging der heidenen in de kerken bragten, mijne *Gesch. van het kerkel. leven*, II, bl. 53. Vgl. Buddingh, *Mirakelgeloof in de Nederl.*, 's Gravenh. 1845, bl. 116, en Honig, *Histor. studiën*, Zaandijk 1866, I, bl. 95 v.

2) Zie de belangrijke schriften van Verwijs, *Sinterklaas*, 's Gravenh. 1863, en van Van Heukelum, *Van s. Cristoffels beelden*, Utr. 1865.

3) Zie mijn *Joh. Brugman*, II, bl. 103.

4) *Haagsche mededeel.* I, bl. 298; vgl. Otte, a. a. o. s. 250.

5) Voet, *Beschr. van Culemborg*, bl. 484.

6) Zie Alt, *Die heiligenbilder*, Berl. 1845, s. 126 f.; Otte, s. 258 f.

in de woningen der vrome burgerij ontbrak het niet aan beelden van Maria, „het kind Jezus met de vogelkijns", Jezus in de kribbe enz., kunstwerken op kleine schaal, die meerendeels in pijpaarden vormen van dezelfde stof gegoten of gekneed waren [1].

Voorwerpen van innige belangstelling voor onze vaderen bleven voortdurend de stal te Bethlehem en het h. graf te Jeruzalem. Die de bedevaart naar het oosten niet mogten maken, wenschten vergoeding voor het gemis van dit voorregt, en van daar menigvuldige nabootsingen van die voorwerpen in verschillende gestalten en van verschillende stoffen. Nadat St. Franciscus tot zijne stichting zich in een woud een „Bethlehem" had laten bouwen, waarin eene kribbe vol hooi, de os en de ezel [2], hebben zijne minderbroeders de vereering van den stal waarschijnlijk heinde en ver verbreid. Omstreeks 1370 bezat men er eene afbeelding van in eene kapel te Roermond [3]. In 1502 verkreeg de Nieuwe-kerk te Delft een „in hout gesneden Bethlehem", dat men „naar oude gewoonte van kerstmis tot lichtmisse bezijde het hoogkoor plaatste" [4]. Bisschop David van Bourgondië schonk aan de domkerk te Utrecht „eene kribbe des Heeren van zuiver goud, die men Bethlehem noemde" [5]. Eene afbeelding van het h. graf te Jeruzalem bewonderden de monniken van Egmond reeds in de elfde eeuw. Zij kwam in een perkamenten koorboek voor [6]. Te Utrecht had men omstreeks 1400 de Jeruzalemska-

---

Welligt heeft de steeg te Amsterdam, die „het gebed zonder end" heet, en in wier nabijheid voormaals het St. Clara-klooster lag, haren naam van de statiën verkregen.

1) Zie mijne berigten in den *Kalender voor protest.* 1858, bl. 95 vv. Een klein pijpaarden beeldje, het kind in de kribbe voorstellende en vóór eenige jaren te Noordwijkerhout opgegraven, is thans in mijn bezit. Een vorm van pijpaard voor Maria-beeldjes wordt in het museum van het oudheidk. genootschap te Amsterdam bewaard. Het werd vóór eenige jaren te Utrecht opgegraven.

2) Zie Hase, *Franz von Assisi*, Leipz. 1856, s. 79.

3) Zie Knippenbergh, *Hist. eccl. Geldr.* p. 102.

4) *Oudh. van Delft.* bl. 102.

5) Heda, p. 294. Zie de oude en uitvoerige beschrijv. van dit stuk in van der Mondes *Tijdschr.* 1839, bl. 376 vv.

6) Zie den *Catalogus* bij Van Wijn, *Huisz. leven*, I, bl. 321.

pel, waarin men het graf nagemaakt had [1]. Dergelijke nabootsingen waren ook elders te zien, in St. Bavo te Haarlem, in Vrouwen-klooster bij de Bilt, op den begijnhof te Delft, in de Jeruzalemskapel te Gouda, de Oudezijdskapel te Amsterdam, enz. [2]. In de Onze-lievevrouwe-kerk te Dordrecht vindt men in de zoogenaamde munterskapel op de binnenzijde der deur een h. graf van ingelegd houtwerk, thans zwaar beschadigd. Het vertoont de kleine grafkapel, die men nog heden te Jeruzalem in de beroemde kerk van keizer Konstantijn ziet. Waar de devotie de rustplaats des Heeren in eere hield, zag men ook gaarne de werktuigen der passie afgebeeld, de spons, de nagelen, den hamer enz. In steen gebeiteld komen zij nog heden voor boven de deur eener kapel aan de noord-oostelijke zijde der Nieuwe-kerk te Amsterdam, en vermoedelijk ook elders. Te Delft werden zij op sacramentsdag in de processie omgedragen [3].

Geen geringe luister werd aan de kerken onzer voorgeslachten door hunne grafmonumenten bijgezet. Terwijl armen en kleine burgers de graven hunner dooden op de kerkhoven doorgaans met een eenvoudig houten kruis vereerden [4], plaatste men op die van aanzienlijke of hooggewaardeerde afgestorvenen niet zelden kunstig bewerkte en kostbare gedenkteekenen. De oudste praalgraven in ons land, die in de crypten van St. Salvator te Utrecht voorkwamen, in de abdijkerken van Egmond, Rijnsburg, Aduard en in andere bedehuizen, zijn meestal spoorloos verdwenen. Van de latere middeneeuwen, de veertiende en vijftiende, zijn echter zóó vele bewaard of door beschrijvingen min of meer bekend, dat wij hier alleen van enkele melding zullen maken. In de hofkapel te 's Gravenhage en in de Klooster-kerk aldaar bewonderde men de monumenten van Jacoba van Beijeren en

1) Joh. Busch, *Chron. Windes.* p. 196.

2) Zie Van der Willigen, *Haarl. schilders*, bl. 47; *Oudh. van Utr.* I, bl. 591, *van Delft.* bl. 205; *Nederl. archief*, VII, bl. 141 vv.; Wagenaar, *Amsterdam*, II, bl. 126.

3) Zie Wijbrands in den *Kalender voor prot.* 1861, bl. 144 v.

4) Zie *Dietsche warande*, 1855, bl. 218.

Margaretha, hertog Albrechts gemalin [1]; in de abdijkerk van St. Servaas te Utrecht de prachtige tombe van den wijbisschop van Jan van Arkel, Boudewijn van Starkenborch [2], en in de domkerk aldaar, ter regterzijde van het koor, die van bisschop Frederik van Blankenheim [3]. De monumenten van Jan van Polanen en latere edelen in de kerk van Breda worden nog in eere gehouden [4], en zoo ook het onlangs gerestaureerde van Gijsbrecht en Arnold van IJsselstein met hunne echtgenooten, in de kerk van IJsselstein [5]. Kunstrijke en kostbare tomben droegen niet zelden de levensgroote beelden der afgestorvenen; meer eenvoudige waren sarcofagen, ledig boven de graven gesteld en met opschriften voorzien, gelijk het monument voor den zwolschen schoolrector Johannes Cele, in de kloosterkerk te Windesheim [6]. Grafzerken van metaal waren sinds de veertiende eeuw niet zeldzaam en soms met voortreffelijk graveerwerk versierd [7]. De steenen grafzerk van Lidwina te Schiedam, thans onzigtbaar gemaakt, wordt opgeluisterd door de beeldtenis der heilige [8], en eveneens de zerk der echtgenoot van den bouwmeester der St. Janskerk te 's Hertogenbosch [9]. In de kerk van den Briel ziet men een blaauwe grafzerk, waarop een groot kruis in zeer hoog reliëf is gebeiteld [10].

---

1) Zie De Riemer, *Beschr. van 's Gravenh.* I, bl. 269 vv. en *Overijss. almanak*, 1844, bl. 11 vv.

2) Suffr. Petri ad Bekam, p. 145.

3) *Chron. magn. Belg.* ed. Pistor. p. 342; Burman, *Jaarb.* I, bl. 279.

4) Zie beschrijving en afbeeldingen bij Van Goor, *Beschr. van Breda*, bl. 80 vv.

5) Zie De Geer, *Bijdragen tot de gesch. van Utrecht*, bl. 182, en de fotografie ald.

6) Zie Joh. Busch, *Chron. Wind.* p. 628.

7) Zie Blommaert, *Nederl. begravingswijze*, Gent 1857, bl. 21 v., en de afbeeldingen der schoone goudsche grafplaten bij Van der Kellen, a. w. 2e ser. Pl. 38, 38a. Men herinnere zich ook de metalen grafzerk van Catharina van Bourbon († 1469) naast hare tombe in de St. Stevenskerk te Nijmegen.

8) Zie mijn *Joh. Brugman*, II, bl. 129, en de afbeelding ald.

9) *Katholiek*, 1853, bl. 302.

10) Deze zerk mag vergeleken worden met die op Pl. 62 bij Cutts, *Sepulcral slabs and crosses*, Lond. 1849.

Bij de graven van aanzienlijken werden hunne wapens en wapenschilden opgehangen, een gebruik dat, volgens sommiger bewering, het eerst door onzen bisschop Jan van Arkel, bij het graf zijns broeders te Utrecht, zal toegepast zijn [1], maar welligt ook hier te lande ouder was. Behalve de banieren en vaandels der edelen zag men in vele kerken ook andere ten toon gesteld. In 1428 hingen de Utrechtenaren eenige veroverde vaandels in de domkerk op; in de Buurkerk werd hunne stadsbanier bewaard, gelijk die der Amsterdammers sedert 1342 in de Oude-kerk hunner stad [2]. De mannen van Delft, die God door de vervolging der husiten meenden gediend te hebben, plaatsten hun vaandel in de Oude-kerk aldaar [3].

Uit vroegere mededeelingen is het den lezer reeds gebleken, dat onze kerken ook hare opschriften hadden. Grafschriften in proza en verzen, in het latijn en in de moedertaal waren natuurlijk het menigvuldigst [4], maar ook andere kwamen voor: inscriptiën, die op den bouw en de herstellingen der bedehuizen betrekking hadden, of op geschiedkundige bijzonderheden aangaande de gemeenten, die zich van die bedehuizen bedienden, branden, hongersnood, dure tijden enz. [5], waarvan men den indruk bij de tijdgenooten wenschte te bewaren of de herinnering aan de nageslachten over te leveren, en daarenboven opschriften, die gebeden bevatten of godsdienstige vermaningen voor de bezoekers des heiligdoms.

---

1) Buchelius ad Hedam, p. 253; Burman, a. w. I, bl. 279; vgl. Otte, a. a. o. s. 238.

2) Burman, a. w. I, bl. 364; Matth. *Fund.* p. 168, *Anal.* I, p. 419; Ter Gouw, *Studiën over wapen- en zegelkunde*, Amst. 1865, bl. 29 v.

3) Zie boven, bl. 123.

4) Zie boven, II, 2, bl. 352 v. 414. Op grafzerken van de vijftiende eeuw ziet men soms de letters O. P. A. (ora pro anima)).

5) Men zie b. v. de opschriften op hout en steen, die nog heden in de Onze-lieve-vrouwekerk te Dordrecht voorkomen, en een op koper uit dezelfde kerk, een brand en de bewaring van een ciborium vermeldende, die thans in bezit van de gemeente der Jansenisten aldaar is. Vele inscriptiën van allerlei aard, op kerken, bij beelden enz. vindt men in de *Kerkel. oudhed.* van Van Heussen en Van Rijn, bij Matth. *Fund. eccles.* en bij and.

Van laatstgenoemde zijn de oudste, die ons bekend werden, de inscriptie op den St. Pieterssteen der abdij van Egmond, en de onvoltooide op de deurposten van een der ingangen van de vroeger vermelde kerk te Nederhorst ten Berg, die beiden aan de twaalfde eeuw schijnen toe te behooren. De eerstgenoemde vraagt St. Pieter, „den deurwachter des hemels", om zijne vriendelijke tusschenkomst voor de binnentredende geloovigen bij „den koning der hemelingen"[1]; de laatstgenoemde wekt den kerkbezoeker op, te bidden voor het heil van zekere Elburg, die waarschijnlijk stichtster of weldoenster der kerk is geweest[2].

Daar de kerken onzer voorvaderen, met alles wat haar toebehoorde, gewijde voorwerpen waren, gewijd door het ceremoniëel der geestelijken, wanneer zij in gebruik genomen werden, en nogmaals gewijd door dat gebruik zelf, is het duidelijk, dat de kerkelijke verordeningen en de openbare meening eerbied voor haar eischten. Men zou zich echter bedriegen, zoo men stelde, dat aan dien eisch overal en te allen tijde werd voldaan. Het volk, de klerken en zelfs de bouwlieden of kunstenaars, die onze middeneeuwsche bedehuizen optrokken en versierden, schoten hierin niet zelden te kort. In 1295 moest de magistraat van Middelburg in overleg met den bisschop van Utrecht maatregelen nemen tot wering van heiligschennis en grove ongeregtigheden, waardoor de Westmunster-kerk aldaar en haar kerkhof ont-

---

1) Zie *Kalender voor de prot.* 1856, bl. 156.

2) Door voorbij te zien, dat Elburg een in de middeneeuwen hier te lande evenzeer als in Duitschland gangbare vrouwennaam was, en door ongelukkig aan de stad Elburg te denken, is men er toe gekomen, deze inscriptie op de zonderlingste wijze te mishandelen. Zie daarvan proeven in het *Nederl. archief*, VIII, bl. 433, en in Nijhoffs *Bijdragen*, Nieuwe reeks, I, bl. 308 vv. Het vreemde, dat aan het opschrift valt op te merken, is dat het onvoltooid gelaten werd. Het luidt aldus: QUI PETIT HANC AULAM PETAT ELBURGAM FORE SALVAM ET PER EAM NULLUS INTRET N..... Kunnen de weggelaten woorden niet deze geweest zijn: NISI PRO ANIMA SUA (SUA voor EIUS volgens toenmalig spraakgebruik) OBET, of dergelijke? Aula in middeneeuwsch latijn = ecclesia, basilica, navis ecclesiæ. Zie Du Cange in v.

wijd werden [1]. In een brief van bisschop Arnold van Hoorn, in 1376 aan die van Leiden geschreven, is spraak van de wanordelijkheden, die te dier stede in de kerken te dikwerf gepleegd werden, vooral door lieden die van het asylregt gebruik maakten. Zij braken de banken af om er vuren van te stoken; zij dobbelden, krakeelden en pleegden ontucht met dartele deernen [2]. Het schenden van de heiligen-beelden en het plaveisel in de Lievevrouwekerk te Dordrecht was niet zeldzaam [3]. In de Oude-kerk te Amsterdam, onder den toren en binnen het heiligdom, stalden kooplieden hunne kramerijen, boeken, schilderijen enz. uit, wat door de regering verboden werd; op het kerkhof graasden runderen en varkens [4]. Te Delft moest men het houden van herbergen bij de kerken weren; te Utrecht deed de raad in 1403 strafbepalingen afkondigen tegen „de lichte wiven", die 's nachts op de kerkhoven hare rampzalige nering dreven [5]. Zelfs onder het zingen der mis wist men zich niet altijd welvoegelijk te gedragen. Dat pastoors en leeken tengevolge van het oneerbiedig bedrijf van laatstgenoemden somtijds onder de dienst met elkander handgemeen werden en „groot confuys" in de kerken maakten, terwijl wijkwast en vuisten slagen uitdeelden [6], willen wij niet in rekening brengen, daar men dergelijke voorvallen geïsoleerde verschijnselen heeft te achten; maar van meer beteekenis is de klagt van den dichter der „bediedenisse van der missen", dat vrouwen en mannen van zijn tijd blijken plagten te geven van gemis van aandacht en ernst bij de godsdienstoefening, daar zij vaak met elkander luide snapten en „keven" [7].

---

1) Zie Van den Bergh, *Register van Holl. en Zeeuwsche oorkonden*, bl. 129.

2) Zie den brief in *Bat. s.* II, bl. 369.

3) Zie Schotel, a. w. bl. 28.

4) Wagenaar, *Amsterdam*, II, bl. 94.

5) Boitet, *Beschr. van Delft*, bl. 410; Matth. *Manuduct. ad ius canon.* p. 174.

6) Zie Van Hasselt, *Geld. oudhed.* I, bl. 495.

7) Zie *Nieuwe reeks der werk. van de Maatsch. van Letterk.* VII, 1e stuk, bl. 13, en boven, II, 2, bl. 404.

Ontbrak het der volksmenigte, blijkens het medegedeelde, te dikwerf aan eerbied voor de huizen der openbare eeredienst, ook onze wereldlijke en kerkelijke overheden bleven hierin niet zelden in gebreke. Op last der magistraten werden op vele plaatsen in de kerken op zon- en feestdagen keuren afgelezen en bekendmakingen gedaan, die met de godsdienst niets gemeen hadden, en de raadsleden en gilden van Utrecht vonden er in de vijftiende eeuw nog behagen in, op de kerkhoven of zelfs in de Buurkerk hunner stad hunne vergaderingen te houden, hoewel bisschop Guy van Avesnes dit reeds in 1310 bij synodale verordening verboden had [1]. Maar veel erger maakten het onze geestelijken. Dat sommige jagtlustige domheeren het waagden met valken op de vuist en honden achter zich in de kathedraal te verschijnen, leert het verbod van deze zonde in de statuten van hun kapittel, en dat ook de adellijke nonnen van Leeuwenhorst om hetzelfde vergrijp tegen haar heiligdom bestraft moesten worden, is maar al te zeer bekend [2]. De bisschoppen van Utrecht zagen er niets onbetamelijks in, bij feestelijke gelegenheden in de St. Salvatorskerk vrolijke maaltijden te doen aanrigten [3]. In de kerken van St. Nikolaas en St. Geertruide te Utrecht waren de klerken gewoon, op de jaarlijksche bede- of kruisdagen (dies rogationum) zich aan allerlei onvoegzame handelingen over te geven. „Zij wierpen de een den ander van plaats tot plaats, stootten en sloegen elkander". Bisschop Jan van Arkel noemde het in 1353 „een oud gebruik" — wat mag het wel beteekend hebben? — maar zijn eerbied voor het oude verhinderde hem niet, het scherpelijk te verbieden [4].

---

1) Zie Lat. *Bat. s.* I p. 176; Matth. *De nobil.* p. 733 s.; Van Hasselt, *Arnh. oudhed.* I, bl. 93.

2 Zie boven, II, 1, bl. 302; Römer, *Kloosters en abdijen van Holl. en Zeel.* I, bl. 300.

3) Van die maaltijden is soms spraak in de onuitgeg. *Statuta eccl. Traiect.* en de ordinariën van den dom en St. Salvator. Zie ook boven, II, 1, bl. 268 n. 4.

4) Zie het synodaal-besluit in Lat. *Bat. s.* p. 194. Dat grove wanor-

Van gansch andere natuur dan de zonden, die geestelijken, en leeken van andere standen jegens hunne heiligdommen begingen, waren die waaraan onze kunstenaars bij hun arbeid voor de kerken zich somtijds schuldig maakten. Wij denken hier aan die grillige, niet zelden obscoene voorstellingen, die beeldhouwers en miniatuurschilders op draagsteenen en op klepbanken van gestoelten, op de bladen van koorboeken enz. durfden aanbrengen [1]. Het moge waar wezen, dat in menig beeld van die soort noch humor noch satyre schuilt, maar integendeel de hooge ernst eener symboliek, die zedelijke en godsdienstige gedachten in den aanschouwer wilde opwekken, het is tevens waar, dat die symboliek vaak verachtelijke vormen bezigde, die slechts door eene ligtzinnige of onreine fantasie konden gekozen worden, en die hare eigene bedoelingen noodzakelijk moesten tegenwerken. Als het een houtsnijder opgedragen was, de klepbanken van een koorgestoelte met consôles te voorzien, wier ornament den kanoniken afkeer van de zeven hoofdzonden zoude inboezemen, wat anders dan gebrek aan smaak en zedelijk gevoel kon hem er toe brengen, b. v. de gevolgen van onmatigheid en wellust in de meest grove en naakte gestalten voor te stellen? Wat noodzaakte hem toch juist die vormen aan te wenden, en dat nog wel in het heilige der heiligen van de kerk, in de nabijheid van hoogaltaar en sacramentshuis? Beeldwerken van dien vuilen aard, die symbolischen zin schijnen te hebben, komen voor in de Onze-lieve-vrouwekerk te Dordrecht en, naar men zegt, ook in de parochiekerk van Bolsward [2]. Of de consôles op de koorbanken van de Oude-kerk te Amsterdam meer dan uit-

---

delijkheden op de kruisdagen vroeger in het Luiksche gewoon waren, ziet men uit een synodaal-besluit, dat in 1287 van Luik werd uitgevaardigd, bij Hartzheim, III, p. 695. Vgl. beneden, Hoofdst. XVIII, § 4.

1) Zie Kist over *Het humoristiesch karakter der christ. kunst*, in het *Nederl. archief*, IV, bl. 369 vv., VI, bl. 476 vv.

2) Zie Kist, t. a. pl. IV, bl. 390.

spattingen eener verwilderde verbeeldingskracht vertoonen, laten wij aan anderen ter beoordeeling. Het beeld aldaar, waarin men eene kat meent te zien, „die, met een miskleed omhangen, in den bijbel leest of predikt" [1], is in ons oog te onduidelijk, dan dat wij aan die opvatting ons zegel durven hechten; een ander, voorstellende „een half ontkleed persoon, uit wiens partes posteriores eene vrouw bezig is een lint of doek op een haspel te winden" [2], is almede duister, maar in allen gevalle onuitsprekelijk walgelijk. Of de beoefenaars der middeneeuwsche symboliek eenige bruikbare gedachte kunnen aanwijzen in het kapiteel van een pilaar, dat in de Lebuïnus-kerk te Deventer wordt gezien, het beeld dragende van een monnik, wiens hand vruchteloos naar een rot grijpt, die eene hostie uit het ciborium rooft [3], is ons onbekend. Satyre, ofschoon gansch geen fijne of van zeldzame vinding, meenen wij te ontmoeten in het bij herhaling genoemde pontificale der St. Marie-kerk te Utrecht [4]. Onder de miniaturen, waarmede dit HS. versierd is — men herinnere zich, dat het gebruikt werd door onzen bisschop of zijn suffragaan, wanneer hij in genoemde kerk eenige diensten had te verrigten — treft men twee aan, wier wonderbare schoonheid van kleur en teekening ons niet mogen doen voorbijzien, waar zij geplaatst werden. Boven de formulieren, die de prelaat te gebruiken had, wanneer hij priestergewaden en kerkornaat wijdde, heeft de kunstenaar een pronkenden paauw gesteld, en bij de formulieren, die voor het opheffen van het interdict van eene kerk en een kerkhof te pas kwamen — men weet, dat die opheffing den pa-

---

1) Zie Kist, t. a. pl. De meeste consôles van de amsterdamsche koorbanken werden door den heer D. D. Buchler voor prof. Kist in teekening gebragt. Die teekeningen berusten thans in het museum van het oudheidk. genootschap onzer hoofdstad.

2) Kist, t. a. pl.

3) Zie Kist, t. a. pl. Men vindt dit kapiteel thans in de crypt der genoemde kerk, maar niet in ongeschonden staat.

4) Zie boven, II, 1, bl. 257 vv.

rochianen doorgaans een schat van penningen kostte — schilderde hij met de meest mogelijke naïveteit **een man, die met een schaar een schaap scheert!**

Tegenover de velen onder onze voorvaderen, die op verschillende wijzen toonden, dat zij kleine achting voor de heiligdommen hunner godsdienst hadden, stonden, vooral in de veertiende en vijftiende eeuw, de devoten, wier harten warm klopten voor hunne tempels en alles wat er aan toebehoorde, omdat zij bij ervaring wisten, dat aan een eerbiedig gebruik van „het huis des Heeren" een groote zegen verbonden was. Wat Thomas a Kempis dienaangaande schreef, spiegelt ons ongetwijfeld de overtuigingen af van zijne talrijke geestverwanten: „wij hebben alle heilige plaatsen in eere te houden, omdat den vrome daar vele weldaden te beurt vallen. Die er in ootmoed van wege zijne zonden bidt, heeft vergiffenis; de regtvaardige, die er dank betaalt, verdient genade. De zuchtende arme verkrijgt er aalmoezen, de medelijdende rijke Gods barmhartigheid. Daar offert de priester Gode het offer, dat waardiger is dan alle andere, terwijl hij voor zich en voor velen bidt en knielt, en die er de mis hoort, wordt vaak bewogen, tot schreijens toe verteederd. Daar gedenkt de devote bidder bij de mis aan Christus' heilig lijden. Daar gewordt den zwerver, die land en water zal bereizen, een zegen, en den trouwen vriend Jezus Christus verwerft hij zich ten goeden gids. Die tot den arbeid des daags zal gaan, wint er van God versterking, de droeve vertroosting, de bevreesde vertrouwen. Die in verzoeking verkeert, vindt er behoud, de bekommerde raad, de gebrekkige hulp. Daarom is het goed het huis des Heeren in te treden, de mis te hooren, het kerkhof om te gaan, de heilige plaatsen en altaren te versieren, de relieken te bewaren, de beelden der heiligen te eeren (honorare), boven alle heiligen het sacrament van Christus ootmoedig te aanbidden (adorare), de hooge dingen niet te onderzoeken, de geheimenissen nederig aan te nemen, het onbegrijpelijke Gode over te laten; want de waarheid bedriegt niemand en de almag-

tige God vermag alles" [1]. Waar de godsdienstzin op echt middeneeuwsche wijze aldus gestemd was, kon hij tot opluistering der kerkgebouwen niet traag zijn, ja er toe komen tot hunne versiering zelfs meer te doen dan nuttig was. Dat dit laatste ook in ons vaderland te dikwerf plaats had, en zulks nog uit andere oorzaken dan vromen ijver en devote oogmerken, schijnt de overtuiging van sommige der edelste en verstandigste tijdgenooten geweest te zijn. Geert Groote schreef, gelijk wij gezien hebben, een tractaat „tegen den toren der utrechtsche domkerk", vermoedelijk omdat dit kostbaar werk in zijn oog een teeken van trots en ijdelheid bij bisschop en prelaten was [2]. Dionysius de karthuiser hief weemoedige klagten aan over de weelde, die de kanoniken onzer kapittelen alom in hunne bouwwerken ten toon spreidden, en beschuldigde hen, dat zij aan de armen van Christus onthielden, wat zij met overdadige hand aan hunne fabriekkamers toebragten [3]. De onbekende, wiens synodale rede wij vroeger vermeldden, maakte een scherpen uitval tegen de priesters, die de eeredienst uit onreine bedoelingen en wereldzin met menigte van ceremoniën overlaadden en hunne zedelijke armoede onder pompeuse vertooning poogden te verbergen [4].

---

1) Thom. a Kemp. *Op. omn.* ed. I. p. 142.
2) Zie boven, II, 2, bl. 362.
3) Dion. Carth. *De vita canonic.* onder de *Opera min.* ed. Blomevennæ I, fol. 468.
4) Zie boven, II, 1, bl. 363 n. 2.

HOOFDSTUK XVIII.

De heilige tijden der openbare eeredienst.

---

§ 1.

Christus-feesten.

Tengevolge van de algemeene ontwikkeling der openbare eeredienst gedurende dit tijdvak en bij de vereenzelviging van den cultus met de godsdienst, waaraan zich de christenheid alom schuldig maakte, moesten hare heilige tijden zich noodzakelijk vermeerderen. Die vermeerdering ging uit òf van pausen, aartsbisschoppen en bisschoppen, als zij aan de katholieke kerk, hunne kerkprovinciën en dioecesen de onderhouding van nieuwe feesten voorschreven, òf van invloedrijke individuën en de volksmenigte, die uit eigen beweging, uit liefde voor zeker leerstuk of voor eenigen heilige, ter eere van dat leerstuk of dien heilige afzonderlijke kerkdiensten stichtten. Waar het getal der feesten steeds aanwies en hunne invoering en verbreiding, gelijk niet zelden het geval was, een werk van tijd was, kon de kalender, waarvan de vaststelling nog in 1512 doôr een landgenoot, Paulus van Middelburg, aan een lateraan-concilie te Rome vruchteloos aanbevolen werd [1], kwalijk onveranderlijk en overal dezelfde zijn, en van daar onregelmatigheden in de feestviering en verscheidenheden, die in verschillende deelen der kerk, ook in de onze, in het kerkelijk leven stoorenis aanbragten. Tot wering van dit kwaad gebruikten de bisschoppen niet zelden hunne dioecesaan-synoden. Zij lieten de vraag, welke feesten in hunne bisdommen al of niet gevierd zouden worden, door de vergaderde klerken in behandeling nemen en hun besluit dienaangaande

---

1) Zie Binterim, *Denkwürdigk.* V, 1, s. 28.

bekend maken. Zóó deden in 1287 en in 1307 de kerkvoogden van Luik en Keulen [1], en in 1346 onze Jan van Arkel. In de lente van laatstgenoemd jaar zag men op de deuren van de domkerk te Utrecht eenige bladen gehecht, waaruit klerken en leeken zich onderrigten konden aangaande hetgeen in de laatste kerkvergadering te hunner stede vastgesteld was. Op het slot van den synodaal-brief klaagde de energieke bisschop over de ongelijkvormigheid, die er ten aanzien van het onderhouden der feestdagen bij zijne geestelijke onderzaten bestond, en over eenige schandalen en scheuringen (scandala et schismata), die daaruit voortgesproten waren. Hij verklaarde zijn voornemen om, daar „allen één God, één geloof, één doop en ééne kerk" hadden, zulke ergernissen te weren, en maakte eene lijst openbaar van alle Christus-, Maria- en heiligen-feesten, die men voortaan, „van alle knechtelijke dienst en arbeid rustende", alom in de gemeenten met devotie had te vieren. Hebben ernstige geestelijken en leeken van dien tijd, die in de kerkzaken gaarne orde zagen heerschen, zich in het verschijnen van die lijst vermoedelijk verheugd, ofschoon sommigen welligt hare lengte bedenkelijk achtten, ons zal zij, met andere documenten der oudheid, ten gids wezen bij ons overzigt van de kerkelijke feesttijden en feestviering onzer middeneeuwsche voorgeslachten [2].

---

1) Zie de besluiten van Luik en Keulen bij Hartzheim, III, p. 699, IV, p. 107.

2) Men vindt den synodaal-brief van Jan van Arkel in Lat. *Bat. s.* I, p. 190, en bij Hartzheim, IV, p. 350. Bij mijne mededeelingen aangaande de feestviering door klerken en leeken gebruikte ik de reeds dikwerf vermelde ordinariën van den dom en de St. Salvatorskerk te Utrecht (zie boven, II, 1, bl. 298 n. 2), dien van St. Lebuïnus te Deventer (zie Dumbar, *Kerkel. en wereltl. Dev.* I, bl. 279 vv.) en daarenboven dien van de windesheimer-congregatie, zooals hij in 1521 te Deventer bij Alb. Pafraed gedrukt werd. Verder dienden mij het *Pontificale* van St. Marie (zie boven, bl. 205); het in 1515 ten behoeve van de utrechtsche dioecese gedrukte *Missale Traiectense completissimum, impressore Wolffgango Hopylio, in urbe Paris.*, waarvan mij een kostbaar perkamenten exemplaar met fraaije, gekleurde houtsneden uit de universiteitsbibl. te Utr. werd toegezonden (Hopijl bezorgde reeds in 1497 te Parijs een utrechtsch missale — zie Hain, III, p. 445 — en was een landgenoot, die de uitgave „amore

Terwijl de luiksche en keulsche feestlijsten van 1287 en 1307 met 1 Januarij, den gedenkdag van 's Heeren besnijding, aanvangen, wordt op die van Jan van Arkel het eerst de kerstdag (dies natalis Domini, kersdach, kerstmisse) genoemd. De ordelievende prelaat volgde daarin de voorschriften van zijn metropolitaan te Keulen en van een zijner voorgangers, Guy van Avesne, die in 1310 bepaald hadden, dat men het jaar niet met paschen of den 1n Januarij, maar met kerstdag zou beginnen [1]. Van de vier zondagen vóór het feest, die de adventstijd in zich besloot, spreekt de lijst niet, naardien het, destijds althans, genoegzaam bekend was, dat deze den hoogtijd bij de gansche christenheid voorafgingen [2]. De advent werd in ons vaderland ongetwijfeld sedert de stichting

---

patriæ permotus" ondernam); het *Missale ad verum cathedralis ecclesiæ Traiect. ritum*, boven, I, bl. 527 vermeld; een omstreeks 1400 geschreven missale, dat tot 1421 te Almkerk werd gebruikt en na den St. Elizabethsvloed, waarin Almkerk schade leed, aan de parochiekerk van Wijk bij Heusden kwam, volgens eene aanteekening achter in:

Doe men screef xiiijcxx ende een,
Viel Suythollant van water in groten ween.
Dit missale is comen van der Alm tot Wijc
Bi der goeder luidė raet ende willens van Wijc.
Die van der Alm en haddens niet laten gaen,
En had dat inbreken van den dijck gedaen.

Dit ook om kronijkmatige berigten aangaande de heeren van Wijk belangrijk HS. werd mij door den tegenwoordigen bezitter, den heer Th. J. H. Borret te Vogelenzang, goedgunstig ten gebruike verleend. Een weinig later geschreven missale, dat de pastoor van Lopik bij Utrecht tot den tijd der hervorming bezigde, werd mij uit de universiteitsbibl. te Utrecht verstrekt (*Med. ævi script. eccles.* N. 301). Voor de dietsche benamingen onzer feesten sloeg ik het oog op eenige HSS., getijdenboeken enz. uit mijne verzameling, en op den hoogstmerkwaardigen zak-kalender van de eerste helft der veertiende eeuw, dien Le Long (*Reform. van Amsterd.* bl. 225 vv.) beschreef en liet afbeelden en thans de kon. biblioth. te 's Gravenhage bezit. Mijne overige hulpmiddelen vindt men later aangeduid.

1) Zie bij Hartzheim, IV, p. 125, en Lat. *Bat. s.* I, p. 177. In spijt van het besluit der provinciaal-synode van Keulen wilde een synodaal-statuut van bisschop Lodewijk van Munster van 1313, dat men 1 Januarij als nieuwe-jaarsdag aanmerkte. Zie *Overijss. almanak*, 1851, bl. 24. Over den aanvang van het burgerlijk jaar op 25 Dec. in Engeland en andere landen leze men Cassel, *Weihnachten*, Berlin 1861, s. 259.

2) In de dagen van onzen bisschop Adelbold echter was men somtijds in twijfel aangaande het getal der zondagen, die tot den advent behoorden. Zie *Epist. Bernonis* bij Martene en Durand, *Amplies. collect.* I, p. 386 s.

onzer kerk gevierd. Rome had hem aangenomen sinds het einde der zesde eeuw, en van dien tijd af werd hij in Engeland en andere landen als eene voorbereiding voor den kerstdag gebruikt, een vastentijd dien klerken en leeken in ootmoed en ernst moesten doorbrengen. Bij de kerkdiensten zouden alle teekenen van vreugde verdwijnen, de priesterkleeding van kleur veranderen, de beelden met gordijnen bedekt worden enz.; de geloovigen zouden zich onthouden van openbare en huiselijke feesten, bruiloftsmalen en dergelijke, opdat zij de komst van den Heiland in eene gewijde stemming verbeiden mogten [1]. De kanoniken van St. Salvator te Utrecht, die den inhoud van hun ordinarius kenden, en de ontelbaren onzer vaderen, die de „gulden legende” of het „passionael” gaarne lazen [2], wisten dat de vier weken van den advent als een symbool moesten aangemerkt worden van de vier tijdperken, die men in de geschiedenis der menschheid onderscheidde: het tijdperk der afdwaling (tempus deviationis), van Adam tot Mozes; dat der vernieuwing (tempus renovationis) of „wederroepinge”, waarin den verdoolden bekeering werd gepredikt, van Mozes tot Jezus' geboorte; dat der verzoening (tempus reconciliationis), van Jezus' geboorte tot zijne hemelvaart, en dat der pelgrimschap (tempus peregrinationis), waarin de kerk eene strijdende is, van Jezus' hemelvaart tot den oordeelsdag, welke tijdperken het spelend vernuft weder met de vier saizoenen des jaars vergeleek [3]. De laatste dag van den advent was kerstavond (vigilia natalis Domini), waarvan men den nacht oudtijds geheel in de kerken plagt door te brengen, opdat men het uur, waarin des Vaders Woord in het vleesch

1) Zie Binterim, a. a. o. s. 163 ff. In den *Ordinarius Windes.* fol. 1, heet het: „adventus Domini, qui semper dominica post sextum Kal. Decembris inchoatur, usque ad dominicæ nativitatis diem precipua devotione recolitur”.

2) Zie boven, II, 2, bl. 337.

3) Volgens den *Ordinarius* van St. Salvator en het *Passionael-winterstuck*, zooals het in 1478 bij „Gheraert Leeu, ter Goude in Hollant” verscheen.

verscheen, niet zonder gebed en dankzegging liet voorbijgaan [1]. In den loop van dezen dag werden in de kerken de noodige maatregelen genomen, opdat aan hare opluistering bij den volgenden hoogtijd niets ontbreken zou. In de domkerk te Utrecht werd het hoogaltaar uitgerust als voor St. Maartensdag, d. i. op het prachtigst. De schoonste altaarkleeden werden gespreid, de reliekenkassen van St. Wyro, bisschop Godfried en andere uit hare bewaarplaatsen gehaald, en daarenboven alle met goud en edelgesteente versierde koorboeken, kruisen, vanen enz. Op de regter- en linkerzijde van het altaar stelde men vier kaarsen, ieder vijf ponden zwaar, en voor het altaar drie andere van het zelfde gewigt. Kandelabers, kroonen en lampen werden door het gansche gebouw in gereedheid gebragt [2].

De blijde kerstdag had volgens een gebruik, waarvan men den oorsprong niet meer weet, reeds lang vóór de bekeering onzer vaderen drie missen, die in de middeneeuwen achter elkander werden gezongen [3]. Als onze voorgeslachten, door het gelui van alle klokken hunner heiligdommen tot de vroegmis geroepen, hunne kerk intraden, stroomde hun van alle zijden, inzonderheid uit het hooge koor, het feestelijk licht toe [4], alsof de donkere wintermorgen in den ochtend van een blijden lentedag was verkeerd. In aanzienlijke kerken zagen zij de schoonste tapijten tusschen de zuilen van het koor hangen; de talrijke priesterschaar had zich met de kostelijkste gewaden gekleed; het orgel liet zich hooren bij „te Deum" en andere zangen; bij zekere deelen van de godsdienst-akten vernam men op nieuw de stem van alle torenklokken [5]. Zoo wij het berigt van Walich Sywaertsz.

1) Binterim, a. a. o. s. 537.

2) Volgens den *Ordinarius* van den dom.

3) Zie Binterim, a. a. o. 538 ff.

4) Ook in de kloosterkerken brandde men vele lichten. De *Ordin. Windes.* fol. 3, zegt: „plura etiam in ecclesia possunt accendi luminaria, precipue in altari prioris missæ". Zie ook Thomas a Kempis, *Oper. omn.* ed. l. p. 200, die het schoone symbool liefhad.

5) Volgens den *Ordinarius* van den dom.

mogen vertrouwen — als vurig protestant van de zestiende eeuw de godsdienstige gebruiken zijner vaderen beschrijvende, was hij gereed de zaken der verlaten kerk van de donkerste zijden op te vatten[1] — was de eerste mis van den kerstdag den Amsterdammers vooral lief, omdat zij hunnen kinderen eene blijde ure aanbragt. Aan de hand hunner ouders naar de kerk spoedende, droegen de kleinen ieder „een wiegje" en eene schel. In de kerk gekomen, zagen zij op het altaar almede „een wiegje met een beeldeke daarin". Als de priester voor het altaar „begon te wiegen en eia, eia te zingen", wiegden ook de kinderen; zij paarden hunne stemmen aan die van de geestelijken en klingelden intusschen met hunne schellen, „dat de geheele kerk er van vervuld was". In het „eia, eia" van Walich herkennen wij de sequentie „eya recolamus laudibus piis", die bij deze mis werd gezongen[2], en in de wieg met „het beeldeke" de kribbe des Heeren of „het Bethlehem", dat wij vroeger in onze kerken ontmoetten[3]. Terwijl wij overigens het verhaal van Walich daarlaten, merken wij op, dat het in allen gevalle den Amsterdammers noch den geloovigen van elders op den kerstdag aan genoegelijke oogenblikken plagt te ontbreken. De gegoeden zonden in navolging van de oude christenen hunnen vrienden en den armen geschenken in geld, eetwaren enz. Men verzamelde zich om den huiselijken haard, waarop „de kerstblok" werd gebrand, at kerstbrood — men spreekt nog heden te

---

1) Van Walich verscheen in 1604 te Amsterdam een nu zeldzaam boek in kl. 8°, getiteld: *Roomsche mysterien ontdekt.* De inleiding — zij is niet gepagineerd — schildert de kerkgebruiken, die hij te Amsterdam door aanschouwing en overlevering had leeren kennen. In de *Oudh. van Amstell.* bl. 140, vermeldt Van Rijn eene uitgave van 1578. Van de eerstgenoemde alleen bezit ik een exemplaar.

2) Men vindt die sequentie in het missale van Almkerk en in andere, die ik gebruikte. Daniel, *Thes. hymnol.* II, p. 3, heeft haar onder de sequentiën van Notker opgenomen.

3) Zie boven, bl. 197. In Italië ziet men omstreeks kersttijd in vele kerkkoren „een Bethlehem" met beeldgroepen van Maria, Jozef, de drie koningen, den os, ezel, enz. Zie Wiener, *Ursprung relig. ceremonien der röm. cathol. kirche aus dem engl. von Blunt*, Leipz. 1826, s. 145.

Dordrecht en elders van „korseweggen" — dat in sommige steden met eene kar bij de aanzienlijken opgehaald werd, om daarna aan de behoeftigen uitgedeeld te worden, en zong blijde volkszangen van „die hardekens [herders], die op die velden laghen", of van „dat huus dat hadde so menich gat, daer Christus in geboren was" enz. [1]. Het kerstfeest duurde slechts één dag, maar zijn vesper was de inleidingsdienst voor dat van St. Steven op 26 December, welke dienst in St. Salvator te Utrecht voor een deel in de groote crypt werd gehouden [2].

Het eerste Christus-feest na kerstdag was het feest der besnijding van Jezus (dies circumcisionis Domini, die besnidenisse ons Heren), dat op 1 Januarij viel. In de laatste helft der zesde eeuw in Galliё opgekomen en door de kerkleeraren aanbevolen, als een voortreffelijk middel om de heidensche gebruiken en bijgeloovigheden te weren, waarmede vele christenen in navolging hunner ongeloovige vaderen zich bij den aanvang des burgerlijken jaars bezoedelden, werd het spoedig door de westersche kerk verbreid en reeds in het voorgaande tijdvak ook op onzen bodem gevierd [3]. Volgens den ordinarius van St. Salvator en het „passionael" moest het feest om vele redenen elken geloovige lief wezen: het had betrekking op Maria evenzeer als op haren zoon; het was de octaaf, waarmede het kerstfeest besloten en de indruk van dien hoogtijd op des christens gemoed bevestigd werd; het herinnerde aan de veelbeteekenende namen, die Jezus ontving, en aan des Heeren „eerste bloedstortinge" voor de verloren menschheid; het had eene typische betee-

---

1) Zie het diploom van 1359, in Molhuysens *Register*, I, bl. 37, vermeld; Van Hasselt, *Arnh. oudh.* II, bl. 218. In Gelderland wordt nog heden hier en daar „de kerstblok" gebrand. Vgl. Brand, *Popular antiquities of Great Britain*, Lond. 1848, I, p. 467 ss. Over de kerstliederen schreef ik in mijn *Joh. Brugman*, II, bl. 148 vv. De wijze, waarop men in Duitschland en elders oudtijds kerstfeest vierde, werd in het breede behandeld door Cassel in het aangeh. werk, en door Marbach, *Die heil. weihnachtzeit*, Frankf. 1859.

2) Volgens den *Ordinarius* van St. Salvator.

3) Zie boven, I, bl. 391; vgl. mijne *Gesch. van het kerkel. leven*, II, bl. 121 v.

kenis en maande de feestvierenden aan, zich het hart te besnijden of te zuiveren van zonden (circumcisio a peccatis)[1]. In de liturgie voor de mis van den dag ziet men deze gedachten doorstralen[2]. In hoeverre de zedelijke strekking van het feest bij onze voorgeslachten magtig is geweest, de overgebleven gebruiken des heidendoms te verwijderen, weten wij niet, maar groote gedachten kunnen wij er naauwelijks van koesteren, als wij ons herinneren, hoe de lagere volksklasse in ons land nog heden den nieuwe-jaarsdag viert. Nieuwe-jaarsgeschenken, de plaatsvervangers der „strenæ" in de romeinsche heidenwereld, werden door onze voorvaderen in de veertiende en vijftiende eeuw uitgereikt in den vorm van kleinooden, kleederen, peperkoeken en penningen[3].

Op 6 Januarij vierde men het aloude epifaniënfeest (dies epiphaniæ Domini), dat onze vaderen „dertiendach" heetten, naardien het op den dertienden dag des kerkjaars viel, dat met kerstdag begon[4]. Het had oudtijds betrekking op het openbaar verschijnen van den Heiland in de wereld, zijn bekend worden aan de menschheid door verschillende gebeurtenissen en feiten, zijn doop in de Jordaan, de verandering van water in wijn op de bruiloft, de komst der wijzen uit het oosten enz.[5]. Nadat keizer Frederik I in 1164 zijn aartskanselier Reinald, aartsbisschop van Keulen, de hoofden der zoogenaamde drie koningen had geschonken, en die relieken uit Milaan naar de keulsche domkerk waren gevoerd[6], was de le-

1) Het *Passionael*, fol. cxlvij, bespreekt alleen de vier laatste van de vijf redenen. Van de eerste bloedstorting des Heeren gewagende, zegt Joh. Brugman in zijn *Leven van Jezus* (zie mijne monografie, II, bl. 309): „och wanttet aldus vroe roet heeft gheweest in den hemel des ghebenedi-den Ihesus in der morghenstont sijnre gheboerten! Hoe seer mostet bloet regenen uit sinen aderen op den goeden vridach in den claren middaghe"!

2) Zie de bovengemelde missalen voor de utrechtsche dioecese.

3) Zie Van Hasselt, *Geld. maandw.* I, bl. 1 vv., en Brand, l. l. I, p. 10 ss. over de gebruiken van het oude Engeland op nieuwe-jaarsdag. Vgl. Cassel, a. a. o. s. 259 ff.

4) De Engelschen spraken van „twelfth-day", omdat het feest op den twaalfden dag na kerstdag viel. Zie Brand, l. l. p. 21.

5) Zie mijne *Gesch. van het kerkel. leven*, II, bl. 122 vv.

6) Zie hierover vooral Floss, *Dreikönigenbuch*, Köln 1864.

gende van Jasper, Melchior en Balthasar door de gansche kerkprovincie van Keulen, derhalve ook in ons vaderland, overbekend, en sedert was de vereering van het kind Jezus door de drie koningen en de gedachtenis dezer heiligen zelven het hoofdvoorwerp van het feest [1]. De dag vóór drie-koningenfeest (dertiendenavent) werd gevierd met vreugdebedrijf op straat en in de woningen, gelijk hier en daar in ons land nog heden. Knapen in bonten tooi zwierven langs de woningen van poorters en dorpers, zingende „het quamen drie coninghen ghereden wel verre uut orientenlant" enz. [2], totdat milde handen penningen en andere gaven bragten, die straks in feestelijkheid verbruikt werden. Voor de poort der abdij van Leeuwenhorst verzamelden zich boeren en boerinnen uit Noordwijk en Noordwijkerhout, roepende, terwijl zij met zakken in de hand stonden: „vrouw abdis, geef er wat in"! Dan trad de statelijke dame toe, en beladen met eetwaren, hemden die de hand der adellijke juffers gereed gemaakt had, schoenen en andere lijfsbehoeften toog men huiswaarts [3]. De eerste maandag na dertiendag heette „razende" en „verloren", soms „verzworen maandag" of „kopperkensdag", waarop te Utrecht en elders lieden van geringen stand langs de woningen zwermden en eet- en drinkwaren ontvingen, om die 's avonds in ongebondenheid te verteren [4]. Ook drie-koningendag

---

1) Zie de mis voor den feestdag in de aangeh. missalen. Het *Passionael*, fol. clij, herinnert, behalve aan de vereering door de drie koningen, aan het mirakel op de bruiloft, den doop van Jezus en de spijziging der vijfduizend mannen.

2) Zie over onze drie-koningenliederen mijn *Joh. Brugman*, II, bl. 155 v. Walich Sywaertsz. klaagt, dat „sommighe publique persoonen, die het pausdom versaect hebben", nogthans „drie coningsken spelen".

3) Zie Schotel, *Oude zeden en gebr. in Nederl.* Dordr. 1859, bl. 4.

4) Voetius zag den verloren maandag ook in Noord-brabant vieren, maar wist den oorsprong van het gebruik niet te verklaren, ofschoon hij conjecturen mededeelde. Zie *Disput. theol.* III, p. 1396 s.; vgl. Burman, *Jaarb.* II, bl. 303; Matth. *Anal.* V, p. 931, en vooral Van Alkemade, *Nederlands displegtigh.* I, bl. 163 vv. De naam koppermaandag doet aan de hoofden of koppen der drie koningen denken; die van „rasende manendag" komt bij Van Hasselt voor, *Geld. oudh.* I, bl. 494.

had zijne octaaf, waarvan de eerste vesper in de veertiende eeuw in de St. Salvatorskerk te Utrecht, en waarschijnlijk ook in andere kapittelkerken van ons land, op ongewone wijze werd gehouden. Op die octaaf toch werd het feest der subdiakenen (festum solempne subdiaconorum) gevierd, en reeds bij de vesper van den voorafgaanden avond traden deze klerken, wel meerendeels leerlingen van de kapittelschool, met hun bisschop op, om als plaatsvervangers der volwassen kanoniken de dienst te vervullen [1]. Te Keulen en bij andere duitsche kapittelen had hetzelfde plaats, hoewel niet overal op denzelfden tijd. Gelenius geeft ons eenige verklaring van de zaak. Hij zegt, dat te Keulen bij die gelegenheid geestelijken en magistraatspersonen in het koor kwamen, sommige met kroonen gesierd, andere met fakkels in de hand. Dan herhaalden de dienstdoende knapen de responsoriën enz., die op drie-koningendag waren gezongen [2]. Waarschijnlijk bedoelde dit gebruik de oefening der jongeren voor de kerkdienst.

Gelijk het kerstfeest in den advent, zoo had het paaschfeest der opstanding (dies resurrectionis Domini, paeschen, paeschdach) in de groote vasten zijn voorbereidingstijd, die ingeleid werd door den vastenavond en den daarop volgenden aschdag. De vastenavond (vastelavent) werd door devote lieden onder onze voorgeslachten plomp weg „der gekker tijt” genoemd [3], en er was reden voor! Met het oog op de onthouding, die de kerk gedurende de volgende dagen van hare kinderen eischte, gaven aanzienlijken en geringen, voor wie de kerkvormen ook niet meer dan vormen waren, zich aan uitgelaten vreugde, dartele spelen en overdadige maaltijden over. „Allerlei narrerie, mommerie, dans” enz. was dan aan de orde, en zulks niet

---

1) Volgens den *Ordinarius* van St. Salvator van de veertiende eeuw; die van hetzelfde kapittel van de zestiende eeuw spreekt niet van dit „festum subdiaconorum”.

2) Gelenius, *De admiranda magnitudine Coloniæ*, Col. 1645, p. 661; vgl. Binterim, a. a. o. s. 317 f. en boven, II, 2, bl. 276, 279 en n. 2 ald.

3) Aldus volgens mijn HS. D. Zie boven, II, 2, bl. 355 n. 4.

alleen op vastenavond, maar reeds twee en drie dagen vroeger, daar men één dag van zinnenlust tegenover de vele vastendagen, die komen zouden, te weinig achtte[1]. In de domkerk te Utrecht en in andere kerken elders verbrandden de geestelijken na complete-tijd van vastenavond de palmtakken, die van palmzondag des vorigen jaars overgebleven waren[2].

Op aschdag (dies cinerum, asschenwoensdach), altijd den eersten woensdag na den zondag „esto mihi", die van de paaschberekening afhankelijk was, had eene plegtigheid plaats, wèl geschikt om den indruk van „der gekker tijt" te verdrijven bij menschen, die nog ernst genoeg overgehouden hadden, om hunne gedachten uit de genoten verstrooijingen te verzamelen. De parochianen kwamen ter kerke, en de priester teekende met eenige gezegende asch en wijwater een kruis op hunne voorhoofden, zeggende: „gedenk, o mensch, dat gij stof zijt en tot stof zult wederkeeren". Die het teeken ontvangen hadden, waren zorgvuldig om het niet onverziens weg te vagen[3]. In de domkerk te Utrecht kwamen de kanoniken van het domkapittel en ook die der overige kapittelen van de stad zamen in het koor, waar kruisen en beelden, gelijk het gedurende den vastentijd behoorde, met gordijnen bedekt waren. Een priester, diaken, subdiaken en acolieth hadden hun dienstgewaad aan; de acolieth droeg een schotel met asch. Als de asch gezegend was, had de aschstrooijing (cinerum aspersio) op de hoofden plaats. Daarna gingen de heeren in processie naar St. Salvator en vervolgens naar de kerk van St. Marie, die men „de kleinere" heette (de Buurkerk), waar zij zekere responsoriën zongen. Vervolgens lazen zij, ieder

---

1) Zie Van Hasselt, *Arnh. oudh.* I, bl. 84, *Geld. oudh.* I, bl. 493, *Geld. maandw.* II, bl. 465; Walich Syw. t. a. pl. Zie ook de literatuuropg. bij Arend, II, 6, bl. 557. In Engeland vierde men wel vier dagen vastenavond-vreugde. Zie Brand, l. l. I, p. 65.

2) Volgens den *Ordinarius* van den dom.

3) Walich Syw. t. a. pl. In het missale van Almkerk en in andere heet het: „cineres super capita ponuntur".

kapittel in zijne eigene kerk, de mis der vasten (missa ieiunii)[1].

De laatste zondag in de veertigdaagsche vasten was de palmzondag (dies palmarum, dies in ramis, palmdach, palmsondach), waarmede de groote of „palmweke", de lijdensweek aanving. Op dien dag was de domkerk te Utrecht op het glansrijkst versierd; wat men van altaarkleeden, vanen, kruisen enz. kostelijks had, werd alles door den kanonik-koster naar het koor gebragt. Voor de trappen van het koor waren palmtakken neêrgelegd, of, zoo men geen palmtakken hebben kon, andere[2]. Te negen ure (hora tertia) traden de kanoniken van al de vijf kapittelen aan met hunne schoonste kappen en kruisen, en de zegening der palmtakken geschiedde met exorcismen, gebeden enz. Als de gewijde takken waren uitgedeeld, gingen allen in processie uit de kathedraal naar de St. Pieterskerk. Aan het hoofd van den stoet ging de ezelleider (ductor asini) aan de zijde van den houten ezel, waarop een Christus-beeld gesteld was. In de St. Pieterskerk werden gebeden gelezen en eenige liederen gezongen, waarna het ceremoniëel der kruisvereering (adoratio crucis) plaats had. Hierna keerde de processie onder het zingen van een schoone hymne (magno salutis gaudio)[3] naar de kathedraal terug. Voordat men de kerk binnentrad, verwijlde men nog op zekere plek, waar de klokkenluiders stonden met staven (hastæ) in de hand, op wier toppen een schoone pel hing. Onder die tent plaatsten zich twee priesters, die een kruis

---

1) Volgens de *Ordinarii* van den dom en St. Salvator. De aard van de asch, die men bezigde, wordt in onze bronnen niet beschreven. De *Ordinar. Windes.* fol. 10, gewaagt van het wijwater, waarmede zij besprengd werd: „cineribus aspersis aqua sancta", cæt. Walich spreekt van „asschen van gebrande doodsbeenderen", wat wel eene uiting van het protestantsch volksgeloof zal zijn.

2) Te Deventer in de Lebuïnus-kerk werden de palmtakken voor den stal van den proost gelegd. Zie Dumbar, *Kerkel. en wereltl. Dev.* I, bl. 295. Het missale van Lopik zegt: „expositis in medio choro palmarum vel olivæ sive aliarum arborum ramis" cæt.

3) Men vindt dit oude lied in het missale van Almkerk en and. en bij Daniel, l. l. I, p. 179, en elders.

droegen, en de koorknapen zongen het „gloria". Als men in het heiligdom was teruggekomen, ving de mis van den dag aan, die de mis van de passie (missa de passione) werd genoemd [1]. Hoewel het feest misschien nergens met zóó groote pompe als te Utrecht werd gevierd, waren de voornaamste godsdienstakten, die er toe behoorden, de palmwijding en de processie, die des Heeren intogt in Jeruzalem in herinnering bewaarde, in alle gemeenten van ons land dezelfde, en zóó ook in onze kloosters. Ook te Amsterdam had men een houten ezel, die bij de processie òf door de Jeruzalem-vaarders òf door twaalf oude mannen uit het oude-mannenhuis werd voortgetrokken [2]. Een dergelijk beeld had men te Leiden en te Haarlem [3], en vermoedelijk op vele andere plaatsen. De ezelleider te Utrecht was een ambtenaar bij het domkapittel, voor wien de proost Dirk van Randerode omstreeks 1247 een afzonderlijk fonds had gesticht [4]. De parochianen, die met de palmtakken de processie medegemaakt hadden, bewaarden met bijgeloovige oogmerken, gelijk wij later zien zullen, de gewijde lovers, en aten in hunne woningen palmpaasch-krakelingen, die nog heden aan de jeugd van Overijssel en andere gewesten bekend zijn [5].

De woensdag van de groote week heette „schortelwoens-

---

1) Volgens de *Ordinarii* van den dom en van St. Salvator. Zie ook dien van Deventer bij Dumbar, t. a. pl. en dien van Windesheim, fol. 12 s.

2) Zie Walich Syw. t. a. pl. en Le Long, *Ref. van Amsterdam*, bl. 511.

3) Orlers, *Beschr. van Leyden*, bl. 107; *Oudh. van Kennemerl.* bl. 32. Te Keulen kan men in het aartsbisschoppelijk museum een houten ezel met een beeld van Christus zien.

4) Van den „magister" of „ductor asini" is even als van den „magister stellæ", die op drie-koningendag in den dom de ster deed verschijnen, bij herhaling spraak in de *Statuta eccles. Traiect.* Dirk van Randerode, daar vermeld, was in 1247 domproost. Zie [Drakenborchs] *Aanhangsel*, bl. 17. In den *Ordinarius* van den dom leest men de volgende aanteekening: „bonus Theodoricus de Randerode, maior præpos. Traiect., qui de consensu decani et capituli instituit officium, qualiter in epiphania stella ducetur, et in palmis ymago Christi in asino equitabit, et in ascensione Domini dominica ymago adscendet, deputans rectori dicti operis pro labore xij malder. siliginis et xxiiij amas cerevisiæ, perpetuo de præpositura ministrandas".

5) Zie Verwijs, *Sinterklaas*, bl. 42.

dach", en werd als een dag van rouw en strenge vasten aangemerkt, naardien Jezus toen, volgens de overlevering, door Judas aan zijne vijanden werd verkocht. Hij had zijne benaming van het schorsen van het gelui der klokken, wier stemmen van woensdagavond tot paaschmorgen zwegen en vervangen werden door het geluid van den ratel of van de houten tafel, waarop met een hamer werd geslagen. In de domkerk te Utrecht werden nog vóór de vesper zekere gordijnen en pellen opgehangen, terwijl andere in het koor werden afgenomen. Ten complete-tijde werd de ratel (signum ligneum) gehoord[1], waarna de dienst aanving, waarmede men zich voor de plegtigheden van witte-donderdag voorbereidde. Voor het hoogaltaar was een kandelaber geplaatst met vier en twintig waskaarsen, die op een gegeven oogenblik, even als in de avonden van de twee volgende dagen, ten teeken van droefenis volgens eene bepaalde orde uitgebluscht werden. Bij de dienst baden de kanoniken met zachte stem (submissa voce) het paternoster[2]. In de parochiekerken hadden dergelijke ceremoniën plaats. Volgens den ordinarius der St. Salvatorskerk zwegen de klokken op donderdag, vrijdag en zaturdag, omdat de apostelen toen aflieten van de prediking, en de klokken hunne symbolen zijn; maar de ratel mogt gehoord worden, naardien de klank van hout nederiger (humilior) is dan die van koper. Het blusschen der kaarsen moest doen denken aan de magt der zonde, waardoor de mensch van „het ware licht" werd beroofd, en niet allen werden te gelijk uitgedoofd, maar de eene na de andere, „omdat" — men ziet dat het vernuft vindingrijk was — „de discipelen den Heer niet allen te

---

1) In de windesheimer-kloosters bezigde men de „tabula", een plank met een hamer, die ook voor het bijeenroepen der broeders tot het sterfbed hunner medebroeders werd gebruikt. Zie *Chron. Windes.* passim, en *Ordinar. Windes.* fol. 14.

2) Volgens den *Ordinarius* van den dom. Zie ook den *Ordin. Windes.* fol. 14.

gelijk, maar achtereenvolgens verlaten hadden" [1]. Te Amsterdam liep een kerkeknecht, „de hondenslager", zoolang de klokkenluider van zijn arbeid rusten moest, met zijn „grooten ratel" door de straten, om de parochianen te waarschuwen, wanneer eenige kerkdienst aanving. Dit gebruik gaf aanleiding tot eene zonderlinge kinderpret, die weinig strookte met den ernst der vastendagen. De schooljongens volgden den hondenslager in de kerk, rijkelijk voorzien van kleine ratels. Zij ratelden op een gegeven teeken, „sloegen voorts met groot geweld op stoelen en banken", en heetten dit bedrijf „de dommeldemet" spelen [2]. Op paaschavond, d. i. zaturdag vóór paschen, na den middag, trok de hondenslager voor de laatste maal met zijn ratel om, en de knapen volgden hem. Als zij gezamenlijk voor de woningen van aanzienlijke burgers standhielden, ontstond tusschen de kinderen en hun leidsman eene zamenspraak, die te karakteristiek is dan dat wij haar zouden mogen verzwijgen. De hondenslager vroeg: „zijt gij al te gader hier"? en de knapen antwoordden: „ja"! waarop de vraag volgde: „moogt ge wel goed hamburger-bier"? Als ook hierop „ja" was gezegd, heette het: „heeft de paap uw moeder getrouwd [d. i. heeft de pastoor uw moeders huwelijk kerkelijk ingezegend; men denke aan de menigvuldigheid der zoogenaamde geheime huwelijken van dien tijd, waarover wij later zullen spreken] „of zijt gij al te zamen h..... kinderen" Wanneer hierop een luid „neen" was uitgegild, ratelde de gansche schaar, en de scholieren zongen: „de dommeldemet, de vasten is uit, kyrie eleison! te paschen zullen wij eijeren eten, zoo is de vasten al vergeten, kyrie eleison" [3]! Ontving de hondenslager van den

---

1) Dergelijke, maar breedere uitweidingen over klokken, ratels, kaarsen enz. ontmoet men bij Durandus, *Rationale div. offic.* L. VI, c. 71, ed. Venet. 1568, fol. 217 ss.

2) „Dommelen = bombum edere, bombilare, strepere"; Kiliaan. In een diploom van 1414 bij Matth. *Fund. eccles.* p. 299, is sprake van het zingen van „de dommelmetten" door geestelijken. Hoe geschiedde dat?

3) Zie boven, I, bl. 400.

burger, voor wiens woning men het stichtelijk spel gespeeld had, een kan bier, dan deelde hij daarvan mede aan de jongens, die hunne teugen uit hoed of muts dronken[1].

Op schortelwoensdag volgde witte-donderdag (dies in coena Domini, wittedonderdach), waarvan de naamsoorsprong onbekend schijnt te wezen[2]. Die dag was vooral voor de geestelijken der kathedraal te Utrecht rijk aan godsdienstige handelingen. In den morgenstond te negen ure trad de koster met een priester naar de sacristie der kerk, om uit een vuursteen vuur te slaan, dat door den priester gezegend werd, waarna men er eene kaars voor het altaar mede ontstak[3]. Vervolgens bragt hij naar het koor, wat voor de diensten van den dag noodig zou zijn: drie pullen met olijvenolie, twee handdoeken (manutergia), twee kruisen, twee wierookvaten en wierook en twee waskaarsen van drie ponden. Eenigen tijd daarna (hora sexta) verscheen de bisschop of zijn wijbisschop in de sacristie, om zich te kleeden. Als dit geschied was, ging de prelaat met den aartsdiaken en een subdiaken in staatsie naar den hoofdingang der kerk. Twee koorknapen droegen kruisen voor hem uit, twee andere kaarsen en een wierookvat. De subdiaken sloot den stoet. Bij den ingang stond een draagbare stoel (faucistorium), waarop de bisschop plaats nam, en de akte der reconciliatie ving aan, waarbij de boetelingen, die vroeger wegens wangedrag uit de kerkgemeenschap gestooten waren, in die gemeenschap hersteld werden. De aartsdia-

---

1) Walich Syw. t. a. pl.

2) In Duitschland heet de dag »gründonnertag", volgens sommigen omdat hij een strenge vastendag zal geweest zijn, waarop alleen groente genuttigd werd. Walich Syw. zegt: »donderdag daeraen heet wittedonderdach, omdat men dan een weynich vrolic is met bastaertsoppe [soep van amandelmelk?] te eten". In Engeland heet hij »shere thursday", omdat, zegt men, de mannen oudtijds dan haar en baard schoren, opdat zij op paschen er fatsoenlijk zouden uitzien. Zie Brand, l. l. I, p. 142.

3) Aldus de *Ordinarius* van den dom. Binterim, a. a. o. s. 204, schijnt te meenen, dat dit vuurslaan op coena Domini in Duitschland ongebruikelijk was. Het missale van Almkerk zegt: »in coena Domini excutiatur ignis de lapide in loco foris extra basilicam, ut ex eo candela accendatur et benedicatur ignis per orationes". De gebeden worden opgegeven.

ken plaatste zich met eenige zangers buiten de deur bij de boetelingen en riep nu in het latijn, terwijl de bisschop met den rug naar hem toegekeerd zat: „de welaangename tijd, o eerwaardige vader, de dag der verzoening en des heils is daar", waarop hij een formulier las, dat tot genade voor de zich bekeerenden opwekte. Als daarna de zangers, als vertegenwoordigers der boetelingen, een responsorium hadden gezongen: „wend uw gelaat niet af" enz., deed de bisschop een gebed, dat door andere responsoriën en gebeden gevolgd werd. Aan het slot van het laatste gebed riep de bisschop: „komt"! Nu nam de aartsdiaken met de regterhand de hand van een man en met de linkerhand die eener vrouw — „zoo zij er is", zegt het pontificale van St. Marie — en zong: „komt en wordt verlicht" enz. Intusschen was de bisschop opgestaan, en hij ontving elken boeteling met het woord: „ik herstel u in de eenheid der h. kerk, onze moeder, uit wier schoot gij afgeweken waart", waarna hij een sermoen hield. Terstond daarop viel het koor in met den introïtus, waarmede de mis aanving. De bisschop zat daarbij in het midden van het koor, omringd van zijne klerken; de boetelingen lagen achter hem ter aarde en baden de zeven boetepsalmen, wat te Rome, volgens het pontificale van St. Marie, niet gebruikelijk was [1].

De tweede bisschoppelijke akte, die den witte-donderdag voor de geestelijken van den dom en die der gansche dioecese belangrijk maakte, naardien alle priesters in onze gemeenten de olie voor de kranken, de olie voor de doopelingen en het chrisma of den heiligen balsem voor andere plegtigheden uit de kathedraal moesten ontvangen, was het zegenen van genoemde stoffen. Zij werd statelijk aangekondigd door het gelui van alle kerkklokken. De bisschop verscheen in vol pontificaal en werd gevolgd door twaalf priesters, zeven diakenen, zeven subdiakenen, veertien of minstens zeven acoliethen en zeven jongere

---

1) Ik volgde hier het genoemde *Pontificale* en de *Ordinarii* van den dom en St. Salvator. Vgl. Binterim, V, 3, s. 206 ff.

klerken. „Die allen", heet het, „zouden getuigen zijn en medearbeiders (coöperatores) van dit hoogwaardig mysterie der zalving (huius sacrosancti crismalis misterii), en daarom twee aan twee processioneel naar het altaar treden" [1]. Onder de mis had de wijding van olie en chrisma plaats, die in bovengenoemde pullen door den aartsdiaken aangedragen werden. Dat die zegening met exorcismen en gebeden geschiedde, spreekt van zelf. Als zij volbragt was, ging de stoet met de pullen processioneel naar de sacristie, terwijl de koorknapen een lied zongen, dat om Gods zegen over de gewijde voorwerpen vroeg (ut notetur sexus omnis unctione crismatis, cæt.) [2], waarna de mis werd voortgezet en voleindigd.

De derde akte van witte-donderdag werd in onze kathedraal na den middag (post prandium) ten uitvoer gelegd. Zij bestond in het wijden van water en wijn, waarmede al de altaren van het heiligdom gewasschen werden, en in het wrijven dier altaren met dennentakken (rami de savina). De wassching met wijn en water, hoewel oorspronkelijk wel niet meer dan een reinigingsmiddel voor het heiligdom tegen den naderenden hoogtijd, herinnerde aan „het ligchaam des Heeren, het waarachtige altaar, dat op het kruis met bloed en water werd besprengd", en de dennentakken aan de geeselslagen, die de Heiland verdroeg, en aan zijn doornenkroon. Tijdens dit symboliesch bedrijf werden eenige antifonen enz. gezongen en gebeden gelezen [3]. Eenige oogenblikken na deze handelingen, die ook in de kerken der overige kapittelen van Utrecht plaats hadden, verzamelden zich al de kanoniken dier collegiën met die van den dom in

1) Het *Pontificale* van St. Marie voegt hierbij: „hic modus servatur in ecclesia nostra Traiectensi; quidam alii contenti sunt duobus presbyteris tantum cum ceteris ministris".

2) Men vindt het in het *Pontificale* van St. Marie, bij Daniel, l. l. I, p. 237, en elders, maar ons *Pontificale* heeft belangrijke afwijkingen.

3) Volgens de *Ordinarii* van den dom, St. Salvator en Deventer. In laatstgenoemden worden ook de „rami de savina" vermeld, maar met het bijvoegsel: „si haberi poterunt, vel cum alio aspersorio". Zie Dumbar, t. a. pl. bl. 296.

het kapittelhuis (capitolium) van laatstgenoemden, vanwaar zij met kaarsen en kruisen naar het koor traden, om het zoogenaamde mandaat des Heeren (mandatum Domini), d. i. de voetwassching te volbrengen, de zinnebeeldige daad, waarvan Jezus het voorbeeld gegeven en waaraan hij het gebod van nederigheid en dienstdoende liefde verbonden had [1]. De bisschop of diens plaatsvervanger omgordde zich met een linnen doek en wiesch den prelaten der kapittelen en daarna den kanoniken de voeten [2]. Vervolgens gaf de domproost aan de heeren wijn, appelen en oblaten, koeken van meel (farina) gebakken, die zij nuttigden, terwijl klerken van lageren rang hen dienden met handdoeken en watervaten. – Gedurende dezen eenvoudigen maaltijd, die eene voortzetting van de overoude agape, het liefdemaal, en tevens eene herinnering aan 's Heeren laatste paaschmaal zou zijn, waarbij het nachtmaal werd ingesteld, las een diaken 's Heilands afscheidsrede volgens het vierde evangelie. Had de bisschop bij het mandaat den aanwezigen eenige penningen (denarii) geschonken, de domheeren deden op hunne beurt dien dag, even als op alle dagen der vier voorgaande weken, uitgenomen de zondagen, aan twaalf behoeftigen eene uitdeeling van brood, bier en penningen, welke uitdeeling het mandaat der armen heette [3].

Waren de akte der reconciliatie van de boetenden en die der wijding van de heilige olie en het chrisma han-

---

1) De benaming *mandatum Domini* wordt verklaard door eene antifoon, die onder de rubriek: *Hic ministratur mandatum*, in een utrechtsch graduale van de vijftiende eeuw voorkomt (in de universiteitsbibl. te Utr. *Medii ævi script. eccles.* N. 311). Zij luidt aldus: „mandatum novum do vobis, ut diligatis invicem sicut dilexi vos, dicit Dominus".

2) Volgens de lezing van Dumbar, t. a. pl., werden te Deventer de voeten van eenige armen gewasschen (pedes pauperum, postea ceterorum), maar zijn HS. moet, blijkens den zamenhang, *pedes prelatorum* gehad hebben.

3) Volgens genoemde *Ordinarii* en de *Statuta eccl. Traiect.* In het HS. der laatsgen. van de veertiende eeuw vindt men een afzonderlijk hoofdstukje onder den titel: *De mandato pauperum.* De den lezer reeds bekende „exactor festa violantium" (zie boven, I, 1, bl. 289) was met de uitdeeling van brood en bier belast.

delingen, die op witte-donderdag in de kathedraal en alleen door den bisschop of diens plaatsvervanger, den wijbisschop, geschiedden, in alle andere kerken, zoowel van kloosterlingen en kanoniken als van gewone parochiën, konden die der altaarwassching en van het mandaat des Heeren plaats hebben. Dat de altaarwassching in de conventen der windesheimer-vergadering en bij de kanoniken der St. Lebuïnus-kerk te Deventer gebruikelijk was, is bekend [1]; in de parochiekerken is zij misschien niet of minder gewoon geweest, daar zij door de dienstregelingen, die van Rome uitgegaan waren, niet voorgeschreven was [2]. Daarentegen was de schoone ceremonie der voetwassching zóó algemeen verbreid, dat wij veronderstellen, dat zij gedurende de veertiende en vijftiende eeuw in de voornaamste kerken onzer vaderen werd uitgeoefend. Te Utrecht werd zij niet alleen in den dom gevierd, maar ook in de Buurkerk, in die der minderbroeders en in de kapel van het St. Barbara-gasthuis, waarin eene broederschap op witte-donderdag „het ambacht van den mandate hield, zooals in andere godshuizen gewoon was". Hier werden de voeten der kranken gewasschen, waarna alle leden der broederschap en ook de zieken een brood ontvingen, een nieuwen schotel met appelen en noten en eenigen wijn, alles naar het voorbeeld van de Buurkerk [3]. Ook te Kuilenburg werd de plegtigheid bij het kapittel onderhouden; in al de kloosters, die onder Windesheim stonden, en in de vergaderingen der zusters van het gemeene leven, waarover Wermbold het opzigt had [4]. Te Kampen werd

1) Zie den *Ordin. Windes.* fol. 15, en dien van Deventer bij Dumbar, t. a. pl.

2) Zie Binterim, a. a. o. V, 1, s. 203. Durandus, L. VI, c. 76, ed. l. fol. 226 zegt: »in plerisque locis lavantur altaria".

3) Zie de diplomen van 1413 en 1414 bij Matth. *Fund. eccles.* p. 251, 297 ss. Noten waren als symbool van liefde en vruchtbaarheid bij onze vaderen oudtijds aan Donar gewijd. Verg. Verwijs, *Sinterklaas*, bl. 41, 71. Witte-donderdag was de dag van den god. Zoo ging het nuttigen van noten van zijn feest welligt op coena Domini over.

4) Zie Voet, *Beschr. van Culemb.* bl. 442; *Ordin. Windes.* fol. 16; boven, bl. 92.

zij sedert 1486 in de St. Nikolaas-kerk ingevoerd, nadat twee vrome echtelingen een legaat hadden verstrekt, waarvan de renten genoegzaam waren om den pastoor schadeloos te stellen, als hij jaarlijks dertien armen de voeten wiesch en hen daarna op spijs en wijn onthaalde [1]. Gelijk andere vorsten der middeneeuwen en van later dagen plagt graaf Reinald I van Gelder in persoon op witte-donderdag, waar hij zich bevinden mogt, veertig armen de voeten te wasschen, waarna zij in zijn paleis of burgt ter maaltijd ontvangen en rijkelijk van kleederen en leeftogt voorzien werden [2].

De goede-vrijdag, die ook door onze vaderen met liefde aldus genoemd werd, moest als sterfdag des Heeren door klerken en leeken in strenge vasten en diepen ernst doorgebragt worden. De dienst, die men in den morgen in de kerken hield, was geen mis, naardien de oude christenheid het ongepast achtte op den dag, waarop Christus aan het kruis leed, de hostie te wijden, die een zinnebeeld (figura) van zijn geteisterd ligchaam zou zijn [3]. In de domkerk te Utrecht traden de kanoniken des voormiddags te negen uren in het koor, en de bisschop of zijn plaatsvervanger had de dienst te leiden. Terwijl de passie uit het vierde evangelie gelezen werd, lagen op het altaar twee doeken (corporalia), die met een linnen draad aaneengehecht waren en ter gedachtenis van het gebeurde met het voorhangsel in den tempel door twee priesters van elkander werden gescheurd. Daarna had de kruisvereering (adoratio crucis) plaats. Twee priesters bragten een met een kleed bedekt kruis in het koor,

---

1) Zie [Molhuysens] *Register*, I, bl. 281.

2) Zie het diploom van 1306 in *Oudh. van Utr.* III, bl. 185 vv. en over de viering van het mandatum Domini in Engeland, Duitschland en elders, Brand, l. l. I, p. 142 ss.; Binterim, a. a. o. s. 204 ff.; Du Cange in voce *mandatum*.

3) "Ecclesia corpus illud, quod flagellis et spinis et contumeliis ista die revera affectum fuit, non debet cum missarum solemnitatibus celebrare, quoniam veniente veritate debet cessare figura". Aldus Durandus, L. VI, c. 77, ed. l. p. 230; hij bespreekt echter nog vele andere redenen van de zaak, die niet altijd even duidelijk zijn.

zingende: „mijn volk, wat heb ik u gedaan" enz., waarop de schoolknapen in het grieksch en het zangerkoor in het latijn, na elkander, zongen: „heilige God, heilige en magtige, heilige en onsterfelijke, erbarm u onzer". Langzaam en blootvoets naderden daarop de geestelijken het hoogaltaar; het kruis werd ontdekt en opgeheven met het woord „zie het hout des Heeren" (ecce lignum Domini), en daarop door allen eerbiedig gekust. Na het zingen eener schoone hymne (crux fidelis inter omnes [1]), bragten twee priesters „het ligchaam des Heeren", eene hostie die den vorigen dag geconsecreerd was, naar het altaar, waarna de dienst met het begraven of nederleggen van het kruis in een daartoe bij het hoogaltaar geplaatst graf besloten werd, eene akte waarbij in den dom geene leeken mogten tegenwoordig zijn. Over het graf aldaar legde men „de pel met de leeuwen", waarbij twee waskaarsen brandden, die eerst op paaschmorgen uitgebluscht werden [2]. In de parochiekerken geschiedde de kruisvereering op dezelfde wijze, maar ook de leeken kusten het kruis; zij waren bij de begraving van dat voorwerp tegenwoordig en hielden processioneel eenige omgangen om het graf [3]. Ook in de windesheimer-kloosters werd het kruis aan de conversen en de leeken, die gasten waren, ter vereering aangeboden, doch niet in een graf gelegd, maar ter plaatse waar het gewoonlijk bewaard werd [4].

Op goede-vrijdag volgde de zaturdag, dien men oudtijds den grooten sabbat noemde en onze vaderen „paeschavont" heetten. De godsdienstakten van den dag bestonden in het zegenen van nieuw vuur en licht, het wijden der paaschkaars, het zegenen van het doopwater en de uitoefening van den doop. In de domkerk te Utrecht

---

1) De hymne komt in de utrechtsche missalen en dat van Almkerk voor. Daniel, l. l. I, p. 163 s., nam haar op.

2) Aldus volgens de *Ordinarii* van den dom en van St. Salvator.

3) Walich Syw. t. a. pl. Het graf was volgens dezen auteur „eene hooge tombe met swart laecken overtoghen, staende int midde vant choor".

4) *Ordinar. Windes.* fol. 17.

liet de koster, even als op witte-donderdag, des morgens te negen ure vuur slaan, waarmede eene kaars werd ontstoken, waarop vuur en licht door een priester met gebed gewijd werden, eene handeling, waarvan de oorsprong en beteekenis onzeker is. Volgens sommigen echter was zij eene symbolische akte, die den geloovigen de waarheid moest herinneren, dat het heilige vuur der liefde, dat tijdens des Heeren kruisiging met het licht des geloofs in de apostelen uitgebluscht was, door zijne passie op het hout heerlijker dan ooit openbaar werd [1]. Als de koster vervolgens het hoogaltaar met zijne kostelijkste sieraden had voorzien, werd de ratel gehoord, waarop de bisschop of zijn plaatsvervanger zich begon te kleeden. Gekleed zijnde toog hij uit de sacristie naar het westeinde der kathedraal, begeleid door twee priesters, een diaken en subdiaken, laatstvermelde met een langen staf (hasta) in de hand, waarop eene kaars brandde. Als zij aan den ingang der kerk gekomen waren, wendden zij zich om naar het koor, terwijl twee koorknapen voor hen eene hymne zongen (inventor rutili) [2]. Voor de koortrappen stond eene reusachtige waskaars, niet minder dan honderd ponden zwaar, waarop de schoolrector het jaartal, den paaschdag van het volgend jaar, het regeringsjaar van den bisschop en de grieksche alfa en omega, de letters uit Openb. I : 8, had aangeduid. Die kaars werd thans gezegend, nadat een diaken in de was kruisgewijs vijf groote wierookkorrels had geplaatst, die des Heeren vijf wonden in herinnering zouden brengen en de specerijen van Jezus' vrienden bij de begrafenis [3]. Na de zegening werd de kaars ontstoken

1) Aldus Durandus, l. l. fol. 232, maar zijne woorden zijn duister. De ceremonie schijnt in Duitschland ontstaan en van daar naar Rome overgeplant te zijn. Zie Binterim, a. a. o. V, 1, s. 214. Waarschijnlijk is zij van heidenschen oorsprong. Ook in Schotland was zij bekend. Zie Cunningham, *Church hist. of Scotl.* I, p. 5.

2) Men vindt de hymne in de missalen van Almkerk en Utrecht; bij Daniel, l. l. I, p. 131.

3) In het missale van Lopik is sprake van „thus et mirra in cereo"; in den *Ordin. Windes.* fol. 18, van „quinque grana maiora".

en niet gebluscht vóór woensdag na paschen. Haar licht was een zinnebeeld van de vreugde en het heil, dat den geloovigen door 's Heeren opstanding werd bereid [1]. Op de kaarswijding volgde de zegening van het doopwater (benedictio fontis). Zij geschiedde in de domkerk te Utrecht in tegenwoordigheid der gansche geestelijkheid, die processioneel uit het koor naar de doopvont bij den ingang der kathedraal was getreden, de heilige olie en het chrisma met zich voerende. De handeling was eene zeer omslagtige. Litaniën werden gezongen, kruisteekens over het water geslagen, water in vier rigtingen uit de vont geworpen, wijn, chrisma en olie in het water gegoten; ook werd tot driemalen toe eene waskaars in de vont gehouden [2], en over het water geblazen, alle meer of min zinrijke bedrijven, die op de vermeende krachten en werkingen van het sacrament des doops betrekking hadden. Ten slotte werden eenige kinderen gedoopt [3]. Dat dezelfde akten, die op dezen dag in de domkerk ten uitvoer gelegd werden, ook in de parochiekerken en, met uitzondering van de zegening des doopwaters, ook in die der kloosters plaats hadden, bewijzen onze missalen en andere documenten [4]. Op den avond van den dag schijnt men hier en daar in de kerken brood en vleesch gezegend te hebben, wat oudtijds wel in den morgenstond van paaschdag gebeurde [5]. Waarschijnlijk was het eene voortzetting van het door Walafridus Strabo bestreden gebruik, dat wij vroeger vermeldden [6]. Durandus leerde, dat men op den paaschdag niets moest nuttigen, wat door den priester niet gewijd was, naar-

---

1) Volgens de *Ordinarii* van den dom en St. Salvator.

2) De utrechtsche missalen spreken van ééne kaars, dat van Almkerk zegt: »ponantur duo cerei in fontem".

3) Volgens vermelde *Ordinarii*. Vgl. Binterim, I, 1, s. 86 ff.

4) *Ordin. Windes.* fol. 19; vgl. Walich Syw. t. a. pl.

5) In de utrechtsche missalen komen onder het opschrift: »in vigilia pas. benedictio carnis et panis", gebeden voor. Vgl. Binterim, a. a. o. V, 1, s. 237. Het missale van Lopik vermeldt alleen de »benedictio carnis". Dat van Almkerk heeft de »benedictio carnium" bij de mis van paaschdag.

6) Zie boven, I, bl. 439.

dien de duivel het vooral te dien tijde op het verderf der geloovigen toelegde [1].

De paaschdag, dien de oudvaderen der kerk „de koningin der dagen" en „het feest der feesten" hadden genoemd, „zooveel schooner dan alle overige, als de zon heerlijker is dan de sterren" [2] — de paaschdag was ook voor onze middeneeuwsche voorgeslachten een blijde kerkdag bij uitnemendheid. De kanoniken der domkerk te Utrecht werden reeds vóór het aanbreken van het morgenlicht door de klokkenluiders van hun leger geroepen, en spoedden zich met haast naar hun heiligdom. In het koor vereenigden zij zich om het graf, waarin op goedevrijdag het kruis was gelegd. Twee priesters hieven dat kruis nu op, terwijl een derde het wierookvat zwaaide, waarna zij gezamenlijk als in triumftogt naar het altaar van St. Jan togen, waar zij het kruis nederzetten. Intusschen daverde de gansche stad van het klokgelui, dat van alle torens door het luchtruim uitging. Na eenig gezang (gloria Patri enz.) keerden de geestelijken naar hun koor terug, voorafgegaan door twee knapen met brandende waskaarsen, en als zij zich daar in het midden der ruimte geplaatst hadden, traden „de engelen en vrouwen" op, om hunne dienst te doen (angeli et mulieres explent officium suum), waarbij wij aan de dramatische akte van eenige klerken hebben te denken, waarvan wij later den aard zullen leeren kennen. Met een „te Deum" werd deze eerste godsdienstoefening besloten, die echter straks gevolgd werd door eene pontificale mis, waarbij zich onze bisschop of zijn wijbisschop en de gansche stoet zijner klerken in hunne volle heerlijkheid vertoonden. Nog vóór de mis werd om de kerk eene processie gehouden. Intusschen had de koster bij de groote kandelabers (magna candelabra) in het koor kostbare tapijten gespreid. Op die tapijten plaatsten zich de bisschop en eenige priesters, die door den prelaat

1) L. VI, c. 86, ed. l. fol. 245.
2) Zie *mijne Gesch. van het kerkel. leven*, II, bl. 146.

met den vredekus (osculum pacis) werden begroet, waarna hij naar het altaar trad, om de mis te zingen. Als de bisschop bij deze dienst zijn pligt vervulde, hield hij ook een sermoen tot de in het schip der kathedraal vergaderde menigte. Terwijl hij dit deed, stond hij in het koor en wèl aan de regterzijde bij den muur, die almede met tapijten was versierd. Des middags was de kerkvoogd verschuldigd, al de kapittelheeren zijner stad ter maaltijd te ontvangen. Bij de vesper van den dag moest hij weder in het koor verschijnen, wanneer hij met de domheeren de doopvont had „te visiteren", waarbij eenige gebeden en andere plegtigheden plaats hadden [1].

Werd de paaschdag in onze parochiekerken, waar het personeel der geestelijken minder sterk en het kerkornaat niet zóó prachtig was als in de kathedraal te Utrecht, gelijk van zelf spreekt, met geringer pompe gevierd, ook dáár ontbrak het niet aan feestelijk bedrijf. Alom in steden en dorpen werd het kruis onder jubelzang uit het graf geligt, en de processie om de kerk [2] gehouden, bij welken omgang te Amsterdam en waarschijnlijk elders, gelijk wij later zien zullen, eigenaardige dramatische handelingen volbragt werden, die op de volksmenigte ongetwijfeld indruk maakten. Bij de mis werd door de geloovigen, die het kerkgebod gehoorzaamden, aan de communie deel genomen; na den maaltijd togen de devoten, te Amsterdam althans, naar de kerken en kapellen hunner gemeente, om bij relieken-kassen en altaren hunne gebeden en penningen te offeren en de aldaar aangeboden aflaten te verdienen [3]. In de woningen werden in het avonduur en op de drie volgende dagen, waarop men volgens kerkelijke bepalingen van den arbeid

---

1) Wij volgden hier den *Ordinarius* van den dom en eenige aanwijzingen van dien van St. Salvator. De viering van den paaschdag door de kanoniken der Lebuïnus-kerk te Deventer leert men kennen uit hun *Ordinarius* bij Dumbar, t. a. pl. I, bl. 298 v.

2) Wat de priester bij die processie zingen moest, wordt in het missale van Lopik in het breede opgegeven.

3) Zie Walich Syw. t. a. pl.

moest rusten [1], maaltijden aangerigt, waarbij paascheijeren en paaschkoeken niet gemist werden [2]. De eerste zondag na dien der opstanding des Heeren was de octaaf van het feest, die door onze vaderen „beloken paschen" werd genoemd, naardien hij den hoogtijd besloot (loken, luycken = sluiten) [3].

Op hemelvaartsdag (dies ascensionis Domini) vergaderden zich te Utrecht, omstreeks negen ure in den morgen, al de kapittelheeren der vijf collegiën in de domkerk, om eene statelijke processie door het heiligdom te houden, waarna allen naar hunne eigene kerken togen, ten einde eene solemnele mis te zingen. In de St. Lebuïnus-kerk te Deventer hielden de kanoniken almede eene processie, die gevolgd werd door eene dramatische vertooning, waarbij een kruis, waaraan brandende waskaarsen gehecht waren, aan een dun koord naar het gewelf werd opgetrokken. In onze domkerk gebruikte men in plaats van een kruis een Christus-beeld voor deze plegtigheid [4]. Dergelijke ceremonie, die des Heeren hemelvaart verzinnelijkte, was in de parochiekerken te Amsterdam en vermoedelijk elders gewoon [5].

De dagen des pinksterfeestes (pingstdag, pinxsterdag) werden voorafgegaan door eene vigilie, pinksteravond, waarop de kanoniken van St. Salvator te Utrecht zich naar de kathedraal begaven, om met de broeders aldaar onder de leiding van den bisschop of een priester, gelijk op paaschavond, de vont te visiteren en den doop van

---

1) Zie de lijst van Jan van Arkel.

2) Over de paascheijeren is zooveel geschreven, dat wij ons van alle uitweiding over de zaak onthouden. De verhandeling van Halbertsma in den *Overijss. almanak*, 1840, bl. 154 vv. is zeer lezenswaardig. Hij houdt het ei voor een symbool van de opstanding: „de mensch breekt door de banden van zijn graf, gelijk het kieken levend uit een dood ei te voorschijn treedt". Vgl. Brand, *Antiquities*, III, p. 443 in voce *egg*, *egg-feast*, cæt. Het „ostrenbroot", dat de nonnen van Diepenveen nuttigden, vermeldden wij boven, II, 2, bl. 211 n. 3

3) Zie Kiliaan in v.

4) Zie boven, bl. 220 n. 4.

5) Volgens den *Ordinarius* van St. Salvator, dien van St. Lebuïnus (Dumbar, t. a. p. bl. 300), en Walich Syw. t. a. pl.

eenige kinderen bij te wonen[1], eene plegtigheid die men van ouds gaarne met het feest des h. geestes verbond. Op den pinksterdag vereenigden zich al de kapittelheeren der stad weder in de kathedraal. Bij de diensten waren hunne kerken op het sierlijkst uitgedoscht. Tal van waskaarsen brandde, en wederom hadden eenige dramatische akten plaats. In de St. Salvatorskerk werden vuur en bloemen van het gewelf geworpen, vuur als symbool des h. geestes, veelkleurige bloemen als symbool van zijne verschillende gaven en krachten; in de Lebuïnuskerk te Deventer liet men van het gewelf eenige duiven door de kerk vliegen[2]. In de parochiekerken te Amsterdam en elders onderhield men dergelijk ceremoniëel: „liefelijke bloemkens en welriekende kruiden werden op de altaren gestrooid, en inzonderheid het sacramentshuis had daarvan het beste deel"[3]. Het dragen van pinksterbloemen op de straten was te Arnhem den kinderen der burgerij in de zeventiende eeuw nog lief, ofschoon het dáár als „roomsche superstitie" destijds door het verbeurdverklaren van den hoed der kleinen gestraft werd[4]. Te Amsterdam, Dordrecht en elders worden lieden, die zich tegen het feest nieuwe kleederen aanschaffen, nog heden „pinksterbloemen" geheeten. Jan van Arkel wilde, dat de drie dagen, die op pinksteren volgden, rustdagen zouden zijn[5]. Bij het naderen van den pinksterdag werden door de gegoeden aan arme kinderen „pinksterweggen" geschonken. Daar sommigen

---

1) Volgens de *Ordinarii* van den dom en St. Salvator.

2) De *Ordinarius* van St. Salvator zegt: „descendit hodie spiritus s. visibiliter in discipulis in igneis linguis, ideo ignis ex alto proicitur; — flores etiam variæ ex alto proiciuntur ad notandum gaudium et diversitatem linguarum et virtutum". De duiven worden vermeld in de *Leges scholarum* bij Dumbar, a. w. I, bl. 305. Dat de bij deze gelegenheid gebruikte vogelen in het oog der gemeente zekere heiligheid hadden, leert het gebeurde te Kamerijk, waar een oude knorrige kanonik gestraft werd, omdat hij eene pinksterduif, die „op zijn kaalen kop kwam zitten", doodde. Zie Van Alkemade, *Ceremonieel der begraaven*. bl. 216.

3) Walich Syw. t. a. pl.

4) Van Hasselt, *Arnh. oudh.* II, bl. 232.

5) Zie de vermelde lijst.

hierbij de milddadigheid voor hunne finantiële krachten op te ruime schaal uitoefenden, maakte de magistraat te Kampen dienaangaande in 1359 verordeningen [1].

Het pinksterfeest werd in het bisdom van Utrecht even als in andere dioecesen, die van Luik, Arles enz., met eene octaaf besloten, ofschoon de feestregeling, die van Rome uitging, haar oudtijds niet kende [2] en ook de lijst van Jan van Arkel er geen gewag van maakt. De ordinariën van den dom en St. Salvator te Utrecht en ook die van Windesheim vermelden haar, en evenzoo de missalen van Utrecht en van Almkerk. Uit dezelfde bronnen blijkt, dat ook onze vaderen dien dag als een feest der h. drievuldigheid vierden (festum s. trinitatis). Of zij dit echter eerst sedert den aanvang van de veertiende eeuw deden, toen Johannes XXII dit feest tot een algemeen feest verhief [3], of reeds vroeger, weten wij niet.

Tot de Christus-feesten hebben wij volgens den geest der middeneeuwsche kerk ook den sacramentsdag (dies sacramenti corporis Domini) te rekenen, dien Jan van Arkel terstond na den pinksterdag als feest- en rustdag noemde. Nadat de elevatie der hostie bij de mis en de daartoe behoorende adoratie van dat voorwerp in de eerste decenniën der dertiende eeuw opgekomen was, ontstond, naar men zegt, dit feest het eerst te Luik ten gevolge van vermeende openbaringen, waarmede eene kluizenaarster werd begenadigd. Bisschop Hendrik van Luik kwam omstreeks 1260 met Urbanus IV in briefwisseling over de zaak, en in 1264 beval de paus, dat allerwegen in de kerk op donderdag na drievuldigheidsfeest dat van het h. sacrament zou gevierd worden [4]. Dit geschiedde

---

1) Zie [Molhuysens] *Register*, I, bl. 37.

2) Zie Binterim, a. a. o. V, 1, s. 264.

3) Binterim, a. a. o. s. 274. In den *Ordin. Windes.* fol. 25, leest men: "octava penthecostes maius duplex. In hac dominica festum s. Trinitatis est, sed de Trinitate tantum fit memoria et omnia de festo servantur. Feria secunda, tertia et quarta post octavas penthecostes de s. Trinitate cantatur", cæt.

4) Zie vooral Gieseler, II, 2 s. 448 f.

echter niet overal, en zelfs de synode van Luik van 1287, die den sacramentsdag op hare feestlijst niet noemde, schijnt gemeend te hebben, dat hij voorshands zijne plaats moest hebben onder de feestdagen, wier viering zij aan den vrijen wil der gemeenten overliet [1]. In 1311 trok Clemens V zich de eer van den dag aan, en sedert werd hij algemeen in de katholieke kerk onderhouden [2]. Te Utrecht evenwel geschiedde het misschien reeds vroeger, daar althans de kanoniken van St. Salvator in hun ordinarius deden aanteekenen, dat het feest door Urbanus IV „voor alle kerstengeloovigen” ingesteld was [3]. Men vierde het in de kathedraalstad en elders in ons land met eene statelijke processie, waarvan wij de vormen, zooals zij te Amsterdam in acht genomen werden, later zullen beschrijven [4].

Van de kleinere Christus-feesten schijnt dat der transfiguratie des Heeren (festum transfigurationis), dat in enkele deelen der kerk reeds lang vóór de elfde eeuw gevierd werd en des Heilands verheerlijking op den berg in geheugenis hield, eerst laat in ons vaderland in gebruik gekomen te zijn. De lijst van Jan van Arkel noemt het niet, maar in het HS. van den ordinarius van St. Salvator te Utrecht, dat in het midden der veertiende eeuw geschreven is, vindt men het met eene hand van lateren tijd aangeduid, waarom wij veronderstellen, dat het sedert 1457 bij onze vaderen aangenomen werd, nadat Calixtus III het in genoemd jaar onder de algemeen te vieren feesten gesteld en aan de onderhouding beloften van aflaten verbonden had [5]. Men vierde het op den 6n Augustus. De feesten der kruisvinding (festum in-

---

1) Zie bij Hartzheim, l. l. III, p. 699.

2) Zie Binterim, a. a. o. s. 279.

3) De *Ordinarius* zegt: „festivitas, quam Urbanus papa IV ordinavit et ab omnibus christifidelibus feria quinta infra hebdomadam s. Trinitatis solemniter fieri mandavit”.

4) Zie voorshands het a. w. van Walich Syw. in het *Tractaetgen*, fol. 46, en vgl. Dumbar, a. w. I, bl. 301.

5) Zie Binterim, V, 1, s. 416. In het missale van Lopik komt de liturgie voor het transfiguratie-feest voor.

ventionis s. crucis, heilich cruysvindinge) en kruisverheffing (festum exaltationis s. crucis, heilich cruysverheffinge), die op 3 Mei en 14 September vielen, worden door Jan van Arkel genoemd en op onze oude kalenders doorgaans met roode letters aangeduid. Dat onze vaderen beide dagen in eere hielden, valt niet te betwijfelen. In het „passionael" lazen zij de avontuurlijke legende van „het heilige hout", dat door Seth in het aardsche paradijs, door Salomo op den Libanon, door de koningin van Scheba in den tempel gezien, en eindelijk door Helena, de moeder van keizer Konstantijn, wedergevonden werd, en het niet minder avontuurlijk verhaal van „Cosdras, den koning van Persen", die een deel van het kruis uit Jeruzalem wegvoerde en er zeldzamen handel mede dreef, totdat keizer Heraclius den ongeloovige versloeg en het hout weder naar Jeruzalem bragt, waar het, na ontzettende mirakelen gedaan te hebben, meer dan ooit verheerlijkt werd [1]. Op beide feesten was de kathedraal te Utrecht met kostelijke tapijten, reliekenkassen enz. versierd [2], wat wel meer of min in alle kerken het geval zal geweest zijn, vooral in de vele die op het bezit van een stuk des kruises roemden.

---

§ 2.

Heiligen-feesten.

Nadat de oude kerk het leerstuk aangaande de absolute godheid van Christus vastgesteld had en dientengevolge de vereering der heilige maagd bij de christenheid zich allengs ontwikkelde tot die hoogte, waarop zij

---

1) Zie *Passionael-somerstic*, fol. xxij, ccxiiij. De oude bronnen, waaruit men de legende van het kruis des Heeren kan leeren kennen, zijn aangewezen door Hofmann, *Das leben Jesu nach den apocryphen*, Leipz. 1851, s. 372.

2) Volgens den *Ordinarius* van den dom.

de laatste middeneeuwen stond en nog heden bij onze
omsche medechristenen staat, kon het niet anders of
Maria-cultus moest zich boven dien van alle andere
iligen voor de bewustheid der geloovigen geheel en al
den voorgrond dringen. Gelijk de roomschgezinde
eoloog van onzen tijd „van de waardigheid des zoons
ot die der moeder besluit en het billijk noemt de ver-
ering van beiden niet te scheiden” [1], zoo deden ook
e voorgeslachten. Zij plaatsten Maria, zooal niet boven
Jezus — dat dit ook bij onze vaderen te dikwerf ge-
schiedde, zullen wij later aantoonen — dan toch steeds
nevens Jezus, om beiden gelijke hulde toe te brengen,
en daar de verheerlijking des zoons haren openbarings-
vorm vooral in de Christus-feesten vond, zoo was men
er op uit, om Marias verheerlijking door dergelijken vorm
uit te drukken en te bevorderen. De Maria-feesten wer-
den ingevoerd en vermenigvuldigd, en waar de kanonieke
evangeliën, van ’s Heeren moeder weinig meldende, geene
stoffen voor die feesten aanboden, daar nam men de apo-
cryfe te baat en de menigvuldige levensbeschrijvingen
van Jezus, die vooral sinds de dagen van Bonaventura
in omloop kwamen [2], en waarin de vrome fantasie de
biografie van Maria met die van haren zoon vereenigd en
de legende van onze lieve vrouw in het breede uitge-
sponnen had. Dat men bij de invoering der Maria-fees-
ten naar zekere analogie met die van Christus streefde,
spreekt van zelf. Had men een gedenkdag van Jezus’
geboorte, ook zijne moeder moest den haren hebben;
had men heilige tijden, waarop men zich ’s Heilands open-
baring in de wereld door wonderen en de aanbidding der
herders en der drie koningen herinnerde, Marias „pre-
sentatie”, hare mirakelen enz. mogten niet vergeten wor-
den; vierde men de passie des Verlossers, zijn dood,
zijne blijde verrijzenis en hemelvaart, „de koningin des

1) Zie Nickel, *Die heil. zeiten in der kathol. kirche*, Mainz 1844, V, s. 136.

2) Zie uitvoerige berigten dienaangaande in mijn *Joh. Brugman*, II, bl. 7 vv.

hemels" verkreeg feesten ter gedachtenis harer zeven weeën en vreugden en dat van hare opneming in den hooge. Zoo ontstond allengs een cyclus van Maria-feesten, die met den cyclus der Christus-feesten in het oog-vallend correspondeert en den roomschen liturgist op zijn standpunt nog heden regtvaardigt, als hij, de heilige tijden naar hunne meerdere of mindere waardigheid in klassen indeelende, de Maria-feesten met die van Christus gelijkelijk in de eerste plaatst [1].

Van de zes Maria-feesten, die de lijst van onzen bisschop Jan van Arkel noemt, vermelden wij in de eerste plaats dat van Marias geboorte (dies nativitatis s. Mariæ, onser vrouwen gheboert). Reeds vroeger uit de oostersche naar de westersche kerk overgebragt, werd het eerst na de twaalfde eeuw bij de europesche christenheid op 8 September algemeen gevierd. Daar de angelsaxische kerk het echter reeds in 948 als een gewoon jaarfeest onderhield [2], is het waarschijnlijk, dat ook onze vaderen het omstreeks dien tijd kenden. De legende van den dag herinnerde den geloovigen in het breede Marias afkomst uit het geslacht van David, de vroomheid en de beproevingen harer ouders, Joachim en Anna, de geboorte der jonkvrouw onder wonderbare omstandigheden na de verschijning van een engel aan den vader, de opvoeding van het kind in den tempel te Jeruzalem enz. [3]. Ouder dan het feest van Marias geboorte was dat der annunciatie (dies annuntiationis s. Mariæ, onser vrouwen boodschap), dat op 25 Maart viel en, na reeds in de vierde eeuw, naar men zegt [4], opgekomen te zijn, in

1) »Man nimmt gewöhnlich drei classen an, in welche die feste eingetheilt werden. Zu der ersten classe rechnet man die feste des Herrn und der jungfrau Maria; zu der zweiten die feste der apostel und heil. martyrer; zu der dritten die feste der beichtiger und jungfrauen". Binterim, a. a. o. V, 1, s. 297. De *Catechismus Rom.* van het concilie van Trente plaatst de Maria-feesten tusschen de »dies, qui ob redemptionis nostræ mysteria religioni consecrati sunt", en de apostel-feesten. Zie *Libri symbolici eccl. cath.* ed. Streitwolf, Gott. 1838, I, p. 514.

2) Zie Binterim, a. a. o. s. 451.

3) Zie *Passionael-somerstic*, fol. ccij vv.

4) Zie Binterim, a. a. o. s. 357.

het voorgaande tijdvak bij onze vaderen ingevoerd werd. In de domkerk te Utrecht werd het door eene vigilie voorafgegaan, maar op den zaturdag vóór palmzondag verlegd, wanneer de 25e Maart een der dagen van de palm- of van de paaschweek was [1]. De herinneringen, aan het feest verbonden, betroffen de verschijning van den engel, die met den leliën-staf in de hand tot de jonkvrouw kwam, „zoet in het aanzien, maar vervaarlijk in tale", het zedig gedrag van Maria, die de boodschap des hemels beantwoordde met haar: „zie de deerne Gods, mij geschiede naar uw woord"! en de mirakuleuze ontvangenis van het Woord, „den volmaakten God in een volmaakten mensch" in den maagdelijken schoot der reine [2]. Op den 2n Februarij hield men het feest van Marias zuivering volgens Luk. II (dies purificationis s. Mariæ), dat in Duitschland en in ons vaderland gewoonlijk „onser vrouwen lichtmisse" werd geheeten, omdat men bij de mis van den dag de kaarsen wijdde. In de domkerk te Utrecht werden de kaarsen op eene tafel voor het koor geplaatst, en als de plegtigheid volbragt was, togen de kanoniken in processie met brandende lichten naar de St. Marie-kerk, waar de bisschop of zijn plaatsvervanger dan somtijds de mis las [3]. In de Lebuïnus-kerk te Deventer werd, gelijk wij later zien zullen, bij die gelegenheid wel een kerkelijk drama gespeeld, waarbij Maria optrad om Gode „haar kindeke te offeren". De profecie van Simeon: „hij zal een licht zijn tot verlichting der heidenen", gaf gereede aanleiding, de kaarswijding aan dit feest te verbinden.

Jonger dan de Maria-feesten, die wij reeds noemden, is dat van de onbevlekte ontvangenis der heilige maagd (dies conceptionis s. Mariæ, Marien ontvankenis), dat op 8 December was geplaatst. Vóór het jaar 1280 was het onzen voorgeslachten onbekend, maar kort daarna werd

1) Volgens den *Ordinarius* van den dom.
2) Zie *Passionael-winterstuc*, fol. cclij.
3) Volgens den *Ordinarius* van den dom. Zie ook dien der Lebuïnuskerk bij Dumbar, t. a. pl. bl. 280.

het in het noorden van ons land aangenomen, en zulks ten gevolge van de devotie van den vroeger vermelden priester Hessel [1], deken van Farmsum bij Apingadam, die te Parijs studeerde, toen het vraagstuk der onbevlekte ontvangenis van de moeder Gods in Annas schoot de hoofden en harten der leeraren van de universiteit zóó geweldig in beweging bragt. Hessel was getuige van den dialectischen oorlog, dien men over de zaak voerde, en getuige ook van de neêrlaag, die een der bestrijders van het opkomende dogma, door de wonderbare tusschenkomst van Maria, naar men meende, lijden moest, en onder den indruk van hetgeen hij te Parijs gehoord en gezien had, besloot hij, in het vaderland weêrgekeerd, het leerstuk naar zijn vermogen in eere te stellen. Hij bragt een afschrift mede van de liturgie voor het feest (officium de conceptione), die in Frankrijk hier en daar reeds in gebruik was, en voerde met toestemming van den officiaal des bisschops van Munster, onder wien hij ressorteerde, de nieuwe dienst in zijn dekanaat in [2]. Na dien tijd schijnt de feestdag onzen vaderen steeds aangenamer geworden te zijn. Jan van Arkel plaatste hem op zijne lijst, en de ordinariën van den dom en St. Salvator te Utrecht bewijzen, dat hij in de veertiende eeuw bij de kapittelheeren aldaar belangstelling genoot. Anders schijnen de kanoniken jegens het feest van Marias visitatie (dies visitationis s. Mariæ) gestemd geweest te zijn, dat op 2 Julij gevierd werd en het bezoek der heilige maagd bij Elizabeth in herinnering bragt. De lijst van Jan van Arkel noemt het, maar vermelde ordinariën kennen het niet. Alleen in dien van St. Salvator werd de dag door eene latere hand aangeteekend, wat vermoedelijk geschied is, nadat het concilie van Bazel het tot een algemeen feest had verheven, wat het echter nimmer geworden is [3]. Grooter liefde

1) Zie boven, II, 2, bl. 286.

2) Zie de kronijk van Wittewierum in de *Continuatio* bij Matth. *Anal.* II, p. 210.

3) Zie Augusti, *HB. der christl. archaeol.* I, s. 562.

koesterden onze voorgeslachten voor den 15n Augustus, waarop men Marias opneming herdacht (dies assumptionis s. Mariæ, onser vrouwen hemelvaert). De overlevering van den heerlijken uitgang der moedermaagd meldde oudtijds alleen van haar zalig ontslapen, waarom paus Sergius I in de zevende eeuw den feestdag eenvoudig „festum dormitionis s. Dei genitricis" kon noemen [1]. Deze natuurlijke voorstelling werd echter allengs verdrongen, en onze Jacob van Maerlant en andere schrijvers van de dertiende eeuw wisten, dat Marias lígchaam, hoewel het in het dal van Josafat begraven werd, door de magt van haren goddelijken zoon aan de verwoesting des doods onttrokken en door de engelen ten hemel opgenomen was [2]. De liefelijke legende in het „passionael" spreekt van het opvaren der ziel van Maria onder „den zoeten zang" van Jezus met de schaar zijner engelen en heiligen, van hare door de twaalf apostelen bezorgde uitvaart en van de ten derden dage volgende verrijzenis van haar ligchaam, dat, door Christus opgewekt en met de ziel hereenigd, „ter hemelscher zalen werd opgevoerd" [3]. Bij het feest was het koor der domkerk te Utrecht op het prachtigst versierd; de kanoniken van al de kapittelen vergaderden zich in het heiligdom om er dienst te doen, en de gansche week werd het ave-maria gezongen [4].

Van de zoogenaamde kleinere Maria-feesten schijnen

---

1) Zie bij Ranke, *Das kirchl. pericopensystem*, s. 48.

2) Zie Jonckbloet, *Gesch. der middeneeuwsche dichtk.*, III, bl. 84, en het lied in mijn *Joh. Brugman*, II, bl. 176.

3) *Passionael-somerstie*, fol. clxv.

4) Volgens de *Ordinarii* van den dom en van St. Salvator. In het utrechtsch missale, dat in 1515 te Parijs op perkament werd gedrukt (zie boven, bl. 209 n. 2) vindt men bij het *Officium in assumptione Mariæ* eene schoone gekleurde houtsnede, de lieve vrouw voorstellende, stervende op een bed, omringd door de apostelen; door eene opening in den zolder ziet men eene schaar van engelen; alles naar den trant der heerlijke glasschilderij in de Oude-kerk te Amsterdam. Te Haarlem in St. Bavo was het hoogaltaar aan „onze l. vrouw ter hemelvaart" gewijd, waarop eene broederschap van dien naam missen liet lezen. Te Vianen droeg de parochiekerk denzelfden naam. Zie *Oudh. van Kennemerl.* bl. 22, *van Utr.* II, bl. 239.

maar enkele in ons vaderland gedurende de veertiende en vijftiende eeuw meer of min algemeene belangstelling getrokken te hebben. „Maria-presentacie" wordt op onze oude kalenders op 21 November geplaatst en somtijds met groote, roode letters, somtijds met gewone onderscheiden. Sinds de veertiende eeuw in Frankrijk en Duitschland hier en daar ingevoerd [1], kwam het ook bij ons eenigermate in eere als een feest ter herinnering aan de toewijding der heilige maagd aan de dienst Godes, toen zij op haar derde levensjaar door Joachim en Anna in den tempel gevoerd en den priesters als eene aanstaande bruid des Heeren voorgesteld werd. Dat kloosterlingen, vooral de vrouwelijke, den dag, waarop Maria als het ware onder de oblaten [2] opgenomen werd, liefhadden, laat zich begrijpen. Maria ter sneeuw (dies s. Mariæ ad nives, Marie ter snee) komt in onze kalenders op 6 Augustus voor. De mis voor het feest wordt in het utrechtsch missale van 1540 aangetroffen. De oorsprong van het feest wordt door eene volkssage te Rome aan Sixtus III toegeschreven, die het zal ingesteld hebben ter gedachtenis aan een wonder, door Maria te dier stede gewrocht. Op zekere plek, waar de moeder Gods zich eene kerk wenschte, liet zij in spijt van de brandende zomerhitte eene laag sneeuw dalen [3]. Op zaturdag na de octaaf van paschen viel het feest van Marias weeën (festum compassionis s. Mariæ), waarop men de smarten der moeder wegens het lijden en scheiden van haren zoon herdacht. Zeven weeën onderscheidde men, maar niet altijd noemde men dezelfde, daar sommigen uitsluitend den weedom der lieve vrouw op goeden vrijdag in het oog hielden, terwijl anderen ook Marias leed bij de profecie van Simeon, de vlugt naar Egypte enz. in aanmerking namen [4]. Het feest was onzen voorgeslachten vóór 1423 onbekend, maar destijds door eene provinci-

---

1) Zie Binterim, a. a. o. V, 1, s. 508 ff.
2) Zie boven, II, 2, bl. 51.
3) Zie Nickel, a. a. o. V, s. 365 f.
4) Zie de verschillende opgaven bij Nickel, a. a. o. s. 301.

aal-synode van Keulen ter onderhouding voorgeschreven, werd het wegens de redenen, waarmede men het aanbeval, ongetwijfeld bij de orthodoxen onder onze vaderen zeer geliefd. De synode toch wees op de gehate husieten, die der moeder des Heeren smaadheid hadden aangedaan, hare beelden verbroken enz. De geloovigen werden opgeroepen, om „de koningin des hemels" te verzoenen met de ondankbare menschheid. Daartoe zouden zij op den bepaalden dag de aangeduide kerkdiensten bijwonen; die het deden werden met de belofte van veertig dagen aflaat vertroost, waaraan de bisschop van Utrecht en de overige suffraganen van den metropolitaan hunne aflaten mogten toevoegen. Te Dordrecht, Delft en elders, waar men, gelijk wij gezien hebben, rijkelijk deelde in den afkeer van de husieten, werd het nieuwe feest vermoedelijk met enthousiasme aangenomen[1].

De door de christenheid van de Joden overgenomen engelen-leer, die reeds in de eerste eeuwen onzer jaartelling onder den invloed der bij de polytheïstische volken heerschende natuurbeschouwing aanmerkelijk ontwikkeld was, bleef ook in de middeneeuwsche kerk voortdurend een voorwerp van het geloof en de fantasie harer kinderen[2]. Dat engelen derhalve hunne vereerders hadden, gelijk Maria en de overige heiligen, kan ons niet verwonderen. Michaël, Gabriël en Rafaël vonden hunne plaats onder de santen en santinnen, die men in de litaniën aanriep, en keizer Justinianus I alleen liet op naam van eerstgenoemden aartsengel zes kerken wijden. Toch hadden onze vaderen, zoover ons bekend is, geen ander engelen-feest dan dat van St. Michiel, dat vermoedelijk reeds in het frankische tijdperk door hen gevierd werd, nadat de synode van Mentz, in 813 gehouden, het aanbevolen had[3]. De onderscheiding, die

---

1) Zie bij Hartzheim, V, p. 221 s.; vgl. boven, bl. 123. In het missale van Utr. van 1540 wordt de mis voor *Compassio s. Mariæ* onder de overgeslagen missen genoemd, fol. lxij. Zij heeft daar tot titel: *De septem doloribus beatae Mariæ.*

2) Zie Baur, *Vorles. ueber die dogmengesch.* I, 1, s. 542 ff.

3) Hartzheim, I, p. 411; vgl. Augusti, a. a. o. I, s. 585. In het

St. Michiel boven andere hemelgeesten te beurt viel, was gevolg van de legende aangaande zijne verschijningen op den berg Gargano in Apulië, den berg Tumba (Dombes in Normandië) en den Engelen-burg te Rome [1]. De lijst van Jan van Arkel noemt het feest tusschen de dagen van St. Mauricius en St. Remigius, zonder eenige nadere aanduiding. Op onze oudere kalenders staat het met roode letters aangeteekend op 29 September, en op de jongere als „Michiel ende alle enghelen", waaruit blijkt, dat de dag, die oudtijds alleen aan den aartsengel gewijd was, later ook bij ons het karakter van een algemeen engelen-feest verkreeg, naar analogie van allerheiligen- en allerzielen-feest [2].

Van de nieuwtestamentlijke heiligen, wier feestdagen onze Jan van Arkel als rustdagen aangemerkt wilde hebben, zijn die der apostelen het menigvuldigst. Zeven van de dertien hadden ieder hun afzonderlijken dag: St. Jan evangelist, 27 December, Matthias (Mathijs apostel), 24 Februarij, Jacobus, 25 Julij, Bartholomæus, 24 Augustus, Matthæus (Matheus apostel ende evangelist), 21 September, Andreas (Andries apostel), 30 November, Thomas, 21 December. Vier hadden in twee paren hunne dagen: Philippus en Jacobus, 1 Mei, Simon en Judas, 28 October. Den marteldood van Petrus en Paulus (passio s. Petri et Pauli) herdacht men op 29 Junij, Paulus' bekeering (Pouwels bekeringe) op 25 Januarij, Petrus' stoel en ketenen (Pieter ad cathedram, Pieter totten banden) op 22 Februarij en 1 Augustus. Terwijl wij het onderzoek naar den tijd, waarop deze feesten bij onze vaderen ingevoerd werden, en naar de wijze, waarop men ze vierde, aan anderen overlaten, merken wij alleen op, dat de aan de twee apostelvorsten

---

utrechtsch missale van 1540 vindt men ook missen „de s. Gabriele" en „de s. Raphaele", en bij de laatste de aanduiding: „potest celebrari pro peregrinantibus vel itinerantibus — et pro cunctis infirmitatibus", cæt.

1) Augusti, a. a. o.

2) „Die legende van sinte Michael ende van allen enghele", die belangrijke bijdragen voor de kennis der engelen-vereering in de laatste middeneeuwen bevat, leest men in het *Passionael-somerstic*, fol. ccxxvij.

gewijde dagen in de kerken van Utrecht en in andere, bij de geestelijken althans, de meeste onderscheiding genoten. Aan St. Pieters- en Paulsdag echter verbonden onze voorgeslachten hier en daar nog in de dertiende eeuw jaarlijksche vermaken, die ganschelijk niet strookten met de herinneringen, welke de kerk door het feest wilde bewaren, en die vermoedelijk van heidensche afkomst waren. Cæsarius van Heisterbach verhaalt, dat de parochianen van een dorp in Twente, dat door hem Burgende genoemd wordt, op St. Pieters- en Paulsdag zich aan wilde dansen overgaven, waarbij zich schelklinkende muziek-instrumenten lieten hooren. De pastoor Arnold dier gemeente, een tijdgenoot van Cæsarius, wilde dat zijne biechtkinderen zich „van dat duivelsspel onthielden"; hij plaatste zich met het kruis in de hand in hun midden en begon te prediken, maar de meesten weigerden hem het oor te leenen [1].

Van de overige heiligen des N. Testaments, wier feesten volgens de lijst van Jan van Arkel plegtige rustdagen moesten zijn, noemen wij in de eerste plaats St. Jan baptist, wiens geboorte voor het aardsche, niet het hemelsche leven — de gedenkdagen van alle overige heiligen en martelaren waren aan hunnen dood als geboorte voor den hemel gewijd [2] — op 24 Junij werd herdacht, terwijl men zich „St. Jans onthoofdinghe" op 29 Augustus herinnerde. Het feest van Stefanus den eersten bloedgetuige (St. Steven), dat onze vaderen reeds in het voorgaande tijdvak vierden, gelijk trouwens ook het geval met dat van andere heiligen van het N. Verbond was [3], viel op 26 December, en werd in de kathedraal te Utrecht met luister gevierd [4]. Hetzelfde geldt van

1) *Dialog. miracul.* I, p. 183. Over het spelen met kaatsballen door de bruiden op St. Pietersstoeldag zie men Schotel, *Oude zeden in Nederl.* bl. 71 v.

2) Zie over de redenen, waarom men den geboortedag van Johannes den dooper vierde, Augustinus' woorden in mijne *Gesch. van het kerkel. leven*, II, bl. 164.

3) Zie boven, I, bl. 391.

4) Volgens den *Ordinarius* van den dom.

„alre onnoselre kynderendach", 28 December, ofschoon in den dom dan „te Deum" noch „gloria" of „halleluja" werd gehoord. Maar werden die blijde zangen op den sterfdag der gevierde slagtoffers van Herodes' woede niet vernomen, op de octaaf van het feest hief men ze te luider aan, „want", zegt de ordinarius van St. Salvator, „hoewel de onschuldige kinderen [daar zij ongedoopt stierven] ter helle nedergedaald zijn, zullen zij evenwel met ons in glorie verrijzen". Bij de eerste vesper, d. i. op den avond van 27 December, deden de schoolknapen met hun bisschop in de St. Salvatorskerk en in de overige kapittelkerken te Utrecht zekere diensten bij de doopvont, en op de octaaf herhaalden zij deze oefeningen [1]. Het feest van Maria Magdalena, 22 Julij, werd in onze domkerk almede met glans gevierd, doch niet wegens de gevallen en verrezen jonkvrouw, wier lof het „passionael" grootmaakte, maar wegens de gedachtenis der wijding van hunne kerk, die de kapittelheeren dan vernieuwden. Altaar en koor waren versierd als op den paaschdag; al de kanoniken der stad vereenigden zich in het heiligdom, en gezamenlijk hielden zij eene processie, waarna de bisschop hun een vrolijken maaltijd gaf volgens beschreven bepaling [2]. In ootmoediger, maar tevens dankbare stemming, gelijk wij vertrouwen, werd de dag in onze Maria-magdalena-kloosters doorgebragt, waar de „bekeerde zusteren", met het oog op haar vereerd voorbeeld, „haar leven met deugdelijke bedrijven poogden te beteren" [3].

De heiligen der oudere kerk, die de lijst van Jan van Arkel noemt, zijn talrijk. St. Pontiaan, St. Benignus en St. Agniet, wier relieken reeds door bisschop

---

1) Volgens den *Ordinarius* van St. Salvator en een diploom van 1371, in hetzelfde HS. voorkomende. Vgl. boven, II, 2, bl. 276, 279. Ook bij het kapittel van St. Marie te Maastricht deden de schoolknapen op „dies innocentium" hunne dienst in het heiligdom, blijkens den *Ordinarius*, HS. Maastr. N. 364 der kon. bibl. te 's Gravenhage.

2) Volgens de *Ordinarii* van den dom en St. Salvator.

3) Zie boven, II, 2, bl. 96.

Balderik herwaarts gevoerd waren [1], bleven voortdurend in eere, hoewel de wijze, waarop men hunne feesten vierde, niet altijd even stichtelijk was. Op St. Pontiaan, 14 Januarij, waren vrouwen en vrijsters gewoon elkander geschenken te geven, wat zij „pontzen" of „pontssenden" heetten. Den avond te voren bragt men te Utrecht in bacchanalische vreugde door, een gebruik dat de magistraat in 1456 poogde te wijzigen, niet af te schaffen, en dat in de dagen der hervorming den vromen Duifhuis nog tot ergernis was [2]. Bij de mis van den dag droeg men in de kathedraal Pontiaans relieken om [3]. Op St. Agniet, 21 Januarij, werden door hen, die op St. Pontiaan goede gaven hadden ontvangen, tegengeschenken uitgereikt, en ook dan ontbrak het niet aan vreugdebedrijf. De scholieren van St. Salvators kapittel deden op het feest eene kerkdienst „in witte kleederen", en de vrouwen in de gemeente kleedden zich almede in het wit, ter gedachtenisse aan St. Agniet, die acht dagen na haren dood in schitterend gewaad aan hare vrome vriendinnen verscheen [4]. Bij de mis werd eene liefelijke sequentie gezongen (laus sit regi gloriæ) [5]. St. Pancras met zijne medemartelaren Nereus en Achilleus (Pancraes mit sijn ghesellen) werd op 12 Mei gevierd. In de St. Salvatorskerk, wier kerkmis op denzelfden dag viel, vertoonde men dan de relieken van St. Pancras [6]. Te Sloten bij Amsterdam meende men des heiligen hoofd te bezitten, waarbij de omwonenden gaarne hunne offers bragten [7]. De feesten van St. Servaas (Servaes bisscop), St. Maurits (Mauricius mit sijn ghesellen) en St. Victor (Gereon ende Victor) waren aan 13 Mei, 22 September

---

1) Zie boven, I, bl. 393.

2) Zie Burman, *Jaarboeken*, II, bl. 303, 454; Wiarda, *Huib. Duifhuis*, bl. 70. Vgl. Schotel, a. w. bl. 13.

3) Volgens den *Ordinarius* van den dom.

4) Volgens den *Ordinarius* van St. Salvator. Zie Schotel, t. a. pl.

5) Men vindt haar in het missale van Almkerk en in de utrechtsche. Zie ook bij Daniel, *Thes. hymnol.* II, p. 254, V, p. 59.

6) Volgens de *Ordinarii* van den dom en van St. Salvator.

7) Walich Syw. t. a. pl.

en 10 October verbonden. St. Laurens-dag, 10 Augustus, lokte waarschijnlijk menigen devoten Utrechtenaar naar de abdijkerk van Oostbroek, om des martelaars beroemde kolen te zien [1]. St. Katharina (Katline ioncfrou) werd op 25 November herdacht. Sedert den tijd der kruisvaarten bij de europesche geloovigen algemeen in achting, genoot zij onder anderen te Amsterdam de hoogste eer, en bovenal in de Nieuwe-kerk aldaar, waar men eenig gebeente van de heilige bezat, waaruit altijd, naar men zeide, olie vloeide, totdat dit wonderteeken wegens de toenemende „geuzerij" der stedelingen ophield [2]. Meer dan de meeste heiligen was St. Nikolaas (Nyclaes bisscop), de beschermer der zeevarenden, de vriend der kinderen en de weldoener der armen, onzen vaderen lief. Tal van kerken in steden en dorpen werd naar hem genoemd, en St. Nikolaas-avond, 5 December, nog heden een feestavond voor jongen en ouden, werd inzonderheid te Amsterdam tot in de zestiende eeuw, zoowel in de Oudekerk aldaar, als buiten het heiligdom, waar men zilveren en andere beelden van hem bezat, met kerkelijk eerbewijs en openbare en huiselijke vreugde gevierd [3]. Boven St. Nikolaas echter stond, althans in de schatting onzer geestelijkheid, St. Maarten, de vrome krijgsman, later bisschop van Tours, die sedert de dagen van Willebrord de beschermheilige onzer dioecese was, op wiens naam eene groote menigte van kerken en altaren was gewijd en onder wiens banier onze kerkvoogden en hunne benden ten strijde togen [4]. St. Maartenssterfdag (obitus s. Martini, St. Maerten in den winter) was de 11e November en werd vooral in de kathedraal te Utrecht met den grootsten luister gevierd. Bij de mis had de bisschop

1) Zie boven, bl. 168.

2) Zie Walich Syw. t. a. pl. Een berijmd gebed aan St. Katharina deelde ik uit een HS. van de veertiende eeuw mede in den *Kalender voor de prot.* 1861, bl. 95.

3) Zie Walich Syw. t. a. pl.; Van Hengel in het *Archief* van Kist en Royaards, III, bl. 755 vv. en de reeds meermalen aangeh. monografie van Verwijs, *Sinterklaas*, 's Gravenh. 1863.

4) Zie boven, I, bl. 108 n. 3, II, 1, bl. 109.

of zijn plaatsvervanger een sermoen te houden; daarna werden de gezamenlijke kapittelheeren in het bisschoppelijk hof ter maaltijd ontvangen [1]. Terwijl de klerken zich te goed deden, volgden de leeken hun voorbeeld. De huismoeders, die omstreeks dien dag slagttijd hielden [2], vulden uit de ruim voorziene vleeschkuip hare schotels, en aan het feestmaal van gegoede burgers ontbraken de vetgemeste St. Maartensganzen niet, die nog heden wèl bekend zijn [3]. Sinds de dagen van onzen bisschop Radboud vierden onze voorgeslachten ook St. Maartens translatie (translatio s. Martini, Martijns verheffinghe, St. Maerten in den somer) op 4 Julij, ter gedachtenis aan eene der vele gelegenheden, waarbij des heiligen gebeente te Tours in nieuwe eer werd gesteld. In onze kathedraal te Utrecht kwamen dan al de kapittelheeren der stad zamen, om eenige diensten te doen, en bij de getijden en de mis werden de teksten gelezen en gezongen, die Radbouds liefde voor den geloofsgetuige en diens mirakelen hem in de pen had gegeven [4]. St. Maartens barmhartigheid voor de nooddruftigen werd te Utrecht, en misschien elders, nog door zijn „schuddekorfsdag" in aandenken gehouden. Men stookte op de markt vuur, deelde brood aan de armen en verbrandde een korf, dien men eerst al schuddende geledigd had, terwijl de verzamelde jeugd de uit de mand vallende noten, mispelen en andere lekkernijen raapte [5].

Van de latere kerkheiligen, die wij nationale mogen noemen, omdat zij zich in het voorgaande tijdperk ver-

---

1) Volgens den *Ordinarius* van den dom.

2) Vgl. Brand, l. l. I, p. 399.

3) De Engelschen aten ganzen op St. Michiel. Zie Brand, I, p. 367 ss.

4) Zie mijne berigten en *Radbouds officie voor St. Maartens transl.* in het *Kerkhist. archief*, III, bl. 213 vv.; vgl. boven, I, bl. 370, 399.

5) Zie de belangrijke dissert. over St. Maarten van Voetius, in diens *Disput. theol.* III, p. 436 ss.; Burman, a. w. II, bl. 165, en and. St. Maarten, St. Maartens kerkel. feestviering, de volksgebruiken daaraan verbonden, zijne verbeerlijking door de kunst enz. zullen, naar ik hoop, door eene monografie van een mijner voormalige leerlingen welhaast behoorlijk in het licht gesteld worden, waarom ik mij hier van breedere mededeelingen onthoud.

dienstelijk jegens onze vaderen maakten, en die daarom reeds vroeg meer of min algemeene vereering in ons land genoten, noemt de lijst van Jan van Arkel de stichters onzer kerk: Willebrord, 7 November, Bonifacius (Bonifacius mit sijn ghesellen), 5 Junij, en Lebuïnus (Libuyn), 25 Junij, welke laatstgenoemde op 12 November ook zijn translatie-feest had, waarschijnlijk ter herinnering aan „de verheffing" zijner beenderen door Ludger [1]. De abt Gregorius van Utrecht en Werenfried worden op de lijst niet genoemd, maar het lijdt geen twijfel, dat hunne gedachtenis door de kanoniken van Utrecht en Elst in de Betuwe en door de monniken der windesheimer-vergadering jaarlijks onderhouden werd [2]. Odulfus staat op de lijst aangeteekend, en zoo ook St. Lambert van Luik, 17 September, en St. Geertruide (Gheertruit ioncfrou), 17 Maart, beiden belgische heiligen van grooten naam, die volgens de overlevering in Noord-brabant zich de belangen des christendoms onder onze heidensche voorgeslachten hebben aangetrokken [3]. Bij al deze heiligen voegde Zweder van Kuilenburg in 1429 St. Jeroen, den martelaar van Noordwijk, voor wien hij St. Laurens-octaaf, 18 Augustus, bestemde [4]. Bij het toenmalig schisma in onze kerk werd het feest vermoedelijk alleen in Zuid- en Noord-holland, misschien ook in Zeeland, aangenomen. Het feest ter eere van de h. Lidwina, dat te Schiedam sedert 1433 jaarlijks op den vierden dag na paschen werd gehouden, is waarschijnlijk geheel plaatselijk geweest [5].

De twee laatste feesten, die wij als aangeduide op de lijst van Jan van Arkel te gedenken hebben, zijn allerheiligen-dag (dies omnium sanctorum), 1 November, en allerzielen-dag (dies commemorationis animarum), 2 No-

1) Zie boven, I, bl. 178.
2) Zie boven, I, bl. 125, 163; *Ordin. Windes.* fol. xxvi.
3) Zie boven, I, bl. 75 n. 3, 111, 259.
4) Zie boven, I, bl. 247; *Bat. s.* II, bl. 426 vv.
5) Zie mijn *Joh. Brugman*, II, bl. 130. De sequentie ter eere van Lidwina werd door de Bollandisten opgenomen en door dom Pitra in het fransch overgezet. Zie *La Hollande cathol.* Par. 1850, p. 136 s.

vember. Den dag vóór allerheiligen hadden onze vaderen, die onder Luik ressorteerden, althans sedert 1287, in strenge vasten door te brengen [1]; in de vesper, die het feest inleidde, werden in de St. Salvatorskerk te Utrecht al de altaren, die heiligen tot patronen hadden, bewierookt; op het feest zelf was het koor der domkerk aldaar op het prachtigst versierd [2]. Allerzielen, een dag van herinnering en gebed voor alle ontslapenen, dien men met goeden takt onmiddelijk op allerheiligen liet volgen, zal door bisschop Notker van Luik in de tiende eeuw in zijn bisdom ingevoerd zijn [3]. Daar onze Adelbold Notkers leerling was, is het mogelijk, dat deze den dag reeds bij onze vaderen heeft aanbevolen. Bij de vesper, waardoor hij voorafgegaan werd, lieten zich te Deventer [4], en zeker ook elders, alle klokken hooren, wier geluid de geloovigen opwekte, zich in gebeden voor de dooden tot God en alle heiligen te wenden; de priesters „visiteerden” de graven en besprengden ze met wijwater [5]. Op den feestdag zong men de mis der dooden (missa mortuorum), waarvan de schoone liturgie met hare imposante sequentie (audi tellus, audi magni maris lymbus) wel geschikt was om allen, die hare teksten verstonden, op echt christelijke wijze tot ernst te stemmen en te vertroosten [6].

---

§ 3.

Vast- en bededagen, kerkmissen en andere feesten.

Behalve hunne vele Christus-feesten, heiligen- en zondagen hadden onze vaderen in dit tijdvak, even als

---

1) Zie bij Hartzheim, III, p. 699.
2) Volgens de *Ordinarii* der genoemde kerken.
3) Zie *Magnum chron. Belg.* ed. Pistorii p. 92.
4) Zie den *Ordinarius* bij Dumbar, t. a. pl. I, bl. 290.
5) Volgens den *Ordinarius* van St. Salvator.
6) Men vindt haar in de utrechtsche en andere missalen. Zij werd door Daniel opgenomen, l. l. I, p. 350, en door Mone, I, s. 403.

vroeger [1], ook hunne algemeene en bijzondere vast- en bededagen te onderhouden, hunne gedenkdagen, kerkmisfeesten enz. Jaarlijks wederkeerende en overal te vieren vast- en bededagen waren voortdurend de kruisdagen, die op maandag, dingsdag en woensdag vóór hemelvaartsfeest vielen. Zij werden alom met kerkdiensten van verschillenden aard en, gelijk wij later zien zullen, vooral met processiën gevierd, en heetten in de kerktaal steeds „dies rogationum", gelijk zij dan ook dezelfde bestemming hadden als in vroegere eeuwen, om door het opzenden van litaniën en andere gebeden Gods zegen over de veldvruchten en de gemeene belangen des volks in te roepen [2]. Onder buitengewone omstandigheden werden buitengewone vast- en boetedagen uitgeschreven. Wat in 1173 na het stelen van de hostie uit de St. Marie-kerk te Utrecht, na den daarop gevolgden watervloed en brand geschiedde, hebben wij vroeger vermeld: boetepredikatiën werden gehouden, vasten en processiën [3]. Hoewel het bevel tot het uitvoeren van zulke godsdienstige bedrijven alleen van de kerk kon uitgaan, kwam het in den vorm van verzoek niet zelden van onze vorsten. Karel van Gelder wilde, dat zijne landskinderen ijverig zouden bidden voor hem en zijn staat, toen hij in 1492, uit zijne gevangenschap in Frankrijk ontslagen, zijn vorstendom poogde te herwinnen. Toen hij in 1507 den veldtogt tegen de Oostenrijkers, Brabanders en Hollanders zou hervatten, moesten in alle kerken en conventen onder zijn gebied missen gelezen, gebeden opgezonden en omgangen gedaan worden [4]. Bededagen voor kranke vorsten of zwangere vorstinnen zijn vermoedelijk niet zeldzaam geweest. Op den 13n Julij 1498 hield men te Amsterdam, en zeker in

---

1) Zie boven, I, bl. 394.

2) Zie de later aan te halen sermoenen voor de kruisdagen van Dionysius den karthuiser.

3) Zie boven, II, 1, bl. 99.

4) Zie Van Hasselt, *Geld. oudh.* I, bl. 500; Kist, *Neêrlands bededagen*, I, bl. 86 vv.

alle gemeenten van het graafschap Holland en Zeeland, eene processie voor de gravin, van wier zwangerschap het volk kort te voren kennis had gekregen [1].

Algemeene of bijzondere dank- en gedenkdagen waren almede menigvuldig. Op 6 September 1466 vierden de Hollanders een „lofdag" na de overwinning, door hertog Filips op de Luikenaars behaald. Te-Deums werden gezongen, processiën togen uit enz. [2]. Op Walcheren, gelijk de lezer weet [3], herdacht men met kerkdienst en omgang de zegepraal van 4 Julij 1253, en tot in onze eeuw werd te Dordrecht, hoewel nu niet meer met kerkelijk ceremoniëel, jaarlijks de herinnering vernieuwd van het opbreken des belegs voor de stad door Jan van Brabant. Ook zeer droeve gebeurtenissen poogde men door godsdienstige handelingen in het geheugen der menigte te bewaren. Op het feest der kruisvinding werd te Delft eene statelijke mis gezongen ter herinnering aan een fellen brand, waardoor de stad voormaals bijna ten gronde ging [4].

Kerkmisfeesten, waarbij de wijding van nieuwe heiligdommen òf voltrokken òf van vergetelheid bewaard werd, kwamen, gelijk van zelf spreekt, in alle gemeenten voor. In het najaar van 1143 wijdde onze bisschop Heribert de kerk der abdij van Egmond. Het feest trok aller belangstelling. Graaf Dirk met Sofia, zijne gemalin, was tegenwoordig, en eene ontelbare volksmenigte. De abt had zóó glansrijke toebereidselen voor de ontvangst der gasten en den luister des feestes gemaakt, dat allen betuigden zulk eene kerkwijding nooit gezien te hebben. De bisschop zelf preêkte. Hij wees op het schoone herfstweder, dat een regentijd van zes weken had vervangen, en noemde Egmond gelukkig, dat God het op zóó mirakuleuze wijze beweldadigde, wat trouwens naauwelijks te verwonderen was, daar hier, „op de uiterste grenzen der wereld", een zeldzame overvloed van relieken

---

1) Zie Wagenaar, *Amsterdam*, I, bl. 196.
2) Kist, t. a. pl. bl. 83.
3) Zie boven, bl. 168.
4) Zie *Oudh. van Delft.* bl. 5.

was vergaderd, „overblijfselen van de grootste heiligen, apostelen en martelaren" [1]. Toen in 1173 de vernieuwde domkerk, de herstelde St. Marie-kerk en het bedehuis van Oudwijk te Utrecht werden gewijd, ontbrak het almede niet aan feestvreugde. De aartsbisschop van Keulen, tal van bisschoppen en prelaten uit den vreemde en het vaderland vereerden de plegtigheid met hunne tegenwoordigheid [2]. Minder luisterrijk, maar geenszins zonder glans, werden de kerkwijdingen van gewone gemeenten en min aanzienlijke kloosters gevierd. Aan die van 17 October 1387 bij de monniken van het opkomend convent van Windesheim hebben wij den lezer vroeger herinnerd [3]. Te dien dage stroomden scharen van mannen en vrouwen uit de omstreken derwaarts, en de feestelijke stemming was algemeen, hoewel sommigen beklemde harten hadden, toen zij Hendrik Wilsem en anderen, die zij als bloedverwanten en nuttige burgers gaarne voor huisgezin en maatschappij bewaard gezien hadden, de monnikengelofte hoorden uitspreken, waardoor zij voor altijd aan hun dagelijksch verkeer onttrokken werden. Toen het wijdingswerk volbragt was, kondigde de wijbisschop den aanwezigen aan, dat voortaan de zondag na St. Gallus (16 October) steeds de feestdag der windesheimer-kerkmis zou zijn [4]. Dergelijke aankondigingen zijn waarschijnlijk na elke kerkwijding geschied, daar de plegtigheid in kloosters noch parochiën mogt vergeten worden. Of de kerkmisdag ook te Windesheim later een kermisdag is geweest, waarop kramers en kooplieden aan de zamengevloeide menigte hunne koopwaren aanboden en de landlieden zich in de avonduren aan gemeenschappelijke vreugde overgaven, weten wij niet, maar dat in onze grootere gemeenten de marktdagen doorgaans met de kerkmisfeesten in ver-

1) Zie *Annal. Egmund.* Pertz, *Monum. Germ.* XVI, p. 455.
2) Zie boven, II, 1, bl. 99.
3) Zie boven, II, 2, bl. 206.
4) *Chron. Windes.* p. 62.

band stonden, zoodat beiden ten laatste dezelfde benaming droegen, is van algemeene bekendheid [1].

Eenigermate van gelijken aard als de kerkmisdagen waren de feesten, die de gemeenten ter eere van de patronen hunner kerken en altaren vierden, of ter eere van heiligen, van wie zij relieken meenden te bezitten. St. Hippolytus-dag, 13 Augustus, ofschoon door de lijst van Jan van Arkel niet ter onderhouding aanbevolen, werd op vele plaatsen van West-friesland ongetwijfeld in eere gehouden, daar de bewoners dien roemruchtigen „ridder van Christus” bijzonder liefhadden [2] en gaarne hunne kerken aan hem opdroegen. Omstreeks den aanvang der vijftiende eeuw besloten de Delvenaars — het zij mij vergund hier de naïeve uitdrukking van een ouden schrijver te gebruiken — St. Bartholomæus, den patroon hunner Oude-kerk, „af te zetten en den martelaar Hippolytus in zijne plaats te stellen”, naardien zij aan de tusschenkomst van laatstgenoemde het vernieuwde bezit van eenige voorregten hunner stad meenden verschuldigd te zijn. Nu heette de Oude-kerk St. Hippolytus-kerk, maar de feestdag van St. Bartholomæus werd desniettegenstaande door klerken en leeken tot aan de hervorming met de grootste statelijkheid gevierd [3]. St. Walburgsdag, 1 Mei, genoot te Tiel en te Groningen onderscheiding, omdat men aldaar relieken der heilige bezat [4]. Het zamenvallen van dien dag met het Mei-feest moest hem voor onze voorgeslachten eene dubbele belangrijkheid geven, inzonderheid waar zij hunne Mei-gilden hadden [5]. Te Heenvliet bij den Briel werd in de vijftiende eeuw op St. Cornelis-dag (15 Januarij?) en St. Leonardsdag, 6 November, feest gevierd, omdat men aldaar òf over-

1) Zie, behalve Van Loon, *Over de kermissen van Holl.*, Wagenaar, *Amsterdam*, II, bl. 415; Boitet, *Beschr. van Delft*, bl. 150, 569; De Riemer, *Beschr. van 's Gravenh.* II, bl. 436 v. en and.

2) Zie Beka, p. 54.

3) Zie Vosmeer in *Oudh. van Delft.* bl. 5 v.

4) Zie de Bolland., *Acta ss. Febr.* III, p. 521.

5) Zie over de Mei-gilden Ter Gouw, *De gilden*, Amsterdam 1866, bl. 34.

blijfselen van deze heiligen òf altaren op hunnen naam had. Uit de omstreken kwamen dan bedevaartgangers hunne offers, kippen, tarwe enz. aan den koster uitreiken, wat echter ophield, toen Merula na 1530 die gaven, als offers des bijgeloofs, verbood aan te nemen, eene daad die den martelaar den haat der orthodoxie van zijn tijd berokkende [1].

Van bijzonderen aard waren de feestelijkheden, waartoe eens priesters „eerste misse" aanleiding plagt te geven. Als een jonge man zijne priester-ordening had ondergaan en voor de eerste maal de dienst bij het altaar zou verrigten, gingen boden uit, om vrienden, bloedverwanten en hooge begunstigers tot het bijwonen der plegtigheid te noodigen. Menschen van allerlei rang en stand, ja gansche corporatiën namen zulke noodiging gaarne aan, omdat ligchaam en ziel er wel bij konden varen. Die de mis hoorden lezen, verdienden er aflaten mede en na de mis een lustigen maaltijd, waarvoor de aanzittenden echter den gastheer met rijke geschenken beloonden. In het bisdom van Keulen werden in de veertiende eeuw jonge priesters gevonden, die de plegtigheid in verschillende parochiën herhaalden, omdat zij zoo voordeelig voor hunne beurzen was, maar de keulsche synode van 1321 liet hiertegen een dreigend verbod uitgaan [2]. Of zulke vrome schelmerij ook op onzen bodem heeft plaats gehad, is ons onbekend, maar zeker is het, dat onze devoten met dergelijke feesten geenszins ingenomen waren. De statuten der begijnen van Amsterdam verboden mater en zusters „tot weerlike priesters eerste missen te gaen" [3]. Toen in het begin der vijftiende eeuw vele Dordtenaars „tot eene eerste misse" naar Geertruidenberg waren getogen, liet de magistraat, vermoedelijk omdat er grove ongeregeldheden bij het feest voorgevallen waren, afkleppen, dat voortaan niemand wegens eene

---

1) Zie mijn *Angelus Merula*, 1e uitg. bl. 79, 207, 209.
2) Zie bij Hartzheim, IV, p. 279.
3) Zie bij Le Long, *Reform. van Amsterd.*, bl. 345.

eerste mis buiten de stad zou trekken, tenzij hij des priesters „maag of zwager” was; „elk mogt den paap zijn offer en aalmoes zenden”, maar die zelf ging, verbeurde drie ponden [1]. Omstreeks het jaar 1400 vaardigde de magistraat van Haarlem eene keur uit, die verbood, dat meer dan drie en twintig burgers tegelijk „tot ierste missen buten der stede uutvaren” zouden [2]. Te Amersfoort echter was de raad van een anderen zin. Sedert 1446 hadden de feestvierende klerken aldaar vrijdom van accijns voor den wijn, dien zij voor hun maaltijd insloegen, en hunnen van heinde en verre toestroomenden vrienden werd vrijgeleide toegezegd [3].

Gereed ons overzigt van de heilige tijden, die onze voorgeslachten vierden, te besluiten, moeten wij alleen nog opmerken, dat, hoe groot ook het aantal der feesten was, welke de wereldlijke priesters en de leeken te onderhouden hadden, het getal der dagen, die door kapittelheeren en kloosterlingen gevierd werden, nog veel grooter was. Laatstgenoemden toch hadden behalve de feesten, die ook buiten hunne kerken in acht genomen moesten worden (festa fori), hunne koorfeesten (festa chori), waaraan de gemeenten geen deel namen. Die koorfeesten waren meer of minder luisterrijk en werden daarom als dubbelfeesten (festa duplicia), halfdubbelfeesten (festa semiduplicia) enz. onderscheiden, of als feesten van drie lessen, negen lessen (festa trium, novem lectionum) enz., benamingen die in onze ordinariën van Utrecht, Windesheim en andere gedurig voorkomen en haren oorsprong danken aan de gewoonte om bij sommige feesten in plaats van één twee cantoren te doen optreden, die de antifonen, responsoriën, verzen en lessen der getijden volgens vastgestelde regelen zongen en lazen en al of niet herhaalden. Bij feesten van drie of meer lessen werden uit de Schrift of uit andere boeken, de

1) Zie Schotel in het *Archief*, VI, bl. 328, en *De abdij van Rijnsburg*, bl. 229.
2) Van Alkemade, *Van het ceremonieel der begraavenissen*, bl. 179.
3) Zie Van Bemmel, *Beschr. van Amersf.* I, bl. 97 v.

levens der heiligen, martelaren enz., drie of meer pericopen of brokstukken voorgedragen [1].

---

§ 4.

Zorg voor de onderhouding der heilige tijden.

Gelijk kerkelijke en wereldlijke overheden reeds in het voorgaande tijdvak de handen ineensloegen, om de onderhouding der heilige tijden bij de leekenwereld te handhaven [2], zoo vereenigden zich ook in de latere middeneeuwen beide magten, om hetzelfde doel te bereiken. Men scherpte voortdurend de wet in, dat op zon- en feestdagen van allen dienstelijken arbeid (a quocunque servili opere) gerust moest worden, opdat men zich geheel aan vrome bedrijven (piis ac devotis actibus) mogt overgeven [3], maar moest ook toen ervaren, dat het bezwaarlijk is, den inhoud van zulk eene wet met juistheid te bepalen, en nog veel bezwaarlijker, zonder kwetsing van de belangen des dagelijkschen levens voor hare stipte toepassing te zorgen. Van daar gedurige onzekerheid in de houding dergenen van wie de zondags- of feestwet uitging, en onzekerheid ook of overtreding bij degenen die haar hadden te gehoorzamen.

Onder de synodale verordeningen, die in 1293 door Jan van Zyrik en in 1310 door Guy van Avesnes afgekondigd werden, vindt men ten aanzien van de onderhouding der heilige tijden in onze kerk slechts één voor-

---

1) Zie Du Cange, in v. *festum*. Vgl. Binterim, a. a. o. V, 1, s. 297 f. Thomas a Kempis zinspeelt op de in onzen tekst genoemde termen, als hij in zijne *Medit. de nativitate Christi*, *Oper. omn.* ed. l. p. 196, zegt: „quando exterioribus festivitatibus interior homo meus bene concordat et congaudet, non mihi iam simplex, sed duplex festum esse videtur", cæt.

2) Zie boven, I, bl. 393.

3) Zie het voorschrift van Jan van Arkel, Lat. *Bat. s.* I, p. 190.

schrift, en dat wel van negatieven, maar zeer bepaalden inhoud. Binnen „de verboden tijden", zoo heet het, mag men niet trouwen, d. i. van den eersten zondag in den advent tot de octaaf van drie-koningen, van zondag septuagesima tot de octaaf van paschen, en voorts van den zondag vóór hemelvaartsdag tot den zondag der heilige drievuldigheid mag niemand een huwelijk sluiten; die het doet, wordt met den ban geslagen. Maar hoe bepaald en duidelijk dit voorschrift zijn mogt, het is zeker, dat men eene algemeene toepassing voor onmogelijk hield. Van daar het toevoegsel, dat het aan des bisschops officiaal zal staan, in sommige gevallen dispensatie van de wet te geven [1]. Toen Jan van Arkel in 1346 zijne feestlijst afkondigde, beval hij met den grootsten ernst, dat men op al de door hem genoemde dagen van den arbeid zou aflaten, maar hij waagde het niet, den aard van den bedoelden arbeid nader te omschrijven, en liet daarenboven den leeken de gelegenheid open, om met goedkeuring van hunne overheden (superiores) op kleine feesten, „als de nood drong", de hand aan het dagelijksch werk te slaan [2]. Tien jaren later gaf dezelfde bisschop aan zijne dekens in Holland en Zeeland bevel, de bewoners dier landen wegens het schenden der feestwet (super violacione festorum) niet te bemoeijelijken, tenzij de overtreders openbaarlijk hadden gezondigd; als de wereldlijke overheden op zon- of feestdagen de lieden opriepen om aan de dijken te werken, mogten en moesten zij gehoorzamen [3]. Arnold van Hoorn, die revolutionaire tijden beleefde en zich naar den drang der omstandigheden wist te voegen, deed een stap verder. In zijn voorregtsbrief aan die van Leiden verklaarde hij de zaak „aan de conscientiën zijner onderzaten over te laten": zoo de wolweverij (lanificium), de landbouw, het onderhoud der dijken „of iets anders"

1) Zie Lat. *Bat. s.* I, p. 169, 176.
2) Lat. *Bat. s.* I, p. 190.
3) Lat. *Bat. s.* I, p. 197.

op de heilige tijden om handen riep, moest een ieder weten, wat hij te doen had; des kerkvoogds dekens zouden zich van alle correctie onthouden [1]. In het concordaat, dat Rudolf van Diepholt in 1434 met Filips van Bourgondië ten voordeele van de vrijheden der Hollanders en Zeeuwen sloot, komt eene dergelijke bepaling voor [2].

Terwijl onze bisschoppen de feestwet met onzekeren zin handhaafden, deden de burgerlijke overheden hetzelfde. In de friesche wetten van alle eeuwen van dit tijdvak komt het verbod van handenarbeid op de heilige tijden bij herhaling voor, en — een bewijs dat overtreding gewoon was, maar ook dat men haar steeds ernstiger poogde te weren — de strafbepalingen spraken telkens van zwaardere boeten voor ongehoorzamen. Toch durfden of konden ook deze magten de zaak niet doorzetten, zooals men misschien in Duitschland en elders deed. De Friesen, die landbouwers waren, grepen na de mis met vrijmoedigheid naar ploeg of spade, en regtspraak en volksvergaderingen, op zon- en feestdagen gehouden, waren gansch niet zeldzaam. Daarenboven schijnen de Friesen van Leeuwarden en omstreken de lijst van Jan van Arkel vrij wat besnoeid te hebben. Uit eene wet van 1412 blijkt, dat men de zondagen, de Maria- en apostel-feesten, St. Michiel, St. Laurens, St. Nikolaas, de patroons- en de quatertemper-dagen als de voornaamste rustdagen aanmerkte, en ook in de Groninger-ommelanden was dit het geval. Bij eene wet van 1530 voor die streken wordt het werken verboden voor de vier hoogtijden, de apostel- en onze-lieve-vrouwe-dagen, St. Laurens, St. Maria-magdalena en St. Michiel [3]. Slechts dan hebben magistraten of invloedrijke individuën vermoedelijk hun pogen, om de ontheiliging der rustdagen te verhinderen, zien slagen, als zij tegen

1) Lat. *Bat. s.* I, p. 201.
2) Zie boven, II, 1, bl. 214; Boxhorn, *Nederl. hist.* bl. 165.
3) Zie Feith, *Geschiedk. betoog over den ongetrouwden staat der priesteren*, bl. 539 vv.

enkele misbruiken of onvoegzame bedrijven optraden, die met name door hen aangeduid werden. Aan het bevel van den raad van Utrecht, in 1437 afgekondigd, dat men daar ter stede den marktdag, wanneer hij op een heiligen-dag viel met een werkdag zou verwisselen, is waarschijnlijk gevolg gegeven[1], en het besluit, dat hertog Albrecht in 1365 uitvaardigde, bevelende dat de jaarmarkt van Alkmaar, die toen op paschen zou invallen, wegens het feest op een meer geschikten tijd gehouden moest worden, is zeker met goedkeuring ontvangen. Pater Brugman, gelijk men weet, keerde zijne welsprekendheid met goed gevolg tegen de feestschenners, maar ook zijn invloed zou welligt te zwak gebleken zijn, zoo hij bij zijne prediking zich niet tot het aanwijzen van openbare ergernissen had bepaald. Te Bolsward hield men op heiligen-dagen markt en verkocht men vleesch; het gelukte hem, in het stadsboek voor die gemeente daartegen eene verbodswet te doen opnemen. Toen hij in den zomer van 1464, te Kuilenburg vertoevende, vernomen had, dat men aldaar op St. Jansdag openbare markt hield, verhief hij ook hiertegen zijne stem, en geenszins vruchteloos. Graaf Gerard van Kuilenburg hoorde zijne vermaning en plaatste de kermis op een anderen dag, en zulks in spijt van den hertog van Gelder, wien dit kwalijk aanstond[2].

Viel het, blijkens het medegedeelde, onzen kerkelijken en wereldlijken oversten moeijelijk, hunne onderzaten op heilige tijden van hun dagelijkschen arbeid te doen rusten, geenszins ligter was hunne taak, waar het er op aan kwam, op feestdagen vermaken en vreugdebedrijven te weren, die met de eischen der kerk kwalijk strookten. De levenslustigheid onzer voorgeslachten, vooral in de eerste eeuwen van dit tijdvak, was groot, en de vormen, die zij aannam, waren niet altijd betamelijk, dikwerf ruw, niet zelden bacchanaliesch en van heidenschen aard,

---

1) Zie Burman, a. w. I, bl. 492.
2) Zie mijn *Joh. Brugman*, I, bl. 173.

gelijk zij ook veelal van heidensche afkomst waren. In de twaalfde en dertiende eeuw konden onze vaderen, die onder het bisdom van Luik ressorteerden, wanneer zij op paschen en pinksteren bij wijlen hunne kathedraalstad bezochten, dingen zien, die allesbehalve dienstbaar aan hunne zedelijkheid waren. Geestelijken en leeken vereenigden zich dan, om eene der concubijnen van de klerken tot hunne koningin te kiezen. In spijt van geveinsde tegenstribbeling werd de verkoren deerne met een purperen kleed en eene kroon gesierd en op een hoogen troon geplaatst, waarna de menigte haar onder woeste vreugdeteekenen huldigde, als ware zij eene godin geweest [1]. In 1287 ging van eene luiksche synode een besluit uit, dat het dansen in de kerken en op de kerkhoven verbood, en evenzeer het optreden van potsenmakers, goochelaars en danseressen te dier plaatse bij processiën, op de kruisdagen en op andere feesten [2]. Daar maskeraden, koorddanserij, goochelarij en obscoene voorstellingen van verschillenden aard in de dertiende eeuw en later in alle landen der christenheid op de heilige tijden maar al te zeer gewoon waren [3], moet men vermoeden, dat dergelijke verschijnselen op onzen bodem niet vreemd zijn geweest. Maar wij behoeven hier bij geene gissingen te berusten. De lezer herinnert zich, wat wij vroeger van de uitgelatenheid der Twentenaars op St. Pieters- en Paulsdag berigtten [4] en van de vreugdebedrijven, die in onze kathedraalstad en elders op verschillende feesttijden plaats hadden. In 1290 beval de synode, die destijds onder onzen bisschop Jan van Zyrik gehouden werd, dat theatrale spelen en voorstellingen benevens maskeraden (ludi theatrales, spectacula et larvarum ostensiones) voortaan op kerkhoven en in kerken geweerd zouden worden [5]. Wat dit bevel uit-

1) Zie Phillips, *Ueber den ursprung der katzenmusiken*, Freib. 1849, s. 24.

2) Hartzheim, III, p. 695.

3) Zie Phillips, a. a. o. s. 19 ff.

4) Zie boven, bl. 247.

5) Lac. *Bat. s.* I, p. 168.

werkte, is ons onbekend, maar zeker is het, dat het kapittel van St. Salvator te Utrecht nog in 1399 een besluit nam, waarbij de schoolrector, de scholieren en vooral de choralen met uitdrijving bedreigd werden, zoo zij het nog langer zouden wagen, door het uitvoeren van dansen en ander spel, de kerk en de graven der heiligen te ontwijden; tevens werd den rector verboden, voor het huren van paarden of goochelaars en speellieden (mimi) van zijne leerlingen penningen te eischen [1].

Terwijl de kerk deed wat zij vermogt, om de ontheiliging harer feestviering door ongepaste spelen en vreugdebetooningen te weren, ontbrak het haar niet aan middelen om de belangstelling der zinnelijke menigte voor hare heilige tijden te wekken of te versterken, waar deze gering was, of na verwijdering van ruwer vermaken, dreigde te verslappen. Tegenover de theatrale vertooningen, „de mommerie en narrerie”, die zij in hare heiligdommen niet gedoogde, had zij hare eigen dramatische handelingen, hare liturgische spelen of mysteriën, die op de hoogtijden wereldkinderen naar de kerken trekken en devote lieden stichten konden. Wij achten het noodig, bij deze zaak voor een oogenblik stil te staan, hoezeer wij hoop koesteren, dat anderen weldra de geschiedenis van het kerkelijk drama op nederlandschen bodem op breeder schaal in behandeling zullen nemen dan het ons vooralsnog mogelijk is en hier gepast zou zijn [2].

Hoewel het kerkelijk tooneelspel als een der middelen mag aangemerkt worden, waardoor ook onze middeneeuwsche klerken de belangstelling der leekenwereld voor de viering der heilige tijden poogden te onderhouden,

1) Zie het diploom bij Matth. *Fund. eccles.* p. 70.

2) De rijke literatuur over het kerkelijk drama, die vooral in de laatste jaren verschenen is, werd opgegeven door mijn voormaligen leerling A. W. Wijbrands in zijn opstel, *Het kerkel. drama der middeleeuwen*, in den *Kalender voor prot.* 1861, bl. 101 vv. Achter dit stuk vindt men eene bijlage over kerkel. plegtigheden van dramatischen aard in ons vaderland, die aandacht verdient. In 1866 verscheen te Parijs *Le grand mystère de Jésus, passion et résurrection, drame Breton*, met eene belangrijke inleiding van Hersart de la Villemarque.

zou men echter dwalen, wanneer men aannam, dat het zijn ontstaan aan dit streven te danken had. Het kerkelijk tooneelspel ontleende zijn oorsprong [1] in het algemeen aan het dramatiesch karakter, dat den cultus der christenheid sinds overoude tijden eigen was en in latere eeuwen zich in hooge mate ontwikkelde, en in het bijzonder aan de koordienst der kapittelgeestelijken, die bij het lezen en zingen van de antifonen, verzen, responsoriën, hymnen en lessen hunner getijden met elkander in eene zamen- en wisselwerking traden, die vergeleken mag worden met de zamen- en wisselwerking van onze zangers in de moderne oratoriën. Wanneer de kanoniken op de hoogtijden in hunne beurtzangen de bijbelsche gebeurtenissen, b. v. Jezus' geboorte of opstanding, herdachten, maakten zij gebruik van de daartoe behoorende bijbelsche verhalen. Zij namen de teksten dier verhalen gaarne woordelijk over, of vulden ze eenigermate aan en zetten ze om in die vormen, die voor hunne beurtzangen noodig waren. Hoe ligt konden zij er nu toe komen, enkele belangrijke deelen der teksten door enkele aangewezene personen te doen voordragen, en als dit geschied was, behoefde men nog maar ééne schrede verder te doen, om den getijdenzang op het gebied der tooneelvertooning over te brengen. De zangers, die b. v. woorden van Jezus, de vrouwen bij het graf enz. moesten zingen, hadden bij hun lied slechts eenig gebaardenspel te voegen, en de dramatische handeling was aangevangen. En waar de actie bij het lied aangenomen was, daar was het mysterie-spel geboren, om in verloop van tijd door toevoeging van acterend personeel en tooneelmatige uitrusting van de plaats, waar de uitvoering ondernomen werd, zich van zelf tot het kerkelijk drama te ontwikkelen. Dat de gang der zaak in ons vaderland, even als elders, deze geweest is, schijnt door

1) Jubinal is een der weinigen van onzen tijd, die nog volhielden, dat het kerkelijk drama eene voortzetting van het theaterspel der ouden is. Zie zijne *Mystères inédits du quinzième siècle*, Par. 1837, I, préface.

nederlandsche HSS. van de twaalfde en veertiende eeuw bewezen te worden.

In een antifonarium, dat de kanoniken van St. Marie te Utrecht in de twaalfde eeuw en later bij hunne zoogenaamde nachtdiensten gebruikten [1], vindt men het officie, dat zij bij de eerste godsdienstoefening van den kerstdag zongen. De eerste antifoon, die hier voorkomt, luidt aldus: „wien hebt gij gezien, o herders? Zegt, berigt het ons! Wie is op aarde verschenen? Wij hebben in het koor der engelen den Heer, den Verlosser, zien geboren worden, halleluja, halleluja!" De tweede antifoon geeft het antwoord op de vraag: „eene maagd heeft een koning gebaard, wiens naam eeuwig is", enz. [2] Wie ziet hier niet den dramatischen vorm opkomen, ofschoon de wisselzang nog niet door dramatische personen wordt uitgevoerd? Maar sterker bewijs voor onze stelling ontmoet men in hetzelfde HS. op de bladen, die het officie voor de eerste nocturn van den paaschnacht bevatten. Hier vindt men een vers (versus) opgegeven, dat bij het graf gezongen moest worden, het graf in het koor, waarin op goede-vrijdag het kruis was gelegd, en nu zijn de dramatische personen werkelijk aangeduid, hoewel van geenerlei actie bij den zang gesproken wordt: het vers moet door een kanonik voorgedragen worden, die den engel zal vertegenwoordigen, en door andere klerken, die voor de vrouwen bij 's Heeren rustplaats zullen optreden. De engel vraagt: „wien zoekt gij hier, o Christusvereerders?" De vrouwen antwoorden: „Jezus van Nazareth, o hemelbewoners"! En daarop zegt de engel: „hij is niet hier. Hij is opgestaan, gelijk hij voorzegd heeft. Gaat, berigt dat hij verrezen is, zeg-

---

1) Zie boven, I, bl. 521. De plaatsen uit het HS., die ik in de twee volgende aanteekeningen mededeel, worden in het oudste gedeelte van den codex gevonden.

2) „*Antiph.* Quem vidistis, pastores? Dicite, annunciate nobis! In terris quis apparuit? Natum vidimus in choro angelorum Salvatorem, Dominum, alleluia, alleluia!

Antiph. Genuit puerpera regem, cui nomen æternum", cæt.

gende: de Heer is opgestaan uit het graf, wij loven u, o God"![1] Vóór en na het vers, dat deze zamenspraak bevat, heeft het officie responsoriën en antifonen, die geheel in de gewone vormen zijn gehouden.

Ontbrak bij het afzingen van vermeld vers op den paaschmorgen aan het werk der kanoniken, die den engel en de vrouwen vertegenwoordigden, vermoedelijk nog de actie, daar ons antifonarium er geen gewag van maakt, in later tijd, toen de kapittelheeren van de domkerk te Utrecht hun ordinarius zamenstelden, wat zij, zooal niet vroeger, dan toch niet later dan in het midden der veertiende eeuw deden[2], had het paaschspel of mysterie ongetwijfeld reeds grootere ontwikkeling bij hen ondergaan. Die ordinarius toch, gelijk de lezer weet, verlangt, dat bij de vroegdienst van paaschdag, wanneer het kruis uit het graf naar het altaar van St. Jan is gebragt en het „gloria" en andere zangen voleindigd zijn, „de engelen en vrouwen hunne dienst zullen vervullen"[3]. Hoe zij dit doen moesten, wordt niet aangeduid, maar wij kunnen er naauwelijks aan twijfelen, of ook in onze kathedraal werd de vertooning op dergelijke wijze uitgevoerd, als destijds in Frankrijk en elders gewoon was. Drie klerken, vertegenwoordigers der vrouwen of drie Marias, traden onder treurig gebaar het koor in en naderden langzaam het graf, terwijl zij, waarschijnlijk in kreupele latijnsche verzen, eene zamenspraak hielden, waarin zij hunne droefenis uitten wegens den dood des regtvaardigen en hunne zorg wegens den steen voor den ingang des grafs, die hun beletten zou met hunne specerijen binnen te treden. Voor het graf gekomen, zagen zij den engel, prachtig gesierd, eene

---

1) "*Ad sepulchrum versus.* ANGELUS: quem queritis in sepulchro, o christicole? MULIERES: Ihesum Nazarenum, o celicole! ANGELUS: Non est hic. Surrexit, sicut predixerat. Ite, nunciate quia surrexit, dicentes: surrexit Dominus de sepulchro, te Deum laudamus". De met cursief en kapitaal gedrukte woorden zijn in den codex met roode letters geschreven.

2) Zie boven, II, 1, bl. 298 n. 2.

3) Zie boven, bl. 232.

kaars in de regter-, een palmtak in de linkerhand, die hun zijn „wien zoekt gij?” toeriep. Als de blijde tijding der opstanding vernomen was en de vrouwen, met uitzondering van Maria Magdalena, weggetogen waren, kon de ontmoeting van den verrezene met laatstgenoemde volgen, die dan in vereeniging met twee of meer engelen het spel met den uitroep: „komt en ziet, waar uw Heer was neêrgelegd!” eindigde, waarop het koor der zangers een loflied aanhief, waarmede het gansche bedrijf besloten werd[1].

Terwijl het mysterie-spel bij de utrechtsche kapittelheeren in gebruik was, werd het ook bij andere collegiaal-kerken ingevoerd, wier voorbeeld dan weder in gewone parochiekerken, waar de klerken een sterk personeel uitmaakten, navolging vond. Sedert het laatst van de veertiende eeuw zagen de geestelijken en leeken der parochie van St. Lebuïnus te Deventer, zooal niet jaarlijks, dan toch van tijd tot tijd, op den feestdag van Maria-lichtmis een spel uitvoeren, waarbij de ontmoeting der lieve vrouw met Simeon vertoond en „het kindeke geofferd werd”. Daar de leerlingen der kapittelschool aan dit spel deelnamen, mogen wij veronderstellen, dat de uitvoering ook te Deventer, even als te Utrecht, onder de leiding van den scholaster en diens rector geschiedde[2]. In 1419 speelden op denzelfden feestdag de schoolkinderen te Arnhem „onzer vrouwe spel”, en zulks ter eere van den nieuwen burgemeester, dien de stad had zien optreden. Of de vertooning binnen of buiten de kerk plaats had, blijkt niet[3]. Te Amsterdam vergenoegde men zich op dezen heiligen-dag met eene pro-

---

1) In de *Berliner kirchenzeit.* voor 1839 vindt men verslag van eene uitgave van het *Manuscrit de St. Benoit-sur-Loire*, door de Société des bibliophiles français bezorgd, maar niet in den handel gebragt. In dit boekske komen twaalf mysteriën voor, waaronder twee voor kerst- en twee voor paaschfeest. Door den verslaggever werden belangrijke fragmenten opgenomen, die mij hier dienden.

2) Zie mijne berigten in het *Kerkhist. archief*, II, bl. 153 v.; vgl. boven, II, 1, bl. 287.

3) Zie van Hasselt, *Arnh. oudh.* I, bl. 186.

cessie, die evenwel van dramatischen aard was. Een schoon jong meisje, statelijk gesierd, werd op een ezel of klein paard geplaatst; een jonkman, Jozef verbeeldende, almede in kostuum, een korf met timmermansgereedschap aan den arm en een mand met een paar tortelduiven in de hand, leidde het dier; priesters, aanzienlijke burgers en eene groote volksmenigte vormden den stoet[1]. In den nacht vóór paschen echter werden de Amsterdammers, die hunne Oude-kerk bezochten, op eene vertooning onthaald, die geheel het karakter van het mysterie-spel had. Omstreeks twaalf ure nam de pastoor het kruis uit het graf, onder den uitroep: „Christus is opgestaan!" Hierop toog hij met het kruis, gevolgd door de scholieren en de zamengevloeide schaar, door de torendeur de kerk uit, om 's Heeren nederdaling ter helle aanschouwelijk te maken. Twee malen ging de processie om de kerk, en als zij voor de torendeur kwam, vond zij die gesloten. Binnen de deur, die den ingang der hel moest verbeelden, bevond zich „een bende duivelen", knapen in fantastische kleeding, die steenen in de handen hielden. Voor de gesloten deur zong de priester: „opent uwe poorten, gij vorsten, en de koning der heerlijkheid zal binnentreden"[2]! De duivelen vroegen: „wie is de koning der heerlijkheid"? en wierpen daarbij onder „ijsselijk geschrei" de steenen tegen de deur. Maar als de pastoor de processie ten derden maal volbragt had, stiet hij met het kruis op de deur, die nu ook, in overeenstemming met de legende van Jezus' hellevaart, openvloog, waarop de duivelen onder vreesselijk misbaar uiteen stoven en de processie naar binnen ging. Na afloop der voorstelling werd het kruis, met eene schoone stole versierd, voor het koor opgehangen, waar het bleef tot op hemelvaartsdag, wanneer het boven het

1) Zie Le Long, *Reformatie van Amst.* bl. 510.

2) Dezelfde woorden van Psalm XXIV werden ook bij de jaarlijksche processie van de Lier gezongen, als zij met haar beeld van St. Joris voor de Waterslootspoort te Delft stond. Zie mijn *Angelus Merula*, 1e uitg. bl. 89.

altaar naar het gewelf werd opgetrokken [1]. Minder schrikverwekkend en meer vermakelijk was het drie-koningenspel, dat men in 1498 op dertiendag 's avonds na de vesper in de Nieuwe-kerk te Delft opvoerde, waarbij drie priesters als Jasper, Melchior en Balthasar te paard door verschillende deuren naar binnen reden, „ieder met zijn gezinne" of gevolg, om in het middenschip elkander te ontmoeten. Van daar volgden zij de ster, die langs het gewelf schoot, terwijl „op het groot orgel" de engelen hun „gloria" zongen en beneden de herders op hunne muziek-instrumenten speelden. In het koor boden de drie koningen, „deels sprekende, deels zingende", het kindeke hunne offeranden aan [2]. Doch wij mogen onze berigten aangaande het mysterie-spel onzer vaderen niet te zeer vermenigvuldigen. Alleen merken wij nog op, dat deze spelen zich ook bij ons eerst volkomen ontwikkelden, toen niet alleen de klerken, maar ook reizende tooneelspelers en vervolgens de rederijkers zich hunner aantrokken. Onder de hand dezer lieden werden kostuum en tooneelmatige uitrusting van de plaats, waar men speelde, meer in overeenstemming met de eischen der kunst gebragt, waardoor echter ook de aard van de uitvoeringen gewijzigd werd. Even als in Frankrijk, Duitschland, Engeland en elders werd ook bij ons het mysterie een meer of min uitvoerig drama, waarin nevens God en de heiligen potsenmakers in de gestalte van duivelen optraden, wier „boerden" en kwinkslagen den ernst der toeschouwers in gevaar bragten, zooals blijkt uit het onlangs in het licht gegeven „spel van den heiligen sacramente van der Nyeuwervaart", dat te Breda sedert het jaar 1500 de bestemming had, om de geschiedenis eener wonderhostie te verheerlijken [3].

---

1) Zie Walich Syw. t. a. pl.

2) *Oudh. van Delft.* bl. 98 v. Vgl. over het oudere drie-koningenspel Binterim, a. w. V, 1, s. 316.

3) Genoemd stuk werd het eerst uitgegev. door Hermans, in de *Geschied. der rederijk. in Noordbrab.* St. II, en vervolgens in beteren staat door Verwijs, Leeuw. 1867. Eenige tekst-emendatiën werden voorgesteld door

Gedurende al de middeneeuwen, van het frankische tijdperk tot de dagen der reformatie, hebben zich stemmen laten hooren, die klaagden over de ontwijding der heilige tijden van de zijde des volks, als over een heerschend kwaad, dat zich ook door de krachtigste maatregelen niet liet overwinnen. Maar nimmer klonken die klagten luider dan omstreeks den aanvang der vijftiende eeuw, toen duizenden en honderdduizenden zuchtten over de krankheden der kerk en uitzagen naar hare „hervorming aan hoofd en leden”. Onder de velen, die zich hierbij op de ernstigste wijze lieten hooren, had de vrome Nikolaas de Clémangis naauwelijks woorden, sterk genoeg om zijne smart te verklaren over de verwaarloozing en het misbruik der kerktijden, waarvan hij getuige was. Het volk, dus schreef hij, vierde de zondagen en feesten niet in de kerk, maar in de herbergen. Hier verzamelden zich de kerkverachters; zij speelden, twistten en vochten van den morgen tot den laten avond; zij verbrasten op één dag, wat hun en hun gezin voor eene gansche week tot onderhoud had kunnen zijn. In steden en dorpen weêrklonken straten en markten van het gezang en getier der dansenden en zingenden, terwijl verloren vrouwen, uit honderd schuilhoeken voortredende, de jonge lieden ten verderve lokten. Men moest de feesten, meende hij, veeleer afschaffen, dan dat zij langer oorzaak van zóó vele misdaden bleven: zij waren toch geen christelijke feesten meer, maar veeleer saturnaliën, die men kwalijk gevierd achtte, zoo zij zonder strijd en bloedstorting voorbijgingen [1]. Zoo die man in de veertiende en vijftiende eeuw op onzen bodem had geleefd, zou hij dan op dezelfde wijze hebben gesproken? Wij durven op deze vraag noch beamend noch ontkennend

---

Van Dale in de *Taalgids*, 1867, bl. 108 vv. Berigt aangaande andere middeneeuwsche kerkel. dramas van nederl. oorsprong — zeer weinige werden tot heden gevonden — vindt men bij Wijbrands, t. a. pl. bl. 154 vv.; vgl. Schotel, *Geschied. der rederijkers in Nederl.* Amst. 1862, I, bl. 15 vv.

1) Zie de door Goes, *Verfall des oeffentlichen cultus im mittelalter*, Sulzbach 1820, s. 18, 36, 43 f. verzamelde plaatsen.

antwoorden. Bij den nationalen godsdienstzin, die onze vaderen ook destijds onderscheidde, mag het hier met de zaak iets beter gesteld geweest zijn dan in Frankrijk, maar dat bij de onzen eene algemeene belangstelling in de openbare godsdienstoefening werd gekoesterd, zooals ernstige geestelijken bij hunne gemeenten wenschen moesten, durven wij niet veronderstellen. Dezelfde oorzaken immers, waardoor elders de liefde voor het kerkbezoek verzwakt werd, bestonden ook hier te lande: wereldzin en gebrek aan geestelijke levenskracht bij de groote menigte; de ondoelmatigheid van eene openbare eeredienst met eene vreemde taal; de overgroote menigvuldigheid der ceremoniën, wier beteekenis voor geleerden zelfs duister, voor ongeleerden onbegrijpelijk was, en bovenal het onmatig aantal der kerkdagen. De lijst van Jan van Arkel, die, zoo zij honderd jaren later opgemaakt ware geworden, nog langer zou zijn dan zij is, noemt behalve de zondagen meer dan vijftig dagen, waarop de goede gemeente zich van den arbeid had te onthouden, terwijl zij van de algemeene vast-, bede- en dankdagen en de plaatselijke feesten, die voorkwamen, geenerlei gewag maakt. Moest het den godsdienstige reeds zwaar vallen, zich aldus voor ongeveer een derde deel van het jaar aan zijne dagelijksche bezigheden te onttrekken, hoe groot moet dan niet het verzuim van den kerkpligt bij de ongodsdienstige massa zijn geweest! Van de andere zijde echter mogen wij niet voorbijzien, dat het aantal dergenen, die in de veertiende en vijftiende eeuw bewijzen van belangstelling voor den cultus gaven, niet gering was. Waar men in steden en dorpen, gelijk wij gezien hebben, de prachtigste kerken bouwde, ze rijkelijk begiftigde en met de kostelijkste sieraden overlaadde, daar kan het ook niet aan vlijtige kerkgangers ontbroken hebben, die de heilige dagen met vreugde zagen genaken en ze met naauwgezetheid onderhielden. Toch kunnen wij van de wijze, waarop ook de vroomsten dier tijden de feestviering opvatten, geen hooge gedachten koesteren! De verheven voorstelling van Paulus, dat

de ware christen dagelijks paschen en pinksteren zal vieren in den geest, is zelden en alleen door de edelsten van alle geslachten begrepen, en aan de leer van Origenes, dat de feestdagen der christenheid voor den geloovige niets meer dan „zinnelijke aanmaningen" zijn, om naar „een voortdurend feestvieren in den geest te streven", daar hunne onderhouding niet de godsdienst zelve kan wezen, maar slechts een middel om ons voor de godsdienst te vormen[1] — aan deze leer werd niet meer gedacht. Als zelfs een Thomas a Kempis zich opmaakte, om zijnen broederen de waardij der kerkfeesten te verkondigen, wist hij niets krachtigers bij te brengen dan het betoog, dat zij ons een beeld en schaduw zijn van het eeuwige feest der hemelingen, en dat hunne viering derhalve onze begeerte naar de vreugde des hoogeren vaderlands kan doen ontbranden![2] Van eene versterking van den inwendigen mensch door deze „zinnelijke aanmaningen", om als een goed burger van het godsrijk op aarde in den strijd des tegenwoordigen levens standvastig en blijmoedig te volharden en elken dag door naauwgezette pligtsbetrachting in gezin en maatschappij tot een Gode gewijden dag te verheffen — daarvan wist de monnikachtige vroomheid dier tijden weinig.

HOOFDSTUK XIX.

De heilige handelingen der openbare eeredienst.

§ 1.

De mis.

De viering der mis, die reeds in het voorgaande tijdvak de centrale handeling der gansche openbare eeredienst

1) Vgl. mijne *Gesch. des kerkel. levens*, II, bl. 88 vv.
2) Zie de vroeger vermelde *Concio de nativ. Christi*, ed. l. p. 198.

onzer vaderen was [1], onderging ook bij hen hare volkomen ontwikkeling, nadat de transsubstantiatie-leer, gelijk men haar tegenover de zoogenaamde ketterij van Berengarius allengs vastgesteld had, in spijt van veler twijfel en tegenspraak meer en meer verbreid, door de scholastieken betoogd en eindelijk door het gezag van Innocentius III en zijn lateraan-concilie van 1215 kerkelijk bekrachtigd was [2]. Naarmate de overtuiging levendiger uitgesproken werd, dat het avondmaal een goddelijk mysterie en Christus, de verheerlijkte godmensch, niet alleen figuratief maar substantiëel in het brood en den wijn des altaars tegenwoordig was, kon het wel niet anders of er moesten in de wijze, waarop men de plegtigheid vierde, veranderingen plaats grijpen, die uitdrukking waren van het verhoogd ontzag, dat men voor het sacrament koesterde. En zoo is het geschied. Om het ligchaam en bloed des Heeren tegen alle profanatie in veiligheid te stellen, werd de kindercommunie, die sedert overoude tijden bij de christenheid in gebruik geweest was, langzamerhand afgeschaft, en tevens de kelk aan de leekenwereld onttrokken. Het luiden der klokken bij de consecratie der avondmaalselementen, de elevatie en adoratie van die voorwerpen, en andere, vroeger onbekende ceremoniën werden ingevoerd, en daarenboven tal van bepalingen gemaakt, die den bedienaren der mis maatregelen van eerbied en voorzigtigheid bij hun dienstwerk voorschreven, waaraan men in vroeger tijden naauwelijks denken kon. Gereed eene beknopte beschrijving te geven van de wijze, waarop voor onze voorgeslachten van de dertiende tot in de eerste decenniën der zestiende eeuw de mis bediend werd, achten wij ons verpligt, daarbij hoofdzakelijk gebruik te maken van de aanwijzingen, voorkomende in misboeken en andere documenten, waarvan wij zeker weten, dat zij in genoemd tijdvak in

1) Zie boven, I, bl. 394, 419 v.
2) Zie over de geschiedenis van het dogma in dit tijdvak Baur, *Vorles. über die christ. dogmengesch.* II, s. 474 ff.

noord-nederlandsche gemeenten zijn gebezigd [1], terwijl wij dan, wanneer het er op aankomt van het overdadig ceremoniëel der plegtigheid eenige verklaring te leveren, voornamelijk het oog zullen slaan op de leeringen, die door landgenooten van de veertiende en vijftiende eeuw neêrgelegd werden in schriften, waarvan men veronderstellen mag, dat zij de bestaande opvattingen van dat ceremoniëel eensdeels uitgesproken en anderdeels meer algemeen gemaakt hebben [2]. Alleen onder toepassing van deze methode meenen wij onze taak met eenig vertrouwen te kunnen aanvaarden, daar het toch bekend is, dat de vormen, die bij de mis in acht genomen werden, hoewel in het algemeen op de leest van Rome geschoeid, in bijzonderheden in verschillende deelen van de kerk onderscheiden waren [3], en dat daarenboven de symboliek der ceremoniën, die door de kerk niet officiëel aangeduid was, geheel afhankelijk bleef van het vernuft en den godsdienstzin dergenen, die haar onder de leiding der onzekere overlevering poogden te ontvouwen.

Die onder onze voorgeslachten het leerstuk der trans-

---

1) De missalen, die ik gebruikte, zijn de boven, bl. 209 n. 2, door mij aangeduide.

2) De uitleggers der mis, die ik voornamelijk raadpleegde, zijn: de onbekende dichter van *Die bediedenisse van der missen* (zie boven, II, 2, bl. 404); de anonieme schrijver van *Die bedudenisse van der heiligher missen* in proza (het opstel komt voor in een HS. van de maatsch. van nederl. letterk. te Leiden, dat het jaartal 1419 draagt, maar naar mijne meening niet ouder is dán het midden der vijftiende eeuw; zie *Catal.* I, bl. 33); Willem van Gouda in zijn *Tractatus de expositione missæ* (zie boven, t. a. pl.); Dionysius de karthuiser in zijne *Expositio missæ* (zie boven, t. a. pl.), en Symon van Venloe in zijn *Devote oefeninge ende bedudenisse alle der manieren, die de priester in der missen doet*, een tractaatje dat in 1488, 1490 en 1499 te Antwerpen, Delft en Leiden gedrukt werd (zie Holtrop, *Catalogus*, p. 301).

3) De variëteiten in de missalen werden van de negende tot het midden der zestiende eeuw steeds menigvuldiger (zie Binterim, a. w. IV, 3, s. 37 f.; Gräser, *Die römisch-kath. liturgie*, Halle 1829, s. 54). Vandaar dat geestelijken en kloosterlingen, als zij tot eigen gebruik een missale schreven, vele HSS. voor zich legden, waaruit zij, onder aanwending van de hun ten dienste staande kritiek, de beste teksten kozen. Zoo deden bij ons de monniken van Windesheim, volgens het berigt van Joh. Busch, *Chron. Windes.* p. 102.

substantiatie met volle overtuiging aangenomen hadden, koesterden aangaande de hoogwaardigheid der mis, „de genaden en zaligheden", in hare geheimenissen besloten, zulke overhooge gedachten, dat zij, bij hun pogen om die gedachten uit te spreken, hun toevlugt tot de meest hyperbolische uitdrukkingen plagten te nemen. „De mis", zeiden zij, „is zóó vol mysteriën en zóó vol weldaden Gods, als er druppelen in de zee, stofjes in de zonnestraal, sterren in het firmament en engelen in den hemel zijn" [1]. Dat men bij zulke overtuiging van allen, die de plegtigheid zouden bijwonen en bedienen, den diepsten eerbied voor haar verlangde en daarom ook eene gemoedelijke voorbereiding, spreekt van zelf. Een drievoudig klokgelui was het gewone teeken voor de leeken, dat de ure der mis van zon- en feestdagen naderde. Het eerste en tweede gelui geschiedde met enkele, het derde gelui met al de klokken, die in de kerktorens hingen, en hare gezamenlijke stemmen vermaanden de kerkgangers, alle aardsche zorgen van zich te zetten en het hart op God en hunne hoogere belangen te rigten [2]. Terwijl de parochianen in het heiligdom zamenvloeiden, bevonden zich de priester, die als miscelebrant, en de ministranten, die als zijne assistenten zouden optreden, reeds in de sacristie der kerk, en vooral de eerstgenoemde had zich in- en uitwendig met den meesten ernst tot „het ambacht" of de dienst (officium) der misse uit te rusten. Tot die uitrusting behoorde het afleggen van het dagelijksch opperkleed, de handwassching, het lezen van eenige psalmen en gebeden en het aandoen van het bij de altaardienst benoodigde priesterornaat [3].

Bij het afleggen van het opperkleed zou de celebrant

---

1) „Missa suo modo tam plena est misteriis quam mare guttis, quam sol athomis, quam firmamentum stellis et quam celum empyreum angelis". Aldus de *Ordin. Windes.* in den append. *De periculis missæ*, fol. 67. Op dezelfde wijze spreekt de dichter van *Die bedied. van der missen*, bl. 11, 14.

2) Aldus de dichter van *Die bedied. van der missen*, bl. 13.

3) Al deze akten worden in het missale van Almkerk en Lopik onder de rubriek: *Ordo sacerdotis præparantis se ad missam* voorgeschreven.

er aan gedenken, dat Jezus vóór de instelling des avondmaals opstond en zich van zijn opperkleed ontdeed, toen hij zijnen leerlingen door de voetwassching een voorbeeld van dienende liefde gaf; tevens zou hij bidden, dat de Heer hem kracht mogt geven, om den ouden mensch met zijne zonden af te leggen en den nieuwen aan te doen, die in geregtigheid en waarheid naar God geschapen is [1]. De handwassching — Simon van Venloe spreekt ook van het wasschen van het aangezigt — was eene zinnebeeldige daad, die den celebrant de waarheid herinnerde, dat „sijn herte uten gronde rein sou wesen van alder sonde", waarom hij dan ook een voorgeschreven gebed had op te zenden, dat om hulp bij zijne inwendige zuivering vroeg [2]. De psalmen, welke men hem ter lezing aanbeval, waren een vijf- of zevental, Ps. 85, 130 enz., waaraan nog de hymne „veni creator spiritus", het kyrie-eleison, het onze-vader en een daaraan verbonden gebed om zondenvergeving toegevoegd waren [3]. Het aandoen van de priestergewaden was een omslagtig bedrijf, waarbij de liefde voor het symbolische een weelderig vernuftsspel dreef.

De amict (amictus), die in onze bronnen beschreven wordt als een witte doek, waardoor des priesters hoofd en zijden werden bedekt, zou een zinnebeeld zijn van Jezus' ootmoed, „die hem zijne godheid deed bedekken met zijne menschelijkheid", en daarenboven eene herinnering aan den doek, dien de Joden volgens de overlevering bij 's Heeren gevangenneming over zijn aangezigt wierpen [4]. De alve (alba) was een lang, tot op de voeten

1) Aldus Willem van Gouda, fol. 1, en genoemde missalen. Vgl. Binterim, a. a. o. IV, 3, s. 274.

2) Aldus de dichter van *Die bediedenisse*, bl. 16, en de missalen.

3) Het missale van Lopik duidt zeven psalmen aan: *quam dilecta*, *benedixisti*, *inclina*, *credidi*, *appropinquet*, *de profundis*, *iudica me Deus*. Dat van Almkerk noemt hiervan alleen de vijf eerste.

4) Zie den dichter van *Die bediedenisse*, bl. 16, en Simon van Venloe. Vgl. *Der leken spieghel*, II, bl. 395. Breeder berigt over de in den tekst genoemde kleedingstukken vindt men in de vroeger (II, 1, bl. 261 n. 2) vermelde schriften van Gavantus, Pugin enz. en bij Gräser, a. a. o. I, s. 192 ff.

nederhangend kleed, waardoor het spotgewaad werd vertegenwoordigd, dat de Heiland in de ure der versmading voor Herodes droeg [1]. De gordel (cingulum), die de alve om de middel sloot, beteekende het koord waarmede Jezus, toen hij gegeeseld werd, aan de kolom was gebonden [2]. De stole (stola) was een smalle strook doeks, met een kruis geteekend, die om den hals werd gelegd, en wel zóó dat de uiteinden kruisgewijs over de borst hingen, ter gedachtenis aan „het zware kruis, dat de Heer op zijne schouderen droeg ter doodwaart", of als teeken van de ketenen, die men hem, „als een verdoemd mensch, op den heiligen hals laadde" [3]. De handvane (manipulum), een smalle doek, oudtijds een handdoek, werd door den celebrant op den linkerarm gedragen, „ter gedenkenis aan het koord, daar 's Heeren handen gedurende de passie steeds mede gebonden waren, maar dat aan den linkerarm bleef hangen, toen men hem de doornenkroon opzette" [4]. Het kleed, dat hij het laatst aantoog, was de kasuifel (casula), een stuk fluweel, damast of andere stof, dat in het midden eene opening voor het hoofd had, zoodat de eene helft het ligchaam des priesters van voren, de andere helft zijn rug bedekte. Gewoonlijk was de kasuifel met een kruis gesierd, dat zich over de schouders van den drager uitstrekte. Terwijl sommigen zonderling genoeg in dit sierlijk gewaad weder het spotkleed zagen, waarmede Jezus in het midden der ruwe krijgslieden stond, meenden anderen het als een zinnebeeld van „de caritate en de minne" te mogen aanmerken, de deugd waarvan de geestelijke weten zou, dat zij in zijn hart en wandel alle overige deugden overtreffen moest, gelijk de kasuifel over al zijne kleederen ging [5]. Bij elk kleedingstuk, dat de celebrant

---

1) Aldus de aangeh. schrijvers en Willem van Gouda, fol. 1.

2) Aldus Willem van Gouda, l. l., en de overige schrijvers behalve de dichter, die in den gordel een beeld van den geesel ziet!

3) Aldus Simon van Venloe.

4) Aldus Simon van Venloe. De dichter van *Die bediedenisse*, bl. 17, ziet in de handvane „een scilt, die men vor den viant hilt".

5) Aldus *Der leken spieghel*, bl. 396.

aandeed, had hij een kort gebed te lezen, waarvoor in de missalen de noodige formulieren werden aangetroffen [1].

Wanneer al de vermelde voorbereidingsakten door den priester naar behooren volbragt waren, trad hij uit de sacristie in het koor der kerk, waar hij zich voor de trappen des altaars plaatste, om zijn „confiteor" of schuldbelijdenis uit te spreken, eene bekentenis van zijne zonden in gedachten, woorden en werken, waaraan hij een gebed om Gods genadige vergiffenis verbond. Terwijl de celebrant zich aldus voor het aangezigt des Allerhoogsten verootmoedigde, zouden de gemeenteleden hetzelfde doen [2]. Na het confiteor beklom de priester het altaar, dat hij eerbiedig kuste, „regt of hij zijn mond drukte op de wonden van Christus", die door het altaar „als de gekruiste Heer beteekend werd". Onderwijl maakten aandachtige leeken in het kerkruim het kruisteeken met de hand, of zij kusten het crucifix, dat zij in hunne gebedenboeken afgebeeld zagen [3]. Of de priester na den altaarkus ook zijn misboek met een kus begroette, schijnt ons onzeker. In het missale van Lopik wordt het geboden [4], maar onze misverklaarders maken er geen gewag van.

De „introïtus" of inleiding, waarmede de eigenlijke misliturgie aanving, was eene aan de heilige schrift ontleende antifoon, die naar den eisch der kerktijden een verschillenden inhoud had, en waarvan de eerste woorden de bekende benamingen der zondagen werden, b. v. Invocavit (Ps. 91 : 15), Oculi (Ps. 25 : 15), Laetare (Jes. 66 : 10) enz. Op de antifoon volgde een psalmvers (versus) en het „gloria patri" of de kleine doxologie, waarna de introïtus herhaald werd. De aldus ingeleide dienst werd, wanneer het kerkgebruik, dat niet bij alle gelegenheden hetzelfde was, het wilde, voortgezet met

---

1) Ook Willem van Gouda, fol. 3, geeft zulke formulieren op, maar andere dan die in de missalen voorkomen.

2) Aldus Simon Van Venloe en *Die bedudenisse van der missen* in proza.

3) Aldus *Die bedudenisse van der missen* in proza.

4) „Hic osculetur altare et librum". Vgl. Binterim, IV, 3, s. 301.

het „kyrie eleison, Christe eleison, kyrie eleison", eene drievoudige bede om erbarming, die driemalen afgezongen werd, en met het „gloria in excelsis" of de groote doxologie. Bij de woorden van laatstgenoemden lofzang, „qui tollis peccata mundi" enz. had de priester bij herhaling de hand op zijne borst te slaan [1]. Terwijl al de vermelde akten door den celebrant, de ministranten en het koor volbragt werden, hielden de leeken, die de raadgevingen der misverklaarders volgden, zich met de overpeinzing van Jezus' leven vóór de passie bezig: hoe de Vader uit mededoogen met de verloren menschheid den Zoon overgaf, zoodat deze „van den hoogen troon zijner glorie nederdaalde en ingegaan is in den maagdelijken tempel der zoete maagd"; hoe Jezus daarna onder den lofzang der engelen „wonderlijk geboren werd", op den achtsten dag besneden, enz. [2].

Wanneer de groote doxologie afgezongen was, wendde zich de priester tot de gemeente met het woord: „de Heer zij met u!" waarop het koor, dat de gemeente vertegenwoordigde, antwoordde: „en met uwen geest!" Na deze groete riep de celebrant: „laat ons bidden!" Op deze uitnoodiging knielde de gemeente, en nu las de priester de voor den kerktijd bestemde gebeden, die bij plegtige gelegenheden drie in getal waren en „collecten" werden geheeten, naar men meent, omdat zij verondersteld werden de gezamenlijke beden en begeerten der gansche vergadering uit te drukken [3]. Bij het opzenden dezer collecten zoude men gedachtig zijn aan het drievoudig offer, goud, wierook en myrrhe, dat de drie koningen den jonggeboren Heiland aanboden [4].

1) Aldus Willem van Gouda, fol. 9.

2) Aldus in het breede Simon van Venloe en Willem van Gouda, fol. 5, die bij hunne uitlegging deze stelling op den voorgrond plaatsen: "tota vita Christi in hoc seculo quasi una solemnissima missa fuit, quia omnia, quæ Christus fecit aut passus est, nobis meritoria fuerunt; et ergo tota missa est repræsentativa totius vitæ Christi."

3) Willem van Gouda, fol. 9, die even als Simon van Venloe van drie collecten spreekt, zegt: "collecta dicitur, quia petita populi colligit et offert Deo." Vgl. Binterim, a. a. o. s. 316 ff. en Gräser, a. a. o. s. 98.

4) Aldus Simon van Venloe en *Die bedudenisse* in proza.

Na de collecten volgde het didactische deel der misliturgie, dat geopend werd met de lectuur der epistelpericope voor den dag. Ofschoon die pericope den naam van epistelles droeg, was zij niet altijd aan de apostolische brieven ontleend. „De bruidegom", zeide men, „heeft aan de bruid door zijne profeten oudtijds brieven geschreven, en daarom worden somtijds de profeciën gelezen". Als de priester of een der ministranten de pericope zou voordragen, plaatste hij zich in het midden van het koor [1], met het gelaat naar het oosten gekeerd, daarmede aanduidende, dat hij behoefte aan „meerder licht" gevoelde. Wanneer hij het boek geopend had, breidde hij er zijne armen over uit, als had hij den bruidegom voor zich en als wilde hij, de heilige kerk vertegenwoordigende, den Heer zijne liefde en aanhankelijkheid openbaren. Tot eene goede voordragt behoorden „duidelijkheid, devotie en klaarheid van stem" [2]. Zoodra de priester of zijn ministrant van de trappen des lezenaars, waarop hij de epistel gelezen had, afgeklommen was, volgde de zang van het „graduale" van die zelfde trappen (gradus), waaraan het zijn naam ontleende. Dit graduale bestond doorgaans uit een gedeelte van eenigen psalm en werd gevolgd door het „halleluja" en een ander psalmvers (versus, versiculus). Uit de gewoonte van den ouden tijd om het halleluja met eene jubilatie, een neume of langgerekte notenfiguur, te eindigen, ontstonden gelijk wij vroeger gezien hebben [3], de sequentiën, die men op de feestdagen door het koor liet zingen en wier aantal ook in onze kerk sedert de dagen van bisschop Radbouд zeer vermenigvuldigd werd. Bij het graduale zouden devote leeken zich de vlugt der heilige familie naar Egypte herinneren, bij het vers haren teruggtogt naar het vaderland [4]. In plaats van het halleluja

---

1) Aldus Simon van Venloe.
2) Aldus Willem van Gouda, fol. 10, 11, en *Die bedudenisse* in proza. De dichter van *Die bediedenisse*, bl. 23, symboliseert op andere wijze.
3) Boven, I, bl. 398.
4) Aldus Simon van Venloe en *Die bedudenisse* in proza.

werd op vastendagen ten teeken van ootmoed en rouw de „tractus" gezongen, eenige verzen, die door een enkelen zanger langzaam en ernstig voorgedragen werden [1].

De tweede akte van het didactische deel der misliturgie bestond in het aflezen van de evangelieles van den dag door een diaken, wanneer een klerk van dien rang zich in het koor bevond. Eer de lectuur aanving, werden één of twee waskaarsen ontstoken — het laatste geschiedde op feesttijden — het bekende symbool van vreugde, dat der oude christenheid reeds lief was. Bij het aandragen van het evangelieboek ging een der ministranten met een kruis in de hand vooruit, terwijl een ander het wierookvat zwaaide. Die de pericope lezen zou, plaatste zich met het gelaat naar het noorden, „waar het koud en duister is", een zinnebeeld van de wereld, die het licht des evangelies zoozeer behoeft tot verlichting en verwarming der harten door „de minne en de kennisse Gods". Bij het begin der lezing maakte hij drie kruisen, een over het boek, een ander over zijn voorhoofd, het derde over zijne borst. Zoolang de lectuur duurde, waren de leeken in het ruim der kerk verpligt „regt op te staan, als bereid wezende om te volbrengen", wat hun het woord Gods oplegde; de mannen moesten het hoofd ongedekt hebben. Als de pericope gelezen was, hief de diaken het nog geopende boek op, dat dan eerst door den celebrant en vervolgens door hem zelven gekust werd; wanneer het gesloten was, traden ook de overige ministranten voor, om het boek hetzelfde teeken van eerbied toe te brengen. Die het geopende evangeliarium kusten, vertegenwoordigden de bevoorregten, „wien het gegeven is, de verholenheid des godsrijks te verstaan"; de overigen „stelden de menschen voor, die het woord Gods in parabelen ontvingen" [2]. In de oudere kerk volgde terstond na de evangelieles het sermoen, eene voortreffelijke gewoonte, die echter in de midden-

1) „Tractus habet multas graves notas". Willem van Gouda, fol. 12.

2) Aldus Willem van Gouda, fol. 12, Simon van Venloe en onze overige misverklaarders.

eeuwen zelden gehouden werd. In plaats van de preek trad nu het „credo", waarvan de eerste woorden door den priester, de overige door het koor werden gezongen. Bij het credo had men zich met dankbaarheid „de predikatie der apostelen" te herinneren [1].

Na het credo volgden die akten der liturgie, die in de oudere kerk de mis der geloovigen (missa fidelium) uitmaakten, waaraan de ongedoopten geen deel hadden en waarvan de avondmaalsbediening de centrale handeling was. De celebrant zong zijn „Dominus vobiscum", dat door het koor beantwoord werd met het bekende „et cum spiritu tuo", waarop de offerzang (offertorium) werd aangeheven, eene antifoon die gewoonlijk uit eenig psalmvers bestond. Terwijl dit lied gezongen werd, bragten de gemeenteleden, adellijken en aanzienlijken het eerst, daarna de overigen [2], hunne offeranden in den vorm van penningen naar het altaar; die daartoe onvermogend waren, zouden den Allerhoogste hun „gherecht ghelove" en hunne gebeden offeren [3]. Middelerwijl „schikte de priester den kelk en het brood" in behoorlijke orde, nadat hij eerst „het uiterste zijner voorste vingers" had gereinigd, welke handeling de tweede wassching (lotio secunda) heette en den celebrant bij vernieuwing de noodzakelijkheid zijner inwendige heiliging herinnerde [4]. Hierop keerde hij zich naar de gemeente met het woord: „broeders, bidt voor mij"! waarna hij tot de „secreta" overging, een gebed over de avondmaalselementen (oratio super oblata), dat secreta genoemd werd, omdat de priester het met uitzondering der laatste woorden (per omnia

---

1) Aldus Willem van Gouda, fol. 13, en de overige misverklaarders.

2) Over den voorrang bij het uitreiken der offers en het ontvangen van het paesberd of osculatorium werden in de veertiende en vijftiende eeuw te Schipluide, Wassenaar en elders twisten door onze adellijken gevoerd, die hunner nagedachtenis geenszins tot eer zijn. Zie de vonnissen bij Van Alkemade, *Inleid. tot het ceremonieel der begraavenissen*, bl. 138 vv.

3) Aldus de dichter van *Die bediedenisse*, bl. 29. Zie over de offers boven, II, 1, bl. 382 v.

4) Aldus *Die bedudenisse* in proza en Willem van Gouda, fol. 12, die wil, dat de priester bij de „lotio secunda" ook het altaar kusse, „in signum quod Christus osculatus est pedes discipulorum post eorum lotionem".

secula seculorum), die zeer luide uitgesproken moesten worden, in stilte las [1]. Gewoonlijk echter ging aan het „broeders, bidt voor mij"! nog een gebed vooraf, dat de priester uitsprak, terwijl hij nederbuigende over brood en wijn de handen vouwde, eene aanroeping van „de heilige drievuldigheid", dat de aan „hare mogendheid" toegewijde offerande „om de pijnen van Christus en om al zijne heiligen mede" goedgunstig aangenomen mogt worden [2]. Op de secreta volgde weder de groete „Dominus vobiscum" met de tegengroete „et cum spiritu tuo", waarna de priester zijn „sursum corda" zong, eene vermaning aan de gansche vergadering om de harten hemelwaarts te heffen, die door het koor beantwoord werd met de woorden „dignum et iustum est", eene verklaring dat men gereed was die vermaning te gehoorzamen. Na deze wisselrede zong de celebrant de „præfacie" [3].

De præfacie, die de inleiding tot het gewigtigste deel der mis vormde, was eene dank- en lofzegging aan God voor de weldaden, die der menschheid vooral in Christus' verlossingswerk werden bereid. Haar inhoud verschilde bij verschillende kerkdiensten, maar steeds eindigde zij met het driemaal-heilig of „sanctus", en het „hosanna in excelsis", waarbij het koor zich liet hooren. Bij den aanvang had de celebrant de handen omlaag te houden, maar om ze later te hooger op te heffen [4]. De dichter van „die bediedenisse van der missen" spreekt van tien præfaciën [5], die te zijnen tijde, de veertiende eeuw, in kerkgebruik waren. Vermoedelijk waren er in vele gemeenten reeds toen meer voorhanden. In de vijftiende eeuw was dit zeker het geval te Lopik en elders. Te Nijmegen bezat men een bundel van tweehonderd en

---

1) Aldus Willem van Gouda, fol. 15, en de overige uitleggers. Vgl. Binterim, a. a. o. s. 394. De afleiding der benaming „secreta" van „secretio", door Bossuet voorgestaan (zie Antony, *Simbolik der kathol. kirchengebräuche*, Munst. 1842, s. 148), was onzen uitleggers niet bekend.

2) Aldus de dichter van *Die bediedenisse*, bl. 31 v.

3) Aldus de dichter en de overige uitleggers.

4) Aldus Willem van Gouda, fol. 16.

5) „Der prefacien es tiene". Bl. 35.

veertig præfaciën, die in 1530 door den bekenden Henricus Gravius te Keulen uitgegeven werden [1]. Tijdens het lezen van dit dank- en lofgebed zouden de leeken, zoo zij den wensch van sommige misverklaarders vervulden, gedachtig zijn aan „dat scone lange sermoen, dat onse lieve Here int eynde des avontmaels dede". Bij het sanctus en hosanna moesten zij met het hart zamenstemmen in den lof, dien „alle creaturen in hemel ende aerde" den Allerhoogste hebben toe te brengen [2]. Na de præfacie deed de celebrant nog een kort gebed om hulp bij het gevoel zijner zwakheid en onvolmaaktheid, dat hem met vrees deed opzien tegen het verheven werk, dat hem wachtte, waarna hij wederom het altaar kuste en daarenboven „het boek", waarbij wij aan het eerste blad van den miscanôn hebben te denken, dat doorgaans met eene afbeelding van den gekruisten Heer was versierd. Over het boek nederbuigende, zeide hij: „wij aanbidden u, Christus, en zegenen u, omdat gij door uw kruis de wereld hebt verlost" [3]! Nog voordat hij den canon met zachte stem begon te lezen — de dichter van „die bediedenisse van der missen" wilde, dat de gemeente van dit hoofddeel der liturgie niets zoude hooren, want het „voeghet niet wale, dat men broet den honden gheeft, daer dat ghemene volc bi leeft" — werden de gordijnen aan beide zijden van het altaar toegeschoven, opdat hij door niets in zijne aandacht gestoord zou worden [4]. Simon van Venloe en onze overige misverklaarders, met uitzondering van Willem van Gouda, die

1) Zie Schulting bij Binterim, a. a. o. s. 397 ff.

2) Aldus Simon van Venloe.

3) Aldus het missale van Lopik. Vgl. Binterim, a. a. o. s. 412.

4) Dat zelfs verlichte geestelijken geene vertalingen van den canon in handen van leeken gedoogden, herinnert zich de lezer uit het vroeger vermelde aangaande J. Busch. Zie boven, II, 2, bl. 331. *Die bediedenisse* in proza zegt: „dat canon, in welke die priester alleen spreect mit Gode, leest men lessen [zacht]; die woerden des canons hebben soe heymelike verholen cracht, dat die enghelen daer of verwonderen; daerom hout men dat scuufcleet aen beiden syden toeghescoven om der canon, omdat die priester niet en heb hinder in sijn stilte, mer alleen si verheven in Gode". Ook Simon Van Venloe spreekt van „die gordinen des outaers".

in het latijn schreef, onthielden hunnen lezers den inhoud van den canon en raadden hun zelfs aan, er niet naar te vragen, leerende dat zij zich zouden vergenoegen met eene verklaring van het symboliesch bedrijf van den celebrant onder diens lectuur, en dat zij zich intusschen „zouden laten dunken, dat het nu goede vrijdag was", waarom zij zich „geheel met de bittere passiën des Heeren zouden bekommeren".

De miscanon, die volgens de door het concilie van Trente bekrachtigde overlevering in de oudste tijden der kerk door haar zelve uit de woorden van Christus, de apostolische traditiën en de vrome verordeningen der pausen op onfeilbare wijze werd zamengesteld [1], moest volgens synodale besluiten van Munster en Luik, die in 1279 en 1281 uitgevaardigd en vermoedelijk ook in het bisdom van Utrecht overgenomen werden, door den miscelebrant „aandachtig en eerbiedig" gelezen worden, zoodat niets werd overgeslagen, maar tevens „met den meest mogelijken spoed", opdat de gemeente voor verveling werd vrijgewaard [2]. Wanneer de priester zich met gevouwen handen voor het altaar neêrgebogen had, begon hij achtereenvolgens drie gebeden te lezen. In het eerste vroeg hij om genadige aanneming van het offer tot heil van de kerk, den paus, den bisschop zijner dioecese en zijn landvorst, die allen met name genoemd werden [3]. Voorts bad hij voor de gemeenteleden, voor en door wie geofferd werd, voor de verlossing hunner zielen en hunne hope der zaligheid, en daarna, terwijl hij zijne handen hooger ophief, deed hij een beroep op de verdiensten van Maria, de twaalf apostelen en alle heiligen, dat de

1) *Sessio* 22, c. 4, ed. Streitwolf, I, p. 79.

2) „Præcipimus ut sacerdotes attente, reverenter et distincte legant et dicant in canone, quæ sunt dicenda, et expediant se, quanto citius possunt, propter tædium adstantium et alia quæ occurrere possent, et faciant signa sua distincte et reverenter". Hartzheim, III, p. 647, 662.

3) De provinciaal-synode van Keulen, die in 1452 onder Nikolaas van Cusa gehouden werd, scherpte het gebod om bij de mis voor paus en bisschop te bidden, op nieuw in. Tot aanmoediging beloofde men vijftig dagen aflaat. Zie bij Hartzheim, V, p. 418.

geloovigen in gemeenschap met hen Gods bescherming en hulp mogten genieten [1]. Het tweede gebed, waarbij hij zich andermaal neêrboog en de handen over het „sacrificie", de avondmaalselementen, uitbreidde, smeekte bij vernieuwing den Allerhoogste, dat het offer niet afgewezen zou worden, en dat vrede en verlossing van het eeuwige verderf het deel der geloovigen zou wezen. Het derde gebed, waarbij de celebrant zich opbeurde en vijf kruisen sloeg [2], vervatte de eigenlijke consecratie, die uitgesproken werd, nadat de priester zijne vingers aan het corporale nog weêr gezuiverd had. Het eerste deel van dit gebed uitte den wensch, dat God zich verwaardigen zou, brood en wijn in het ligchaam en bloed zijns Zoons te veranderen. Daaraan sloot zich de herinnering van de instelling des avondmaals door Christus, toen de Heer zeide: „neemt en eet allen hiervan (ex hoc), want dit is mijn ligchaam". Zoodra de priester deze woorden gelezen had, werd de ouwel, die uit „tarwe" moest bestaan [3], maar nu verondersteld werd des Heilands vleesch geworden te zijn, door hem opgeheven en den volke ter adoratie voorgehouden [4], en vervolgens weder op het altaar geplaatst. Hierop ontdekte de celebrant den kelk, dien hij opnam en na het lezen van Jezus' bevel: „drinkt allen daaruit, want deze is de beker mijns bloeds" enz. insgelijks aan de gemeente vertoonde, daar de wijn — men gebruikte bij voorkeur rooden wijn [5],

---

1) Behalve de apostelen worden twaalf heiligen genoemd, die allen aan de oudste gemeente van Rome toebehoorden. Wij volgen hier en bij onze overige mededeeling van den inhoud des canons dat stuk zelf, zooals het in onze missalen voorkomt.

2) Over de symbolische beteekenis dezer vijf kruisen leze, wie lust heeft, Simon Van Venloe.

3) Onder de rubriek: *Van der terwen* zegt de dichter van *Die bediedenisse*, bl. 29: „bider terwen wi leren den heilighen lichame des Heren". Daarna verwijst hij zeer gepast op Joh. XII : 24.

4) Dat de adoratie in den vollen zin van het woord eene aanbidding der geconsecreerde voorwerpen moest zijn, spreekt van zelf. Vandaar dat b. v. de schrijver des boeks *Van den seven sacramenten* (zie boven, bl. 21) de adoratie van „een ongheconsecreerde hostie" rondweg „afgoderye" heet.

5) „Vinum rubicundum, si commode possit haberi, ministretur ad celebrandum". Aldus de luiksche synode van 1287 bij Hartzheim, III, p. 690.

dien men vóór de consecratie, volgens overoude gewoonte van zinnebeeldige beteekenis, met eenige druppelen waters mengde[1] — nu 's Heeren bloed heette. Bij „het opbeuren van onzen God" — zoo noemden onze geloovige vaderen de akte der elevatie gaarne[2] — werd volgens een gebruik, dat in 1203 door een pauselijk legaat te Keulen ingevoerd en in 1217 door Honorius III bevestigd werd[3], in de kerk eene schel gehoord, waarop de gemeente nederknielde, om de geconsecreerde voorwerpen te aanbidden. Te gelijken tijde werden uit den kerktoren drie slagen op één kant van de groote klok vernomen, die de afwezige gemeenteleden aanmaanden om, waar zij ook zijn mogten, zich in de vereering van het hoogwaardige met de broeders en zusters in het heiligdom te vereenigen[4]. Allen gezamenlijk was het aanbevolen, op het oogenblik der elevatie zich niet alleen Jezus' verhooging aan het kruis te herinneren, maar ook zijne komst ten oordeel te gedenken, wanneer hij der wereld „zijne wonden zal toonen"[5]. Sommige onzer misverklaarders echter wenschten, dat men zich bij deze ceremonie in de gedenkenis van het onbeschrijfelijk zware lijden des Heeren verdiepte, waarvan zij dan ook de zinnelijkste tafereelen schetsten[6].

Na de elevatie „hief de priester zijne schouders op, ten teeken dat hij [als vertegenwoordiger van den middelaar Gods en der menschen] de zonden der wereld op

---

1) Zie het voorschrift der luiksche synode bij Hartzheim, l. l. Het water werd op voetspoor der kerkvaders door den dichter van *Die bediedenisse*, bl. 30 v., als zinnebeeld „der heiligher kerken" aangemerkt. Vgl. mijne *Gesch. van het kerk. leven*, II, bl. 253 v.

2) De grof zinnelijke maar orthodoxe formulen „onzen God beuren" voor de elevatie, en „onzen Heer zien" voor de adoratie komen in mijn HS. D (zie boven, II, 2, bl. 355 n. 4) meermalen voor.

3) Cæsarius Heisterb. *Dialog. miracul.* II, p. 206.

4) „Sacerdos non elevet hostiam ad ostendendum populo, nisi postquam dixerit hæc verba: hoc est enim corpus meum, et tunc pulsetur campana magna tribus ictibus ex una parte, ut fideles, qui audiverint, ubicunque fuerint, adorent" Aldus de luiksche synode bij Hartzheim, l. l.

5) Aldus de dichter der *Bediedenisse*.

6) Aldus Simon van Venloe.

zijn hals had" [1]. Dan strekte hij kruisgewijs zijne armen uit, waarna hij op nieuw onder het lezen van een gebed, dat het offer wederom aan God opdroeg, vijf kruisen maakte, aan welk gebed hij vervolgens „de memorie der dooden" toevoegde, smeekingen voor de zaligheid der ontslapen broeders en zusters. Op die memorie volgden andere smeekingen voor het heil van den celebrant zelven en alle zondaren, dat zij met Johannes, Stefanus, Matthias, Barnabas en vele genoemde en alle ongenoemde heiligen Gods barmhartigheid zouden deelachtig zijn. Bij den aanvang van laatstvermelde beden, als de priester de woorden „nobis quoque peccatoribus" las, moest hij met de hand op de borst slaan, wat onze misverklaarders wilden, dat ook de gemeenteleden zouden doen.

Na al de gebeden van den canon tot dusverre in stilte gelezen te hebben, verhief de celebrant zijne stem tot eene aanmaning aan de gemeente om het onze-vader te bidden, dat hij zelf afzong tot de bede: „leid ons niet in verzoeking". De volgende woorden, „maar verlos ons van den booze", werden als responsorium door het koor voorgedragen en door den priester herhaald en uitgebreid, terwijl hij met de pateen, die hij tusschen den eersten en derden vinger der regterhand hield [2], den voet, het midden- en het bovendeel van den kelk en eindelijk zijn mond en zijne oogen aanraakte [3]. Vervolgens nam hij, na de pateen neêrgezet en den kelk ontdekt te hebben, de hostie, die hij in drie deelen brak, waarvan één „veel grooter" dan de overige was en met één der kleinere deelen op de pateen werd gelegd. Met de regterhand, die het derde deel hield, en met de linkerhand mede, nam hij daarop den kelk op [4], waarna het „agnus

---

1) Aldus Simon van Venloe.

2) "Accipiens patenam inter primum digitum et medium". Aldus de utrechtsche missalen.

3) Aldus de utrechtsche missalen. Dat van Almkerk zegt: "hic signa te cum patena"; de dichter van *Die bediedenisse:* "die pape cust die patene".

4) "Frange partem, quam tenes in manu, in duas partes et pone unam partem ad primam confractam, et cum tertia, quam tenes in manu tua

Dei" volgde, dat driemalen herhaald werd: „lam Gods, dat de zonden der wereld draagt, ontferm u onzer, geef ons vrede".

Zoodra het agnus Dei gehoord was, wierp de celebrant een deel van „het ligchaam des Heeren" in den kelk, dat hij met „het bloed" vermengde, onder het uitspreken der bede, dat „dit heilige mengsel allen, die het genoten, tot behoud van ziel en ligchaam zou wezen"[1]. Aangaande de beteekenis dezer ceremonie maken onze misverklaarders verschillende opmerkingen, waarvan deze wel de meest gewone schijnt geweest te zijn: toen Christus in het graf toefde, was zijne ziel afgescheiden van zijn ligchaam; bij zijne opstanding werden beiden hereenigd, gelijk de avondmaalselementen in den kelk worden zamengebragt. Na de „commixtio" volgde „de paes" of vredekus. De celebrant kuste het altaar en het misboek of den kelk[2], zoo hij het vroeger vermelde osculatorium niet bezigde. Wanneer hij, laatstgenoemd voorwerp gebruikende, het gekust had, gaf hij het aan een zijner ministranten over, opdat deze het op dezelfde wijze begroette en vervolgens den gemeenteleden aanbood, die het mede kusten en door dit bedrijf hun voornemen zouden uitdrukken, om met elkander in eensgezindheid te wandelen[3]. Als de priester het altaar en

---

dextera, leva calicem ambabus manibus". Aldus het missale van Lopik. Dat het breken van de hostie in drie stukken onzen misverklaarders aanleiding gaf tot veelsoortige symbolische verklaringen, spreekt van zelf.

1) In al onze missalen gaat het agnus Dei aan de »commixtio" vooraf. Het gebed bij de menging willen zij, dat dus zal luiden: »fiat hæc sacrosancta commixtio et consecratio corporis et sanguinis Domini nostri Ihesu Christi omnibus nobis sumentibus salus mentis et corporis in vitam æternam, amen".

2) In het missale van Almkerk staat: »hic osculetur altare et librum"; in het utrechtsche: »osculando calicem dicens: pax tibi et ecclesiæ Dei, dando pacem dicat: habete vinculum pacis" cæt.

3) De dichter der *Bediedenisse*, bl. 48, zegt: »den paes geeft manlijc anderen, omdat si te samel wanderen in ghenaden ende in vreden". Over het osculatorium sprak ik boven, bl. 163. Met het oog op de geloovigen der oude kerk, die elkander den vredekus plagten te geven, merkt Simon van Venloe op: »om vele perikels te scutten so eest nu gheordineert, dat men den paes omdragen sal".

boek of den kelk kuste, of het osculatorium aan den ministrant uitreikte, zeide hij: „vrede zij u en der kerke Gods! Bewaart den band des vredes en der liefde, opdat gij bekwaam zijt (apti) deel te hebben aan de heilige verborgenheden van Christus" enz. [1].

Wanneer de ceremonie van den vredekus was voleindigd, boog de priester neêr, om zich door het lezen van twee gebeden tot het genot (perceptio, sumptio) van het sacrament te bereiden. Na het uitspreken van de woorden: „ik zal het hemelsch brood ontvangen en den naam des Heeren aanroepen: Heer, ik ben niet waardig, dat gij onder mijn dak intreedt, maar gebied slechts met een woord en mijne ziel zal genezen worden", nam hij de hostie, zeggende: „het ligchaam onzes Heeren Jezus Christus beware mijne ziel ten eeuwigen leven" [2]. Na het nuttigen der hostie, dronk hij „het bloed", waarop hij zeide: „het bloed onzes Heeren Jezus Christus beware mij ten eeuwigen leven" [3]. Zoodra hij het sacrament genoten had, ging hij tot de afspoeling (ablutio) over. Ongeconsecreerde wijn werd over zijne handen in den beker gegoten en door hem uitgedronken, waarop hij bad, dat zijne ziel eene eeuwige vrucht mogt hebben van hetgeen „de mond genomen had" [4]. Hoezeer onze misverklaarders de bedoeling der afspoeling niet aanwezen, laat zij zich ligt begrijpen: wat van het sacrament aan de handen van den celebrant of in zijn mond gebleven was, moest door den nagedronken wijn tegen alle mogelijke profanatie beveiligd worden.

Als de priester de avondmaalselementen genuttigd had, werd door het koor de „communio" gezongen, eene of

---

1) Aldus onze missalen.

2) Aldus de utrechtsche missalen. Die van Almkerk en Lopik schrijven deze formule voor: „corpus Domini nostri Ihesu Christi sit michi remedium sempiternum in vitam aeternam".

3) „Sanguis Domini nostri Iesu Christi custodiat animam meam in vitam aeternam". Aldus de utrechtsche missalen. Dat van Lopik heeft, even als dat van Almkerk, voor „custodiat" het woord „conservet".

4) Aldus onze missalen onder de rubriek: „post effusionem vini super manus in calice". Vgl. Binterim, a. a. o. s. 496.

andere spreuk of vermaning der heilige schrift, die voor verschillende tijden van verschillenden inhoud was. Intusschen communiceerden de leeken, althans zoo er waren, die zich daartoe aangemeld hadden, wat in groote gemeenten ook op andere kerkdagen dan het paaschfeest ligt het geval was. Devote lieden toch communiceerden gaarne alle week, velen zevenmaal 's jaars [1]. Dat ook hun de afspoeling toegediend werd, behoeft naauwelijks gezegd te worden. Men bezigde daartoe bestemde „koppen" of „zilveren bekerkens", en wijn, die in sommige gemeenten uit daarvoor ingekomen legaten of schenkingen bekostigd werd [2]. De leeken, die de mis bijwoonden, maar niet communiceerden, werden geacht op geestelijke wijze de genade van het sacrament deelachtig te worden. Die er feitelijk deel aan namen, moesten bij den priester als goede christenen bekend staan en minstens een leeftijd van tien jaren bereikt hebben; openbare ketters, vervalschers van munten en zegels, woekeraars, ligte vrouwen, tooneelspelers en dergelijke lieden (mimi, histriones), wier offerpenningen men zelfs weigerde, werden geweerd. Als een priester de mis zong, terwijl het hem bekend was, dat zich onder de gemeenteleden menschen bevonden, die onder den kerkban of het interdict lagen, werd hij zelf in den ban gedaan [3].

Na de communie spoedde de mis ten einde. Als de celebrant zijn „Dominus vobiscum" had herhaald, werd de „complenda" gezongen, een voor de verschillende diensten verschillend, meestal kort gebed, waarin bij ver-

---

1) Voorbeelden van wekelijksche communie komen voor in mijn HS. D (zie boven, II, 2, bl. 355 n. 4) en eld. Lidwina van Schiedam communiceerde bijna dagelijks (zie mijn *Joh. Brugman*, II, bl. 112). De duitsche ridders waren verpligt, minstens zevenmalen jaarlijks het sacrament te gebruiken. In andere orden, zegt hun regel teregt, plagten het „oec leyen [leeken] vele dicker tontfaen". Zie bij D'Ablaing, *De duitsche orde*, bl. 321, 328 v.

2) Zie de boven, bl. 161 n. 2, aang. schrijvers; Matth. *Fund. eccles.* p. 283 s., *Anal.* I, p. 760, V, p. 930. De miswijn heette „godswijn". Van Hasselt, *Arnh. oudh.* I, bl. 96.

3) Zie de luiksche synodaal-besluiten bij Hartzheim, III, p. 692 s., en de utrechtsche in Lat. *Bat. s.* I, p. 168.

nieuwing om Gods zegen over het genoten sacrament werd gevraagd. Op de complenda volgde op zekere zon- en feestdagen, na een nogmaals herhaald „Dominus vobiscum", het bekende „ite, missa est", waarmede echter de plegtigheid, gelijk men verwachten zou, niet besloten werd[1]. De celebrant toch deed wederom een gebed, dat nu de heilige drievuldigheid aanriep, kuste het altaar, las den lofzang der „drie jongelingen in den vurigen oven" of het begin van het evangelie van Johannes[2], waarna hij ten slotte der vergadering zijn zegen toezong in deze of soortgelijke bewoordingen: „van een plotselingen en onvoorzienen dood bevrijde ons en u de Vader, de Zoon en de h. Geest, amen", waarbij drie kruisen werden geslagen[3]. Het koor beantwoordde „de benedictie" met het „Deo gratias".

Hoewel de liturgie van alle missen, behoudens verscheidenheden in de teksten die gelezen en gezongen werden, in hare hoofddeelen dezelfde was, maakte de middeneeuwsche kerk, gelijk de roomsche nog heden, onderscheid tusschen openbare en private missen (missæ publicæ, privatæ). De openbare missen, die men ook solemnele noemt, werden op zon- en feestdagen aan het hoogaltaar der kerken door een priester, bijgestaan door eenige ministranten, plegtstatig gezongen, terwijl de private missen aan de nevenaltaren met minder ceremoniëel en behulp van enkele ministranten doorgaans werden gelezen (missæ bassæ). De openbare missen heetten „missæ de tempore", als zij op de zon- en hooge feestdagen des kerkjaars vielen, „missæ de sanctis", als

1) Zie Binterim, a. a. o. 525 ff.

2) Het missale van Lopik heeft den lofzang der drie jongelingen, het utrechtsche van 1515, Johan. I: 1—14; dat van Almkerk vermeldt meerdere bijbelplaatsen. Vgl. Gräser, a. a. o. s. 177, en Binterim, a. a. o. s. 530 f.

3) Aldus het utrechtsche missale van 1515, onder de rubriek: „dic populo benedicendo". In de kloosters van de windesheimer-congregatie zong de celebrant „in finali missæ" eene drievoudige benedictie, die zegen sprak „over alle menschen van goeden wil", de zielen der zaligen in den hemel en de zielen in het vagevuur. Zie Joh. Busch, *Chron. Windes.* p. 378; vgl. Mooren, *Nachrichten über Thom. a Kemp.* s. 126.

zij op de heiligen-dagen werden gezongen [1]. Daar ook onze kleinere kerken in de laatste middeneeuwen doorgaans eenige vikarijen bezaten, waaraan dienstdoende priesters verbonden waren, mogen wij veronderstellen, dat het den pastoors, als zij hunne hoogmis vierden, maar zelden aan het benoodigd personeel ontbrak, dat hun bij de dienst assisteren zou. Volgens synodale bepalingen van Munster, Luik, Keulen en Utrecht mogt geen priester mis lezen, tenzij althans één klerk hem bijstond, die behoorlijk geschoeid (calceatus incedat) en gekleed was, òf met een koorrok of superpellicium, òf met een ronde kap of mantel (cappa rotunda). Was er gebrek aan personeel, zoo konden de kosters optreden, die daarom de tonsuur moesten hebben, geen tweemaalgehuwden (bigami) mogten wezen en een klerikalen rang zouden bezitten; ook moesten de klokkenluiders (campanarii) kunnen lezen en zingen, opdat zij in staat zouden zijn, bij de dienst de noodige responsoriën voor te dragen. Laatstgenoemde ambtenaars hadden te zorgen, dat zij in het koor een voegzaam gewaad (camisia munda) droegen [2]. Van de openbare missen waren de pontificale, waarbij onze bisschoppen of hunne suffraganen optraden, de meest solemnele, de zoogenaamde gulden missen (missæ aureæ) de meest glansrijke. Daar de laatstgenoemde kostbaar waren, mag men aannemen, dat zij bij onze vaderen niet veel voorkwamen. Zij werden op zekere Mariafeesten gezongen en droegen haren naam wegens de groote pracht van waslichten, kerksieraden en ceremoniëel, die er bij ten toon gespreid werd. Het kapittel van Tholen in Zeeland vierde sedert 1489 zijne gulden missen, nadat Matthæus van Houwert tot dat einde rijke fondsen had beschikt, die in 1493 door anderen vermeerderd werden. Even als elders werd vermoedelijk ook hier te lande tal van geestelijken en monniken tot zulke feestviering opgeroepen, die men dan na volbragte dienst met milde

1) Zie Martigny, *Diction. des antiq. chrét.* Paris 1865, p. 402 ss.; Gräser, a. a. o. s. 66 ff.

2) Zie bij Hartzheim, III, p. 646, 690, IV, p. 124, 170.

gaven loonde [1]. Of zij in het oog der ernstigste christenen onder onze voorgeslachten, even als in dat van latere geloovigen in Duitschland, wegens haar overdadig ceremoniëel en den zinnelijken geest, dien zij ademde, eene ergernis was, is ons onbekend.

De private missen, die, gelijk wij reeds aanduidden, zich van de openbare onderscheidden door grootere eenvoudigheid van ceremoniëel en door de plaats, waar men ze vierde, waren doorgaans votief- en zielmissen. De votiefmissen werden ten gevolge van geloften, in tijden van grooten nood of bange verwachtingen of bij andere gelegenheden gedaan, door de leeken bij de priesters besteld en even als de zielmissen gewoonlijk met penningen betaald [2]. Zij waren uitvloeisels van de heerschende overtuiging, dat men door het sacrament des altaars niet alleen alle mogelijke geestelijke, maar evenzeer alle ligchamelijke en tijdelijke zegeningen verwerven, en omgekeerd alle kwaad afweren kon [3], en tevens van het geloof, dat God de beden van een celebrerenden priester eer verhoort dan die van andere stervelingen [4]. Menschen, die in benarde omstandigheden naar uitkomst haakten, bevreesden voor den dood tijdens heerschende epidemiën, veehouders die hunne kudden door de pest zagen dunnen, landlieden die regen of droogte voor hunne akkers wenschten, bloedverwanten in zorg over kranke vrienden of over betrekkingen, die zich op gevaarlijke reizen bevonden, mannen wier echt-

---

1) Zie *Oudh. van Zeel.* II, bl. 161 v.; vgl. Binterim, a. a. o. s. 238 f.

2) Dat de prijzen, die men te betalen had, zeer verschillend waren, laat zich vermoeden. Matthæus deelt (*Manud. ad jus can.* p. 153) het fragment van een diploom mede, dat den priester, die voor zekere Geertruide Groenesteyn lezen zou, voor »elcke misse een braspeninck" toezegt. Over de prijzen, die men in Duitschland pleegt uit te reiken, zie men Gräser, a. a. o. s. 63. Vgl. Hefele, *Lage des clerus im mittelalter* in *Theol. quartalschr.* 1868, s. 117 f.

3) Zie de plaatsen van Thomas Aquin. en Durandus bij Hahn, *Die lehre der sacramenten*, s. 344 f.

4) De dichter van *Die bediedenisse* zegt: »die sevende [ghenade van der missen] es, dat onse Here te liever hort den bedelere, dats die priester, die daer sinct ende die misse volbrinct."

genooten onvruchtbaar waren of in barensweeën lagen, in één woord, allen, die van Gods gunst groote weldaden en vurig begeerde uitreddingen wenschten, plagten hun toevlugt tot den priester te nemen, opdat hij als plaatsvervanger van den middelaar Gods en der menschen den Allerhoogste door het zoenoffer te hunnen voordeele zou bewegen. Dat ook lieden van zeer godvruchtigen en hoogernstigen zin aldus deden, mag niet betwijfeld worden. Waren er die, na grove misstappen gemaakt te hebben, missen „voor hunne zonden" lieten lezen, anderen, die in zware verzoekingen vreesden te vallen en sterkte van den hooge wenschten, deden het offer aanbrengen tegen „des duivels aanvechtingen", terwijl weder anderen — wij vermelden deze bijzonderheid met welgevallen — die van hunne medemenschen smaad en smart leden, bij den priester eene mis „voor hunne vijanden" bestelden, opdat Gods genade den zondaren vergeven en hunne ongeregtigheid beteren zou [1].

Nog menigvuldiger dan de votiefmissen waren de zielmissen, die onze voorvaderlijke priesters voor de dooden hadden te lezen (missæ pro defunctis), gelijk zulks nog heden blijkt uit ontelbare uitgegeven en onuitgegeven diplomen, vele necrologiën, kalenders, or-

1) In de missalen, die ik gebruikte, vindt men missen „pro qualicunque tribulatione, pro mortalitate, pro peste animalium, ad postulandam pluviam, ad postulandam serenitatem, pro itinerantibus, pro sterilitate feminæ, ad honorem glor. virg. Mariæ pro mulieribus impregnantibus, pro peccatis, pro temptacione carnis, pro vexatione diabolica" cæt. In de mis „pro inimicis" komt deze schoone collecte voor (in het missale van Lopik): „Deus pacis caritatisque amator et custos, da inimicis nostris pacem caritatemque veram, cunctorumque eis remissionem tribue peccatorum, nosque ab insidiis eorum potenter eripias". In de secreta en complenda heerscht dezelfde christelijke toon. In het utrechtsch missale van 1515 ontmoet men eene mis „pro benefactoribus" en eene andere „ad postulandam caritatem" (reeds Alcuinus zal eene mis „de charitate" gesteld hebben; zie Ranke, *Das kirchl. pericopensystem*, s. 47). Het utrechtsch missale van 1540 bevat eene mis „pro amico peccatore". In een diploom van 1367 is sprake van „ene misse van den heil. ghiest", die gezongen moest worden voor Wouter van Heemskerk, „opdat God sinen ghiest verlichten moet tot sijnre eren" enz. Zie *Cod. diplom.* van het hist. genootsch. te Utrecht, tweede serie, I, bl. 82.

dinariën en andere documenten. In elke welgeordende parochie, bij alle kapittel- en kloosterkerken zorgden de geestelijken, dat in zoogenaamde „zielrollen" [1] of in andere schriften aanteekening gehouden werd van de afgestorvenen, die òf bij hun leven òf na hun dood door hunne erven schenkingen hadden gedaan ten behoeve hunner zaligheid, en van de tijden waarop „tot lafenis der zielen" van die weldoeners missen moesten gelezen worden. Bij aanzienlijke kerken was het aantal van zulke missen niet zelden zóó groot, dat men niet alleen genoodzaakt was sommige van hun eigen dagen op andere te verleggen, maar dat men zelfs den lust verloor, om ze naar behooren waar te nemen. Zulks was het geval onder anderen bij de St. Salvatorskerk te Utrecht, waar de priesters en vikarissen dagelijks nog vóór de hoogmis, die te negen ure in den morgen aanving, minstens twaalf missen hadden te lezen [2]. In eene kapittelvergadering, die de kanoniken dier kerk in 1299 hielden, kwamen klagten in over het verzuimen der verpligte zielmissen voor de afgestorven begunstigers hunner corporatie. Die klagten werden door de heeren geenszins ongegrond bevonden, waarom zij dan ook een vikaris aanstelden, die den titel van „animarum præbendarius" voerde en te zorgen had, dat dergelijke ergernis voortaan niet meer zou voorkomen [3]. Niet altijd echter waren de leden des collegies in deze zaak zoo consciëntieus. Het blijkt toch [4],

---

1) Achter in het missale van Lopik komen aanteekeningen voor aangaande de weldoeners der kerk van genoemde plaats. In die aanteekeningen leest men bij herhaling deze formule: „ende mede so sel hy [of: sy] in die zielrol staen eweliken".

2) In den *Ordinarius* van St. Salvator (zie boven, II, 1, bl. 298 n. 2) komt een kapittelbesluit van 1326 voor aangaande de orde, waarnaar de priesters en vikarissen dagelijks de missen hadden te lezen, opdat verzuim en wanorde geweerd souden worden. De vikaris van de kleine krypt las de eerste mis „tempore hyemali in aurora, tempore æstivali in ortu solis". Zoodra hij tot het „offertorium" gekomen was, moest de vikaris van de groote crypt zijne dienst aanvangen. Daarna traden de vikarissen der altaren van St. Andries, St. Jan enz. enz. na elkander op, zonder de minste tusschenpooze.

3) Volgens een onuitgegeven diploom in den *Ordinarius* van St. Salvator.

4) Uit het goederen-register van St. Salvator in den *Ordinarius*.

dat zij de goederen, die de stichters van zielmissen hun vermaakt hadden, niet zelden verkochten, en als de penningen voor de diensten verloren gingen, werden, ja, maatregelen genomen om de arme dooden eenigzins schadeloos te stellen, maar waar het loon voor den arbeid ontbrak, verslapte doorgaans de ijver.

Ofschoon de zielmissen evenmin als de votiefmissen, wat hare wezenlijke bestanddeelen betreft, van de gewone onderscheiden waren, hadden zij, naarmate zij op de sterf-, begrafenis- en jaardagen der dooden, of op andere tijden gelezen werden, haar eigenaardig ceremoniëel en hare eigene formulieren. Jubelpsalmen en blijmoedige gebeden, het „gloria", het „halleluja" enz. werden bij deze gelegenheden niet vernomen [1]. De collecten waren verschillende, maar smeekten allen om barmhartigheid en zaligheid voor de ontslapenen. Voor de epistelles bezigde men onder anderen 2 Makkab. 12 : 42—46, 1 Thess. 4 : 13-18, voor de evangelieles Joh. 4 : 21-24, 11 : 21—27, enz. Onder de vele gebeden voor de dooden, die onze voorgeslachten gebruikten, zijn sommige zeer oud [2], andere merkwaardig. Tot de laatste rekenen wij een gebed in een onzer missalen, dat de priester te gebruiken had, wanneer hij onzeker was aangaande het zedelijk karakter en den wandel van den ontslapene, voor wien hij het offer aanbragt [3]. Welke vrucht men van de ziel-

---

1) Zie Gavantus, *Thes. sacror. rituum*, I, p. 180 s.

2) Op de schutbladen van het vroeger vermelde *Liber cameræ* in kwarto van het domkapittel te Utrecht (zie boven, II, 1, bl. 237 n. 1), komen voor de *missæ animarum* eenige gebeden voor, die welligt met eene hand van de elfde eeuw geschreven werden. Een enkel deel ik hier mede: "O Deus, maiestatem tuam supplices deprecamur, ut animam famulæ tuæ N., cuius annalem depositionis diem celebramus, in regione vivorum conciliis beatorum aggregari præcipias, ut cum fiducia tua tempus exspectet resurrectionis".

3) In het utrechtsch missale van 1540 komt onder het opschrift: "pro cuius anima dubitatur", het volgende voor: "omnipotens et misericors Deus, inclina piissimas aures tuas ad exiguas preces nostras, quas ante conspectum maiestatis tuæ pro anima famuli tui N. humiliter fundimus, ut, quia de qualitate vitæ eius diffidimus, de habundantia pietatis tuæ consolemur, et si plenam veniam anima ipsius obtinere non potest, saltem vel inter

missen voor de dooden hoopte, zullen wij later opmerken, waar wij over de zorg der levenden voor het heil der afgestorvenen handelen.

Hadden de priesters, die de mis zouden zingen, zich naar de voorschriften der kerk op de ernstigste wijze tot de dienst voor te bereiden, niet minder nadrukkelijk was het hun opgelegd, bij die dienst zelve toe te zien, dat zij noch door verzuim noch door misgrepen of anderzins het sacrament eenige oneer aandeden. Nadat pausen en kerkvergaderingen[1], ook de in 1279 en 1287 gehouden synode van Munster en Luik, zich dienaangaande hadden doen hooren, werden in de missalen, ordinariën en andere liturgische schriften onzer vaderen, onder den titel van „cautelæ" en „pericula missæ", vele raadgevingen en wetsbepalingen verzameld, waarnaar zich de bedienaren der mis bij voorkomende gevallen hadden te gedragen. Dat die raadgevingen en wetsbepalingen hoofdzakelijk consequente uitvloeisels van het transsubstantiatie-dogma waren en derhalve in het oog van den protestant, voor wien dat dogma eene illusie is, een karakter dragen, waarover hij slechts door schouderophalen zijn oordeel kan uiten, spreekt van zelf. Wanneer de priester den reeds geconsecreerden ouwel, „het ligchaam des Heeren", op de altaar-pel had laten vallen en er dientengevolge vrees bestond, dat eenig deel van dat voorwerp aan den doek was medegedeeld, moest de pel tweemalen met wijn en water gewasschen worden, waarna dit vocht òf door den priester zelven òf door een ander eerbiedig opgedronken zou worden. Viel de hostie op eenig ander kleed, dan had men het deel van het kleed, dat met de hostie in aanraking was geweest, af te snijden en te verbranden en de asch in een daartoe bestemd vat te bewaren. Op dergelijke wijze werd met altaarpellen en priestergewaden gehandeld, waarop een druppel van den geconsecreerden wijn was gestort. Viel de druppel

ipsa tormenta, quæ fortiter patitur, refrigerium de habundantia miserationum tuarum sentiat" cæt.

1) Zie Gavantus, l. l. I, p. 197 ss.

op hout of steen, dan was het de pligt van den celebrant, dien met de tong op te nemen, de bevochtigde plek af te schrappen en het afschrapsel, met wijn en water vermengd, op te drinken of in het gewijde vat te gieten. Ontdekte de priester, als hij na de consecratie den kelk aan de lippen zette, dat in „het bloed des Heeren" een vlieg of spin lag of „iets anders, dat afkeer verwekte", zoodat hij vreesde den kelk niet behoorlijk te zullen ledigen, zoo had hij het dier voorzigtig op te vangen en in een anderen kelk te plaatsen, waarna het bij herhaling met wijn gewasschen en ten slotte boven het gewijde vat verbrand moest worden. De wijn moest opgedronken worden en de asch met den wijn, „zoo het zonder afgrijzen (sine horrore) geschieden kon"[1]. Dat dergelijke maatregelen tegen profanatie van „het hoogwaardige" ook door de leeken, als zij communiceerden, in acht genomen moesten worden, behoeft naauwelijks gezegd te worden. Die ter communie zou gaan, mogt sinds middernacht niets genuttigd hebben en moest ook na de communie eenigen tijd vasten, opdat de genoten hostie niet met ongewijde stoffen in aanraking en de maag niet in gevaar kwam, de hostie onverteerd te laten en misschien uit te werpen. Had dit laatste — bij de krankencommunie kon het ligt geschieden — ongelukkig plaats, dan moesten de onverteerde deelen der hostie uit de uitwerpselen naauwkeurig vergaderd en met een teug wijns door den priester of eenigen geloovige (aliquo fideli) genuttigd worden, terwijl de overige uitwerpselen bij het altaar bewaard bleven[2]! Doch genoeg om ons te overtui-

1) Toen St. Norbertus omstreeks het jaar 1116 te Klosterrath in het Limburgsche de mis las, viel een groote spin in den geconsecreerden wijn. Hij vreesde den dood van „het vergiftige dier", maar dronk het met „het bloed" stoutmoedig op. Men achtte het een mirakel, dat de heilige bleef leven. Zie Hugo, *La vie de S. Norbert*, Luxemb. 1704, p. 23.

2) Al de in den tekst vermelde voorschriften en bepalingen en tal van andere vindt men in de canonen der genoemde synoden van Munster en Luik bij Hartzheim, III, p. 648 ss., 689 ss.; in de utrechtsche missalen van 1515 en 1540, achter den miscanon; in den *Ordin. Wyndes.* fol. 67 ss.; in het boven, bl. 21, besproken boek *Van den seven sacramenten*, en eld.

gen, dat de middeneeuwsche kerk voor niets terugdeinsde, waar het er op aankwam aan de leer der transsubstantiatie tot in het uiterste gehoorzaamheid te bewijzen. Zonderling evenwel staat tegenover de groote naauwgezetheid, waarmede men het sacrament tegen alle mogelijke ontwijding poogde te vrijwaren, de slapheid van het kerkregt ten aanzien van hen, die voor de eer van dat sacrament hadden te waken en daarin te kort schoten. Zoo een priester den geconsecreerden ouwel kwalijk bewaarde, „zoodat een muis of ander dier dien opat", beliep hij slechts eene straf van veertig dagen poenitencie. De arme muis echter moest opgejaagd, zoo mogelijk gevangen en vervolgens verbrand worden, waarna ook hare asch in het gewijde vat in eere werd gesteld [1]!

Wat wij tot dusverre over de misviering onzer middeneeuwsche voorvaderen mededeelden, kan op den protestantschen lezer naauwelijks een anderen indruk maken dan dien van dankbaarheid, dat de godsdienstige bewegingen der zestiende eeuw hare zuiverende krachten ook en bovenal aan deze plegtigheid hebben doen gelden. Hare overladene en voor een deel geheel verouderde en daardoor bijna zinledig geworden ceremoniën, met eene symboliek, die grootendeels door het willekeurigste vernuftsspel werd voortgebragt; hare opeengestapelde gebeden, waarvan men teregt gezegd heeft, dat zij te dikwerf allen voortgang van gedachten missen; hare dubbelzinnige liturgie, die de schoonste wisselwerking tusschen den liturg en de gemeente voorgaf en toch met hare vreemde taal en haar koor de gemeente van hare akten uitsloot, en inzonderheid het met alle uitspraken van rede en ervaring strijdende dogma, dat haar ten grond-

---

1) „Si mus vel aliud animal propter negligentem custodiam species sacramenti commederet, ille cuius negligentia accidit, debet poenitere quadraginta diebus, et mus, si capi posset, cremari et cineres in sacrarium poni". Aldus de *Ordinar. Wyndes.* fol. 68, en de utrechtsche missalen. De schrijver van het boek *Van den seven sacramenten* laat zich op dezelfde wijze uit; maar voor een priester, die de hostie verliest, bepaalt hij slechts dertig dagen poenitencie!!

slag lag — dit alles en meer doet ons met vreugde omzien naar onzen eenvoudigen „maaltijd des Heeren", waaraan de vrome mensch, tevreden met den natuurlijken en toch zoo veelbeteekenenden zin des avondmaals, in de verkondiging van 's Heilands dood versterking zoekt zijner gemeenschap des geestes met dien Heiland en met zijne broeders en zusters. Voorzeker, wij verwonderen er ons niet over, dat er sedert den tijd, waarop de mis hare uiterste ontwikkeling had ondergaan, nadat de kerkelijke bekrachtiging aan haar fundamenteel leerstuk werd gegeven en dientengevolge de elevatie en adoratie der geconsecreërde elementen waren opgekomen — wij verwonderen er ons geenszins over, dat sinds diezelfde dagen ook onder onze voorgeslachten meer of minder denkende menschen werden gevonden, wier waarheidszin door dit sacrament der sacramenten benaauwd en gekrenkt werd, zoodat zij òf de waarde der mis begonnen te betwijfelen, òf hare idee poogden te wijzigen, òf die idee zelfs als ongerijmd opgaven.

In hetzelfde tijdvak, waarin de lateraan-synode van Innocentius III den stempel der kerk op de transsubstantiatie-leer drukte, leefde te Dieverden bij Oldenzaal een priester, Adolf geheeten, die, even als anderen in den kring zijner bekenden, met het dogma geen raad wist. De gemoedelijke man had eerbied voor het gezag der kerk en was in zóó hooge mate bekommerd over zijne twijfelingen, dat hij zich een visioen of eene openbaring van Gods wege toewenschte, opdat hij de waarheid mogt erkennen. Zijn verlangen scheen vervuld te worden! Toen hij — dus verhaalt ons Cæsarius van Heisterbach — op zekeren feestdag de mis zong en vóór het agnus de hostie ophief, om haar te breken, zag hij in geestvervoering de heilige maagd in de hostie, het kindeke op haren schoot! Diep ontroerd wendde hij de hostie om, daar hij zijne zinnen niet vertrouwde, en nu zag hij in den ouwel „het lam Gods". Als hij daarop, door schrik vermand, zijne altaardienst dreigde te staken, hernam de hostie hare gewone gedaante. Had

Adolf welligt vroeger sommigen zijner gemeenteleden van zijne pijnigende twijfelingen gesproken, thans gevoelde hij zich verpligt, der in zijne kerk verzamelde schaar luide te verkondigen, dat hij door Gods genade tot zekerheid was gekomen, waardoor een vijftigtal mannen zoozeer getroffen werden, dat zij terzelfder ure zich verbonden, als kruisvaarders naar het oosten te trekken. Maar de zekerheid, waarop de pastoor geroemd had, duurde niet lang! Zijn gezond verstand begon andermaal met Romes leer te worstelen, een verschijnsel dat Cæsarius en andere tijdgenooten niet wisten te verklaren dan door de opmerking, dat Adolf het hem verleende genadebewijs kwalijk waard was, daar hij voor een tijd met eene vrouw, die later op zijn raad non werd, in ongeoorloofde betrekking had geleefd [1]. Twee honderd jaren na Adolf verkeerde in den kring der fraters te Deventer een overigens goed-geloovig en eerbaar broeder, die „aangaande de waarheid van Christus' ligchaam in het sacrament des altaars begon te twijfelen". De vrome man was te bescheiden, om in zijn ongeloof eene vrucht van zijn redevermogen te zien; hij achtte het eene aanvechting des satans en werd overeenkomstig zijne beden van 's vijands verzoeking verlost [2]. In het klooster van den St. Agnietenberg bij Zwol woonde in de dagen van Thomas a Kempis een monnik-priester, wiens geloof, toen hij op zekeren dag mis stond te lezen, plotseling, gelijk het heet, aan het wankelen werd gebragt. Daar hij gevoelde, dat het zware vraagstuk (gravis quæstio) hem in dat oogenblik minder dan ooit te pas kwam, rigtte hij met alle magt zijn gemoed „op den goeden Heere Jezus". Terstond daarop klonk eene stem door zijn binnenste, roepende: „geloof gelijk Agnes, Cæcilia en Barbara geloofden". Wanneer later de duivel hem tot nieuwe bedenkingen tegen het dogma poogde te verleiden, redde hij zich steeds door de „fides implicita":

1) Zie *Dialog. miracul.* II, p. 169.
2) Zie Thomas a Kempis, *Vita dom. Henr. Brune*, ed. I. p. 996.

hij geloofde wat Agnes, Cæcilia en Barbara geloofden[1]. Hoe Epo van Haarlem, de priester Nikolaas van Naerden en hun aanhang in het midden der vijftiende eeuw de transsubstantiatie niet alleen bedenkelijk achtten, maar haar met koenen zin verwierpen, leerende dat de hostie der mis niets meer dan gewijd brood was, hebben wij vroeger gezien[2]. Reeds dertig jaren te voren schijnt zekere Frederik Frederiksz. te Utrecht dergelijke stelling verkondigd te hebben. Hij werd althans in 1426 te pronk gesteld, omdat hij „met logenachtige sprake, tegen het heilig geloof dragende, het sacrament onwaardigheid had aangedaan"[3]. Dat onze Wessel Gansfort aangaande de mis eene theorie voorstond, die Zwingli en anderen reformatoren der zestiende eeuw, ook hier te lande, den weg tot de protestantsche avondmaalsleer baande, is van algemeene bekendheid[4].

Blijkt uit de bijgebragte voorbeelden, die vermoedelijk met andere kunnen vermeerderd worden, dat de mis in hare middeneeuwsche gestalte niet alle hoofden en harten onder onze voorgeslachten kon bevredigen, men zou zich ongetwijfeld zeer bedriegen, zoo men meende, dat zij onder de vroomsten en meest ontwikkelden van dit tijdvak geene gemoedelijke en warme vereerders had gehad. De toenmalige christenheid volgde in het algemeen eene mystieke levensrigting, waarbij de werkingen des gevoels die der rede terugdrongen, en zij wenschte het goddelijke met het oog te zien, met de hand te tasten. De mis vervulde dat verlangen, en die haar bedienden of bijwoonden, deden het vaak met een enthousiasme, waarvan de opregtheid geenszins betwijfeld mag worden. Van vele priesters onder de broeders des gemeenen levens en de regulieren van Windesheim wordt ons berigt, dat zij,

---

1) Zie Thomas a Kempis, *Serm. ad novit.* ed. l. p. 128.
2) Boven, bl. 101.
3) Zie de aanteekening uit de sententie-boeken van Utrecht in Van der Mondes *Tijdschrift*, 1842, bl. 166.
4) Zie Ullmann, *Reform. vor der ref.* II, s. 564 ff. en De Hoop Scheffer in *Studiën en bijdragen op 't gebied der hist. theol.* I, bl. 86 vv.

als celebranten voor het altaar staande, door houding en gelaat, waarin zich de diepste devotie openbaarde, op allen, die tegenwoordig waren, den zeldzaamsten indruk maakten [1]. Hoe Gerlach Peters, als hij de dienst verrigtte, wegens den hoogen ernst, dien hij daarbij ten toon spreidde, bewonderd en vaak in het koor met „de geestelijke dronkenheid", de hoogste geestvervoering, bevangen werd, hebben wij den lezer vroeger herinnerd [2]. Maar niet alleen priesters, ook vrome leeken, en niet het minst de vrouwelijke, werden dikwerf, wanneer zij de mis hoorden, door het gevoel, dat de plegtigheid bij hen verwekte, geheel en al overstelpt. Van sommige zusters te Deventer wordt ons verhaald, dat zij „met brandende begeerte ter misse plagten te gaan, om haren bruidegom, haren God te ontvangen" [3]. Van Elsebe Hasenbroecks, eene jonge weduwe van aanzienlijken stand, die sedert 1397 onder de vrouwen van Johannes Brinckerinck te Deventer verkeerde, lezen wij, dat zij somtijds bij de elevatie in ecstase kwam, stemmen van den hemel hoorde en „de gracie der schouwing" genoot. Dan „gevoelde zij zich geheel overstort te wezen met het heilige, dierbare bloed van Christus, en zij zag de engelen, op het altaar met groote reverencie bij het waardige ligchaam des Heeren staande, zich nederbuigende over den kelk en daarin ziende op het precieuse bloed"! [4] Minder hartstogtelijk, maar niet minder devoot plagt de stemming van Geert Groote te wezen, wanneer hij de mis bijwoonde. Dagelijks wenschte hij haar te hooren en wèl van het begin tot het einde, wat geenszins het geval met al zijne tijdgenooten was. Als de evangelie-les gelezen werd, stond hij eerbiedig op, om dan ook met volle aandacht te luisteren, en als hij an-

---

1) Zie b. v. wat Thomas a Kempis, ed. l. p. 996 s., van Henricus Brune, en Joh. Busch, *Chron. Windes.* p. 376 s., van Gerardus van Delft verhalen.

2) Zie boven, bl. 28.

3) Zie mijn *Joh. Brugman*, I, bl. 59.

4) Zie a. w. II, bl. 85.

deren onderwijl met hunne gebedenboeken bezig zag, achtte hij dit uiterst ongepast. Bij de consecratie en elevatie was hij gewoon met de gemeente eerbiedig te knielen, maar tevens het hoofd op te rigten, opdat hij hostie en kelk zou zien. De paes, het osculatorium, ontving hij devotelijk, naardien dit voorwerp door den mond van den celebrant met „het ligchaam des Heeren" in aanraking was geweest[1]. Als hij bij de dienst soms vreesde, dat zijne gedachten zich zouden verstrooijen, dwong hij zich „tot de overweging des lijdens van Christus te gaan"[2].

Naar het voorbeeld der scholastieken[3] plagten ook onze middeneeuwsche misverklaarders en andere auteuren in het breede uit te weiden over de veelvuldige weldaden, die den communicant bij het genot van het sacrament worden toegebragt. De onbekende, die het boek „van den seven sacramenten" schreef[4], noemde de hostie eene zielespijs en „gracie bij God, waardoor de zalige ziel dronken wordt in heilige minne"; die haar ontving, zeide hij, werd gereinigd van „zijne dagelijksche zonden", versterkt in ootmoed en berouw, ontheven van een deel der door hem verdiende straffen, want „zij is een offer en eene satisfactie, Gode gedaan". De dichter der „bediedenisse" somde[5] niet minder dan „tien ghenaden der missen" op. Die haar vromelijk bijwoonden of — om zijnen en der tijdgenooten karakteristieken term te gebruiken — die haar „met regten gelove hoorden", mogten zich verzekerd houden, Gods zondenvergeving te hebben; zij werden den heiligen geest deelachtig; hunne gebeden werden verhoord; de engelen zouden hen „in deugden sterken"; bij hun sterven zouden

1) „Pacem venerabiliter et devote sumas, quia contactus est dominici corporis per os sacerdotis".
2) Zie *Gerardi M. conclusa et proposita* bij Thomas a Kempis, ed. l. p. 920 s.
3) Zie Hahn, *Die lehre von den sacramenten*, s. 342 ff.
4) Zie boven, bl. 21.
5) Bl. 14 v.

zij staande blijven in het ware geloof; hun vagevuur zou verkort worden enz.; die daarentegen de mis verzuimden, hadden Gods toorn te wachten en zouden „vermaledijd" zijn. Bij Thomas a Kempis stond de gedachte op den voorgrond, dat God (= Christus) door het sacrament des altaars zijne belofte aan de geloovigen vervulde: „zie, ik ben met u al de dagen tot het einde der wereld". De ondoorgrondelijke, die „tot zijne eer in hemel en aarde doen kan, wat hij wil, wien niets onmogelijk is", had „de heilaanbrengende hostie tot eene poorte des hemels gesteld"; in haar „daalde hij" — wie moet zich over de grove zinnelijkheid dezer voorstelling niet verbazen? — „zoo dikwerf er mis gezongen werd, van den hooge". Zoo „kwam God tot de menschen, om met de menschen te blijven", opdat hij hen tot in eeuwigheid zaligde [1]. Gerard Zerbolt, die ook hier, even als in andere opzigten, meer dan de meesten zijner dagen de vormen der godsdienst van hare geestelijke zijde wist op te vatten, achtte eene dikwerf herhaalde communie wenschelijk om de zedelijke indrukken, die zij op het gemoed en leven der communicanten kon maken. Die met het oog op hetgeen ook hij voor de hoofdbedoeling van de instelling des avondmaals hield [2], de gedachtenis van 's Heeren weldaden vernieuwden en bij het ontvangen der hostie in liefde ontvlamden voor hem, die om hunnen wil stierf, zouden, meende hij, ervaren, dat „het sacrament aller sacramenten den kranken eene medicijn, den in vreemdelingschap verkeerenden eene teerkost (peregrinantibus diæta), den zwakken eene versterking, den sterken eene vreugde was"; het kon de wilde natuur der lagere hartstogten breidelen, zoodat de geloovige, na het genoten te hebben, meer bij magte was, zijn toorn te bedwingen, zijn boozen naijver af te leggen, zijne zinnelijke lusten (luxuria) in toom te houden. Niemand echter, zoo leerde hij almede, zou iets van die

1) *Sermon. ad novit.* ed. l. p. 143, *Doctrin. iuven.* p. 706.

2) „Specialiter in memoriam passionis hoc sacramentum legitur institutum", zegt Zerbolt.

geestelijke weldaden smaken, tenzij hij met een rein ligchaam, met eene zuivere consciëntie en met bedoelingen van waarachtige devotie het altaar naderde [1]. Zoo waren er ook in de middeneeuwen althans enkelen, die bij wijlen door de nevelen henen, waarmede de kerkelijke dogmatiek de instelling van Jezus' liefde had omtogen, de eenvoudige, schoone waarheid wisten te onderscheiden.

---

§ 2.

Gezang en gebed.

Wij hebben de misviering de centrale handeling der openbare eeredienst onzer vaderen genoemd, naardien de hoofddeelen van den ganschen cultus in hare liturgie zamenvielen of met haar vereenigd werden. Nu wij van den algemeenen gang der plegtigheid eene beknopte beschrijving gegeven hebben, voelen wij ons verpligt, bij eenige harer voornaamste akten nog eenige oogenblikken stil te staan, opdat wij door onze berigten dienaangaande den lezer in staat stellen, zich van de gansche misviering een klaarder begrip te vormen. Wij vangen aan met eene beschouwing van gezang en gebed, om daarna onze aandacht op schriftlezing en preek te rigten.

Hoewel de woorden „mislezen" en „miszingen" in het spraakgebruik onzer middeneeuwsche voorgeslachten dikwerf denzelfden zin hadden, maakten ook zij, gelijk men reeds kon opmerken, onderscheid tusschen „zingende" en „stille missen". Van de stille missen, die doorgaans private waren, waarbij niet werd gezongen, tenzij hare stichters of bestellers anders beschikt hadden, heette het, dat zij gelezen werden; van de openbare zeide men,

1) *De reform. virium animæ*, p. 27 ss. der boven, bl. 35 n. 1, vermelde uitg. van Lyon.

dat zij „met noten” werden gezongen [1]. Bij de laatstvermelde, die men op zon- en feestdagen vierde, stond de zang geheel en al op den voorgrond, en ook destijds, even als heden, kon men dien in twee hoofddeelen onderscheiden, den „accentus” en den „concentus”, die ieder hun eigen karakter droegen. De accentus was de zang van de liturgen, den miscelebrant met de ministranten, wien het opgelegd was, der gemeente de collecten, de epistel- en evangelie-pericopen, de præfaciën, het paternoster enz. toe te zingen (accinere); de concentus was de zang van het koor, dat de gemeente vertegenwoordigde en met de dienstdoende geestelijken in gedurige wisselwerking verkeerde, als het de antifonen, de psalmverzen, de doxologiën, de sequentiën enz. aanhief.

Van de wijze, waarop onze klerken den accentus uitvoerden, kwamen geene berigten tot ons, maar wij mogen veronderstellen, dat zij in het algemeen overeenkwam met die nog heden in de roomsche kerk gebruikelijk is. De celebranten en ministranten lazen met eene stem, die ongeveer op denzelfden toon voortzweefde, maar zóó dat zij bij verschillende declamatorische wendingen kleine modulatiën maakte. Deze vorm van voordragt was overoud bij de christenheid en zóó eenvoudig, dat de geestelijken bij de meeste teksten geene schriftelijke aanwijzingen voor hunne stemleiding behoefden, maar zich behielpen met enkele algemeene regels, waarvan de een ligter dan de ander zich door oefening genoegzaam meester maakte. Bij sommige deelen der liturgie echter, b. v. de præfaciën, het „ite, missa est” enz., waarbij de

---

1) Zoo werd het b. v. den kanoniken van Geervliet door den fundatiebrief van hun kapittel in 1307 ten pligt gesteld, »alle daghe drie missen te lesen ende een hoefmisse by notten te singhen". Zie bij Hoynck van Pap., *Anal.* III, 2, p. 20. Die van Kuilenburg waren gehouden dagelijks »misse te lesen van onser vrouwe, sonder [= maar] des saterdags ende onser vrouwen hoogtyden, soe sal men die selve misse singen". Voet, *Beschr. van Culemborg*, bl. 435. De latijnsche term »cantare per notas" en »cum notis" komt veelvuldig voor. Dat de middeneeuwsche componisten hunne krachten voornamelijk aan de mis besteedden, laat zich begrijpen en is bekend. Zie Ambros, *Geschichte der musik*, III, 1, s. 39.

stem zich meer moest verheffen en aan het eigenlijk gezang toenaderen, vonden zij in hunne koorboeken de modulatiën in notenschrift uitgedrukt, wat bij de collecten, de epistel- en evangelie-lessen enz. niet het geval was. Alleen bij sommige teksten voor zeer statelijke diensten, b. v. in de evangelie-pericope voor goedevrijdag, ontmoetten zij tusschen de woorden bij afwisseling de letters B, M en A, tot aanduiding dat zij met eene diepe (bassa), middelbare (media) en hooge stem (alta) moesten voorgedragen worden, wat dan den priester, den diaken en subdiaken wel aanleiding gaf, de lectie onder elkander te verdeelen [1].

De concentus, waarbij de declamatie plaats maakte voor eene meer kunstmatige uitvoering, zoodat hij den kerkzang in den eigenlijken zin des woords vormde, had in Nederland gedurende de laatste middeneeuwen dezelfde lotgevallen als in naburige landen. Ook bij onze vaderen deed zich in hooge mate de indruk gevoelen van de vorderingen, die de toonkust sinds de elfde eeuw maakte. Hoewel het van ouds overgeleverde gregoriaansche gezang in het algemeen in gebruik bleef — waar de discant ingevoerd werd, om straks den weg tot het contrapunt en de mensuraal-muziek te banen, moest het karakter van den koorzang noodzakelijk zeer gewijzigd worden [2].

Wat tot bevordering van het kerkgezang van de elfde tot de tweede helft der veertiende eeuw bij onze voorgeslachten geschied is, ligt tot nog toe bijna geheel in het duister. Onder de schriften over de muziek, die door den geleerden benedictijner Martinus Gerbertus uitgegeven werden, komt een zeer kort opstel over the-

---

1) Ziehier een deel van de genoemde evangelie-pericope, zooals zij in het utrechtsch missale van 1515 voorkomt: «Iesus itaque sciens omnia, quæ ventura erant super eum, processit et dixit eis: B quem quæritis? M responderunt ei: A Iesum Nasarenum", cæt. Vgl. Aschbach, *Kirchenlex.* II, s. 41.

2) Over de algemeene lotgevallen der kerkmuziek gedurende dit tijdvak leze men van de boven, I, bl. 395 n. 2, aangeh. werken bovenal Ambros in het sedert 1864 verschenen Deel II en III, 1.

oretische vraagstukken der kunst voor, dat den naam van onzen bisschop Adelbold aan het hoofd draagt, maar waarvan de echtheid onzeker is [1]. In den aanvang der twaalfde eeuw bezaten de monniken van Egmond de muziekale schriften van Guido van Arezzo, die op de ontwikkeling der kunst door geheel Europa zulk een belangrijken invloed uitgeoefend hebben, en uit eene aanteekening in de „annalen" hunner abdij mag men opmaken, dat zij de invoering van het door Guido verbeterd notenschrift en andere uitvindingen, die aan den beroemden meester toegeschreven werden, wisten te waarderen. In denzelfden tijd ongeveer verkregen de kanoniken van St. Marie te Utrecht een antifonarium, waarin een tractaat over de toonsoorten opgenomen is, dat voor een deel aan den „micrologus" van Guido werd ontleend; voor de melodiën, die dezelfde codex bevat, werd het notenschrift van Guido gebezigd, zoodat de neumen op vierlijnige balken zijn geschreven, waarvan een enkele lijn tot aanduiding van den sleutel met rooden inkt is getrokken [2]. In den aanvang der dertiende eeuw onderscheidde zich onze abt Emo van Wittewierum door liefde voor den koorzang zijner broeders. Hij bezorgde hun goede gradualen, antifonariën en hymnariën naar door hem zelven te Premontré geschrevene en met muzieknoten voorziene exemplaren, die hij met de grootste naauwgezetheid naar de autentieke modellen zijner orde vervaardigd had [3]. Ziedaar alles, wat onze bronnen ons tot dusverre over de geschiedenis onzer voorvaderlijke kerkmuziek gedurende de drie eerste eeuwen van dit tijdvak leverden!

In de kroniek van Windesheim van Johannes Busch

---

1) Men vindt het boekske, *Adelboldi musica* getiteld, in Gerberti *Script. de mus.* I, p. 304. Zie mijne aanteekeningen in het *Kerkhist. archief*, III, bl. 183.

2) Zie boven, II, 2, bl. 267. In het missale van Almkerk (zie boven, bl. 209 n. 2) ontmoet men het uit de neumen voortgesproten notenschrift, dat Ambros (a. w. II, s. 169, 502) „hufeisenschrift" heeft genoemd.

3) Zie Emo en Menco in Matth. *Anal.* II, p. 13, 116.

en in die van den St. Agnietenberg van Thomas a Kempis leest men, dat Johannes Cele, de beroemde schoolrector te Zwol[1], zich als „een goed hervormer (reformator) van den kerkzang" deed kennen en tevens als een kunstvaardig organist, die op de hoogtijden als „een navolger van koning David" de harten der feestvierenden door zijn spel wist te roeren en het zangerkoor uitnemend te leiden. Ten bewijze, dat hij te regt een hervormer van den zang heette, wordt ons verder vermeld, dat hij ongaarne mensuraal-muziek liet uitvoeren en het „discanteren" niet gedoogde, tenzij bij sommige deelen der diensten in den kerstnacht en op andere hoogtijden[2]. De belangrijkheid dezer berigten valt den lezer ongetwijfeld in het oog. Zij leeren ons, dat tusschen de jaren 1377 en 1417, het tijdperk waarin Cele aan het hoofd der school te Zwol stond, het gebruik van discant en mensuraal-muziek in ons vaderland geenszins onbekend was, en dat derhalve de kunst ook hier te lande die gewigtige vorderingen had gemaakt, waardoor haar èn bij onze vaderen èn bij onze naburen in België de weg werd geopend tot de hoogere ontwikkeling, welke zij in de beroemde nederlandsche muziekscholen der vijftiende en zestiende eeuw onderging. Maar wat was die discant en die mensuraal-muziek?

De discant bestond aanvankelijk daarin, dat de in unison loopende stemmen der choralen of koorzangers zich bij enkele deelen der melodie van elkander afscheidden, om andere nabijliggende toonen te gebruiken en daarna de frase of de melodie weder in unison te eindigen. Die aldus „discanteerden"[3], meenden hunne kunst

1) Zie boven, II, 2, bl. 254 v. 266.

2) De woorden van Joh. Busch in het *Chron. Windes.* p. 605, luiden aldus: „cantum ecclesiasticum per certas mensuras noluit [de aangenomen lezing: „voluit" is wegens den zamenhang onhoudbaar] decantari; nullum discantum præter lectiones in nocte natalis Christi et *Benedicamus* per ipsa festa, propter festi illius lætitiam, in ecclesia faciliter admittens". Zie verder Thomas a Kemp., *Chron. montis s. Agnet.* p. 170 s.

3) Zoo luidde de kunstterm. In een geestelijk volkslied der vijftiende eeuw heet het van de gelukzaligen: „sy singhen, sy discanteren die vreuchde boven natueren". Zie mijn *Joh. Brugman*, II, bl. 204.

niet beter te kunnen toonen dan door hunne stemmen, terwijl sommige zangers de voorgeschreven melodie vasthielden of den tenor uitvoerden, boven die melodie tot eene andere melodie te verheffen, die zij improviseerden en naar de mate hunner gaven meer of minder sierlijk afzongen. Hunne toehoorders waren tevreden, als hetgeen zij hoorden maar een vollen klank had; of de volle klank tevens welluidend en schoon was — daarop kwam het voorshands minder aan. Sedert het midden van de veertiende eeuw werd deze wijze van zingen in Frankrijk steeds ijveriger beoefend [1], en ten zelfden tijde, naar wij vermoeden, ook in ons vaderland aangenomen. Omstreeks het jaar 1380 toch schreef H. (Henricus?) de Zelandia, die waarschijnlijk een der vroegste nederlandsche theoristen en componisten geweest is, een tractaat over de muziek, waarin hij de weinige regelen, waaraan de meest geoefende discantoren zich destijds plagten te houden, beknopt en duidelijk heeft beschreven [2].

Terwijl de allengs meer in gebruik komende discant den toonkunstenaars den weg baande tot het zoogenaamde contrapunt, waarbij de improvisatiën der discantoren voor kunstmatig voorgeschreven harmoniën moesten wijken, begon men ook de geheimen der mensuur op het spoor te komen [3]. Waar de zangers, den tenor voor korter of langer tijd aan zich zelven overlatende, hunne stemmen van de gegeven melodie losmaakten en naar welgevallen grootere en kleinere toonfiguren uitvoerden, moest men van zelf zich gedrongen gevoelen, den duur of de lengte der toonen (mensura) te bepalen, opdat in de verschillende stemleidingen geene verwarring ontstond. Aan H. de Zelandia heeft men den lof gegeven, dat hij, blijkens zijn vermeld tractaat, eene welontwikkelde mensuraalleer kende [4].

---

1) Zie over den discant Kiesewetter, *Gesch. der heutigen musik*, s. 31 ff. 35 f. 44.

2) Zie die regelen bij Ambros, a. a o. s. 342.

3) Zie Kiesewetter, a. a. o. s. 30 f.; Ambros, a. a. o. s. 310, 359 ff.

4) Ambros, a. a. o. s. 342.

Bewijzen ons de bijgebragte berigten onzer kroniekschrijvers, dat Johannes Cele op de kerkelijke hoogtijden den discant en de mensuraal-muziek gedoogde, waaruit wij opmaken, dat de nieuwe zangwijze omstreeks het einde der veertiende en het begin der volgende eeuw bij onze vaderen reeds tot zekere mate van bloei moet gekomen zijn, daar het zich anders kwalijk laat voorstellen, dat de hoogstbeschaafde rector, die als een geoefend toonkunstenaar geroemd wordt, haar zou hebben toegelaten — van de andere zijde leeren ons dezelfde berigten, dat Cele haar op gewone kerkdagen ongaarne zag gebruiken. Hij was een hervormer van den kerkzang, zegt Busch, d. i. hij poogde de ingeslopen nieuwigheden, zooveel in hem was, te weren, en zocht den overgeleverden meer eenvoudigen en éénstemmigen zang, den „cantus planus", bij de diensten op zon- en weekdagen te handhaven of te herstellen. Dat Cele in dit opzigt naar de zienswijze zijner devote vrienden en latere geestverwanten handelde, mag niet betwijfeld worden. Ook in de middeneeuwen waren onze voorgeslachten op godsdienstig gebied in hooge mate behoudend; het traditionele stond in eere; het nieuwe, al was het schooner en beter dan het oude, werd verdacht. Nog tijdens het leven van den zwolschen rector stelden de monniken der opkomende congregatie van Windesheim den ordinarius op, waarnaar zij hunne kerkdiensten zouden regelen [1]. In dien ordinarius werd voorgeschreven, dat men bij allen zang zich van den discant had te onthouden: de eenvormigheid der stemmen was steeds in acht te nemen, en niemand zou het wagen eenige toonen hooger of lager dan de gansche vergadering te zingen, of kleinere notenfiguren uit te voeren dan in de gegeven melodiën aangeduid waren. Alleen op hoogtijden was het veroorloofd, met eenige meerdere kunst zich te laten hooren [2]. Om-

---

1) Zie *Chron. Windes.* p. 100; vgl. boven, II, 1, bl. 351 n. 2, en hiervoor bl. 209 n. 2.

2) *Ordin. Wyndes.* fol. 41. Onder het opschrift *De modo et uniformitate cantandi* vindt men ald. het volgende: »in omni cantu uniformitas

streeks eene halve eeuw daarna stelde Dionysius de karthuiser in zijn tractaat „over het leven der kanoniken" de vraag voor, „of de discant bij de kerkdienst aanbevelingswaardig is"? Zijn antwoordt luidde ontkennend. De discant (discantus seu fractio vocis) scheen hem het teeken eener zwakke ziel (animi fracti) bij de zangers, gelijk dan ook sommigen, die te zijnen tijde dien zang beoefend hadden, er geen geheim van maakten, dat ijdelheid en zekere dartelheid des gemoeds (quædam lascivia animi) hun daarbij ten prikkel waren geweest. Toch erkende hij, dat er vrome menschen waren, die door de meer kunstmatige zangwijze beweldadigd werden, daar zij er zich door opgewekt gevoelden tot devote contemplatie, waarom hij meende, dat de discant niet ganschelijk te verwerpen was, mits men hem maar niet gebruikte „om de in de kerk vergaderde vrouwkens te behagen", of er zich niet door verleiden liet, om de aandacht van de woorden des gezangs af te trekken [1].

In spijt van den tegenstand, dien de voortschrijdende kunst bij de devoten der vijftiende eeuw ondervond, kwam zij bij onze vaderen allengs meer in eere. Te Delft, waar men voortdurend warme belangstelling openbaarde voor alles wat de kerkdienst betrof, begon de schoolmeester

---

vocum semper est observanda, ita ut nemo audeat cantare aliquo gradu supra vel infra quam conventus canit. Idcirco quantum fieri potest moderandus est cantus, ut omnibus conveniat, nec vitanda est elevatio vel depositio tam infra psalmodiam quam infra reliquum cantum, cum extra metam venerit congruentem. In maioribus tamen festis aliquantulum solemnius, et ferialibus diebus simplicius est cantandum. Nullus fractis vocibus audeat curiositatem vel levitatem [de bonte modulatiën van den discant worden hier bedoeld; ook Dionysius de karthuiser spreekt op de aanstonds aan te halen pl. met afkeuring van de „voces fractæ"] ostendere, sed plano et simplici modo, qui gravitatem præferat, omnis cantus est depromendus, propter quod nec organa iudicamus aliquo modo admittenda. Vitanda est etiam nimia protractio cantandi, sicut et nimia festinantia, ut cuncta decenter et devote compleantur". Het gansche hoofdstukje verdient de aandacht der vrienden van de geschiedenis der toonkunst.

1) *De vita canonic.* ed. Blomevennæ I, fol. 465. Over den tegenstand, dien contrapunt en mensuraal-muziek in de kerken van andere landen ondervonden, leze men Pellisov in de *Allgem. musik. zeit.* 1834, N. 44.

Sybrand in 1455 in de Nieuwe-kerk „muziek te zingen". Hij voerde den discant in en onderwees dien aan sommige zijner leerlingen en daarenboven aan eenige priesters en leeken, „die daar zoetigheid in hadden". De tijdgenooten wisten, naar het schijnt, 's mans ijver te waarderen en roemden ook zijne onbaatzuchtigheid, daar hij geen loon voor zijnen arbeid genoot dan een jaarlijksch drinkgeld, waarvoor hij zich met zijne leerlingen een vrolijken avond plagt te bezorgen [1]. In 1482 werden deken en kanoniken van het kapittel te Tholen, in vereeniging met den magistraat der stad, er op bedacht, de nieuwe zangwijze in hunne kerk aan te nemen. Het was hun geenszins onbekend, dat de zaak bij vele gemeenteleden afkeuring zou verwekken, maar zij lieten zich daardoor van hun goed voornemen niet afbrengen, ofschoon zij er zich op toelegden middelen te vinden, waardoor „de kwetsinge" der gemoederen zooveel mogelijk zou voorkomen of verzacht worden. Op den 15n October van genoemd jaar besloten zij een priester aan te stellen, die bekwaam zou wezen om als „tenorist" op te treden; aan dien tenorist zouden zes choralen toegevoegd worden, knapen uit de meest geschikte scholieren gekozen, wien hij dagelijks onderrigt zou geven „in hun simpelen [den gewonen] zang, in den discant en het contrapunt"; als de leerlingen genoegzaam onderwezen waren, moesten zij met hun onderwijzer alle avonden in het koor „onzer vrouwe lof" zingen en daarenboven bij alle Maria-missen en bij andere diensten hun zang uitoefenen. Aan den tenorist en zijne choralen werden ruime inkomsten toegezegd. Laatstgenoemden zouden hunne belooningen genieten, opdat hunne ouders er te gereeder in zouden toestemmen, dat zij „muziek leerden", wat, blijkens verkregen ondervinding bij den schoolmeester der parochie, door vele vaders en moeders met grooten weêrzin gezien werd [2]. In 1495 stichtte men in de parochie-kerk

---

1) *Oudh. van Delft.* bl. 82.

2) Zie het belangrijk diploom bij Buddingh, *Gesch. van opvoeding en*

te Vere de St. Paulskapel. In den daartoe behoorenden fundatie-brief werd bepaald, dat jaarlijks op St. Paulsconversie-dag (25 Junij) in die kapel eene solemnele mis „met discant en orgel" zou worden gezongen [1].

Ongeveer ten zelfden tijde, waarin vermelde feiten te Delft, Tholen en Vere plaats hadden, bloeide de kerkmuziek op zeldzame wijze in de kapel van onzen bisschop David van Bourgondië. De letter- en kunstlievende prelaat had zich ongeveer twintig zangers, allen priesters en klerken, weten te verwerven, die bij het vieren der getijden en bij andere kerkdiensten de toehoorders door hunne kunstvaardigheid in opgetogenheid bragten. Vreemdelingen, die tot de meest beschaafden van dien tijd behoorden, vergeleken hun gezang bij dat der engelen, en een pauselijk legaat, die van hunne uitvoeringen getuige was, verklaarde, dat men in gansch Europa, zelfs aan het hof van keizer en paus, kwalijk de wedergade van dit zangerkoor zou vinden [2]. Dat de grootste kracht dezer geoefende lieden zich in het gebruik van het contrapunt openbaarde, wordt door een tijdgenoot, die hen bewonderde, aangeduid en ook ligtelijk door ons aangenomen, als wij ons herinneren, wie gedurende eenige jaren hun kapelmeester was. Deze toch was niemand anders dan de roem der oud-nederlandsche muziekschool, Jacob Hobrecht, wien men nog heden „den grooten,

---

onderw. in de Nederl. II, 1, bl. 134 v. In het midden der zestiende eeuw waren onder de vele Nederlanders, die als zangers der pauselijke kapel meer of min beroemd werden, ook twee Tholenaars, die te Rome Ghiselino d'Ankerts en Carlo d'Argentil heetten en compositiën nalieten, die in het archief der kapel nog voorhanden zijn. Zie Kandler, *Ueber das leben des G. da Palestrina nach G. Baini*, Leipz. 1834, s. 4, 185, en Ambros, II, s. 568.

1) Zie Ermerins, *Beschr. der stad Vere* in de *Zeeuwsche oudh.* III, bl. 238.

2) Zie Heda, p. 292, en vooral Arn. Heymricii *Epist.* (in Dumbars *Anal.* I, p. 433 s.) wiens woorden dus luiden: „viginti circiter sacerdotes et clericos, quos cantores vocant, arte musica toto orbe memorabiles, singulis diebus singulas septem horas in capella pontificali angelica iubilatione concinere audivimus. Erat autem per id tempus apostolicus legatus penes antistitem, michi haud ignarus, qui de ea capella mecum sentiens, eam cantu, cerimoniis ac ornatu cesaream excellere persancte affirmavit, immo vix papalem tam sonoram atque armonicam esse addidit".

diepzinnigen en manhaften meester" noemt, wiens werken men wegens „hunne strenge verhevenheid" onder de edelste voortbrengselen der gewijde toonkunst eene eervolle plaats toekent [1]. Nadat Hobrecht omstreeks 1491 naar Antwerpen was vertrokken, stond welligt Antonie van den Wijngaard, die met Erasmus Hobrechts leerling geweest was, voor een tijd aan het hoofd der utrechtsche kapel, een toonzetter wiens voortbrengselen wegens den ernst der contrapuntische bewerking geprezen worden [2]. Aan den invloed van genoemde en andere mannen op den kunstsmaak onzer vaderen was het toe te schrijven, dat zij in den meerstemmigen kerkzang sinds het slot der vijftiende eeuw steeds grooter welbehagen vonden. Toen in 1518 de broederschap van onze lieve vrouw te 's Hertogenbosch bepalingen maakte aangaande de maaltijden, die de leden met elkander zouden vieren, wilden zij, dat „de benedictie en gratie", waarmede die maaltijden aangevangen en besloten werden, „solemneellijk in discant gezongen zouden worden", en desgelijks „de genoegelijke carmina of lofzangen, die tusschen het opdragen der verschillende geregten werden aangeheven" [3]. Toen in 1580 de magistraat van Dordrecht een inventaris deed opmaken van de muziekwerken, die aldaar in de Groote-kerk vóór de vestiging der hervorming in gebruik geweest waren, vond men eene aanzienlijke verzameling van missen, motetten enz., waaronder stukken voor vijf en waarschijnlijk meer stemmen [4].

---

1) Zie over J. Hobrecht en zijne compositiën, die gedeeltelijk opgenomen zijn in de door onze maatsch. tot bevordering der toonkunst uitgeg. *Collectio operum musicorum Batavorum* van Commer, behalve Kiesewetter, Fétis en anderen vooral Ambros, a. a. o. III, 1, s. 179 ff. en Gregoir, *Histoire de l'orgue*, Anvers 1865, p. 267 ss. De familie-naam Hobrecht of Obrecht komt meermalen in stukken van de vijftiende eeuw voor. Zekere Willem Obrecht was eerst prior van St. Willebrordskloopster te Heilo, later regulier te Utrecht en in 1475 in het convent Sion bij Delft. Zie Matth. *Fund.* p. 222, en *Oudh. van Delft.* bl. 252.

2) Zie Ambros, a. a. o. s. 256, en het daar aangeh. werk van Fétis.

3) Zie beneden, Hoofdst. XX, § 4.

4) Zie den door Schotel medegedeelden inventaris in het *Kerkhist. archief*, III, bl. 398 vv.

De teksten, die men voor den kerkzang bezigde, waren, gelijk van zelf spreekt, grootendeels de met de roomsche liturgie overgeleverde antifonen, psalmverzen, responsoriën enz. Toch onderging de zang ook van deze zijde, zoo al geen hoogere ontwikkeling, dan toch zekere verandering en uitbreiding. Het aantal der præfaciën, die de priesters vóór den miscanon zongen[1], werd tot in de zestiende eeuw steeds grooter, en hetzelfde valt ten aanzien van de sequentiën op te merken. In een missale, dat in den aanvang der veertiende eeuw waarschijnlijk voor een utrechtsch klooster geschreven werd[2], ontmoetten wij slechts weinige, maar meerendeels oude en schoone sequentiën. In dat van Almkerk[3] werden omstreeks het begin der vijftiende eeuw vier en vijftig verzameld. Een halve eeuw later nam men in het missale van Lopik[3] vijf en vijftig op. Het utrechtsche, dat in 1515 te Parijs gedrukt werd, bevat zes en zeventig, en het in 1540 te Antwerpen verschenen honderd en twee sequentiën[4]. Dat in dezen steeds aangroeijenden liederen-schat inderdaad schoone en hartroerende zangen neêrgelegd werden, hopen wij te gelegenen tijde te bewijzen, wanneer het den lezer ook blijken zal, dat de sequentiën, die men oudtijds niet metriesch, ofschoon eenigermate rythmiesch stelde, gedurende dit tijdvak den vorm der gewone hymnen aannamen, zoodat zij èn rythmiesch èn metriesch en tevens met rijmen geschreven werden. Van de andere zijde echter valt niet te ontkennen, wat som-

1) Zie boven, bl. 285.

2) Men vindt het in de universiteitsbibl. te Utrecht, *Medii ævi script. eccl.* N. 180.

3) Zie boven, bl. 209 n. 2. In het laatst van de vijftiende eeuw werden ten behoeve van priesters, aanstaande geestelijken en andere belangstellenden in ons vaderland, tamelijk lijvige bundels sequentiën in druk uitgegeven, die de aandacht der hymnologen zeer waardig zijn. Eene antwerpsche uitgave van 1487 en eene deventersche van 1492 werden mij uit de kon. bibl. te 's Hage verstrekt, alsmede eene delftsche van 1496 en eene tweede delftsche, die iets jonger schijnt. Beide laatstgenoemde bundels zijn „cum optimo commento" voorzien, verklarende aanteekeningen, die voor de klerken van dien tijd nuttig kunnen geweest zijn. Zie Holtrop, *Catalogus*, passim.

mige onzer vaderen reeds op het slot der veertiende eeuw beweerden, dat onder de gezangen, die allengs bij de kloosterlingen en klerken in gebruik gekomen waren, tal van stukken aangetroffen werd, die naar vorm en inhoud volstrekt verwerpelijk moesten geacht worden. Toen de monniken van Windesheim, tijdens de opkomst van hun convent, voor hunne brevieren en missalen hymnen en sequentiën verzamelden, vonden zij in de handschriften, daartoe uit verschillende bisdommen en gemeenten bijeengebragt, liederen, wier inhoud veeleer met „den ijdelen geest der wereld dan met den ernst der heilige kerk” strookte, waarom zij ze vol mishagen ter zijde legden [1]. Die goede lieden waren hierin de voorgangers van de vaderen des concilies van Trente, die evenwel, minder verstandig dan de mannen van Windesheim, alle tot dusverre gebezigde sequentiën, ook de schoonste, met uitzondering van een vijftal, het „stabat mater”, het „dies iræ” enz., buiten gebruik stelden [2]. Voor het overige verdient nog opgemerkt te worden, dat in sommige onzer kerken bij zekere gelegenheden liederen gehoord werden, die men elders niet bezigde. Hadden de kanoniken van St. Salvator te Utrecht reeds in het voorgaande tijdvak hunne eigene zangen voor de metten van St. Bonifacius-dag [3], de parochie-kerk te Schiedam had eene sequentie voor den jaardag van Lidwina [4], en het kapittel van St. Walburg te Zutphen, waar men het gebeente van St. Justus van Auxerre in hooge eer hield, eene andere op laatstgenoemden heilige [5]. Tot de alom gebruikte en meest geliefde zangen onzer vaderen behoorde, behalve het „te Deum” en andere hymnen, inzonderheid het „salve regina”. Aan de monniken

---

1) *Chron Windes.* p. 102.

2) Zie Neumaier, *Gesch. der christl. kunst*, Schaffhausen 1856, I, s. 299, en Bartsch, *Die latein. sequenzen des mittelalt.*, Rostock 1868, s. 245.

3) Zie boven, I, bl. 148 n. 1.

4) Zie boven, bl. 252 n. 5.

5) Eene armelijke strofe dezer sequentie werd opgenomen in de *Oudh. van Devent.* I, bl. 407.

van Egmond, die het aandachtig zongen of aanhoorden, waren sedert 1240 tien dagen aflaat verzekerd [1].

Wie als zangers in onze middeneeuwsche kerken optraden, heeft de lezer reeds kunnen opmerken [2]. Zij waren priesters of klerken van lageren rang, en vooral schoolknapen, uit wier midden de meest geschikte tot choralen werden gekozen, om den meer kunstmatigen zang uit te voeren, terwijl de overigen op zon- en feestdagen zich bij den gewonen zang lieten hooren. De kapel van David van Bourgondië, gelijk wij gezien hebben, had ongeveer twintig zangers van klerikalen stand. De kanoniken van den dom te Utrecht onderhielden in hun choralen-huis sedert 1342 zestien knapen of jongelingen [3]. Bij de grafelijke kapel te 's Gravenhage dienden tien priesters en choralen als zangers, die somtijds naar Delft en elders togen, waar zij meer dan te 's Hage met hunne kunst hoopten te verdienen; in het koor droegen zij, gelijk de zangers van bisschop David, hun onderscheidend ambtsgewaad [4]. Bij het kapittel te Geervliet had men sedert 1310, even als later bij dat van Tholen, zes klerken, die onderwijs in den zang genoten en de dagelijksche dienst vervulden; op hoogtijden verscheen de schoolmeester ook met zijne overige leerlingen in het koor [5]. In 1309 verordende men te Breda, dat de schoolmeester en zijne discipelen de solemnele missen enz. zouden bijwonen, ongetwijfeld opdat zij daarbij zouden zingen [6]. In de Oude- en Nieuwe-kerk te Delft werden schoolmeesters en scholieren in 1484 van zekere diensten ontslagen onder voorwaarde, dat „de priesters of zangers van de getijden" hunne taak zouden overnemen, en dat zij zelve op feest-, quatertemper- en andere dagen

1) Zie Will. Procurator bij Matth. *Anal.* II, p. 510.
2) Vgl. boven, II, 2, bl. 266.
3) Zie boven, II, 1, bl. 294.
4) Zie De Riemer, *Beschr. van 's Gravenh.* I, bl. 262 v.; *Haagsche mededeel.* I, bl. 297.
5) Zie het diploom bij Hoynck van Papendr., *Anal.* III, 2, bl. 35.
6) Zie bij Van Goor, *Beschr. van Breda*, bl. 440.

zich zouden laten hooren [1]. De schoolmeesters of rectoren waren in parochie- en kapittelkerken, zooals te Zwol, Utrecht en elders de gewone koordirigenten, tenzij men, zooals te Tholen, een tenorist bezat, of een kapelmeester, wat in de bisschoppelijke kapel te Utrecht of Wijk bij Duurstede tijdens David van Bourgondië het geval was. De schoolmeesters te Delft waren verpligt, in het koor een superpellicium en eene bonnet te dragen. Aan het hoofd der zangers van de getijden aldaar stonden drie of vier „zeven-getijdenmeesters", die de geldelijke belangen des gezelschaps behartigden [2].

Aangaande de wijze van uitvoering onzer voorvaderlijke zangers is ons maar weinig bekend. Hoe die der leden van de bisschoppelijke kapel onder David van Bourgondië door de tijdgenooten bewonderd werd, vermeldden wij reeds. Zeker was zij in verschillende kerken onderscheiden, naarmate de kunstvaardigheid der onderwijzers grooter of kleiner en hun smaak meer of minder zuiver was. Het overmatig uitzetten der stemmen schijnt in de middeneeuwen een maar al te zeer gewoon gebrek geweest te zijn. Cæsarius van Heisterbach brengt er zeldzame proeven van bij, die leeren, dat men vooral bij den zang van het halleluja de kracht zijner longen niet spaarde [3]. Onzen mannelijken en vrouwelijken brigittijnen werd in 1487 verboden, in het koor met al te luide stem (in clamorosa voce) te zingen [4]. De hoogstbeschaafde Frederik van Heilo verhaalde met welgevallen, dat Nikolaas van Cusa tijdens zijn verblijf hier te lande er op aandrong, dat men zich in de kerken met zedigheid gedragen en den zang daarom met bezadigheid aanstemmen zou [5]. Van eene non, die in den aanvang der vijftiende eeuw in het klooster te Diepenveen leefde, lezen wij, dat men haar het zwijgen oplegde, naardien

1) *Oudh. van Delft.* bl. 92.
2) *Oudh. van Delft.* bl. 58.
3) *Dial. miracul.* I, p. 220.
4) Bij Von Nettelbla, *Nachricht von einigen klöstern der h. Birgitte*, s. 168.
5) Zie bij Pool, *Frederik van Heilo*, bl. 158.

zij geen „goede koorstem" had, waarvan het gevolg was, „dat zij met de andere zusters niet wel overeendroeg"[1], d. i. valsch zong. Thomas a Kempis meende, dat zij, die eene al te grove stem of geen muziekaal gehoor hadden, moesten zwijgen en dan te aandachtiger toeluisteren. Toch eischte hij geenszins het hoogste: „kunt gij niet zóó schoon zingen als de leeuwerik en nachtegaal", zoo riep hij zijnen jongeren broeders toe, „zingt als de raven en de vorschen in den poel, die zingen zooals God het hun gegeven heeft; maar verheft uwe stem niet te zeer"[2]. Johannes Busch roemt de eerste monniken van Windesheim, omdat zij „deftige welgebaarde (bene barbati) mannen" waren, die in het koor „de liederen Davids niet met verwijfde stem, maar met mannen-kracht voordroegen"[3]. De ordinarius dezer conventualen wilde, dat zij te langzaam noch te snel zouden zingen en de pauseringen met naauwgezetheid in acht nemen. Bij sommige deelen van de liturgie echter, waar de teksten lang waren, zouden zij zich meer spoeden, maar er steeds op uit zijn, om bij het uitbrengen van iedere frase, zoowel in het midden als op het einde, de toonen eenigermate te rekken; het naslepen der stem (caudam facere) door de pauseringen heen werd evenwel scherpelijk afgekeurd[4].

Uit hetgeen wij vroeger aangaande de vermeerdering en de voortdurende volmaking der orgels in onze middeneeuwsche kerken berigtten, is het den lezer gebleken, dat ons voorgeslacht de diensten, die deze instrumenten bij de godsdienstoefening konden bewijzen, steeds meer waardeerde. Toch zou men zich bedriegen, zoo men meende,

---

1) Volgens mijn HS. D Zie boven, II, 2, bl. 355 n. 4.
2) *Ad novit.* ed. l. p. 133.
3) *Chron. Windes.* p. 292.
4) L. l. fol. 42. In het reglement voor „de groote school" te Leiden van 1393 (zie *Navorscher,* 1853, bl. 34) wordt den onderwijzers bevolen „dat si oec den kindren leren — singhen ende hoer accenten singhen als kustumelic is in andere kercken, want si manieren hebben in hore lessen ende versikulen te singhen, anders dan men elwaer [elders] heeft". Heeft men bij 't woord accenten aan het in den tekst vermelde rekken der toonen te denken?

dat hunne toonen op alle kerktijden vernomen werden. Denzelfden tegenzin, dien de devoten der veertiende en vijftiende eeuw tegen het dagelijksch gebruik van discant en contrapunt koesterden, openbaarden zij ook tegen het dagelijksch gebruik van het orgel. Dionysius de karthuiser en de meeste zijner tijdgenooten gedoogden het op de hooge feesten, maar niet op andere dagen. De ordinarius van de windesheimer-kloosters verklaarde, dat binnen hunne muren geen orgels toegelaten mogten worden [1], een voorschrift waaraan men hier en daar, b. v. in het St. Agniete-convent bij Zwol, in de dagen van Thomas a Kempis welligt ongehoorzaam was [2]. Waar de statuten van het domkapittel te Utrecht de pligten van den organist beschrijven, verlangen zij geen spel van hem dan bij de vesper en de missen van alle groote feesten [3]. In den ordinarius van St. Salvator ter zelfder stede komt eene in de vijftiende eeuw geschreven lijst voor, waarop de tijden staan aangeteekend, wanneer zich het orgel moest doen hooren; ook hier zijn geene andere dan feestdagen vermeld. Toen men in het midden van genoemde eeuw in eenige gemeenten de gewoonte aangenomen had, om bij de mis der zondagen na de evangelie-les het orgel te laten spelen, werd dit door Nikolaas van Cusa in eene te Utrecht door hem gehouden synode verboden [4].

Hoewel onze vaderen in de veertiende en vijftiende eeuw hunne harpen, clavecimbels, vedels, fluiten, tamborijnen en andere muziekinstrumenten hadden [5], schijnen zij ze tot opluistering van de openbare eeredienst zelden of nooit aangewend te hebben. Wel is waar leest men, dat de nonnen van Rijnsburg „het orgel op hooge feesten door pauken, trompetten en cimbalen lieten vervangen" [6],

---

1) L. l.

2) Zie Mooren, *Nachrichten über Thomas a Kemp.* s. 124; vgl. ons berigt boven, bl. 184.

3) Zie boven, bl. 181.

4) Zie bij Pool, a. w. bl. 158.

5) Zie Van Hasselt, *Arnh. oudh.* III, bl. 99, 259, IV, bl. 70 vv., *Geld. maandw.* II, bl. 276.

6) Zie Schotel, *De abdij van Rijnsb.* bl. 20.

maar wij achten het waarschijnlijk, dat zulks eerst in den loop van de zestiende eeuw is geschied, toen de instrumentale muziek zich meer begon te ontwikkelen. Alleen bij groote processiën op den sacramentsdag enz. lieten zich te Utrecht en elders aan het hoofd van den stoet stads-pijpers en trompetters hooren [1]. Zoo deze lieden ooit binnen de kerkwanden gebruikt werden, zal het wel uitsluitend bij zeer plegtige gelegenheden en tot versterking van den koorzang geschied zijn. In het algemeen schijnen andere instrumenten dan orgels bij de kerkelijken in kleinachting gestaan te hebben. Onzen brigittijnen werd het in 1487 verboden clavichorden, cythers, fluiten, luiten en andere instrumenten te bezitten, daar men meende, dat hun gebruik den wereldzin bevorderde [2]. Van Sacher, abt van Aduard, die in 1423 stierf, heet het, dat hij bijna met alle muziekinstrumenten wist om te gaan, maar de man, die hem deswegen bewonderde, voegde als in éénen adem bij zijne lofspraak de woorden: „hij was een vrolijk en goed dischgenoot, maar — van den heiligen geest had hij niets" [3].

Gelijk de tenoristen en meer geoefende koorzangers waren ook de organisten onzer voorvaderen doorgaans priesters en klerken. Johannes Cele, wien wij te Zwol als organist zagen fungeren, was geestelijke, ofschoon geen priester [4]. De priester Michiel Klaas Touwensz. bediende van 1430 tot 1451 het St. Ursula-orgel in de Nieuwe-kerk te Delft; hij werd opgevolgd door meester Lambrecht, „een jong pastoor en zonderling [voortreffelijk] kunstenaar" [5]. De priester Nikolaas Dirksz. was vóór 1440 „orgelspeler en schoolmeester" op het eiland Texel [6]. In 1506 was de kanonik Hendrik Bredemers

1) Zie Burman, *Jaarb.* II, bl. 32 v.

2) Zie bij Von Nettelbla, a. a. o. s. 176.

3) „Fuit studens Coloniensis, dictator et scriptor egregius, in omni pene instrumento musico psallere sciens, lætus et bonus conviva, spiritualis nihil". *Vitæ ac gesta abbat. Adwerd.* ed. Koppii p. 23.

4) Zie boven, II, 2, bl. 254.

5) *Oudh. van Delft.* bl. 76, 80, 81.

6) *Oudh. van Rhijnl.* bl. 489.

„musikant ende orgelist" van de grafelijke kapel te 's Gravenhage [1]. Van de haagsche organisten Lambout en Rutger, die in 1385 en 1428 dienden [2], is ons niets naders bekend. Meester Johannes, die in den wandel „blinde Jan" heette en te Utrecht in 1487 als een geëerd orgelspeler overleed [3], was vermoedelijk een leek, tenzij hij eerst op later leeftijd zijn gezigt heeft verloren. Hetzelfde geldt van den organist „Johannes den blinde", die in 1430 te 's Hage diende [4].

Terwijl onze voorgeslachten de kerkmuziek, blijkens het medegedeelde, met lofwaardigen ijver beoefenden, ontbrak het bij hen niet aan beschaafde mannen, die, al waren zij zelve geen beoefenaars der kunst, dit hoofddeel der openbare eeredienst op hoogen prijs wisten te stellen. Thomas a Kempis had geen woorden, krachtig genoeg om zijne liefde voor den Gode gewijden zang uit te drukken. Ofschoon hij met echten monniken-ernst „het heilig stilzwijgen" als een teeken van vergevorderde vroomheid aanmerkte en verkondigde, dat de klanken van alle muziekinstrumenten der wereld, zoo zij zich gelijktijdig lieten hooren, louter ijdelheid zouden wezen, wanneer zij niet den lof des Heeren grootmaakten en den mensch niet in zijne godsdienst sterkten, oordeelde hij, dat lofzingen nog beter dan zwijgen was en een werk, engelen en stervelingen evenzeer betamende [5]. Dat vele zijner tijdgenooten evenzoo dachten, behoeft geen betoog. Vraagt men intusschen, of de groote volksme-

---

1) De Riemer, *Beschr. van 's Gravenh.* I, bl. 251.

2) *Haagsche mededeel.* I, bl. 296.

3) Zie Dodt in de *Berigten* van het histor. gen. te Utr., I, 1, bl. 148 v. Deze Johannes, wien men vrij willekeurig Johannes Hobrecht heette, werd (zie Gregoir, l. l.) door sommigen zonder reden vereenzelvigd met Jacobus Hobrecht. De blindheid van eerstgenoemde, die daarenboven reeds in 1487 stierf, terwijl de laatste lang daarna leefde, belet de identiteit aan te nemen. Een blinde kon goed orgelspeler zijn, maar kwalijk zeer ingewikkelde compositiën schrijven, zooals Jacobus deed, en nog minder laat het zich denken, dat men Jacobus, zoo hij van zijn gezigt beroofd ware geweest, als kapelmeester naar Antwerpen zou beroepen hebben.

4) *Haagsche meded.* t. a. pl. Vgl. *Navorscher*, 1865, bl. 141.

5) Zie *Opera omn.* ed. l. p. 164, 532, 706, alibi.

nigte van de psalmen, sequentiën enz., die zij in hare kerken hoorde, de gewenschte indrukken ontving, dan kunnen wij niet anders dan twijfelend antwoorden. Naarmate de kerkmuziek onder den invloed van het contrapunt een kunstmatiger karakter aannam en de stemmen der choralen de meest ingewikkelde harmoniën voortbragten, moesten zij voor de gewone hoorders des te onverstaanbaarder worden. Maar wat meer zegt, de gansche zang was aan latijnsche teksten gebonden, die dikwerf voor ingewijden zelfs alles behalve duidelijk en voor ongeleerden geheel en al ongenietbaar waren. Toch moeten wij ons de zaak niet al te ongunstig voorstellen. Leeken, die lezen konden en bemiddeld genoeg waren om boeken te koopen, hadden gelegenheid zich eenige vertaalde zangteksten aan te schaffen. Mone, Hoffmann von Fallersleben, Hölscher[1] en anderen hebben berijmde overzettingen in onze moedertaal van enkele kerkhymnen en sequentiën uitgegeven, en ik zelf heb in vele HSS. van de veertiende en vijftiende eeuw òf berijmde òf proza-vertolkingen van psalmen, antifonen en andere teksten ontmoet, die door de voormalige bezitters bij de kerkdienst vermoedelijk gelezen werden[2].

In hetzelfde tijdvak, waarin de kerkzang onzer vaderen zulk eene gewigtige ontwikkeling onderging, bleef

---

1) Zie Mone, *Lat. hymnen des mittelalt.* passim; Hoffmann, *Horæ belg.* X, p. 50 ss.; Hölscher, *Niederdeutsche lieder aus dem Münsterlande*, Berl. 1854, s. 16, 34, 46 ff.

2) Onder N. 2 vindt men in de bibl. der kon. akad. van wetensch. te Amsterdam een merkwaardig versierd perkamenten HS. van de veertiende eeuw, dat in rijm „die dietsche vij psalme", het „dietsche o intemerata", „die ghetiden onser vrouwe", en vele hymnen, antifonen enz. bevat. De proloog zegt:

Ende omdat menich mensch niet en weet,
Wat int latijn ghescreven steet,
Wat hi bidt oft anders doet,
Dan sijn meininghen sijn goet,
So hebbic dese getiden bi Gods onste
In dietsche ghemaect, so ic best conste.

Proza-vertolkingen van sequentiën op Maria, van het „magno salutis gaudio", „exultet iam angelica", „veni creator spiritus" enz. leest men in HSS., die in mijne verzameling berusten.

het kerkgebed in het algemeen, wat het sedert de invoering des christendoms in ons vaderland geweest was. De formulieren, die met de rituaal-boeken van Rome door onze geloofspredikers herwaarts gebragt waren, bleven voortdurend in gebruik, en alleen dan werden nieuwe aangenomen, wanneer nieuwe feesten ingesteld waren of bijzondere tijdsomstandigheden er aanleiding toe gaven [1]. Hoe de mis-liturgie met gebeden overladen was, heeft de lezer reeds opgemerkt, toen zijn oog onze beschrijving der misviering doorliep. Het herhaalde kyrie-eleison, de gebeden voor levenden en dooden, die om genadige aanneming van het offer, het onze-vader enz. volgden elkander met geringe tusschenpoozen op, terwijl in die tusschenpoozen weder andere deelen der liturgie gezongen of gelezen werden, wier inhoud van dien aard was — men denke b. v. aan de doxologiën, præfaciën enz. — dat zij van de overige gebeden niet zelden maar weinig onderscheiden waren. Wij achten het niet tot onze taak te behooren, in eene nadere beschouwing van al deze formulieren te treden, en willen ons nog veel minder in de geschiedenis harer lotgevallen verdiepen, die ook na de ijverige bemoeijingen van Bona, Gavantus, Brenner, Binterim en vele andere beoefenaars der kerkelijke archæologie nog geenszins tot volle klaarheid is gekomen. Alleen van die gebeden, die wij reeds onder de benaming van collecta, secreta en complenda ontmoetten, hebben wij een en ander te berigten, dat ons voor de karakteristiek onzer voorvaderlijke eeredienst meer of min belangrijk schijnt.

De collecten, die na het zingen der groote doxologie door den celebrant of den diaken met eene uitnoodiging

---

1) Toen bisschop Jan van Zyrik den priesters zijner dioecese beval, voor eene voorspoedige reformatie van den utrechtschen kerkstaat te bidden („præcipimus orationes fieri pro pace et statu ecclesiæ Traiectensis reformando"; Lat. *Bat. s.* I, p. 168; vgl. boven, II, 1, bl. 356), zond hij hun ongetwijfeld een formulier toe. Men herinnere zich wat wij vroeger (I, bl. 374) van bisschop Frederik en zijn gebed voor de onderdrukking van het arianisme verhaalden.

aan de gemeente om te bidden (oremus) werden ingeleid, hadden haren naam, volgens het meest verbreide gevoelen, dat wij reeds vermeldden [1], van haren inhoud, die verondersteld werd de gezamenlijke wenschen der gemeenteleden te bevatten (collecta van colligere). Zoo deze afleiding de ware is, moeten wij aannemen, dat zij in vroegere eeuwen doorgaans langer zullen geweest zijn, daar zij in dit tijdvak zich door bijzondere kortheid onderscheidden. Bijna alle collecten zijn aan God den Vader, sommige aan God den Zoon, geene aan den h. Geest gerigt. De meeste bevatten uitdrukkingen des geloofs aangaande eenige deugd van den Allerhoogste, of vermelden eenige aan de menschheid bewezen weldaad des Heeren. Allen eindigen met deze of soortgelijke formule: „door Jezus Christus, onzen Heer, die met u leeft en regeert tot in eeuwigheid, amen", waardoor men gehoorzaamheid meende te bewijzen aan Jezus' aanbeveling om in zijnen naam te bidden [2]. Daar zij maar zelden haren inhoud aan de onderscheidende leerstukken der roomsche kerk ontleenden, werden vele collecten uit de missalen in de agenden der protestanten van Duitschland overgenomen [3]. Dat echter de collecten, die op de feesten der heiligen gebruikt werden, hoezeer ook zij doorgaans aan God of Christus gerigt waren, haar eigenaardig karakter droegen, behoeft naauwelijks opgemerkt te worden [4].

1) Zie boven, bl. 281. Andere afleidingen vindt men bij Gräser, *Die römisch-kath. liturgie*, I, s. 98, en eld.

2) Joh. XIV : 13, XVI : 23.

3) Zie Gräser, a. a. o.

4) Uit onze vroeger vermelde missalen (zie boven, bl. 209 n. 2) schrijven wij ten proeve vier collecten af. Die voor de vroegmis op eersten kerstdag luidt aldus: »Deus, qui hanc sacratissimam noctem veri luminis fecisti illustratione clarescere, da, quesumus, ut cuius lucis misteria in terra cognovimus, eius quoque gaudiis in celo perfruamur, per Iesum Christum", cæt. Bij de mis op drie-koningendag: »Deus, qui hodierna die unigenitum tuum gentibus, stella duce revelasti, concede propitius, ut qui iam te ex fide cognovimus, usque ad contemplandam speciem tuæ celsitudinis perducamur per eundem", cæt. Op den feestdag van Frederik, bisschop van Utrecht: »Sancti Frederici, martiris tui atque pontificis, confessio recensita conferat nobis piæ devotionis augmentum, qui in tuo

Wanneer het koor den offerzang gezongen en de gemeenteleden hunne gaven gebragt hadden [1], wendde de miscelebrant zich tot de vergadering met de woorden: „bidt voor mij, broeders en zusters, dat mijn en uw offer aangenaam zij (acceptum fiat) in het oog des Heeren, door onzen Heer Jezus Christus” enz. [2], waarop hij de secreta, het stille gebed, las, waarvan alleen de slotwoorden (per omnia secula seculorum) luide uitgesproken werden. Daar ook deze stille gebeden, evenals de collecten, bij verschillende diensten andere waren, werden zij onder de teksten der liturgie in de missalen opgenomen. Doorgaans drukken zij op zeer beknopte wijze den wensch uit, dat de Allerhoogste het hem aangeboden offer genaderijk zal aannemen, en allen eindigen met de slotformule der collecten: „door Jezus Christus, onzen Heer” enz. [3].

Als de miscelebrant en de geloovigen, die zich daartoe hadden aangemeld, het sacrament genoten hadden, werd de complenda of „oratio ad postcommunionem” gelezen. Ook voor dit gebed, dat evenals de collecte en secreta op de verschillende kerktijden anders luidde, werden in de missalen de noodige formulieren opgenomen, en ook deze formulieren zijn doorgaans zeer kort. Overeenkomstig hunne bestemming aan het einde der

---

nomine perseverans meruit honorari, per Iesum Christum”, cæt. Op het feest van ’s Heeren besnijdenis: »Deus, qui salutis æternæ beatæ Mariæ virginitate fecunda humano generi præmia præstitisti, tribue, quesumus, ut ipsam pro nobis intercedere sentiamus, per quam meruimus auctorem vitæ suscipere, Dominum nostrum Iesum Christum”, cæt.

1) Zie boven, bl. 284.

2) Aldus het missale van Lopik.

3) Zie hier een drietal ten proeve uit onze missalen. De secreta voor de mis van eersten paaschdag: »suscipe, quesumus, Domine, preces populi tui cum oblationibus [het utr. missale van 1540 heeft: oblectationibus] hostiarum, ut paschalibus iniciata misteriis ad æternitatis nobis medelam, te operante, proficiant, per Iesum Christum”, cæt. Op den eersten zondag na h. drievuldigheid: »hostias nostras tibi, Domine, dicatas placatus assume et ad perpetuum nobis tribue provenire subsidium, per Iesum Christum”, cæt. Op den feestdag van St. Gangulf: »Sancto Gangulfo interveniente, Domine, tibi servitus nostra complaceat et obsequia munerum fiant præsidia devotorum, per Iesum Christum”, cæt.

misviering vragen zij gewoonlijk om Gods zegen over hen, die de „hemelsche spijze" des altaars mogten nuttigen. Op het slot hebben zij almede de woorden: „door Jezus Christus, onzen Heer" enz.[1].

Van alle andere kerkgebeden naar vorm en inhoud aanmerkelijk onderscheiden waren de litaniën, die onze vaderen vooral op hunne bededagen, bij processiën en bij verschillende wijdingen of akten van inzegening bezigden. Zij waren, gelijk hare benaming aanduidt[2], smeekgebeden, die men inzonderheid tot afwending van dreigenden nood en gevaren opzond. Men noemt ze alternerende gebeden, omdat zij door den priester uitgesproken en door andere klerken of door het volk responsoriesch overgenomen werden. Daar zij in hoofdzaak inderdaad waren en nog heden bij de roomschgezinden zijn, wat Walafridus Strabo ze reeds noemde[3], „aanroepingen van de namen der heiligen", wier tusschenkomst en voorbeden bij God men zich toewenschte, opdat zij als middelaars der menschelijke zwakheid (infirmitatis humanæ) den heilige tot barmhartigheid bewogen, zoo laat het zich begrijpen, dat zij eerst in gebruik gekomen zijn, toen de vereering der heiligen reeds een bedenkelijk karakter had aangenomen. Waar en door wien zij het eerst gebruikt werden, is onzeker, maar dat christenen uit de heidenen, bij wie de battologie maar al te zeer in zwang was, ze invoerden, laat zich vermoeden. In de dagen van Gregorius I, naar men zegt[4], algemeen geworden, werden zij waarschijnlijk reeds door onze geloofspredikers herwaarts gebragt, en ook hier te lande later aangevuld met heiligen-namen, waarvoor men bijzondere vereering koesterde. In de liturgische boeken onzer vaderen, missalen, brevieren enz. treft men ze dik-

---

1) De complenda voor palmzondag luidt in onze missalen als volgt: „adesto, Domine, fidelibus tuis, et quos celestibus reficis sacramentis a terrenis conserva periculis, per Iesum Christum", cæt.

2) Zie Augusti, *HB. der christl. archæol.* III, s. 329.

3) *De reb. eccl.* c. 28 ed. Migne, II, p. 962. Vgl. Binterim, IV, 1, s. 578.

4) Binterim, a. a. o. s. 573.

werf aan, en wel grootere of kleinere. Gewoonlijk vangen zij aan met het kyrie-eleison of miserere, waarna de h. drievuldigheid of soms al aanstonds Maria wordt aangeroepen. In een HS. van de twaalfde eeuw, dat vroeger aan de kapittelheeren van St. Marie te Utrecht toebehoorde [1], vindt men eene zeer uitvoerige litanie, die aldus begint:

Kyrie eleyson,
Christe eleyson,
Christe, audi nos,
Salvator mundi,
Adiuva nos!
S. Dei genitrix,
Ora pro nobis!
S. virgo virginum, ora p. n.
S. Maria o.
S. Michahel o.
S. Gabrihel o.
S. Raphahel o.
Omnes s. angeli et archangeli o. p. n., cæt.

Na de engelen worden hier alle hemelsche krachten (virtutes) aangeroepen, alle patriarchen en profeten, Johannes de dooper en al de apostelen met de onschuldige kinderen van Bethlehem en alle discipelen van Jezus (omnes sancti discipuli Domini) en daarna meer dan honderd martelaren en confessoren der kerk, wier namen allen genoemd worden. Vervolgens komen de vrouwelijke heiligen aan de beurt, St. Agnes en vier en dertig andere, waarna het woord tot den Heer wordt gerigt met de bede om verlossing van allerlei nooden en ellenden, de aanvechtingen des duivels, pest, oorlog enz., waarbij ook zedelijke krankten, b. v. trots en onreine gedachten, worden vermeld en een beroep geschiedt op 's Heeren incarnatie, zijne geboorte, doop, veertigdaagsch vasten, passie en andere weldaden aan de menschheid, die den geloovigen waarborgen voor nieuwe gunsten schenen te

1) *Medii ævi script. eccles.* N. 332 der universiteitsbibl. te Utrecht.

zijn. Terstond daarop volgen smeekingen om zondenvergiffenis, en andere voor de kerk, den paus, den keizer, den bisschop, de klerken en de onderhoorigen der St. Marie-kerk (plebs beatæ Mariæ). Hieraan wordt nog het agnus verbonden met het pater-noster, waarna het geheel met beden voor reizigers te land en te water, de weldoeners der kerk enz. wordt besloten. Onder de heiligen, wier namen in dit droevig gedenkstuk van voorvaderlijke godsdienstdwaling voorkomen, ontmoeten wij ook die van Amandus, Bavo, Willebrord, Werenfried, Adelbert, Wiro, Bonifacius „met zijn gezellen", Lebuïnus, Willehad, Ludger, Plechelmus, Radboud en Odulfus.

Hoewel Johannes Busch omstreeks het midden der vijftiende eeuw somtijds bittere klagten slaakte over de verregaande oneerbiedigheid, waarmede vele priesters zijner dagen de kerkgebeden plagten te prevelen, daar zij, op de woorden geen acht slaande, slechts ijdele klanken voortbragten [1], ontbrak het geenszins aan ernstige mannen, die ook voor dit deel der openbare eeredienst de verschuldigde belangstelling toonden te bezitten. De waarheid, die in den orde-regel onzer duitsche ridders uitgedrukt staat, dat „alle ghebet sonder mededenken des herten sere cranc es" [2], werd door velen met volle overtuiging beaamd, en als dezulken met zorg op de leekenwereld zagen, voor wie de latijnsche gebeden onverstaanbaar waren, strekten zij gaarne de hand uit om het onregt, dat de kerk hierin haren kinderen deed, zooveel mogelijk onschadelijk te maken. Die de getijden-

1) Wat Joh. Busch (*Chron. Windes.* p. 618) dienaangaande verhaalt, is te curieus dan dat wij het hier niet zouden opnemen: „narravit [scil. Johannes Cele] sæpe nobis de quodam Zelandrino, quem presbyter post confessionem interrogavit, an etiam sciret pater-noster. Qui respondit: „habeo fratrem carnalem, qui bene illud novit; ego autem non scio, sed modum eius bene scio". Et sacerdos: „quis est modus eius"? Respondit: „wis, wis, wis; sic enim frater meus dicens circumgyrat ecclesiam". Sic faciunt multi, horas canonicas et alia multa legentes vel cantantes, verba dumtaxat proferentes, tanquam dicerent: wis, wis, wis, sed parum attendentes nihilque Deum rogantes et laborem tantum sine fructu pæne perficientes".

2) Zie bij D'Ablaing van Giessenburg, *De duitsche orde*, bl. 228, 315.

en andere devotie-boeken onzer voorgeslachten van de veertiende en vooral van de vijftiende eeuw doorbladert, zal in die HSS. niet alleen vertalingen van het paternoster en ave-maria [1] vinden, maar ook eene menigte van vertolkte collecten en andere kerkgebeden, die meer of min getrouw den zin der oorspronkelijke formulieren wedergeven. Onder de mannen, die zich door dergelijken arbeid verdienstelijk maakten, neemt Geert Groote eene eervolle plaats in [2].

---

§ 3.

Schriftlezing en preek.

Terwijl het privaat-gebruik des bijbels in de laatste anderhalve eeuw van dit tijdvak bij geleerden en ongeleerden onder onze voorgeslachten allengs veld won [3], ging onze kerk steeds voort, naar het voorbeeld der oudere [4], bij de openbare eeredienst de heilige schriften des O. en N. Testaments in de ruimste mate aan te wenden. De pericopen, die reeds vóór de elfde eeuw bij alle missen gelezen werden, bleven voortdurend in gebruik en werden in getale vermeerderd, naarmate feest- en heiligen-dagen zich in onze gemeenten vermenigvuldigden. Gelijk de liturgen bij iedere mis de voor-

---

1) Duitsche overzettingen van het onze-vader en des engels groete uit de achtste en volgende eeuwen werden in menigte verzameld door Kehrein, *Pater noster und Ave Maria*, Frankf. 1865. Zie ook Le Long, *Boekzaal der ned. bijbel*, passim.

2) Zie boven, II, 2, bl. 361. Rudolf Dier (Dumbar, *Anal.* I, p. 6) zegt van Geert Groote: „tempore, quo a predicatione cessavit, transtulit — — psalmos penitenciales et officium defunctorum a latino in teutonicum. Credo etiam, quod ipse letanias ad septem psalmos penitenciales composuit". In een HS., dat voormaals aan Adamanshuis te Zutphen toebehoorde en thans in mijne verzameling berust, meen ik dit vertaalwerk van Geert terug te vinden.

3) Zie boven, II, 2, bl. 327 vv.

4) Zie boven, I, bl. 402 v.

geschreven gebeden hadden te lezen, zoo moesten zij bij iedere mis ook de aangewezen bijbelplaatsen voordragen. Dat het zich aldus uitbreidende pericopen-systeem in het algemeen op hetzelfde beginsel rustte, dat sedert de dagen van Hiëronymus daarbij in toepassing was gebragt, mag niet betwijfeld worden: de keuze der bijbelplaatsen, welke voor de verschillende kerkdiensten in de missalen opgenomen werden, was geenszins eene willekeurige, maar in meerdere of mindere mate afhankelijk van de idee des kerkjaars. Waar men aan dit beginsel trouw bleef, werden in de liturgie voor vele kerktijden bijbelstukken gebruikt, waaraan men den lof niet kan onthouden, dat zij gepast en soms op geestrijke wijze gekozen waren, zoodat men er zich naauwelijks over verwonderen kan, dat zij in de zestiende eeuw en later ook in de agenden der protestanten van Duitschland hunne plaats hebben gevonden. Om een enkel bewijs voor het gezegde bij te brengen, maken wij den lezer opmerkzaam op de epistel- en evangelie-lessen, die in onze middeneeuwsche missalen voor den eersten en tweeden zondag van den advent zijn aangeduid.

De epistel-pericope voor den eersten zondag van den advent is Rom. XIII : 11—14, de evangelie-pericope Matth. XXI : 1—9. „Broeders", zoo luidt eerstvermelde, „daar wij weten, dat de ure daar is, waarop wij moeten opstaan van den slaap, naardien ons heil thans nader is dan toen wij geloovig werden, — — zoo laat ons de werken der duisternis afleggen en de wapenen des lichts aandoen" enz. Men ziet het, de lectie heeft de bestemming den hoorders aan te wijzen, hoe zij den dag der nieuwe komst van den Heer te gemoet zullen gaan: de koning van het godsrijk staat te verschijnen; die hem waardiglijk ontvangen wil, trede hem tegen met goede voornemens tot bekeering en heiligmaking. Maar de koning, wien men verwacht, brengt niet slechts dure eischen aan de burgers van zijn rijk; hij is ook de koning der eere, die onuitsprekelijken zegen zal toedeelen en daarom met eere en vreugde moet ontvan-

gen worden. Hierop ziet de evangelie-les: „Te dien tijde, toen Jezus Jeruzalem naderde en te Bethfage aan den Olijfberg gekomen was, zond hij twee discipelen, hun zeggende" enz. In de zonen der tempelstad, die den Heiland met hun hosanna en met palmen in de hand begroetten en hunne kleederen op den weg spreidden — in hen zullen de geloovigen hun voorbeeld zien: volbrengt de gemeente den eisch der inwendige reiniging en der dankbare lofzegging, dan is de advent de voorbereiding tot den triumftogt des Heeren, die op kerstdag voltrokken zal worden [1].

De epistel-les voor den tweeden adventszondag is Rom. XV : 4—13, de evangelie-les Luk. XXI : 25-33. De eerstvermelde pericope spreekt van de vertroosting, voor de geloovigen in de profeciën des O. Testaments gelegen, en teekent na eenige zedekundige vermaningen de zending van Christus als eene weldaad Gods, die niet alleen de zaligheid der Joden, maar ook het behoud der heidenen bedoelt; de christenheid zal daarom de heerlijke toekomst van haar hoofd met eerbiedige vreugde verbeiden. Hoe nu die toekomst gesteld zal wezen, leert het evangelie: er zullen teekenen zijn aan zon en sterren, terwijl des menschen hart bezwijkt van vrees en verwachting, en de Zoon des menschen zal komen met groote kracht en heerlijkheid; en als dat geschiedt, „zoo rigt uwe hoofden op, want uwe verlossing genaakt"! De teksten leeren de gemeente den dag te vieren als een dag van hoop op de voleindiging des godsrijks, en zulks overeenkomstig de denkwijze der geloovigen van den ouden dag [2].

Nog ruimer dan bij de misviering was het gebruik der bijbelboeken bij het zingen der dagelijksche getijden door onze kloosterlingen en kapittel-geestelijken. De grondstelling schijnt bij hen, evenals bij de monniken en kanoniken van andere deelen der kerk [3], vastgestaan

1) Vgl. Ranke, *Das kirchl. pericopen-system*, s. 377.
2) Vgl. Ranke, a. a. o. s. 378.
3) Zie Ranke, a. a. o. s. 12 ff.

te hebben, dat in den loop van het kerkjaar al de heilige schriften gelezen moesten worden. Vandaar bepalingen dienaangaande in den ordinarius van het kapittel van St. Salvator te Utrecht, die ongetwijfeld ook in de liturgische boeken van andere corporatiën voorkwamen. Volgens die bepalingen las men gedurende den advent tot kerstdag den profeet Jesaias, en op het feest zelf almede Jesaias en eenige sermoenen uit het homiliarium; van de octaaf van drie-koningenfeest tot zondag septuagesima de brieven van Paulus; van zondag septuagesima tot dien vóór palmzondag de vijf boeken van Mozes; veertien dagen vóór paschen Jeremia, enz. enz. Waar vermelde ordinarius deze en dergelijke voorschriften geeft, bewijst hij tevens, dat ook de keuze der boeken, die men op de verschillende tijden gebruiken zou, niet toevallig maar met het oog op den aard van het kerkjaar was gemaakt. Van Jesaias b. v. heet het, dat hij te nader aan het geboortefeest des Heeren wordt gelezen, „naarmate hij te schooner (urbanius) van den Christus heeft geprofeteerd"; van de brieven van Paulus, dat zij van de octaaf van drie-koningendag worden voorgedragen, „naardien de apostel meer dan anderen over het geloof heeft geleerd, zoodat de christenen in hem als eene ster hebben, waardoor zij tot de kennis van Christus worden geleid".

Blijkt uit het medegedeelde bij vernieuwing, dat men der middeneeuwsche kerk inderdaad onregt aandoet, zoo men haar van gebrek aan belangstelling voor het bijbelboek aanklaagt, ook hier mogen wij niet voorbijzien, dat zij van het gebruik, door haar van de h. schriften gemaakt, voor de groote menigte harer leden slechts geringe vrucht mogt verwachten, daar alle lessen op zon- en feestdagen in eene den volke onverstaanbare taal werden voorgedragen. Des te verblijdender echter is het ons hier te herinneren, dat gedurende de veertiende en vijftiende eeuw vertalingen met daarbij gevoegde verklaringen van al de schriftpericopen in omloop kwamen, die, vooral sinds den tijd waarop de oudste persen van ons

land ze gedurig herdrukten, voor alle leergierigen ligt verkrijgbaar waren, en dat daarenboven afschriften van de bijbelboeken in de landtaal in bijna alle kloosters en in sommige kerken aangetroffen werden [1].

Eene regelmatige predikdienst, gelijk in de oudere kerk aan de schriftlezing bij de mis verbonden was, schijnt in de middeneeuwsche, althans vóór het laatst van dit tijdvak, geen plaats gehad te hebben, en in het algemeen meenen wij te moeten aannemen, dat onze geestelijken van de elfde tot het midden der veertiende eeuw dit hoofddeel van den cultus maar al te zeer verwaarloosd hebben [2]. Wel is waar wordt in onze bronnen van de elfde tot de dertiende eeuw nu en dan van predikers en predikatie gewag gemaakt, maar doorgaans op eene wijze die aantoont, dat klerken en monniken, die van wege de kerk het woord voerden, zulks deden naar aanleiding van buitengewone omstandigheden. In Zeeland, gelijk wij gezien hebben, traden in 1124 eenige premonstreiters op, ten einde door hunne redenaarsgaven de aanhangers der ketterij van Tanchelm te bekeeren [3]. Tijdens de kruistogten, zoowel die naar het oosten als tegen de Stedingers en de oproerige Drenthenaren, werd de preek ijverig dienstbaar gemaakt aan het werven van gewapende manschappen of tot het verkrijgen der voor den oorlog benoodigde finantiële krachten [4]. Bij gelegenheid van openbare rampen, watervloeden, branden enz., liet zich soms de stem der boetepreek vernemen, gelijk ook bij kerkwijdingen nu en dan onze bisschoppen zich met de taak der feestrede belastten [5]. Doorgaans echter schijnen onze parochie-geestelijken zich in hun dienstwerk bepaald te hebben tot het uitoefenen van de sacramenten, en tot het catechetiesch onderrigt, het ver-

1) Zie boven, II, 2, bl. 333 vv.

2) De gronden voor dit gevoelen heb ik aangewezen in mijn *Joh. Brugman*, I, bl. 148 vv.

3) Zie hierboven, bl. 58.

4) Zie boven, II, 1, bl. 17, 22, en Anonymi *De reb. Ultraiect.* ed. Matth. p. 36, 205.

5) Zie boven, II, 1, bl. 90, 99.

klaren van de geloofsartikelen, de tien geboden enz., dat zij volgens synodale voorschriften hunnen gemeenteleden hadden te geven [1]. Eerst na het opkomen der vroeger vermelde moderne devotie, toen Geert Groote en Wermbold van Buscop met tal van broeders des gemeenen levens zich de zaak der evangelie-verkondiging ten ernstigste aantrokken, mag men veronderstellen, dat sommige, misschien vele pastoors dit voorbeeld begonnen na te volgen. Toch houden wij het voor zeker, dat tot het laatst van dit tijdvak het grootste contingent van predikers, die voor onze vaderen optraden, niet door de parochie-geestelijken, maar door de fraters en inzonderheid door de monniken, vooral die der orde van Franciscus en Dominicus, werd geleverd, hoewel voortreffelijke mannen, b. v. Dionysius de karthuiser en anderen, de overtuiging uitspraken, dat de prediking des woords een der voornaamste pligten van de cureiten moest geacht worden [2]. In eene synode, te Luik in 1287 gehouden, werd het onzen pastoors, wier kerken onder den bisschop van Luik stonden, met nadruk verboden, andere predikers voor zich te laten optreden dan de zulke, die het kerkelijk radikaal bezaten of dominikanen en franciskanen waren [3]. Toen in 1344 in het bisdom van Utrecht zich hier en daar monniken als predikers voordeden, die, al of niet tot de bedelorden behoorende, van Jan van Arkel tot hun werk geen vrijheid hadden verkregen, werd den cureiten alom aangeschreven deze lieden te weren, totdat zij van den kerkvoogd open brieven zouden ontvangen hebben [4]. Te Dordrecht werd

---

1) Zie hierboven, bl. 6. In het vroeger (II, 2, bl. 405) vermelde handboekje voor geestelijken, *Cura clericalis* getiteld, wordt met geen woord van de predikdienst der cureiten gewag gemaakt. Van de priesters wordt gezegd: »sacerdotes sunt plebis doctores; ideo dicitur sacerdos quasi sacra docens; hoc modo opus est eos scire ad minus in articulis fidei et aliis preceptis Dei informare".

2) Zie Dionysii Carth. *Sermones*, I, in de præfatie der boven, II, 2, bl. 401 n. 1, aangeh. uitgave.

3) Hartzheim, III, p. 700.

4) Lat. *Bat. s.* I, p. 188.

in de Groote-kerk op de Maria-feesten en in de vasten de predikdienst gewoonlijk door een dominikaner vervuld [1]. Minderbroeders en dominikanen traden in de domkerk te Utrecht omstreeks den aanvang der zestiende eeuw regelmatig op, en hetzelfde geschiedde reeds vroeger te Gouda [2].

De tijden van den dag, waarop onze vaderen tot het hooren van collatiën of sermoenen naar hunne kerken en kapellen togen, waren zeer verschillende. In de domkerk te Utrecht en elders werd in de eerste decenniën der zestiende eeuw bij zekere gelegenheden 's morgens te zes ure gepredikt, ook te negen, te twaalf en één ure en 's avonds na de vesper [3]. Over het geheel schijnt de predikdienst in de groote vasten vóór paschen het meest gewoon geweest te zijn, gelijk zulks in Frankrijk en elders bij de roomschgezinden nog heden het geval is, en evenals nu, noodigde men ook destijds in groote gemeenten somtijds beroemde redenaars van andere plaatsen uit, om tot het houden der vasten- en passie-preek over te komen [4]. Dat met zulke uitnoodigingen niet zelden nog andere voordeelen dan de stichting der geloovigen bedoeld werden, is waarschijnlijk, daar begaafde redenaars groote scharen van toehoorders lokten, wier liefdegaven dan eene bron van finantiëlen welstand werden voor de kerk of de kapel, waarin zij optraden. Toen de magistraat van Kampen in 1507 het klooster der observanten te dier stede had doen bouwen, bleven ten laste van dat huis nog eenige schulden te betalen, die men uit aalmoezen wenschte te bestrijden. Burgemeesters en raad wendden zich schriftelijk tot het kapittel der observanten, destijds te Gouda vergaderd, met verzoek, dat men „goede predikers en biechtvaders" der

1) *Oudh. van Zuid-holl.* bl. 66.

2) *Oudh. van Utr.* I, bl. 106 vv.; Walvis, *Beschr. van der Goude*, II, bl. 97.

3) *Oudh. van Utr.* I, bl. 106 vv.; vgl. Wagenaar, *Amsterdam*, II, bl. 367.

4) Zie Thomas a Kemp. *Vita J. Gronde*, ed. l. p. 974; vgl. Mooren, *Nachrichten über Thomas a Kempis*, s. 124.

orde naar Kampen zou zenden, „voor wie de gemeente liefde en affectie zou hebben", opdat de gewenschte aalmoezen verkregen zouden worden [1].

De taal, die onze predikers gedurende dit tijdvak bij hunne voordragt gebruikten, was òf de latijnsche òf de dietsche. Eerstgenoemde bezigden zij, wanneer zij uitsluitend voor geestelijken en monniken optraden, die verondersteld werden de kerktaal magtig te zijn. Thomas a Kempis verhaalt [2], dat Geert Groote te Amsterdam zijn eerste sermoen in de moederspraak hield. Wij mogen daaruit besluiten, dat hij vroeger zich niet liet hooren dan in vergaderingen van klerken en religieusen, de synodale bijeenkomsten te Utrecht, waarvan wij reeds gewag maakten [3], de conventen Munnikhuizen bij Arnhem enz.; maar als hij later gansche gemeenten wenschte te stichten, wat hij te Deventer, Zwol, Kampen, Leiden, Delft, Gouda en in andere steden en dorpen poogde, verwisselde hij het latijn met het dietsch, gelijk ook zijn leerling Johannes Brinckerinck en latere homileten, Wermbold van Buscop, Johannes Brugman en andere deden, wanneer zij in parochiekerken of kloosterkapellen voor eene gemengde schaar of voor ongeleerde kloosterlingen, conversen, donaten enz. het woord voerden. Preekschetsen echter en homiletische repertoriën, zooals b. v. door Dionysius den karthuiser en Hendrik van Herp geleverd werden [4], stelde men doorgaans in het latijn; die ze gebruikten, hadden te zorgen, dat zij ze goed verstonden of voegzaam vertaalden, tot welk werk zij zich van te hunnen behoeve uitgegevene „vocabularii prædicantium" of woordenboeken konden bedienen [5].

De inhoud der prediking was ook bij onze midden-

---

1) Zie het door Molhuysen vermelde diploom, in het *Register van charters van Kampen*, II, bl. 52; vgl. het diploom van den officiaal van Deventer, ald. bl. 58 v.

2) *Vita Ger. Magni*, ed. l. p. 910.

3) Zie boven, II, 1, bl. 363 v.

4) Zie boven, II, 2, bl. 400 vv.

5) Zie Wiarda, *Huibert Duifhuis*, bl. 59.

eeuwsche homileten afhankelijk van hunne persoonlijkheid, hun verstandelijk en zedelijk karakter, hunne godsdienstige en wetenschappelijke ontwikkeling. Dat door sommigen, misschien velen, tot in het laatst van dit tijdvak ellendig werk werd geleverd, mag niet betwijfeld worden. In 1536 werd te Keulen eene provinciaal-synode gehouden, wier besluiten ook voor het bisdom van Utrecht golden. Onder die besluiten komt de vermaning voor, dat de predikers zich te onthouden hebben van de oudwijfsche fabelen, die voortijds in zwang waren[1]. Dat men daarbij nog aan iets anders te denken heeft dan aan de door den apostel (1 Tim. IV : 7) verworpen dwaalleeringen zijner tijdgenooten, achten wij waarschijnlijk, als wij ons herinneren, hoe de predikers de zonderlingste homiletische hulpmiddelen, de „gesta Romanorum", de „exempla et similitudines" van Helwicus Teutonicus enz., aanwendden bij het verzamelen van stoffen, waarmede zij de aandacht hunner hoorders poogden te boeijen[2]. Doch ook als zij zich van die ondoelmatige hulpmiddelen niet bedienden en zich meer door eigen vinding lieten leiden, bragten zij te dikwerf voort, wat noch met de eischen eener gezonde rede noch met die van den goeden smaak bestaanbaar was[3]. In het algemeen valt op te merken, dat zelfs de beste predikers der veertiende en vijftiende eeuw eene mystieke en piëtistische levensrigting voorstonden, waarvan zich de sporen ook in hunne sermoenen laten aanwijzen, en niet het minst in hunne voorliefde voor allegorische uitleggingen en in de zinnelijkheid hunner voorstellingen, het gevolg van eene vaak zeer overmatige levendigheid van gevoel en niet genoeg veredelde fantasie. Aan zuivering

1) Zie bij Hartzheim, VI, p. 275.
2) Zie boven, II, 2, bl. 396.
3) Hoe ver de wansmaak somtijds ging, ziet men aan het sermoen over den lijdenden Christus, dat ik in mijn *Joh. Brugman*, I, bl. 313 opnam. Hier wordt de uit liefde voor de wereld stervende Heiland met „een dronken mensch" vergeleken, die onbekwaam is zijne eigene belangen te begrijpen. Joh. Brugman vergeleek de hostie der mis met „een pannekoek"! Zie a. w. I, bl. 224.

van den inhoud des geloofs werd zelden of nooit door hen gedacht, en als zij uit schrift en kerkvaders, uit scholastieke en profane auteurs, Aristoteles, Seneca enz., tal van aanhalingen opeenstapelden, bedoelde die tentoonspreiding van geleerdheid gewoonlijk niets anders dan bevestiging van de traditionele kerkleer, aan wier waarheid niemand hunner hoorders twijfelde [1]. Tegenover deze en andere gebreken treffen wij echter in vele homiletische voortbrengselen van dien tijd ook het voortreffelijke aan: eene merkwaardige frischheid van taal en toon, innemende naïveteit, een niet zelden zeer fijn zedelijk gevoel, hoogen moed in het gispen der zonden van menschen van alle standen in kerk en maatschappij, en een krachtig aandringen op in- en uitwendige hervorming des levens, waaruit blijkt, dat het bij enkelen althans niet ontbrak aan een ideaal der christelijke prediking, dat zijne schoone zijden had. Geert Groote achtte alleen hen goede predikers, die naar het voorbeeld der profeten van den ouden dag der wereld hare zonden en ongeregtigheden verkondigden en bovenal, volgens het evangelie, de waarheid vooropzetten, dat „Christus de weg naar den hemel is" [2]. Dionysius de karthuiser wenschte, dat de priesters door hunne predikatie toonen zouden, dat zij, volgens het woord des Heeren, „het licht der wereld" waren, en als goede engelen, die de hun toevertrouwde zielen op het pad des levens leidden [3]. Thomas a Kempis roemde goede predikers, die vorsten en onderdanen, armen en rijken, jongen en ouden Gods woord voorhielden, als de sieraden en weldoeners der kerk, en vergeleek hunne stem met die „eener hemelsche bazuin", waardoor de

1) Opmerking verdient, dat onze predikers, die tot de orde der brigittijnen behoorden, volgens de statuten der orde verpligt waren, zooveel mogelijk plaatsen uit de *Revelationes* van Brigitta in hunne sermoenen in te lasschen. Zie Von Nettelbla, *Nachricht von ein. klöstern der h. Birgitte*, s. 180. Over de reformatorische strekking dier *Revelationes* sprak ik in mijn *Joh. Brugman*, II, bl. 94 v.

2) Zie zijne *Epist. ad curatum Swollensem* bij Acquoy, *Gerardi M. epist.* xiv, p. 32.

3) In de præfatie zijner *Sermones*, I.

overtreders van het pad des verderfs afgeschrikt en de boetvaardigen vertroost werden; die hunnen hoorders afkeer van de zonde en liefde voor de geregtigheid wisten in te boezemen, schenen hem de lofwaardigste redenaars te zijn [1].

Dat de vormen, die onze predikers van de veertiende en vijftiende eeuw aan hun werk gaven, verschillende waren, heeft de lezer reeds uit vroegere berigten kunnen opmaken [2]. Men onderscheidde ook destijds kunstmatig aangelegde preken, waarin een thema aangekondigd en in deelen en onderdeelen, soms al te vele, uitgewerkt werd, en minder planmatige stukken, waarin geen streng bepaald thema behandeld en geenerlei verdeeling aangewend werd. De eerstvermelde noemde men sermoenen, de laatste collatiën [3]. De sermoenen, die niet alleen door scholastiek gevormde, maar ook door zeer populaire redenaars geleverd werden, waren doorgaans langer dan de collatiën, maar de lengte van beiden was zeer verschillend. Johannes Brinckerinck en Thomas a Kempis behoefden voor het uitspreken hunner eenvoudige stukken vermoedelijk zelden meer tijd dan de helft van een uur. De vroeger besproken kapittelredenen van Johannes van Schoonhoven [4] zijn zóó lang, dat wij veronderstellen, dat de spreker twee en drie uren voor zijne voordragt zal gebruikt hebben. Johannes Brugman werd door Dionysius den karthuiser berispt, omdat hij niet alleen door het sterk uitzetten zijner stem, maar ook door de lengte zijner rede, zijne gezondheid en zijn leven in de waagschaal stelde [5]. Geert Groote

---

1) *Ad novitios*, ed. l. p. 131, 145.

2) Zie boven, II, 2, bl. 397 vv.; vgl. mijne berigten in *Joh. Brugman*, I, bl. 182 vv., en het *Kerkhist. archief*, IV, bl. 108.

3) Van een geroemd prediker onder de fraters te Deventer heet het: "non faciebat declamationes aut divisiones more prædicatorum, ne scilicet exhortatio eius atque monitio, collationis amisso nomine, sermonis nomen acciperet". Zie *Vita Joh. Hatten*, Dumbar, *Anal.* I, p. 185.

4) Zie boven, II, 2, bl. 398.

5) Zie mijn *Joh. Brugman*, I, bl. 81.

preekte somtijds drie uren aaneen; zijn leerling Johannes van den Gronde zes uren, hoewel met eene kleine pauze [1].

Behalve de meer of min beroemde homileten, die de lezer reeds uit ons overzigt van den staat der predikkunde gedurende de laatste middeneeuwen leerde kennen, hadden onze vaderen in dit tijdvak nog vele andere, die door hunne tijdgenooten bewonderd en geprezen werden. Van Theodericus, sedert 1352 abt van Lidlum, lezen wij, dat hij vroeger pastoor te Sexbierum was en zich aldaar als een ijverig prediker onderscheidde [2]. Nog vóór 1400 traden uit de volgers der moderne devotie velen als volksleeraren op, die door de edelsten en vroomsten hunner dagen om hunne gaven en de vrucht van hun arbeid vereerd werden. Amersfoort bezat Willem Hendriks, die aldaar een fraterhuis stichtte; Zwol Hendrik Goude, die evenzeer „de heilige armoede" beminde, als hij door welsprekendheid uitmuntte, en nevens hem Gerard van Kalkar, rector van het fraterhuis en een krachtig inscherper van alle christelijke deugden. Te Haarlem leerde Hugo de Goudsmit, te Amsterdam Gijsbert Dou, te Medemblik zekere Paulus, „een goed man, die zich volkomen aan God gewijd had", enz. [3]. Ten zelfden tijde „stichtte" Wichbold Jans, een monnik van den St. Agniete-berg bij Zwol, zijne broeders en de omwonenden „door zijne heilige sermoenen" [4]. Menardus, abt van Aduard, die in 1421 stierf, werd wegens zijne redenaarsgaven zelfs in het concilie van Constanz bewonderd [5]. Johannes Passært, prior der regulieren te Utrecht, die in 1446 te Bazel overleed, liet den naam na van een voortreffelijk prediker geweest te zijn [6]. Johannes van Neck, bijgenaamd „de groote prior", een dominikaner die biechtvader van Jacoba van Beijeren en secretaris

---

1) Vgl. Wiarda, t. a. pl. bl. 183.
2) *Oudh. van Vriesl.* II, bl. 179.
3) *Joh. Brugman*, I, bl. 154 vv.
4) Thom. a Kemp. *Chron. montis s. Agn.* p. 25.
5) Zie boven, II, 1, bl. 369.
6) Zie boven, II, 1, bl. 205, 371; vgl. Pool, *Fred. van Heilo*, bl. 67.

der kanselarij van Holland was, behoorde tot de invloedrijkste volkspredikers, waarop ons vaderland ooit roemen mogt. Waar hij optrad, verdrong men elkander om den preekstoel[1]. Hendrik van Rees, die als abt van Aduard in 1485 stierf, zal een welsprekend kanselredenaar geweest zijn[2], en desgelijks Gozewijn Haeks en Johannes van Riet, die beiden onder David van Bourgondië als wijbisschoppen dienden[3].

---

§ 4.

Doop en vormsel.

Van alle heilige handelingen, die de oudere christenheid in haar kerkelijk leven plagt uit te oefenen, was geene rijker aan veelbeteekend ceremoniëel dan de doopbediening en de daartoe behoorende voorbereidingsakten. Die in de vierde en naastvolgende eeuwen van het joden- of heidendom tot het christendom overgingen, werden onder handoplegging, een zinnebeeld van de mededeeling des heiligen geestes, onder aanwending van het kruisteeken en onder het uitspreken van gebeden opgenomen onder de kweekelingen der gemeente, waarna zij van de catecheten der kerk het noodige onderwijs ontvingen, totdat zij, van de lagere klassen van leerlingen tot de hoogste gekomen, onder de zoogenaamde competenten gesteld werden, waarbij het hun vergund werd, hunne „begeerte om gedoopt te worden" uit te spreken. Die onder de competenten opgenomen waren, ontvingen gedurende eenigen tijd niet alleen onderrigt in alles, wat men meende, dat

1) Zie over hem *Oudh. van Utr.* II, bl. 724 v.; De Jonghe, *Desol. Bat. dom.* p. 62; De Riemer, *Beschr. van 's Gravenh.* I, bl. 373; Römer, *Kloosters en abd. van Holl. en Zeel.* I, bl. 606; *Haagsche mededeel.* I bl. 307.

2) *Oudh. van Gron.* bl. 266.

3) Zie boven, II, 1, bl. 279, II, 2, bl. 394.

goede christenen moesten weten en gelooven, maar werden ook aan een herhaald onderzoek onderworpen ten aanzien van hunne vorderingen in kennis en godsvrucht. Bij elk examen (scrutinium) van dien aard hoorden zij banformulieren of exorcismen over zich uitspreken, gebeden, hoofdzakelijk uit woorden der heilige schrift bestaande, waarmede men den Allerhoogste smeekte, dat hij de magt des satans in de toekomstige gemeenteleden breken zou. Terwijl bij deze plegtigheid de handoplegging en de aanwending van het kruisteeken herhaald werden, zocht men de catechumenen nog door ander symboliesch bedrijf tot heiligen ernst te stemmen. Men blies op hen, gelijk Jezus op zijne discipelen blies, toen hij hun toeriep: „ontvangt den heiligen geest"; men roerde hunne ooren aan onder het uitspreken van het bekende „ephphata", en bevochtigde hunne oogen met speeksel en slijk, in navolging van hetgeen de evangeliën verhalen, dat de Heiland den doofstomme en den blinde deed. Eene plegtigheid, die daarenboven van tijd tot tijd voor de catechumenen van alle klassen bediend werd, was hetgeen men met nadruk hun sacrament noemde (sacramentum catechumenorum), waarbij men hun eenig zout toereikte, opdat zij gedachtig zouden zijn aan hunne roeping om, naar het woord des Heeren, „het zout der aarde" te wezen. Wanneer de leerlingen aldus tot „het bad der wedergeboorte" voorbereid waren en het feest der doopbediening aangebroken was, voerde men hen naar het doophuis (baptisterium), waar zij in de voorzaal van het gebouw, als aanstaande „krijgsknechten van Christus" de dienst des duivels en der wereldsche begeerten afzwoeren en omgekeerd den koning in het godsrijk hun eed van trouw deden. Terstond na deze akte werden zij uitgenoodigd hunne geloofsbelijdenis af te leggen, waartoe men hun eenige vragen voorstelde, waarop zij toestemmend antwoord hadden te geven. Op de geloofsbelijdenis volgde „de zalving der mystieke olie", die in sommige deelen der kerk den catechumenen over het hoofd, in andere vermoedelijk over de armen en de

borst werd gegoten. Waar het laatste geschiedde, wenschte men hun de overtuiging in te prenten, dat zij voortaan „kampvechters van Christus in het worstelperk tegen de zonde" moesten zijn, waarbij men te denken heeft aan de gewoonte der kampvechters in de openbare spelen, die zich vóór den strijd met olie bevochtigden, om daardoor tegen de aangrepen hunner tegenstanders eenigermate beveiligd te zijn. Als de zalving volbragt was, ging de dienstdoende geestelijke tot gebeden over, waardoor het doopwater gewijd werd. Eer de catechumenen de voorzaal des baptisteriums verlieten, ontdeden zij zich van hunne kleederen, „ten teeken dat zij den ouden mensch der zonde wenschten af te leggen". In de binnenzaal gekomen, daalde ieder op zijne beurt in de doopvont af, ten einde de drievoudige onderdompeling te ondergaan, eene voorstelling van „het begraven worden met Christus", die drie dagen in de grafspelonk rustte. Na het waterbad ondergingen de doopelingen nogmaals eene zalving. Men goot gewijde olie over hun hoofd, ooren, neus en borst, een symbool van velerlei beteekenis, waarbij echter de gedachte aan het priesterlijk karakter des christens op den voorgrond schijnt gestaan te hebben. Terstond na deze tweede zalving moesten de gedoopten het onze-vader bidden, waarop zij het „mystische kleed", een wit gewaad van linnen, ontvingen, dat hen aanmaande voortaan „in reinheid des levens te wandelen". Wanneer zij dit kleed hadden aangetogen, reikte men hun brandende waskaarsen toe, een zinnebeeld van de waakzaamheid des geloofs, waarmede zij „den bruidegom, Christus, zouden te gemoet treden". Na voleindiging van deze en enkele andere symbolische handelingen werden zij onmiddellijk tot „het volmaakte", het genot des avondmaals geleid, waarmede de gansche plegtigheid op voegzame wijze besloten werd [1].

---

1) Breedere berigten over de wijze, waarop de catechumenen der oude kerk tot den doop voorbereid werden en de doop zelf bediend, gaf ik in mijne *Geschied. van het kerkel. leven*, I, bl. 44 vv. II, bl. 291 vv.

Vraagt de lezer welligt, wat ons bewogen heeft aan de beschrijving der doopbediening, zooals zij bij onze middeneeuwsche vaderen plagt te geschieden, eene beknopte schets van de doopbediening in de oudere kerk te laten voorafgaan, dan antwoorden wij, dat wij geen beter middel wisten dan dit, om hem tot regt verstand van het doop-ceremoniëel onzer voorgeslachten in staat te stellen. De doop der oude gemeente was, wel is waar, de doop der volwassenen, en die der middeneeuwen de doop der kinderen; maar men zou zeer dwalen, zoo men meende, dat de kerk van dit tijdvak er op bedacht geweest zou zijn, om deswegen de uitoefening van het sacrament belangrijke wijzigingen te doen ondergaan. De middeneeuwsche christenheid was buitenmate behoudend van zin. Het was haar niet genoeg in zaken van godsdienstigen aard den goeden geest der ouden te bewaren; zij was er bovenal op uit om de oude vormen vast te houden, en als die vormen ten gevolge van veranderde tijden en omstandigheden naauwelijks meer bruikbaar waren, ja, als de toepassing dier vormen in het kerk-ceremoniëel zelfs grove wanstaltigheid moest te weeg brengen — haar onbezadigd conservativisme liet zich daardoor niet buigen. Zij wilde behouden wat haar van de vaderen was overgeleverd, ofschoon het overgeleverde, dat in vroegere dagen zinrijk en schoon was, zulks in latere dagen en nieuwe toestanden kwalijk wezen kon. Zoo deed zij in al te vele kerkzaken, en zoo deed zij bovenal met betrekking tot den doop. Toen de kinderdoop algemeen geworden en dien ten gevolge het catechumenaat der aanstaande doopelingen afgeschaft was, werden de tot dat catechumenaat behoorende vormen, die in de oude kerk gedurende een ruim tijdsverloop, soms van eenige jaren, aan de kweekelingen der gemeente, meerendeels volwassenen, bij tusschenpoozen uitgeoefend werden, niet ter zijde gesteld of gewijzigd, maar voetstoots op den kinderdoop overgedragen, om nu met de plegtigheden, welke aan het sacrament zelf eigen waren, eene opeenstapeling van ceremoniën te vormen, die, binnen een zeer kort

tijdsbestek, het vierde of de helft van een uur, ten uitvoer gelegd, voor de pas geboren doopelingen zelve onnut waren en voor de doopgetuigen, die hunne vertegenwoordigers heetten, wegens de volheid harer symboliek voor het minst bezwarend, zoo niet onvruchtbaar moesten zijn. Doch dat de lezer zelf oordeele! Wij leveren hier, daartoe in staat gesteld door een paar HSS., die ons de doopliturgie onzer vaderen, zooals zij te Utrecht en elders in de laatste middeneeuwen bestond, naauwkeurig doen kennen [1], eene beknopte beschrijving van de wijze, waarop de gansche plegtigheid door onze geestelijken plagt voltrokken te worden.

Gelijk men de catechumenen van den ouden dag, die ter doopbediening opgekomen waren, niet in de binnen- maar in de voorzaal van het baptisterium ontving, zoo ontvingen onze middeneeuwsche geestelijken ook de doopgetuigen of peten, twee, hoogstens drie in getale [2], met

1) Van de beide HSS., die ik hier gebruikte — het oudste zal ik met A aanduiden, het jongere met B — berust het merkwaardigste in de universiteitsblblioth. te Utrecht (*Aevi medii script. eccl.* N. 408). Het werd geschreven in den aanvang der vijftiende eeuw en behoorde, blijkens een paar aanteekeningen op de schutbladen, eenmaal aan Joachim van Oprode, cureit der Buurkerk te Utrecht, en waarschijnlijk iets later aan een onzer wijbisschoppen, die het aan een ons onbekenden geestelijke ten geschenke gaf. Het bevat twee formulieren voor de doopbediening, en wel ten behoeve van een mannelijken en van eene vrouwelijke doopeling; voorts een formulier voor het laatste oliesel, en voorschriften voor gebeden en andere akten, die na het lezen der zielmis bij begrafenissen te pas kwamen, en eindelijk vele bepalingen of aanwijzingen, die de priesters bij het toedienen van de genademiddelen der kerk aan de stervenden hadden in acht te nemen. Het andere HS., dat onder N. 8 in de boekerij der remonstrantsch-geref. kerk te Amsterdam bewaard wordt en in de eerste helft der zestiende eeuw geschreven werd, houdt twee formulieren voor den doop in, als HS. A, en daarenboven een formulier „ad consecrandam aquam benedictam".

2) De te Utrecht in 1293 onder Jan van Zyrik gehouden synode zegt van de doopgetuigen: „ne sacerdotes ultra tres compatres ad puerum de sacro fonte levandum admittant". Dergelijke bepaling werd ook door keulsche en luiksche synoden in 1281 en 1287 uitgevaardigd, en in 1310 door onzen bisschop Guy van Avesnes. Zie *Lat. Bat. s.* I, p. 168, 174; Hartzheim, III, p. 661, 685. De reden, waarom de kerk niet meer dan drie doopgetuigen toeliet, lag in de wetsbepalingen aangaande de zoogenaamde geestelijke aanverwantschap, waaruit huwelijksbeletselen voortsproten. Zie boven, I, bl. 431, en beneden, Hoofdst. XX, § 1.

den doopeling niet bij de doopvont, maar aan den ingang der kerk. Terwijl een der doopgetuigen, onder wie zich doorgaans de vroedvrouw schijnt bevonden te hebben [1], den jonggeborene in de armen hield, vroeg de priester het wicht: „hoe heet gij"? waarop een der peten antwoordde. Dat deze vraag, die, gelijk men zien zal, vervolgens één- en andermaal herhaald werd, weder van de oude kerk overgenomen was, die de namen der catechumenen bij hunne intrede in het catechumenaat boekte en zulks bij hunnen overgang tot de tweede en derde klasse vermoedelijk herhaalde, schijnt ons niet betwijfeld te mogen worden. Als de priester den naam van het kind vernomen had, blies hij het driemalen over het gelaat, telkens den satan aanmanende, om van het jonge schepsel uit te gaan en den levenden God plaats en eere te geven. Nadat hij nog twee kruisen had geslagen, één over het hoofd, een ander over de borst van het kind, riep hij, natuurlijk altijd in het latijn: „de Heer zij met u! Laat ons bidden"! Thans las hij achter elkander drie gebeden, waarvan het eerste om zegen over den doopeling smeekte, die nu tot de eerste beginselen des geloofs (ad rudimenta fidei) werd geroepen: dat de blindheid des harten van hem mogt wijken; dat de banden des duivels, waarmede hij gebonden was, verbroken zouden worden, en „dat hij van dag tot dag mogt voortgaan bekwaam te worden" — men ziet, hoe ook dit gebed op de meest onbedachtzame wijze van het catechumenaat der volwassenen was overgenomen — „om te komen tot de genade van 's Heeren doop" [2]. Wanneer deze gebeden gelezen waren, diende de geestelijke

---

1) Beide ouders van den doopeling traden zelden samen als doopgetuigen op. Het boek *Van den seven sacramenten* zegt: „een man ende wijf sel hem wachten mit malcander een kinde te heffen om der luden sprake willen; want die luden ghemeenliken sijn van der opinie, dat tusschen dese ghevaderscap [= geestelijke aanverwantschap] vallende is". Volgens hetzelfde boek noemden onze vaderen alles, wat vóór den doop bij de deur der kerk geschiedde, „catechismus".

2) „Proficiat de die ad diem, ut idoneus efficiatur accedere ad gratiam baptismi tui". Aldus in beide HSS.

het kind eenig zout toe, dat, door de doopgetuigen in eene overdekte schaal ter kerke gebragt, eerst onder het maken van drie kruisen en het aanroepen der heilige drieeenheid geëxorciseerd was, bij welke toediening hij zeide: „ontvang het zout der wijsheid, waardoor God u genadig zij ten eeuwigen leven"! [1] Na het sacrament des zouts („sacramentum salutare" heet het in onze HSS.) volgden onder het slaan van drie kruisen over het voorhoofd van den jonggeborene evenveel gebeden, die door drie exorcismen werden afgewisseld, waardoor de vervloekte duivel (maledictus diabolus) en onreine geest (immundus spiritus) met forsche woorden aangemaand werd zijn vonnis te gehoorzamen, ruimte te maken voor den heiligen geest, en „uit dezen knecht (famulus) des Heeren" — de naam van het kind werd genoemd — „uit te gaan". Door een vierde gebed werd de overgang tot de lezing van Matth. XIX: 13—15 gemaakt, waardoor de herinnering aan Jezus' zegenspraak over de kinderen werd vernieuwd. Zoodra hij deze pericope voorgedragen had, gebood de priester in de moedertaal den doopgetuigen hun paternoster en ave-maria of hun credo op te zeggen [2]. Als deze lieden aan dat bevel gehoorzaamd hadden, breidde hij de hand over het hoofd des doopelings uit, en wederom bezwoer hij den satan den zuigeling te verlaten, waarna hij den regterduim met eenig speeksel bevochtigde en daarmede een kruis op den neus en het linkeroor van het kind maakte, zeggende: „ephphata, d. i. wordt geopend tot een reuk van heiligheid", — men merke op, dat men den zin van 's Heeren symbolische daad kwalijk in het oog hield — „maar

---

1) HS. A heeft: „accipe salem sapientiæ, per quem propiciatus sis in vitam æternam". Eene latere hand corrigeerde aldus: „accipe sal sapientiæ, per quod propitius sit tibi Deus in æternam vitam". Over de overdekte schaal met zout zie men De Koning, *De voorvaderl. leefwijze*, Haarl. 1810, bl. 184.

2) HS. A noemt alleen „pater noster" en „ave Maria", maar eene latere hand schreef op den rand: „credo in Deum et pater noster". Zoo leest men ook in HS. B.

gij, o duivel, vlugt, want het oordeel des Heeren genaakt u"[1]!

Wanneer de ceremonie van het speeksel voleindigd was, waren de akten der voorbereiding tot den doop afgeloopen; voorzooverre zij namelijk oudtijds ten gevalle van de catechumenen nog vóór de bediening van het sacrament werden uitgeoefend. De priester wilde nu, dat het kind naar de vont zou gebragt worden, en trok daarom zachtkens aan de windselen, waarin het gehuld was, ten teeken dat men het vrijmoedig naar de doopkapel zou dragen[2]. Hij zelf ging voor en de doopgetuigen volgden; terwijl zij den jonggeborene ontblootten[3]. Als allen gezamenlijk bij de vont stonden, zei' de geestelijke, eerst in het latijn, dan in de moedertaal, wederom tot het kind: „hoe heet gij?" en als daarop gelijk te voren door een der peten geantwoord was, had de aloude renuntiatie plaats, die door drievoudige toestemming op deze drieledige vraag voltrokken werd: „verzaakt gij den duivel, en al zijne pomperij [het woord wordt nog heden gebruikt[4]], en al zijne werken?" Na de betuiging van een der peten: „ik verzaak!" ging de geestelijke tot de eerste zalving over. Hij nam eenige „heilige" of zoogenaamde „catechumenen-olie" op den duim en teekende daarmede op de borst en tusschen de schouders van het kind een kruis, zeggende: „en ik zalf (linio) u met de olie des heils in Jezus Christus, onzen Heer, ten eeuwigen leven; amen". Daarop vroeg hij wederom: „hoe heet gij?" en, na het antwoord vernomen te hebben: „gelooft gij in God den Vader, den almagtigen schepper van hemel en aarde? Gelooft gij in

1) „Effeta, quod est aperire in odorem sanctitatis. Tu autem effugare, dyabole, appropinquabit enim iudicium Dei". Aldus onze HSS.

2) HS. A zegt: „attrahe leniter instita pueri ad te". HS. B heeft alleen: „hic introducetur puer".

3) „Intra ad fontem, dum denudatur infans". Aldus onze HSS.

4) In de *Constit. apostol.* heet het: *καὶ ταῖς πομπαῖς αὐτου*; bij Hiëronymus: „et pompæ tuæ". Cyrillus van Jeruzalem dacht hierbij aan het theater, den circus, het jagtvermaak enz. Zie mijne *Gesch. van het kerkel. leven*, II, bl. 292. Waaraan mag men bij het woord pomperij wel denken?

Jezus Christus, zijn eeniggeboren Zoon, onzen Heer, die geboren werd en geleden heeft? Gelooft gij ook in den h. Geest, de heilige katholieke kerk, de gemeenschap der heiligen, de vergeving van zonden, de opstanding des vleesches en het eeuwig leven na den dood?" Zoodra op deze vragen uit den mond van de doopgetuigen het drievoudig „ik geloof" was vernomen, heette het: „wilt gij gedoopt worden?" en als hierop toestemmend antwoord was bekomen, riep de priester: „is het kind reeds gedoopt?" Zoo op deze laatste vraag, die met luide stem (alta voce) tot de vroedvrouw kwam, eene ontkenning volgde, werd de doop met de gewone formule voltrokken: „N. ik doop u in den naam des Vaders, des Zoons en des h. Geestes, amen". Had de vroedvrouw echter hare onwetenheid of eenigen twijfel aangeduid, dan moest de priester de formule aldus wijzigen: „N. zoo gij niet gedoopt zijt, doop ik u in den naam" enz., waardoor hij, naar de voorschriften der kerk, de zonde van herdoop zoo goed mogelijk poogde te vermijden [1]. Sommige geestelijken, die warme vereerders van de maagd Maria of andere heiligen waren, verstoutten zich aan de zoogenaamde authentieke formule de namen dier gevierde santen toe te voegen, wat echter geen algemeene goedkeuring verwierf [2].

De eigenlijke doop-akte bestond volgens kerkelijke bepalingen van dit tijdvak in eene drievoudige onderdompeling, niet van het gansche ligchaam des kinds, maar van het hoofd. Was het wicht echter zeer zwak of krank, of het weder zeer koud, dan stond het den geestelijke vrij de besprenging aan te wenden, die in het bisdom van Utrecht met de hand geschiedde, maar in

1) In HS. A komt de gewijzigde formule voor, niet in B. Zij werd reeds in 1281 en 1287 door de keulsche en luiksche synoden voorgeschreven. Zie bij Hartzheim, III, p. 661, 685.

2) In het boekske, *Cura clericalis* getiteld (zie boven, II, 2, bl. 405) leest men: „scias aliquos ex fatua devotione addere ad prædicta [de gewone formule gaat vooraf] aliquem sanctum, dicentes et subiungentes: in honore beatæ Mariæ virginis, quæ additio et consimilis nihil facit ad baptismum".

onze gemeenten onder Luik door middel van een bekken (pelvis) of eenig ander „zuiver vat", waarmede het water driemalen over de kruin van het hoofd werd gegoten [1]. Het water, gelijk van zelf spreekt, moest behoorlijk gezegend wezen, wat jaarlijks vóór paschen en pinksteren, of zoo dikwerf het noodig bleek te zijn, plagt plaats te hebben, maar met gesloten kerkdeuren, naardien men, om welke reden is ons niet duidelijk, niet gedoogde, dat leeken deze plegtigheid bijwoonden [2].

Na de onderdompeling of besprenging ging de geestelijke tot de tweede zalving over, die niet met catechumenen-olie maar met chrisma geschiedde, de met balsem vermengde olie, waarmede men ook de bisschoppen bij hunne ordening zalfde. De geestelijke doopte den duim in het chrisma en teekende met de gewijde stof een kruis op de kruin van het hoofd des kinds, onder het uitspreken der bede, dat „de almagtige God zelf den gedoopte met het chrisma des heils in Christus [d. i. met den heiligen geest] zou zalven". Hierna legde hij een kleed op het kind, zeggende: „ontvang dit wit, heilig en onbezoedeld gewaad, opdat gij het zonder smet voor den regterstoel van onzen Heer Jezus Christus moogt dragen", enz. Als hij terstond daarop eene brandende waskaars in de hand des doopelings had geplaatst, zei' hij: „neem de brandende en onberispelijke lamp [3], en bewaar uwen doop, opdat gij den Heer, wanneer hij ter bruiloft komt, met al zijne heiligen in de hemelsche zaal moogt ontmoeten", enz.

Nadat de gansche doopplegtigheid voleindigd was, ging de priester van de doopvont naar het altaar, gevolgd door de peten met het kind, dat nu, in navolging van

1) Zie het synodaal-besluit van Jan van Zyrik in Lat. *Bat. s.* I, p. 168, en dat van Luik bij Hartzheim, l. l. De „trina submersio" wordt ook in HS. B vermeld.

2) Zie het synodaal-besluit van Luik in 1287 bij Hartzheim, l. l. Vgl. boven, bl. 231.

3) Onze HSS. hebben: „accipe lampadem ardentem et irreprehensibilem et custodi", cæt. Het *Rituale romanum* verbeterde aldus: „accipe lampadem, et irreprehensibilis custodi", cæt.

de oude christenheid, die de volwassen doopelingen, gelijk wij reeds opmerkten, terstond tot „het volmaakte" of het genot des avondmaals voerde, in de gemeenschap der kerk moest opgenomen worden. De priester doopte zijn wijsvinger in eenigen wijn, waarmede men bij de laatste misviering de kelk had afgespoeld [1], en stak dien tot driemalen toe in den mond van het kind, onder het uitspreken der overgeleverde woorden: „ik neem u op in de heilige gemeenschap van het heilige katholieke geloof. Het ligchaam van onzen Heer Jezus Christus beware u naar ziel en lijf ten eeuwigen leven, amen". Tot omstreeks het midden van de vijftiende eeuw schijnt men deze formule behouden te hebben, maar eindelijk begon men te begrijpen, dat zij na het afschaffen der kinder-communie inderdaad onbruikbaar was, waarom men haar met eene andere verwisselde, die aldus luidde: „ik neem u op tot de eenheid onzer heilige moeder, de kerk, de gemeenschap der geloovigen en het deelgenootschap aan de sacramenten" [2].

Daar onze vaderen de leer der scholastieken beaamden, dat het sacrament des doops alle zonden wegneemt, de erfzonde, de vergefelijke en de doodzonden, waarom het „de poort van het koningrijk der hemelen" mag heeten [3], waren zij, die hunne kinderen liefhadden, er natuurlijk op uit, om aan het kanonieke gebod, dat men den doop na de geboorte niet lang zou uitstellen [4], te

---

1) Vgl. Binterim, I, 1, s. 177.

2) In HS. A heet het: "et ego te recipio ad communionem sacram sanctæ fidei catholicæ. Corpus Domini nostri J. C. custodiat animam tuam et corpus tuum in vitam æternam, amen". Eene jongere hand schreef op den rand: "et ego te recipio ad unionem sanctæ matris ecclesiæ, communicationem fidelium [et] participationem sacramentorum". HS. B heeft: "et ego te communico et participem facio omnium sacramentorum et bonorum sacrosanctæ matris ecclesiæ, in nomine patris", cæt.

3) Zie b. v. Arnold Geilh. *Gnotos*. L. I, c. 1, rubr. 6, en het boekske *Cura clericalis;* vgl. Hahn, a. a. o. s. 333 f.

4) Zie het synodaal-besluit van Utrecht van 1293 in Lat. *Bat. s.* I, p. 168. Kinderen, gedurende de veertigdaagsche vasten geboren, voor wier leven men geenerlei vrees koesterde, werden nog op het einde der twaalfde eeuw, en vermoedelijk ook later, in Friesland eerst op zaturdag vóór pa-

gehoorzamen. Zij droegen hunne kleinen zoo spoedig mogelijk naar hunne parochie-kerk, waar de priester, die zijn ambt wèl waarnam, òf in persoon òf door zijn plaatsvervanger, op alle dagen gereed was hunne wenschen te vervullen, waarvoor men hem dan doorgaans eenig geschenk, penningen, waskaarsen enz. uitreikte [1]. Maar niet altijd liet de toestand van het kind toe, dat men het naar de gewijde vont voerde; vandaar dat ook nu, evenzeer als in het voorgaande tijdvak [2], niet zelden de nooddoop werd toegepast, waarbij in plaats van den priester de vroedvrouw of de ouders of anderen optraden [3]. Onze geestelijken, die onder Keulen en Luik ressorteerden, waren volgens synodale bepalingen sinds de laatste helft der dertiende eeuw verpligt, gehuwden mannen en vrouwen de doopformule in de landtaal te leeren, opdat zij hun kroost, wanneer het in doodsgevaar verkeerde, door het sacrament althans van zielsgevaar zouden bevrijden [4]. Vroegen zulke lieden, of zij den doop reeds tijdens de geboorte mogten uitoefenen, dan antwoordde men hun, met het oog op kerkelijke voorschriften, onbeschroomd: „het staat u vrij, zoodra het hoofd van het kind zigtbaar is" [5]. Van de andere zijde echter werden zij ernstig gewaarschuwd, den doop in geen geval te herhalen. Zoo iemand aan zulk bedrijf schuldig stond,

---

schen gedoopt. Zie Fokke Sjoerds, *Friesche jaarb.* II, bl. 409; vgl. boven, bl. 231.

1) Zie Van Hasselt, *Arnh. oudh.* I, bl. 78; vgl. boven, II, 1, bl. 86, 385.

2) Zie boven, I, bl. 417 v.

3) Volgens het boek *Van den seven sacramenten* (zie boven, bl. 21) mogt de nooddoop zelfs door Joden, heidenen, ketters en gebannenen toegediend worden.

4) Zie bij Hartzheim, III, p. 660, 685.

5) De luiksche synode van 1287 bepaalde het volgende: »si caput infantis nascentis appareat extra, vel membrum aliud principalius, et timeatur de morte infantis — infundat, qui adfuerit, aquam super caput nascentis, dicens: infans, ego te bapsizo", cæt. Hartzheim, l. l. p. 685. Arnold Geilh. (l. l.), de schrijver der *Cura cleric.* en anderen behandelden de vraag, of de nooddoop ook met urien, rozenwater, olie, wijn enz. mogt geschieden!!

meende men, dat hij den dood had verdiend[1]. Als ergens de nooddoop was toegepast, had de parochiepriester naauwkeurig te onderzoeken, of de formule: „ik doop u" enz. wel naar behooren was uitgesproken. Had hij reden om te twijfelen, dan kon hij, indien het kind nog leefde, tot den voorwaardelijken doop overgaan met de wonderlijke formule: „zoo gij gedoopt zijt, doop ik u niet; maar zoo gij niet gedoopt zijt, doop ik u in den naam", enz.[2].

In huisgezinnen, van wier kinderen de nooddoop was bediend, moeten wij veronderstellen, dat de plegtigheid in stilte, zonder vreugdeteekenen voorbijging; maar gansch anders was het, waar moeder en kind gezond waren en het sacrament in de kerk naar behooren ten uitvoer gelegd was, vooral wanneer de ouders tot de grooten der aarde behoorden. Toen graaf Albrecht in 1372 eene dochter was geboren en men deze „ter kerke ter kersteninge" zou dragen, waar zij door de edelvrouwen van Gelder en van de Lek „geheven" en door den abt van Egmond gedoopt moest worden, wemelden de straten van 's Gravenhage van vreemdelingen. Trompetters uit Dordrecht, pijpers van 's Gravezande, Rotterdam en Leiden te voet, en uit Gelderland te paard, waren deelgenooten van den optogt; vedelaars van den heer van Brederode en van Dordrecht en van den graaf zelven, sprekers, speellieden enz. verhoogden de vreugde der feesten, die op de plegtigheid volgden. Edelknapen hielden de flambouwen, toen het kind onder een rood laken naar de kerk werd gebragt[3]. Maar ook ouders van lageren rang in de maatschappij vierden de kerstening hunner kinderen met feestelijkheid. De doopge-

---

1) De *Cura clericalis* zegt: „reiterans baptismum secundum leges decapitandus est, et secundum canones ad sacros ordines non promovendus"; Arnold Geilh. (l. l.): „sicut homo non nascitur corporaliter nisi semel, sic semel baptisatur".

2) Aldus de luiksche synode bij Hartzheim, l. l. Vgl. boven, I, bl. 417, en Arnold Geilh. l. l.

3) *Haagsche mededeel.* I, bl. 303.

tuigen bragten hunne pillegiften (pupillengiften) voor de jonggeborenen; buurvrouwen en vrienden verzamelden zich ter maaltijd in het huis der kraamvrouw na den doop, en wederom, wanneer de moeder haren eersten kerkgang had gemaakt. In de veertiende en vijftiende eeuw had te dikwerf bij een en ander eene weelde en overdaad plaats, die voor den welstand en de zedelijkheid der huisgezinnen gevaarlijk werd, waarom de gemeentebesturen van Leiden, Utrecht, Zwol, Zutphen, Tiel en andere plaatsen niet zelden keuren afkondigden, die strafbepalingen inhielden voor die als peten meer dan zekere som als pillegift uitreikten, of voor ouders die meer dan twaalf of achttien vrouwen te gast noodden[1]. In den aanvang der vijftiende eeuw waren te Zierikzee de overtreders van zulke keuren onder de poorters en poorteressen zóó menigvuldig, dat graaf Willem in 1414 te rade kwam eene algemeene amnestie voor die lieden uit te vaardigen, in de hoop dat zij zich voortaan naar de wetten zouden gedragen[2]. Veertig jaren te voren achtte de schout van 's Hertogenbosch het raadzaam aan de burgerij bekend te maken, dat zij, die voortaan kinderen ten doop zouden heffen, „op die vonte niet meer geven souden dan eenen ouden groot of geen cleynoden"[3]. Of men door dezen maatregel de eischen der geestelijkheid, dan wel de milddadigheid der leeken poogde te matigen, blijkt niet.

De overtuiging, dat het vormsel (confirmatio, manuum impositio), door den bisschop aan de reeds gedoopten te bedienen, als eene noodige bekrachtiging en aanvulling van het sacrament des doops moest beschouwd worden, ging van de oudere kerk tot onze middeneeuwsche voorgeslachten over. Vandaar dat ook in ons vaderland, zoo

---

1) Zie curieuse zaken dienaangaande bij Matth. *Manuductio ad ius canon.* p. 134; Van Hasselt, *Arnh. oudh.* I, bl. 78 v.; Van der Monde, *Tijdschr. voor Utr.* 1842, bl. 244; *Overijss. alman.* 1850, bl. 93 vv. en vooral Van Alkemade, *Nederlands displegtigh.* I, bl. 229 vv.

2) Zie het diploom bij Van Mieris, IV, bl. 317.

3) Zie Cuperinus in *Kronyken betrekkelijk de stad en meijerij van s' Hertogenb.* I, bl. 48.

al niet onze bisschoppen zelve, dan toch hunne plaatsvervangers of suffraganen, ééns in de zeven jaar alle gemeenten bezochten, om die plegtigheid uit te oefenen. De wijze, waarop dit geschiedde, is ons uit voorschriften van in 1281 en 1287 te Keulen en te Luik gehouden synoden, uit het reeds dikwerf vermelde pontificale van St. Marie te Utrecht, en uit andere bescheiden genoegzaam bekend [1].

Wanneer de dag, waarop de bisschop of wijbisschop wegens het vormsel zou overkomen, naderde, waren de parochiepriesters verpligt de ouders, wier kinderen het sacrament nog niet ontvangen hadden en zeven of meer jaren oud waren, daarvan te verwittigen. Zij moesten zorgen, dat hunne jongeren op den bepaalden tijd ter kerke kwamen; dat hunne voorhoofden behoorlijk gereinigd en de daarover hangende haren gekort waren, en dat zij ieder een strook doeks met zich bragten van tamelijk zware stof, waarin geen naden of knoopen mogten zijn en die ongeveer drie vingers breed, twee en een halven voet lang en van witte kleur moest wezen. Voorts zouden de pastoors bekend maken, dat de kinderen door bevoegde getuigen of peten aan den bisschop behoorden voorgesteld te worden, en dat op die getuigen de oude kerkwet aangaande de geestelijke aanverwantschap toepasselijk was, waaruit niet alleen beletsel van voorgenomen, maar ook ontbinding van reeds gesloten huwelijken voortvloeide [2]. Eindelijk hadden zij af te kondigen, dat volwassenen en kinderen boven de twaalf jaren, eer zij het sacrament ontvingen, moesten biechten; dat nie-

---

1) De synodale bepalingen vindt men bij Hartzheim, III, p. 661, 686. Het pontificale van St. Marie (zie boven, II, 1, bl. 257) bevat het hoofdst. *De sacramento confirmationis* slechts gedeeltelijk, daar het HS. te dier plaatse van eenige bladen beroofd is. Eene geschiedenis van het vormsel werd door Brenner geschreven, *Geschichtl. darstellung der verrichtung der firmung*, Bamberg 1820. Vgl. mijne *Gesch. van het kerkel. leven*, II, bl. 298 vv.

2) »Pluries denuntient suis parochianis, quod in confirmatione, sicut in baptismo, contrahitur compaternitas, quæ non solum impedit matrimonium contrahendum, sed derimit iam contractum". Hartzheim, p. 686; vgl. boven, I, bl. 432.

mand hunner de kerk mogt verlaten, voordat de dienst was afgeloopen, en dat allen zich wachten zouden, zoo zij het vormsel reeds ontvangen hadden, het op nieuw te ondergaan [1].

Wanneer de feestdag verschenen en de jongeren met de gemeente in het kerkgebouw vergaderd waren, trad de bisschop in pontificaal in hun midden, om na andere godsdienst-akten het sacrament te bedienen. Hij hield eene toespraak, wiesch den duim zijner regterhand en las vervolgens, terwijl de kinderen met op de borst gevouwen handen geknield om hem lagen, een psalm en eenige gebeden. Daarna plaatste hij zich op een draagbaren stoel bij het altaar of elders (vel alibi), en nu werden knapen en meisjes, één voor één, door de peten aan hem voorgesteld, waarbij de namen der kinderen werden genoemd. Waren die namen naar het oordeel van den bisschop voor christenen minder voegzaam, dan kon hij hun andere geven, waarbij de namen van heiligen wel in de eerste plaats in aanmerking kwamen [2]. Als de kinderen geknield voor hem lagen, doopte de prelaat den duim in de zalf, het chrisma, en teekende daarmede een kruis op hunne voorhoofden, terwijl hij deze woorden sprak: „N. ik teeken u met het teeken des heiligen kruises en dien u het vormsel toe met de zalf des heils, in den naam des Vaders, des Zoons en des h. Geestes, opdat gij met denzelfden h. Geest vervuld wordt en het eeuwige leven hebt" [3]. Of ook onze bisschoppen, gelijk andere elders sedert de dertiende eeuw, den jongeren onder het uitspreken van den vredegroet (pax tecum) een ligten kinnebakslag gaven, is ons

1) Het boekske *Cura clericalis* zegt: »nullus hoc sacramentum scienter sine rationabili causa omittat, quia peccaret mortaliter; — scienter sumens bis — secundum leges decollabitur".

2) Het synodaal-besluit van Luik (Hartzheim, l. l.) zegt: »episcopus in confirmatione confirmandorum nomina potest mutare". Een voorbeeld van naamsverandering uit den aanvang der dertiende eeuw vermeldt Van Spaen, *Inleiding*, II, bl. 197. Vgl. Brenner, a. a. o. s. 65.

3) Aldus ons Pontificale. De formulen waren in verschillende bisdommen andere. Zie vele bij Brenner, a. a. o. s. 30 ff.

onbekend ten gevolge van den geschonden staat van ons pontificale. Wanneer zij het deden, ontvingen de geconfirmeerden daarin eene aanmaning, om voortaan als trouwe „ridders" van Christus te wandelen, gereed om des noods door het geduldig dragen van leed en smaad zijnen naam te verheerlijken [1]. Nadat de zinrijke handeling volbragt was, werden de bovenvermelde stroken doeks om de voorhoofden der jongeren gebonden, opdat zij het chrisma tegen profanatie beveiligden. Op den derden dag daarna kwamen de geconfirmeerden wederom ter kerk, wanneer de pastoor de windselen afnam en de voorhoofden wiesch. De windselen werden door hem verbrand, de asch met het waschwater in een gewijd vat bewaard [2].

Volgens kerkelijke voorschriften [3] waren de ouders verpligt, hunnen kinderen na het vormsel dikwerf over het ontvangen sacrament te spreken en hun te herinneren, wanneer, waar en door wien het hun bediend was. Van vrome vaders en moeders mogen wij veronderstellen, dat zij het gaarne deden, en zoo zij tevens bij magte waren te verstaan, wat de kerk met het vormsel bedoelde, konden zij bij zulke gelegenheden door ernstige redenen de beste indrukken maken. Die toch het teeken des kruises met de heilige zalf op het voorhoofd hadden ontvangen, zouden weten, dat zij den Heer „tot krijgsknechten waren gesteld"; dat zij in het katholieke geloof moesten volharden en naar den eisch van dat geloof zóó wandelen, dat de reinheid hunner consciëntiën bewaard en hun goede naam in de gemeente onbezoedeld bleef [4]. Op deze wijze werd het vormsel inderdaad, wat men

---

1) De *Cura clericalis* zegt: »alapa vero, quæ datur, non est de essentia, sed propter memoriam habendam". Vgl. Brenner, a. a. o. s. 67 ff.

2) Zie bij Hartzheim, l. l.

3) Bij Hartzheim, l. l.

4) Al deze gedachten worden beknoptelijk in de *Cura clericalis* uitgedrukt. Het Pontificale van St. Marie zegt: »effectus sacramenti — est unctio animæ per gratiam roborantem — ut quis stabiliter profiteatur fidem orthodoxam tempore persecutionis". Vgl. over de kerkleer aangaande het vormsel Hahn, *Die lehre von den sacramenten*, s. 338 ff.

wenschte, dat het wezen zou: een aanvulsel van den doop [1], dien men in bewusteloozen kinderstaat had ondergaan, eene akte die onder gunstige omstandigheden op het gemoed en leven des geloovigen eene weldadige uitwerking kon hebben, gelijk het afleggen der belijdenis bij de kweekelingen voor het lidmaatschap in de gemeente der protestanten.

---

§ 5.

Wijdingen.

Dezelfde liefde voor het overgeleverde, die de middeneeuwsche christenheid bewoog, in spijt van veranderde toestanden het verouderde ceremoniëel der doopbediening bij te houden, verleidde haar ook om ten aanzien van het sacrament der klerikale ordening (ordinatio) de instellingen van den ouden dag zorgvuldig te bewaren, ofschoon sommige van die instellingen voor toepassing ongeschikt en derhalve onvruchtbaar geworden waren. Had de kerk der vierde en naastvolgende eeuwen hare zeven rangen (ordines) van klerken gehad, hare deurwachters (ostiarii) die tijdens de vervolgingen onder de heidensche keizers en tijdens het heerschen der zoogenaamde „disciplina arcani" de vergaderingen tegen onwelkome bezoekers beveiligden, hare voorlezers (lectores) die uitsluitend met de schriftvoorlezing belast waren, hare duivelbanners (exorcistae) die voor de schaar der zoogenaamde bezetenen hadden te zorgen, enz. [2] — ook de middeneeuwsche wilde diezelfde beambten bezitten,

---

1) „Confirmatio baptismi gratiam perficit". *Catech. roman.* P. II, c. 3, q. 20, ed. Streitwolf, I, p. 308. Reeds vroeger leerde Arnold Geilh. (l. l.): „confirmatio est plenaria divinæ gratiæ infusio, armans, instruens et corroborans baptisatos ad confitendum firmiter nomen Christi".

2) Zie over de janitoren, lectoren, exorcisten enz. mijne *Gesch. van het kerkel. leven*, I, bl. 224 vv.

hoewel zij ze inderdaad niet behoefde, nadat de pligten der deurwachters aan kosters en „hondenslagers"[1], die der lectoren aan diakenen en subdiakenen, en die der exorcisten aan priesters waren opgedragen. Het natuurlijk gevolg van den overdreven zin voor behoud was ook hier, dat men tot ongerijmdheden verviel. Kinderen van zeven en acht jaren werden in plaats van de manhafte lieden, die oudtijds in catacumben en aan andere verscholen oorden de geloovigen voor onverhoedschen overval vrijwaarden, met den titel van deurwachter versierd, en baardelooze knapen met dien der uitgelezen klerken, wien vroeger de zorg was toevertrouwd voor hetgeen wij thans krankzinnigen-verpleging zouden noemen[2]! De eenige vrucht, die de kerk van haar volhardend conservativisme in dit opzigt plukte, bestond wel hierin, dat zij, door hare kweekelingen van rang tot rang in het klerikaat te doen opklimmen, hun reeds vroeg het subordinatie-beginsel der hiërarchie inprentte, welke vrucht echter grootendeels verloren ging, als zij, gelijk doorgaans geschiedde, de jongeren op één dag achtereenvolgens voor verschillende lagere rangen wijdde.

Het ordenen der klerken was een werk van onze bisschoppen of van hunne suffraganen, dat, wat de hoogere rangen betreft; die der subdiakenen, diakenen en priesters, volgens pauselijke bepalingen[3] alleen bij de mis van zekere kerktijden mogt geschieden, namelijk op de zaturdagen van alle quatertempers[4], den zaturdag vóór den zondag der passie (dominica de passione) en den grooten sabbat vóór paschen. Wanneer die tijden naderden en zich kandidaten voor de verschillende ambten

1) Zie boven, bl. 222.

2) In Noord-afrika waren de exorcisten in de vierde eeuw verpligt, voor de voeding der bezetenen te zorgen en hun eenigen nuttigen arbeid te verschaffen. Zie mijn a. w. bl. 227.

3) Het pontificale van St. Marie te Utrecht is bij het hoofdstuk *De ordinibus conferendis* weêr deerlijk geschonden. Waar het mij niet dient, volg ik het *Pontificale romanum*, zooals het in 1511 te Lyon verscheen en in de stadsbibl. te Amsterdam voorhanden is.

4) Zie boven, I, bl. 437.

voordeden, was de bisschop verpligt hen aan een examen te onderwerpen, waarbij hij gewoonlijk zijn aartsdiaken deed optreden, of den scholaster bij het domkapittel. Dat examen betrof de wettige geboorte der jonge lieden, hun leeftijd, hunne zeden en hunne wetenschappelijke kennis. Ten aanzien van hunne geboorte was men te Utrecht niet altijd streng, daar zelfs bij het domkapittel natuurlijke zonen van kanoniken tot de lagere orde toegelaten werden [1]. Ten opzigte van den ouderdom gold de bepaling, dat men voor het subdiaconaat zijn achttiende, voor het diakonaat zijn twintigste, voor het priesterschap zijn vijf-en-twintigste jaar bereikt moest hebben; de lagere orden kon men tusschen het zevende en achttiende intreden, maar vóór het zevende mogt geen knaap de tonsuur ontvangen [2]. De intellectuële ontwikkeling, die de kerk verlangde, was over het algemeen zeer gering. Voor het subdiaconaat en diaconaat eischte men, waar men de voorschriften van Rome volgde [3], dat de ordinandus „goed en vlug kon lezen en tamelijk goed (competenter) zingen"; dat hij zich op de grammatica toelegde en derhalve de school bezocht, en dat hij de kerkdienst van het ambt verstond. Iets meer wilde men van den aanstaanden priester: hij moest genoegzaam geletterd zijn, de grammatica, d. i. het latijn verstaan, en wat verder in zijne school onderwezen werd, „vooral wanneer hij een wereldlijk priester zou wezen", daar den zoodanige „de zielverzorging werd opgelegd, die zonder letteren [men denke hier aan het opmaken van testamenten, het

---

1) Zie boven, II, 1, bl. 290.

2) Arnold Geilhoven, *Gnotosol.* L. I, rubr. 6, cap. 5, zegt van de tonsuur: „dicitur etiam rasura, quia pueri raduntur desuper in capite denudato, per quod intelligitur revelatio superioris partis mentis seu rationis, ut revelata facie possit gloria Domini contemplari; item inferius circa aures et oculos, ut denudatis sensibus et temporalibus depositis, eius opera pullulent". Volgens het boek *Van den seven sacramenten* werd de eerste tonsuur ook door sommige gepriviligieerde abten en cureiten toegediend.

3) Zie *Pontif. roman.* fol. ij ss. Vgl. Hefele, *Lage des clerus im mittelalter*, in *Theol. quartalschr.* 1868, s. 101 ff.

schrijven van brieven enz.] niet geschieden kon". Dat men intusschen, inzonderheid in de eerste eeuwen van dit tijdvak, ten aanzien van laatstvermelde voorwaarden in ons land niet altijd scherp toezag, zal men waarschijnlijk achten, als men zich herinnert, dat de provinciaal-synode, die in 1260 te Keulen gehouden werd en wier besluiten ook voor onze kerk golden, het onbewimpeld uitsprak, dat men geene uitstekende wetenschap (scientia eminens) vorderen, maar zich vergenoegen zou, zoo de kandidaten konden lezen en zingen [1]. Voorts had de examinator onderzoek te doen, of zij gezond en welgemaakt van leden waren; of zij, zoo zij reeds zekeren leeftijd hadden bereikt, ook ten tweeden maal gehuwd (bigami) waren geweest of echtgenooten van weduwen, en of zij, zoo hun nog geen kerkambt met zekere inkomsten ten deel gevallen was, die hen in staat stelden overeenkomstig hunne waardigheid te leven, eenig erfgoed bezaten, dat hun genoegzaam levensonderhoud zou verschaffen, totdat zij van een beneficie waren voorzien. Ten opzigte van het erfgoed heerschte in de eerste helft der zestiende eeuw te Utrecht de wet, dat het minstens twintig gulden jaarlijks moest afwerpen [2].

De ordening der klerken van de lagere rangen geschiedde met toespraken en gebeden en onder het uitreiken van voorwerpen, die gerekend werden tot hunne ambten te behooren. De ostiariën ontvingen één voor één den kerksleutel en werden naar een der deuren van het heiligdom gevoerd, om die te openen en te sluiten; ook gaf men hun den reep der klok voor een oogenblik in de hand, ten teeken dat zij verpligt waren den klokkeluider in zijne diensten bij te staan. Den lectoren reikte men een lectionarium toe, den exorcisten een boek met bezweringsformulieren, zoo men namelijk zulk een boek had; was dit het geval niet, dan kon, volgens

---

1) Zie bij Hartzheim, III, p. 590, en Hefele, a. a. o. s. 86 ff.
2) Zie de diplomen van George van Egmond bij Matth. *Manuductio ad ius canon.* p. 43 s.

voorschrift van het pontificale van Rome, een missale of een ander boek dienen. Den acoliethen gaf men een kandelaar met eene brandende waskaars, omdat het hunne taak was de lichten te ontsteken, en een ledig handvat (urceolus), omdat zij wijn en water voor de mis hadden aan te dragen. Op soortgelijke wijze had de wijding der klerken van de hoogere rangen plaats, die, even als die van de lagere, allen in het ornaat van hun tot dusver gevoerd ambt voor den bisschop verschenen. Den subdiakenen werden een kelk, een manipel en een epistelboek overgegeven, den diakenen de stole omgehangen, een evangelieboek toegereikt en de hand opgelegd. Den priesters werd de vroeger besproken canon der afrikaansche kerk voorgelezen, waarin de hun noodige verstandelijke en zedelijke eigenschappen waren opgesomd [1], waarna de bisschop hun de stolen kruisgewijs over hunne borst schikte en hun de kasuifel omhing, onder voorgeschreven toespraken en gebeden. Voorts zalfde hij hun beide handen met catechumenen-olie, terwijl het koor eene sequentie en later de hymne „vere felicem presulem" zong [2]. Ten slotte gaf hij hun eene pateen met eene hostie en een kelk met wijn in de hand, waarop het offertorium werd aangeheven en de mis voortgezet, waarbij de geordenden gezamelijk communiceerden [3]. Volgens eene in 1455 gestelde bepaling mogten onze wijbisschoppen buiten de stad Utrecht geene klerken ordenen dan met toestemming van de kapittelen aldaar, en voor hun werk van de ordinanden geene belooningen eischen [4].

Daar de middeneeuwsche christenheid naar het voor-

---

1) Zie boven, II, 1, bl. 242, 258.

2) De sequentie begon: „Sancti spiritus adsit nobis gratia". Zie bij Daniel, *Thesaur. hymnolog.* II, p. 16, V, p. 170; de hymne wordt aangeduid met de woorden: „de S. Gregorio".

3) Aldus het Pontificale van St. Marie, waar men veel vindt, wat wij kortheidshalve voorbijgaan. Merkwaardig zijn de op de randen der bladen geteekende afbeeldingen van de voorwerpen, die bij de ordeningen uitgereikt werden, de kerksleutel, de boeken, de kelk enz.

4) Zie het diploom bij Matth. *Anal.* I, p. 665 s.; vgl. boven, II, 1, bl. 274.

beeld der vroegere de overtuiging koesterde, dat ten gevolge van den zondeval onzer eerste ouderen niet alleen de mensch, maar ook de gansche aarde met hare volheid onder den invloed des duivels was gekomen [1], achtte zij het noodig door bezwering en zegenbede niet slechts de leden der kerk (men denke hier aan den doop) te wijden, maar ook alle levenlooze voorwerpen, die in de dienst der kerk werden gesteld, de kerkgebouwen, de klokken, de altaren met al het altaargereedschap, pellen, corporalen, kruisen, kelken, beelden enz., de doopvonten, de reliekenkassen, de priestergewaden en wat er van dien aard meer was [2]. De lezer zou eene onvruchtbare taak van ons eischen, zoo hij verlangde, dat wij hier van de plegtigheden, waarmede onze geestelijkheid al deze voorwerpen aan hunne bestemming toeheiligde, eene beschrijving gaven. Toch achten wij het niet ongepast voor een oogenblik stil te staan bij een der hoofdhandelingen van het wijdingsceremoniëel, de reeds vermelde bezwering, waardoor men den satan meende te kunnen uitdrijven of zijn invloed te breken.

De bezweringsformulieren of exorcismen, die reeds in

---

1) Zie Probst, *Kirchl. benedictionen*, Tübingen 1857, s. 12 f.

2) Formulieren voor de wijding dezer voorwerpen vindt men in ons Pontificale van St. Marie. Dat zij vooral in de domkerk te Utrecht, waarbij onze bisschoppen en wijbisschoppen resideerden, veelvuldig gelezen werden, spreekt van zelf. Bekers, beelden, ciboriën enz., die men elders in de kerkdienst wenschte te nemen, werden naar Utrecht opgezonden (zie Van Hasselt, *Geld. oudh.* I, bl. 476). Toch durfde men ook ongewijde kelken, wierookvaten enz. gebruiken (zie Van Hasselt, *Stukken voor de vaderl. historie*, III, bl. 328 v.), hoewel zij dan in oorlogstijden of bij andere gelegenheden ligt geroofd of onteigend werden, waarvoor de gewijde niet zoozeer bloot stonden (zie bij Matth. *Anal.* I, p. 79). Ongedoopte klokken waren bij de goede gemeente in verdenking en werden, volgens volkssagen, niet zelden door den duivel uit de torens gehaald en in zoogenaamde duivelskolken geworpen. De duivelskolken bij Lochem en Zutphen worden nog heden aangewezen. In den kerstnacht laten de vernederde klokken hare stemmen uit de diepte vernemen (zie Staring in *Mnemosyne*, I, bl. 318). Van mijn vroeger aangeduid voornemen (zie boven, I, bl. 388) om hier de ceremoniën, die bij kerk-, altaar- en klokkenwijding plaats hadden, te beschrijven, heb ik afgezien, naardien ik mijn werk ongaarne te breed zie uitloopen. Binterim, Otte, Probst en vele anderen kunnen hier de noodige inlichtingen geven.

de oude kerk ten behoeve van de catechumenen en de bezetenen, en bij verschillende gelegenheden gebezigd werden, zijn gedurende de middeneeuwen steeds in aantal toegenomen en naar hun inhoud uitgebreid. Men gebruikte ze niet alleen bij het toebereiden van wijwater, maar ook bij de zegening van de kranken- en catechumenen-olie, het chrisma, de asch, die men bij de kerkwijding aanwendde, den klokkendoop enz. [1]. Gewoonlijk bestonden zij in gebeden tot den Allerhoogste, dat alle dæmonische invloeden van de stoffen, die men wijdde, zouden opgeheven worden, opdat zij als heilsmiddelen ten nutte der geloovigen hun oogmerk mogten bereiken. Toch kwamen in vele regtstreeksche toespraken aan den satan voor, die dan het karakter des gebeds geheel verloochenden en dat van felle vervloeking of bedreiging aannamen, waarbij de naam des Vaders, des Zoons en des h. Geestes aangeroepen en het maken van veelvuldige kruisteekenen voorgeschreven werd. Dat laatstvermelde exorcismen dàn vooral gelezen werden, wanneer de klerken zich de belangen aantrokken van personen, die men als door den duivel bezetenen of betooverden aanmerkte, en dat zij derhalve slechts in negatieven zin wijdingsformulieren waren, behoeft naauwelijks opgemerkt te worden. Opdat de lezer den algemeenen aard der exorcismen moge kennen, laten wij hier uit HSS., waarvan wij weten, dat zij bij verschillende gelegenheden door onze voorvaderlijke geestelijken gebruikt werden, een paar volgen.

In een HS., dat sedert de twaalfde eeuw door de geestelijken des kapittels van St. Marie te Utrecht werd gebezigd, als zij de getijden zongen en andere kerkdiensten volbragten [2], komt een exorcisme voor, dat door de priesters destijds en in later eeuwen gelezen werd [3],

---

1) Volgens het Pontificale van St. Marie.

2) HS. N. 332 der universiteitsbibl. te Utr., boven, bl. 333 n. 1, reeds door mij vermeld.

3) Men vindt het ook in het utrechtsche missale, dat in 1540 te Antwerpen gedrukt werd, en in het *Liber exorcismorum*, dat ik aanstonds zal vermelden.

zoo dikwerf zij zout behoefden voor het toebereiden van wijwater. Dat exorcisme luidt aldus: „Mijne hulpe is in den naam des Heeren, die hemel en aarde gemaakt heeft. Ik bezweer u, schepsel des zouts (creatura salis), bij den levenden Heer, den waarachtigen Heer, den heiligen Heer, bij den Heer die u door den profeet Eliza in het water deed werpen, opdat de onvruchtbaarheid (sterilitas) des waters wierd genezen, dat gij geëxorcizeerd zout wordt tot heil der geloovigen, zoodat gij allen, die u gebruiken (sumentibus) tot gezondheid van ziel en ligchaam zijt, en van alle plaatsen, waar gij gesprengd wordt, alle spooksel (fantasia) en boosheid en list des duivelschen bedrogs en alle onreine geest (spiritus immundus) genoodzaakt zijn te vlugten, bezworen door hem, die komen zal om levenden en dooden en de wereld (seculum) door vuur te oordeelen, amen". Als dit formulier gelezen was, werd een soortgelijk over het water uitgesproken, waarna zout en water gemengd werden en in de wijwaterbakken gegoten.

In een stevigen kwartijn, waarin de regulieren van het klooster Eemstein bij Dordrecht in den aanvang der zestiende eeuw tal van exorcismen en benedictiën vergaderden[1], ontmoet men meer dan ééne volledige misliturgie, die door de priesters gebruikt werden, wanneer men hunne hulp had ingeroepen ten behoeve van kranken (infirmis), die van den duivel bezeten of behekst schenen. Onder de vele bezweringen, waarmede deze liturgiën overladen zijn en die door den miscelebrant in tegenwoordigheid van den patiënt bij het altaar moesten voorgedragen worden, komt een uitvoerig exorcisme voor, dat wij hier voor een gedeelte — het geheel, dat eenige bladzijden beslaat, zou den lezer behagen noch nuttig zijn — zullen opnemen, naardien het ons overtuigen kan,

1) Het HS. behoort thans aan de universiteitsbibl. te Utrecht (*Aevi med. script. eccl.* N. 81). Het bevat, na een *Libellus de exorcizandis dæmoniacis* en dergelijke stukken, vele bezweringen voor bezetenen, betooverden en kranken van allerlei aard, en daarenboven benedictiën voor tal van voorwerpen, die ik aanstonds noemen zal.

dat de nederlandsche klerken der laatste middeneeuwen ten aanzien van den duivelban niet minder bijgeloovig waren dan die van andere landen [1].

Nadat in een voorafgaand gebed de God van Abraham, Isaäk, Jakob, Mozes en Aäron te hulp geroepen was, had de priester dus te spreken: „Ik bezweer en betuig u, o duivel, bij den naam van onzen Heere Jezus Christus en zijne kracht en de mogendheid der heilige drievuldigheid, dat gij, o satan en alle duivelsche magt, van dezen mensch zult uitgaan zonder kwetsinge van zijne ziel en zijn ligchaam; dat gij volkomen van hem zult uitgaan en in niets bij hem zult blijven, zijne ziel, zijn lijf noch zijne kleederen, maar dat gij vlugtende zult wijken en geenerlei teeken of spoor in zijne ziel, zijn vleesch en beenen zult achterlaten. Ga uit, onreine geest, wie gij zijt, òf één òf meer of hoe gij ook genaamd wordt. Ga haastig uit van zijn hoofd, zijne kruin, zijn achterhoofd, zijne huid, zijne haren, zijn baard, zijne hersenen, zijn voorhoofd, zijn gelaat, zijne wangen, zijne oogen, zijne oogappels, zijne wenkbraauwen, zijne slapen, zijne ooren, zijn neus, zijne neusgaten, zijn mond met ieder deel des monds, uit zijn adem, zijne stem, zijne zuchten, zijn speeksel, zijne tanden, zijne tong", enz. enz. Als de priester den duivel aldus „van den schedel tot de voetzolen des kranken" vervolgd had [2], eindigde hij zijne toespraak met bedreigingen tot den booze te rigten onder verwijzing naar de oppermagt van Christus, die uit Maria Magdalena zeven duivelen uitwierp en het rijk der duisternis verstoorde. Op het slot

1) Vele exorcismen werden uit fransche, engelsche, duitsche en andere middeneeuwsche HSS. medegedeeld door Martene, *De antiquis eccl. ritibus*, Rotomagi 1702, p. 497 ss.

2) De voorstelling, dat de duivel somtijds in een bepaald ligchaamsdeel woonstede nam, was algemeen verbreid. Zeker priester van Grave, die te Stiphout in Noord-brabant bij de wonderhostiën in de kerk aldaar genezen werd, klaagde dat »de booze viant" in zijn haar schuilde. Eene »ionge dochter", die almede in genoemde kerk gezond werd, was »met seven duyvelen beseten", en een van die gasten »was rustende in haeren rechteren teen, genaemt Echor, zoe sy seyde". *Kronyken betrekkel. de stad en meijerij van 's Hertogenb.* 's Hertogenb. 1847, II, bl. 359.

heet het: „ga derhalve uit, vervloekte, bezworen door hem, die komt om levenden en dooden en de wereld te oordeelen door vuur". Onder het aflezen van het gansche exorcisme moest de geestelijke, volgens aanwijzingen, dienaangaande met rooden inkt in het HS. geschreven, niet minder dan drie-en-vijftigmalen het kruisteeken slaan!!

Naarmate de overtuiging bij onze vaderen te vaster stond, dat des priesters exorcismen en benedictiën alle magten der duivelsche boosheid schadeloos konden maken en omgekeerd den zegen des Allerhoogsten bemiddelen, moesten zij er natuurlijk op uit zijn, om niet alleen voor hun kerkelijk, maar ook voor hun dagelijksch leven van banspreuk en zegenbeê zooveel mogelijk voordeel te trekken. En inderdaad, het valt niet te betwijfelen, dat zij deden, wat nog heden devote kinderen der roomsche kerk niet zelden doen[1]! Als de vrome huisman zich eene nieuwe woning had gebouwd en bekommerd was, dat duivelen of booze geesten, welke dan ook, zijne rust zouden verstoren, noodigde hij zijn parochiepriester uit, om bij tijds zulk ongerief te keeren[2]. Vreesde de landbouwer voor bliksem- en hagelslag, voor storm en onweder, die de vrucht van zijn akker konden verderven, of had hij eene zieke koe of ander stuk vee, hij riep met haast zijn cureit te hulp. Werd men vaak door de nachtmerrie geplaagd, of verontrust door verdachte geluiden in huis of in de buurt, of merkte men met schrik op, dat het oog bij opkomende krankte van het hoornvlies (maculas oculis adhærentes) de scherpte des gezigts begon te verliezen, de klerken hadden hunne formulieren voor ban en zegenspraak gereed! Zelfs aan benedictiën over kaas, eieren, brood, keuken, kelder

---

1) Zie Probst, a. a. o. s. 120 ff.

2) Eene *Benedictio domus novæ, quæ vel a dæmone vel a spiritu* [d. i. den geest van een afgestorvene] *inquietatur*, is voorhanden in het HS. van Eemstein. Daar leest men ook: „potest exorcizare quilibet sacerdos et maxime parochialis, et quilibet diaconus, si sibi fuerit commissum per episcopum vel presbyterum".

enz. ontbrak het niet, wanneer de moeder des gezins ze wenschte, en ook als in spijt van hare waakzaamheid eene onbekende hand van haar goed had geroofd, wist zij, dat de mannen met geschoren kruin raad wisten te schaffen, om het gestolene terug te bekomen [1]. Dat cureiten en kapellanen, die op uitnoodiging hunner parochianen zich tot dergelijken arbeid verledigden, daarom niet noodzakelijk aartsdomme lieden of bedriegers waren, zal een ieder gaarne erkennen, die zich b. v. de leer van Luther aangaande den invloed der dæmonen op den mensch en de gansche stoffelijke natuur herinnert.

---

1) Men vindt in het HS. van Eemstein voor al de in den tekst genoemde gelegenheden formulieren. Bij dat, getiteld: *Modus quo per exorcismum acquiruntur bona furto ablata nomenque furis detegitur*, schreef eene monniken-hand gelukkig: "sed modus iste nullo modo practicandus, quia omnino prohibitus et illicitus est".

BIJLAGE.

HERMAN VAN RIJSWIJK.

Daar het boven, bl. 105, vermeld boekje van Bernardus Lutzenburgus zelden voorkomt, en de berigten aangaande Herman van Rijswijk, die het levert, de éénige bron zijn, waaruit wij 's mans ketterijen of ongeloof kennen, zal het den lezer aangenaam zijn, die berigten hier woordelijk afgedrukt te vinden. Eene hoogduitsche vertaling der „articuli hereticales" vindt men in de *Chronica der Rhömischen ketzer* van Seb. Franck, uitg. 1536, fol. clv.

Hermannus Rysswick anno 1502 ad perpetuum carcerem fuit condemnatus per f. Johannem Ommaten, sacre theol. professorem ord. predic. et inquisitorem. Et isti sunt articuli hereticales eiusdem principaliores, propter quos iam penitens perpetuo carceri adiudicatus fuit:

Primus, quod mundus fuit ab eterno et non incepit per creationem, fabricatam a stulto Mose, ut dicit biblia indistincta. Secundus, Deus nunquam creavit angelos sive bonos sive malos, quia hoc nullibi legitur in nostra scriptura; nec est infernus, ut nostri estimant. Item, post hanc vitam nulla erit vita particularis, ut mortuo Socrate moritur anima eius, sicut cum corpore incepit. Item, doctissimus Aristoteles et eius commentator Averrois fuerunt veritati propinquissimi. Item, Christus fuit stultus et simplex fantasticus et seductor simplicium hominum; et ego dico quod ille Christus damnavit universum mundum et neminem salvavit; quot enim homines interfecti sunt propter ipsum et suum evangelium fatuum! Item, quod omnia, que Christus gessit, humano generi et rationi recte sunt contraria. Item, Christum filium Dei omnipotentissimi aperte nego, et Mosen legem a Deo visibiliter et facialiter suscepisse recuso. Item, fides nostra fabulosa est, ut probat nostra fatua scriptura et ficta biblia et evangelium delirum. Item, evangelium nostrum falsum est, quia qui potest creare mundum sine incarnatione et eum potuit salvare sine incarnatione.

Omnes istos articulos et consimiles confessus est proprio ore et sana

